

БОРОТЬБА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ у 1989 – 1992 рр.:

**Чернігівська крайова організація
Народного руху України за перебудову**

ДО 20-РІЧЧЯ СТВОРЕННЯ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ ЗА ПЕРЕБУДОВУ

Український інститут національної пам'яті
Чернігівська обласна державна адміністрація
Чернігівський громадський організаційний комітет по
підготовці та проведенню заходів щодо відзначення 20-ї
річниці утворення громадсько-політичної організації –
Народного Руху України за перебудову

БОРОТЬБА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ

у 1989 – 1992 рр.:

Чернігівська крайова організація
Народного Руху України за перебудову

ДО 20-РІЧЧЯ СТВОРЕННЯ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ
ЗА ПЕРЕБУДОВУ

Збірник документів і матеріалів

Чернігів
2009

УДК(94:323.1)(477.51)"1989/1992"

ББК 63.3(4УКР-4ЧЕР)64

Б83

Відповідальний редактор: доцент Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка, кандидат історичних наук Т. П. Демченко.

Відповідальний за видання: заступник начальника управління у справах преси та інформації Чернігівської обласної державної адміністрації Д. М. Никоненко.

Рецензенти: кандидат історичних наук В. М. Бойко; доктор історичних наук С. А. Лепявко.

Упорядники: представник Українського інституту національної пам'яті у Чернігівській області С. В. Бутко; секретар Чернігівського громадського організаційного комітету з підготовки та проведення заходів щодо відзначення 20-ї річниці утворення громадсько-політичної організації Народного Руху України за перебудову, помічник-консультант народного депутата України С. В. Соломаха.

Б83   Боротьба за незалежність України у 1989 – 1992 рр.: Чернігівська крайова організація Народного руху України за перебудову. До 20-річчя створення Народного Руху України за перебудову: 36. документів і матеріалів / Укр. інститут нац. пам'яті, Черніг. обл. держ. адм.; Черніг. громадськ. орг. ком. з підготовки та проведення заходів щодо відзначення 20-ї річниці утворення громадсько-політ. орг. Народного Руху України за перебудову; Упоряд.: С. В. Бутко, С. В. Соломаха. – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. – 432 с.

ISBN 978-966-533-413-2

Збірник підготовлено до 20-ї річниці створення громадсько-політичної організації Народного Руху України за перебудову. Представлені документи, спогади, дослідження та публіцистичні матеріали висвітлюють історію створення Чернігівської крайової організації НРУ та її боротьби за перебудову проти тоталітарного режиму і за незалежність України у 1989 – 1992 рр. Він призначений для науковців, краєзнавців, студентів й учнів, державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування, усіх, кого цікавить героїчна історія народження сучасної держави Україна.

ЗБІРНИК ВИДАНО ЗА СПРИЯННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ПАРТІЇ

Упорядники широ дякують Державному архіву Чернігівської області, архівному відділу Чернігівської міської ради, Чернігівській обласній організації Української народної партії, всім, хто надав документи з особистих архівів і написав спогади для цього збірника.

ББК 63.3(4УКР-4ЧЕР)64

© Український інститут
національної пам'яті, 2009

© Чернігівська обласна
державна адміністрація, 2009

ISBN 978-966-533-413-2

ЗМІСТ

Вступне слово голови Чернігівської обласної державної адміністрації В. М. Хоменка	8
--	----------

Вступне слово Героя України, першого Голови Народного Руху за перебудову І. Ф. Драча	9
---	----------

Демченко Т. П. Передмова	10
---------------------------------------	-----------

I. Документи	37
---------------------------	-----------

1989 рік

1. Резолюція установчих зборів про створення Чернігівської регіональної організації НРУ за перебудову від 9 липня 1989 р.	37
2. Звернення Чернігівської регіональної організації НРУ за перебудову до всіх жителів Чернігівщини від 9 липня 1989 р.	38
3. Декларація Чернігівської регіональної організації НРУ за перебудову від 9 липня 1989 р.	39
4. Перша рухівська листівка про створення Чернігівської обласної організації НРУ 9 липня 1989 р. (ймовірно, 9 або 10 липня 1989 р.).	41
5. Інформація у газеті в/о ЧРПЗ «Приборостроитель» за 19 липня 1989 р. про створення 9 липня 1989 р. Чернігівської регіональної організації НРУ. ...	42
6. Протокол установчих зборів Щорського осередку Народного Руху України за перебудову від 20 серпня 1989 р.	43
7. Листівка Чернігівської обласної організації НРУ від 12 вересня 1989 р. проти створення на Чернігівщині Руху-2.	44

1990 рік

8. Резолюція загальноміського мітингу м. Чернігова 7 січня 1990 р.	45
9. Інформація у газеті «Приборостроитель» за 31 січня 1990 р. про установчі збори осередку НРУ за перебудову на в/о «Чернігівський радіоприладний завод» від 22 січня 1990 р.	47
10. Резолюція загальноміського мітингу у м. Чернігові 27 січня 1990 р.	47
11. Витяг з протоколу установчої конференції Чернігівського крайового Народного Руху України від 3 лютого 1990 р.	49
12. Статут Чернігівської крайової організації Народного Руху України за перебудову, ухвалений на установчій конференції організації 3 лютого 1990 р.	50
13. Акт-звіт скарбника Чернігівської регіональної організації Народного Руху України за перебудову І. Ф. Панченка на установчій конференції 3 лютого 1990 р.	54

14. Виборчий маніфест Народного руху України за перебудову до виборів у Верховну Раду УРСР, надрукований у газеті «Громада».	55
15. Листівка НРУ із закликом до виборців м. Чернігова голосувати на виборах до Верховної Ради УРСР за Т. Яхеєву та В. Сарану	57
16. Постанова загальних зборів осередку НРУ за перебудову Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя від 20 квітня 1990 р.	57
17. Листівка-запрошення до участі у культурологічному поході «Дзвін-90», розповсюджувана у м. Чернігові членами місцевого оргкомітету.	59
18. Заява ніжинських організацій ТУМа, НРУ і «Зеленого світу» до голови Ніжинської міської ради від 7 червня 1990 р. щодо інформаційного стенду громадських організацій.	60
19. Звернення керівників національно-демократичних організацій м. Ніжина до депутата Ніжинської міської ради у червні 1990 р.	61
20. Перший номер періодичного видання Чернігівської крайової організації НРУ «Інформаційний листок» (ймовірно, за червень – липень 1990 р.)	62
21. Другий номер періодичного видання Чернігівської крайової організації НРУ «Інформаційний листок» (можливо, за липень – серпень 1990 р.)	64
22. Четвертий номер періодичного видання Чернігівської крайової організації НРУ «Інформаційний листок» (можливо, за вересень – жовтень 1990 р.)	65
23. Публікація В. Чепурного у часопису «Воля» про наслідки «ковбасної революції» у Чернігові.	66
24. Протокол установчих зборів про створення Прилуцької міської організації НРУ від 23 серпня 1990 р.	68
25. Протокол про створення осередку НРУ в смт. Ріпки Чернігівської області від 26 серпня 1990 р.	69
26. Протокол установчих зборів осередку НРУ у м. Борзни від 31 серпня 1990 р.	70
27. Резолюція мітингу національно-демократичних організацій від 2 вересня 1990 р. у м. Чернігові проти підписання нового Союзного договору та з іншими політичними вимогами.	71
28. Резолюція організованого НРУ мітингу 23 вересня 1990 р. в м. Чернігові проти укладання нового Союзного договору та з іншими політичними вимогами	72
29. Висновок із розслідування групою народних депутатів Чернігівської міської ради подій 22 вересня 1990 р. у Чернігові.	74
30. Публікація в газеті «Приборостроитель» про недопуск комуністичною владою 22 вересня 1990 р. хору «Гомін» до м. Чернігова, відомий як події в с. Кіпті Козелецького району Чернігівської області.	79
31. Звітна доповідь на другій конференції Чернігівської крайової організації НРУ 6 жовтня 1990 р.	82
32. Звіт відповідального секретаря М. Д. Данилюка на другій конференції Чернігівської крайової організації НРУ 6 жовтня 1990 р.	85
33. Звернення другої конференції Чернігівської крайової організації НРУ 6 жовтня 1990 р. до військовослужбовців Радянської армії.	86

34. Звернення другої конференції Чернігівської крайової організації НРУ 6 жовтня 1990 р. до селян Чернігівщини.	88
35. Звернення другої конференції Чернігівської крайової організації НРУ 6 жовтня 1990 р. до всіх жителів області.	89
36. Звернення другої конференції Чернігівської крайової організації НРУ 6 жовтня 1990 р. до народних депутатів України – членів Народної Ради, всіх політичних партій і громадських організацій, що стоять за демократію.	91
37. Стаття у газеті «Громада» «Рух: що далі?» про другу звітно-виборну конференцію Чернігівської крайової організації НРУ 6 жовтня 1990 р.	92
38. Протокол зборів Ніжинської міської організації НРУ від 20 жовтня 1990 р.	96
39. Резолюція організованого НРУ мітингу 25 листопада 1990 р. у м. Чернігові з політичними, соціальними та екологічними вимогами	97
40. Анонімний донос на головного редактора чернігівської обласної газети «Комсомольський гарт» С. О. Павленка, направлений в Чернігівський обком КПУ (15 листопада 1990 р.).	98
41. Протокол консультативної наради демократичних партій і організації Чернігівщини від 4 грудня 1990 р.	100

1991 рік

42. Резолюція організованого НРУ у Чернігові мітингу «Про виконання вимог січневих мітингів 1990 року» із соціально-економічними вимогами. (6 січня 1991 р.)	101
43. Інформація у газеті «Чернігівські відомості» про мітинг у м. Чернігові, організований національно-демократичними організаціями у кінці березня 1991 р.	103
44. Резолюція мітингу громадськості району у м. Носівці 26 травня 1991 р. з політичними вимогами.	103
45. Публікація в газеті «Громада» про події у м. Носівці у травні 1991 р.	105
46. Публікація у газеті «Молодь України» про події у м. Носівці у травні 1991 р.	107
47. Календар основних заходів РУХу в Чернігівській області та Україні влітку 1991 р.	112
48. Резолюція мітингу 16 липня 1991 р. у м. Ніжині з вимогами впровадження справжнього суверенітету України.	112
49. Телеграма керівників Чернігівських обласних організацій НРУ і ТУМ від 19 серпня 1991 р. проти ГКЧП і за вихід України із складу СРСР.	114
50. Заява координаційної ради демократичних організацій Чернігівщини від 19 серпня 1991 р. проти ГКЧП та за вихід України із складу СРСР.	115
51. Листівка, яку 19 серпня 1991 р. розповсюджували активісти Чернігівської крайової організації НРУ проти ГКЧП.	116
52. Телеграма Чернігівської обласної ради ветеранів від 20 серпня 1991 р. на підтримку ГКЧП.	116
53. Інформація в газеті «Чернігівські відомості» про спалення документів у Чернігівському обкомі КПУ.	117

54. Доповідь тимчасової комісії з перевірки діяльності на території м. Чернігова посадових осіб, органів влади, управління, громадських об'єднань і організацій у зв'язку з державним переворотом на підставі Постанови Президії Верховної Ради України від 26 серпня 1991 р. і VII сесії Чернігівської міської Ради народних депутатів від 29 серпня 1991 р.	118
55. Виступ голови Чернігівської крайової організації НРУ В. Ю. Сарани (з стенограми засідання за 29 серпня 1991 р. на 7-й сесії Чернігівської міської ради народних депутатів XXI скликання).	146
56. Резолюція мітингу національно-демократичних організацій м. Ніжина 1 вересня 1991 р. на підтримку проголошення незалежності України та з політичними вимогами	150
57. Протокол звітно-виборних зборів осередку НРУ Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя від 15 жовтня 1991 р.	152
58. Протокол звітно-виборних зборів Ніжинської міської організації Народного Руху України від 20 жовтня 1991 р.	154
59. Інтерв'ю кандидата на посаду Президента України В. Чорновола газеті «Комсомольський гарт» під час передвиборчої поїздки по Чернігівщині 6 – 8 листопада 1991 р.	155

1992 рік.

60. Звітна доповідь голови Крайової організації НРУ В. Ю. Сарани на III звітно-виборній конференції Чернігівської крайової організації НРУ 2 лютого 1992 р.	160
61. Ухвала III конференції Чернігівської крайової організації НРУ «Про партійність керівництва Руху» та результати виборів керівних органів крайового Руху від 2 лютого 1992 р.	168
62. Ухвала III конференції Чернігівської крайової організації НРУ з питань розбудови організації та проведення її політики від 2 лютого 1992 р.	169
63. Лист керівників Чернігівських обласних організацій НРУ, УРП та ДПУ до Президента України Л. М. Кравчука від 11 березня 1992 р. проти кандидатури О. С. Лисенка на посаду представника Президента України по Чернігівській області.	170
64. Резолюція мітингу, організованого 22 березня 1992 р. у м. Чернігові Чернігівською крайовою організацією НРУ, з політичними та соціально-економічними вимогами.	172
65. Лист Координаційної Ради демократичних партій та організацій Чернігівщини до Представника Президента України В. Мельничука щодо кандидатур на посади представників Президента України в районах області (ймовірно, за кінець березня – початок квітня 1992 р.).	173

II. Фотодокументи 177

III. Спогади 185

1. Адаменко Микола Петрович (м. Сосниця)	185
2. Бурковський Ігор Зенонович (м. Київ)	192

3. Ванжа Вадим Хомич (м. Чернігів)	194
4. Галковська Надія Миколаївна (м. Чернігів)	196
5. Данилюк Михайло Дмитрович (м. Чернігів)	207
6. Дворник Анатолій Михайлович (м. Борзна)	209
7. Єрмак Володимир Олександрович (м. Чернігів)	211
8. Жигінас Сергій Вільямович (м. Чернігів)	212
9. Карпенко Валентина Федорівна (сmt. Парафіївка Ічнянського району Чернігівської області)	218
10. Картун Федір Пилипович (м. Носівка)	219
11. Кияшко Олена Олексіївна (м. Чернігів)	221
12. Козачок Микола Федорович (м. Бахмач)	229
13. Котенко Олександр Іванович (м. Чернігів)	231
14. Лабазов Віктор Станіславович (м. Прилуки)	233
15. Лозвий Олександр Миколайович (с. Жовтневе Прилуцького району Чернігівської області)	236
16. Лук'яненко Микола Миколайович (м. Чернігів)	239
17. Малюга Сергій Михайлович (м. Ніжин)	244
18. Молочко Віктор Михайлович (м. Чернігів)	257
19. Москаленко Віталій Панасович (м. Херсон)	261
20. Осадців Іван Васильович (м. Чернігів)	270
21. Панченко Іван Федорович (м. Чернігів)	282
22. Сарана Валерій Юрійович (м. Чернігів)	290
23. Семененко Ніна Дмитрівна (м. Щорс)	303
24. Соболев Юрій Олексійович (м. Чернігів)	307
25. Трегубенко Сергій Миколайович (м. Мена)	313
26. Чепурний Василь Федорович (м. Чернігів)	317
27. Шкурко Микола Пантелійович (м. Ніжин)	322
IV. Дослідження та публіцистика	333
1. Бойко О. Феномен «провінційних революцій» у контексті суспільно- політичного протистояння доби перебудови (літо 1989 р. – лютий 1990 р.) . .	333
2. Павленко С. Сторінки боротьби за незалежність України на Чернігівщині 1988 – 1990 роки	344
3. Соломаха С. Українська національно-демократична революція 1990 – 1992 років на Чернігівщині	357
4. Москаленко В. Спроби демократії	372
5. Ємельянов В., Кулик В. До історії РУХу на Ніжинщині	395
6. Соломаха С. «Ковбасна» революція чи бунт?	402
7. Ємельянов В. Білі халати жадають розплати	404
8. Соломаха С. Боротьба за синьо-жовтий прапор над Чернігівською міськрадою у 1990 – 1991 роках	408
V. Соломаха С. Із списку активних учасників боротьби з тоталітарним режимом і за незалежність України на Чернігівщині у 1989 – 1992 роках . .	412
Іменний покажчик	424

Шановний читачу!

Пропонований Вашій увазі збірник спогадів і документальних матеріалів присвячується одному з найбухливіших періодів в історії нашої держави. Саме наприкінці 80-х – початку 90-х років минулого століття розпочався новий етап національно-визвольних змагань, фіналом яких стало справдження віковичної мрії багатьох поколінь українців – Україна здобула незалежність.

У 1989 році саме Народний Рух України за перебудову став тією організацією, навколо якої об'єдналися прогресивні сили українського суспільства. Становлення цього політичного об'єднання тісно пов'язане з посиленням боротьби за волю, незалежність нашої держави. Можна також стверджувати, що створення Руху стало одним із кроків до розбудови громадянського суспільства.

Вихід друком збірника має стати ще однією віхою на шляху відродження національної ідентичності й гідності, відновлення історичної пам'яті. Серед вагомих кроків, вже зроблених з ініціативи облдержадміністрації в цьому напрямку, – видання обласних томів Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні та науково-документальної серії «Реабілітовані історією», відновлення пам'яті про героїв Батурина і Крут, встановлення пам'ятних знаків жертвам Голодомору в області. На часі – розбудова древнього Любеча, збереження та відновлення пам'ятників загиблим у роки Великої Вітчизняної війни, планомірна робота щодо вшанування пам'яті усіх захисників і борців за волю та незалежність України.

Переконаний, що і сьогодні ми зможемо знайти об'єднавчу ідею, яка б дозволила сконсолідувати зусилля усіх гілок влади, органів місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства у справі розбудови України на конституційних засадах, які визначають її сутність: суверенна, демократична, соціальна, правова держава.

**Голова Чернігівської
обласної державної адміністрації
В. М. Хоменко**

Шановний читачу!

Народний Рух України за перебудову зіграв незаперечну роль у відродженні української нації і здобутті незалежності України й цим він назавжди залишиться в українській історії. У цьому велика правда. Більше того, Рух став міжнародним поняттям, поняттям світової політики. І коли перший і останній Президент Союзу Михайло Горбачов в одному з інтерв'ю на початку 90-х років ХХ ст. ляяв Рух, то Президент Сполучених Штатів Америки Джордж Буш у той же час казав про те, що великим завданням Руху є розбудова вільної, демократичної України.

Для мене Чернігівський Рух почався з того, як демонстранти зупинили чорну «Волгу» секретаря обкому Палажченка, як чернігівці сухою московською ковбасою били його вікна. Та ковбаса мала посвист шабель чернігівських козаків, які завжди були відважними і героїчними. Рухівська збуджена сила мала потугу перетворювати світ. Що вона і зробила...

Книжка, яку ви тримаєте в руках – документальна розповідь про створення і діяльність Народного Руху України за перебудову на Чернігівщині у 1989 – 1992 роках. Крайова організація зробила вагомий внесок у здобуття незалежності України, захист прав людини й нації. Приклад й досвід героїв цієї книги – дороговказ громадянам сучасної Української держави у справі її перетворення у країну щасливих, заможних людей, успішного розвитку української нації у сім'ї європейської й світової спільноти.

Нехай з Божої ласки у Ваших серцях назавжди оселяться радість, добро й благодать!

Слава Україні!

**Герой України, Перший голова
Народного Руху України
Іван Драч**

Т. ДЕМЧЕНКО
доцент Чернігівського державного педагогічного
університету ім. Т. Г. Шевченка,
кандидат історичних наук

ПЕРЕДМОВА

Історія Народного руху України за перебудову – одного з найяскравіших феноменів заключної стадії боротьби за Українську незалежну державу – завершилася. Один із засновників і перший голова Проводу цієї громадсько-політичної організації І. Драч нещодавно заявив: «Рух створювався [...] з однією метою – зруйнувати твердиню Радянського Союзу. [...] Нам це вдалося – ми зробили своє діло. Це вже потім всі розійшлися різними партіями, які, як би ми не намагалися об'єднати, ніяк не виходило». Цю точку зору, судячи з тексту, поділяє й І. Заєць: «Треба пам'ятати – все вичерпує свій потенціал, як вичерпав його і Рух. Сьогодні багато чого безпідставно навішують на Рух, намагаючись очорнити його заднім числом, але, я вважаю, було зроблено найголовніше – проголошено українську державність»¹.

Історичне явище, котре відходить у минуле, повинно ретельно досліджуватися. Як зізнався один із провідних дослідників сучасної історії Г. Касьянов: «Для історика найбільш благодатна тема – інституційні виміри суспільних трансформацій. Історія державних і громадських інституцій, партій та рухів, структур влади, економічних інститутів і культурних установ, освітньої системи – цілком комфортно вкладається в канони й інструментарій ремесла історика»². Проте Руху у цьому плані чомусь не пощастило. Нам не відомо жодної монографії, де б з'ясовувалися причини його заснування, системно аналізувалася діяльність, вияснялися фактори, що зумовили розпад і, нарешті, більш-менш вичерпно й переконливо визначалися результати та історичне значення.

Між тим, свого часу вивчення нового спектру партійно-політичного життя України розпочиналося досить успішно. Ще на початку 90-х рр. ХХ ст. з'явилися цікаві праці О. Гараня³. Навіть із

їхніх назв видно, що історії заснування та діяльності Руху в них відводилося чільне місце. Автор писав, що вже у 1988 р. «головним підсумком політичного життя на Україні [...] стало поширення ідеї створення демократичного руху»⁴. Колосальний матеріал опрацював для підготовки монографії, присвяченої аналізу тенденцій суспільно-політичного розвитку України в 1985–1991 рр. О. Бойко⁵. Окрім того, з-під пера історика вийшло чимало статей, котрі прямо чи опосередковано стосуються історії Руху⁶. Розділи багатотомної колективної монографії «Політична історія України. XX століття», присвячені особливостям «революції знизу», носять узагальнюючий характер⁷. Хоча їхня інформативна база, як, до речі, й попередніх монографій, має виразні ознаки киево- та львоцентричності, проте у даній праці відведено цілий абзац характеристиці так званої «ковбасної революції» у Чернігові⁸.

З іншого боку, у цих працях поза увагою авторів залишається історія перебігу тих драматичних подій на місцевому рівні, хоча у вищезазначених роботах і згадувалися міста, де розгорталася мітингова, страйкова боротьба, засновувалися і діяли неформальні організації, але без виокремлення конкретних фактів, подробиць, імен учасників, як то кажуть, «в обіймі». Це означає, що назріла потреба приступити до студіювання джерел і узагальнення матеріалу регіонального характеру. Саме такий підхід, на нашу думку, створить необхідну базу для осмислення феномену загалом в Україні.

Історія зародження та функціонування Руху на Чернігівщині досі відтворена у декількох журнальних розвідках⁹ та газетних публікаціях¹⁰. З поміж цих в цілому досить інформативних матеріалів варто виокремити два заключні розділи праці С. Павленка «Опозиція на Чернігівщині: 1944 – 1990»¹¹. Добре обізнаний із ситуацією у місті, особисто знайомий з багатьма учасниками опозиційних режимів товариств, журналіст зумів відтворити правдиву картину подій на зламі 1989–1990 рр., трактуючи їх як безперервний процес протистояння народу і влади упродовж майже півстоліття.

Утім, менше всього хотілося б, щоб регіональні історії Руху розглядалися як своєрідна ілюстрація до загальноукраїнського процесу. Це були повнокровні процеси, які вбирали в себе і риси попередніх

форм боротьби за національну ідентичність, і розвивалися у відповідності з особливостями того чи іншого регіону, іншими словами – якщо будуть написані історії Руху у тому чи іншому краї, то вони матимуть і самодостатнє значення, як важливий сегмент регіональної історії. Тому робота упорядників матеріалів з історії Руху на Чернігівщині являє собою прецедент, спонукає до розгортання відповідної роботи в інших областях, і, само собою, є першою спробою зібрати під одним «дахом» систематизовані джерела різного походження, які в комплексі відтворюють важливу сторінку боротьби за Українську державність на фінішній прямій.

Зараз у колах істориків усе більше утверджується думка, що упродовж усього ХХ ст. розвивався безперервний процес боротьби проти радянського режиму, який і завершився здобуттям незалежності у 1991 р. Історичні джерела загалом дають підстави до такого висновку. Протистояння ніколи не припинялося, і завжди знаходилися люди, здатні на активну протидію. С. Павленко вдало, як на нас, сюжет про прояви боротьби із потужною владною системою назвав «Одинаки-правоборники»¹². Не заглиблюючися у давніші часи, варто відзначити, що у 1980 р. у Чернігові судили громадянина за інакодумство, у 1982 р. мав місце ще один подібний процес¹³. Нехай це були поодинокі випадки, але вони свідчили, що дух опору ніколи не згасав. Важко не погодитися із висновком С. Павленка про значення подібних виступів у перспективі боротьби: «Чернігівські борці за права і свободи українського народу, – ділиться своїми міркуваннями автор, – незважаючи на жорстокі репресії щодо них, намагання тоталітарної влади заглушити правду про їхню опозиційну діяльність, разом з іншими дисидентами дали животворний імпульс пробудження у народних масах критичної думки про оточуючу дійсність. Спочатку вони дивували, викликали невдоволення і навіть обурення своєю окремішністю, зятятою позицією, яку важко було збагнути. А потім їхня правда, поєднана з прозрінням людей під час розвитку процесів демократизації в СРСР у 1986 – 1990 роках, додала багатьом політичної зрілості і зрілості у важливо-переломний для України час»¹⁴.

Горбачовська перебудова, хоча й задумувалася як типова «революція зверху», але не могла розвиватися без підтримки знизу.

Відтак реформатори змушені були виставити «два принципово важливих для подальшого розвитку суспільства лозунги: «широка демократія» та «гласність»¹⁵. Аналізуючи ці кроки, О. Бойко підкреслює обмеження, що виявилися у ході їхньої реалізації. «Зміст вітчизняного варіанту гласності, – слушно зазначає дослідник, – включає два аспекти: забезпечення певної відкритості та доступності партійних та державних установ, а також існування дозованої інформаційної свободи»¹⁶, а проте не варто й недооцінювати їхню роль у створенні сприятливих умов для прилучення хай не мас, а порівняно незначної кількості людей, проте енергійних, рішуче налаштованих, ініціативних, із виразними задатками лідерів, до діяльності по розхитуванню основ існуючого режиму. Характерно, що тоді ці дії так не оцінювалися. Один із безпосередніх тодішніх борців за демократичні перетворення відверто писав: «Ну, а як сприймалась в 1988 – 1989 роках горбачовська перебудова населенням, принаймні її свідомою частиною? На мій погляд, це була романтична пора сподівань перемін на краще. Головним супротивником оновлення бачилась компартійна верхівка на всіх рівнях. Багато чого з історії було ще не відомо, а тому критично не осмислювалось вчення Леніна, багато хто вірив в комуністичний соціалізм з «людським обличчям». Ідея незалежної України ледь маячила крізь туман вже рожевої ідеології. Здавалось, що треба відмінити 6-ту статтю Конституції СРСР про керівну і направляючу роль КПРС, ввести багатопартійну систему, призначити вільні вибори народних депутатів і демократія, з притаманним їй добробутом, ступить на нашу землю»¹⁷. Отже, назовні все це виглядало, як вияв громадянської активності, сприяння реформаційній політиці партії, просто участь у роботі «неформальних» організацій, яких в Україні на червень 1989 р. діяло понад 47 тис.¹⁸ Тільки тепер історики можуть констатувати, що таким чином «суспільство реагувало на прояви системної кризи радянського ладу»¹⁹. Кількість різноманітних, протестних по своїй суті, акцій наростала і в Чернігові. У вищезитованій великій статті В. Москаленка переконливо відображено обставини заснування у Чернігові відділення Всесоюзного історико-просвітницького товариства «Меморіал». Важливо також підкреслити, що воно постало першим в Україні²⁰.

Були й інші вияви подібного роду. Так, обласна газета 24 липня 1988 р. вмістила на своїх шпальтах статтю вчительки української мови й літератури про незадовільний стан викладання цих предметів у школах міста ²¹, а що ця вчителька носила прізвище великого українського письменника – це була Антоніна Коцюбинська, то й резонанс її публікація мала досить значний. Є, очевидно, глибокий символізм у тому, що установчі збори Товариства української мови – «Просвіти» були проведені 15 січня 1989 р. у музеї-садибі Михайла Коцюбинського, а його онук – тодішній директор музею Юлій Коцюбинський – увійшов до товариства. Один із учасників зборів писав: «...ентузіазм переповнював наші серця» ²². У літературі названі й прізвища ініціаторів цього дійства: «викладач Валерій Сарана, виконробі Анатолій Лашевський та Олексій Івченко, працівник нафтогазгеології Богдан Луців, режисер філармонії Леонід Отрюх, директор музичного училища Владислав Бойко, журналіст і краєзнавець Владислав Савенок, кореспондент газети «Комсомольський гарт» Василь Чепурний ²³. На жаль, у нас в області майже не висвітлений рух зелених, хоча він, безумовно, мав місце, бо ж Чернігівщина входила до числа потерпілих від аварії на Чорнобильській АЕС територій. Поза увагою дослідників практично опинилися і місцеві осередки Української Гельсінської Спілки, Демократичний рух сприяння перебудові ²⁴. Між тим, як слушно відзначив О. Бойко: «Фактично в Україні у другій половині 80-х рр. спрацювала класична формула розвитку національних рухів (лише Чорнобильська катастрофа внесла в неї поправку, актуалізуючи необхідність боротьби за екологічну безпеку), відповідно до якої на перших двох етапах розвитку відбувається повернення історичної пам'яті та відродження мови народу, а на третьому з'являються політичні організації, що обстоюють національні інтереси і борються за національне визволення». І далі, охарактеризувавши сутність організацій і контингент діячів двох перших етапів, дослідник наголосив: «...протягом 1987 – 1989 рр. ці неформальні об'єднання були своєрідними резервуарами, у яких відбувалося ідейне бродіння та становлення народної опозиції – пробуджені поверненням історичної пам'яті, любов'ю до рідної мови чи загрозою екологічної катастрофи, люди врешті-решт приходили до ідеї необхідності боротьби за

національні права. Однак зворотною стороною масовості цих організацій була їх певна поміркованість»²⁵.

У контексті нашої теми важливо наголосити, що серед учасників «Меморіалу», просвітян, «зелених», борців за демократизацію правлячої партії було чимало осіб, котрі зрештою стали підтримувати і Рух – політизовану форму української модифікації Народного фронту. Власне, те визначення, котре й сьогодні незрідка вживається – «рухівець» – часто прикладалося (й дотепер прикладається) до прибічника української справи взагалі, а не відображало приналежність до певної організації.

Крім того, у Чернігові на цей час було не так уже багато людей, котрі б наважилися виступити проти системи із відкритим заборолом. Тасмних симпатиків було чимало, але якісне виховання поколінь терором і репресіями, здійснюване ідеократичною державою на протязі десятиліть, давалося взнаки: люди просто боялися... Навіть, на перший погляд, безвинні, такі, що не суперечили духу і літері приписів «нового політичного мислення», імпрези й акції викликали якщо й не панічний страх, то принаймні непевність і відчуття дискомфорту. Відтак, коли мова йтиме про тих чернігівців, котрі переступали межу, то варто відзначити і їхню особисту мужність.

Утім, рано чи пізно, учасники акцій культурницького плану чи прибічники заповнення численних «білих плям історії» й відновлення справедливості щодо безвинно закатованих у сумнозвісні 30-ті рр. мусили все ж задуматися над проблемою номер один для народів СРСР – здобуття незалежності. Деякий час, як ми вже цитували, вона видавалася віддаленою перспективою, привабливою, але утопічною мрією. Проте уже на середину 1989 р. питання загострилося до крайніх меж, не в останню чергу завдяки потужному тиску іззовні. Не будемо надто багато уваги зосереджувати на привабливості для захоплених громадським життям радянських громадян ідей «оксамитових» революцій у країнах Центрально-Східної Європи. Сучасний дослідник стверджує, що остання «найменше терпіла» від «нерівномірного тоталітарного правління» «Советської імперії», тому ці країни «здобули незалежність у 1989 році, значною мірою завдяки внутрішнім змаганням, тоді як неросійські республіки мусили чекати

до падіння самого ССРСР наприкінці 1991 року»²⁶. Хоча інформація про події у Європі й пропускалася крізь сито радянської цензури, але ж доходила до зацікавлених осіб. Очевидно, що найбільш інтенсивно вона поширювалася у західних регіонах СРСР, особливо в Прибалтиці, де постали потужні, добре організовані опозиційні сили. На думку дослідників, для України в цілому переконливим прикладом стали цілеспрямовані виступи прибалтійських фронтів. З точки зору сучасної історичної науки зовсім не випадково саме в теперішніх країнах Балтії (у радянські часи – республіки Прибалтики) розпочинається масовий рух за вихід із Союзу: «завдяки приєднанню до ССРСР лише на початку Другої світової війни їм пощастило натішитися двома десятиліттями незалежності й уникнути найгіршого сталінського терору»²⁷. Існує й дещо інша точка зору на з'ясування причин названого вище феномену: вони, – зазначив український історик С. Кульчицький, – «...перебували в складі СРСР істотно менше, ніж решта, включаючи основну частину України. Громадяни їх зберігали пам'ять про масові репресії сталінської доби й тому негативно ставилися до радянської влади. Це забезпечило прибалтійським «неформалам» всенародну підтримку для здобуття влади, трансформування відносин власності та інтегрування в Європейський Союз»²⁸. Звичайно, у роки перебудови ці перспективи для прибалтів були ще дуже віддаленими, проте вже й тоді вони однозначно боролися за незалежність. Прямі, чесні, вражаючі своєю відкритістю заяви, що лунали з-над берегів Балтійського моря, кого шокували, кого змушували задуматися, а кого й діяти. Так, представник естонської спільноти у Литві Гену Кармаа без будь-якої дипломатії оцінив виступ М. Горбачова: «З одного боку, обіцянки надати більші права націям, а з другої – все та ж таки сталінська національна політика»²⁹. Нагадаємо, що у ті роки слово «сталінський» означало сукупність усіх злочинів радянської системи, проти яких боровся реформатор М. Горбачов, відтак негативні конотації були набагато виразнішими, ніж тепер можна уявити. Потужний вплив прибалтійських борців відчували на собі й чернігівці. Так, заяву Чернігівського «Меморіалу» проти цькування академіка А. Сахарова оприлюднила відома на весь Радянський Союз демократична латвійська газета «Советская молодежь» (21.06.89 р.)³⁰. Деякі

номери опозиційної чернігівської газети теж друкували у столиці Литви – Вільнюсі. Майже детективними пригодами у викладі С. Павленка виглядають спроби доставити наклад «Громади» до Чернігова³¹. Таким чином, український опозиційний рух неправильно й недоречно трактувати як щось відірване від східноєвропейського й загальносоюзного повстання проти метрополії. Якщо підземні поштовхи ірреденти й не завжди були виразно відчутними на периферії, це не означає, що їх не існувало. Природно, що значно сильніше вони позначилися на діяльності провідних центрів українського опозиційного руху – Києва та Західної України (насамперед, Львова).

З іншого боку, подібна діяльність як на Чернігівщині, так і в будь-якому іншому регіоні/області втрачала б усякий сенс поза налагодженими відносинами із визнаними центрами. Зв'язки із Києвом та Західною Україною у цьому контексті мали потужний вплив на чернігівських «неформалів», принаймні тієї частини, що обрала шлях політичної діяльності. У травні та на початку липня 1989 р. відбулися установчі конференції Львівської та Київської регіональних організацій Народного Руху України (НРУ). Вони продемонстрували тенденцію до радикалізації вимог. Так, у львівській декларації «керівна роль КПРС не згадувалась, заперечувалася будь-яка монополія на владу, висувалась вимога відновлення державного суверенітету республіки, укладення нового союзного договору на основі нової Конституції СРСР». На київській конференції теж «прозвучала гостра критика КПУ та її лідерів, висувалась ідея створення в СРСР багатопартійної системи. Велике враження на присутніх справив виступ представника «Саюдіса», у якому прозвучали заклики до відокремлення України від СРСР під жовто-блакитними прапорами, «за нашу і вашу свободу». Ці гасла зал і президія зустріли оваціями, стоячи»³². Важко уявити, щоб про ці речі чернігівські діячі нічого не знали. Хоча б з «кривого дзеркала» радянської преси вони мусили мати інформацію.

Утім, мабуть, можна повірити і літописцю чернігівської організації НРУ В. Москаленкові. Він запевняв: «Але повернімося в недалеке минуле. В колишніх республіках СРСР почали з'являтися народні рухи за перебудову. Насправді це були національно-визвольні рухи, які ставили собі за мету так «перебудувати» СРСР, щоб здобути своїм

народам незалежність. Почалось творення такого руху і в Україні. Як і коли залетіла рухівська іскра в Чернігів – не можу пригадати. Ніякі емісари із Західної України до нас не приїздили. Просто ідея створення такої всеукраїнської громадсько-політичної організації визріла в суспільстві. В Чернігові рухівський осередок створювався своєрідно»³³. Здається, що цей висновок діяча, прямо причетного до створення місцевого рухівського осередку, суперечить усьому вищезазначеному. Але ця суперечливість позірна. Жодного шансу на успіх не мали б найрадикальніші за своїми програмними цілями та особовим складом організації, коли б вони замикалися тільки на регіональному рівні. Влада ще була достатньо сильна, щоб навіть в умовах «перебудови», «гласності», «демократії» розправитися з войовничими інакодумцями. Уже у 1990 р. побачила світ книжка А. Камінського, де було по гарячих слідах зібрано чимало прикладів переслідування й цькування. Та й у пропонованих читачам спогадах чернігівців можна без особливих зусиль відшукати приклади насилля з боку силових структур. Очевидно, коли формувався місцевий осередок Руху, то не йшлося про відкритий тиск, тим паче вимогу чи директивну вказівку щодо заснування організації від центральних органів, бо й самі вони перебували на стадії формування, але «іскри» у вигляді різних впливів, стосунків, взаємодій, безумовно, долітали до Чернігова з вибухонебезпечних прибалтійських республік, Києва, західноукраїнських міст. На жаль, у літературі майже не відображений і вплив на чернігівських «неформалів» проекту програми Руху, який за підписами ініціативних груп Київської організації Спілки письменників України та Інституту літератури АН УРСР було надруковано в «Літературній Україні» 16 лютого 1989 р.³⁴

Між тим, не можна не погодитись із О. Бойком, що «назва організації «Рух» на той час була надзвичайно вдалою, оскільки не лише відповідала ментальності українського народу, а й враховувала суспільно-політичну ситуацію та психологічні настрої широких кіл громадськості. Поширена у той період назва «фронт» означала розмежування, протистояння, конфронтацію, до яких основна маса населення України особливої схильності не мала. Натомість «рух» символізував прогресуюче просування вперед і ніби відсував жорстку

конфронтацію на задній план, на майбутнє, коли «консервативні сили» почнуть гальмувати перебудовчі процеси. На момент виникнення Рух був досить слабким і не готовим до розмежування і відкритого протистояння. Йому необхідно було зібрати сили. За цих обставин назва «Народний Рух України за перебудову» виявилася оптимальною, оскільки фактично уособлювала формулу консолідації національно-демократичних сил»³⁵.

Було б і несправедливим, і неправильним трактувати учасників опозиційних сил на Чернігівщині тільки як представників освітянської, творчої інтелігенції, журналістів тощо. Консолідуючу роль відіграли інженерно-технічні кадри та робітники деяких підприємств та будівництва. Ось чому один із дослідників саме чернігівського варіанту заснування рухівської організації виокремив такі категорії прибічників: «1. Рух робітників та інженерно-технічних працівників (ІТР) за демократизацію управління на підприємствах, що розглядався його учасниками як спосіб підйому виробництва, в першу чергу товарів народного споживання, дефіцит яких був на той час кричущим.

2. Так звана «демократична» течія серед частини членів КППС, які вбачали в поновленні «ленінських принципів» вихід з глухого кута, в якому опинилась мілітаризована економіка СРСР.

3. Рух за реабілітацію і поновлення прав репресованих за роки тоталітарного сталінського режиму та незадоволених (ображених) режимом.

4. Рух кооператорів та підприємців, народжений послабленням адміністративного тиску з боку держави.

5. Рух україномовної інтелігенції, пригнобленої комуністичним режимом, статус якої обмежувався роботою в офіційних україномовних виданнях, закладах культури та освіти.

6. Так звані «агенти впливу» із спецслужб»³⁶. І якщо останні діяли, природно, таємно і ніяк не виявляли слідів своєї підривної діяльності, то з числа перших п'яти категорій висунулися в майбутньому помітні постаті у громадсько-політичному житті Чернігівщини. Загалом ця схема повністю укладається у рамки рушійних сил революційних перетворень кінця 80-х – початку 90-х рр., як вони відображаються у науковій літературі.

Знову ж таки, на жаль, поза лаштунками залишилися дискусії, перемовини, обговорення, численні контакти, які передували утворенню місцевого осередку Руху. Вони мали б бути, бо надто серйозна справа вершилася, проте залишився тільки досить яскравий епізод творення, описаний В. Москаленком: «Для того, щоб створити в Чернігові первинний осередок НРУ необхідно було провести установчі збори. Знайти приміщення, отримати офіційний дозвіл на проведення такого зібрання і мріяти не можна було.

Небезпечно було зібратися і на приватній квартирі. «Стукачі» донесуть, приїде міліція і всіх забере під приводом встановлення осіб. Це ж саме стосувалось і до зборів просто неба, скажімо на стадіоні, в лісі. А тут унікальний випадок – влада дозволила провести установчі збори місцевій організації ДРСП [Демократичний рух за сприяння перебудові. – Т. Д.] в актовому залі кооперативного училища. Чому така милість? Гадаю, що для демократичного іміджу владі були необхідні контрольовані «неформальні» організації політичного забарвлення. ДРСП ж була тоді скоріше не організацією, а дискусійним клубом. Принаймні, я не пам'ятаю, щоб «деереспесівці» розклеїли бодай одну листівку. От і дозволили. Нехай пенсіонери та інтелігенти бавляться в політику.

На ці збори були запрошені всі бажаючі. Та напередодні, на Валу, на лавах літнього театру (тепер його не існує) зібрались представники «Меморіалу» – автор цих рядків і В. Розстальний, УГС – О. Котенко, Я. Мостепан, М. Миколаєнко, ДРСП – С. Жигінас, В. Фальба, товариства «Просвіта» – В. Сарана, Ю. Соболь. Оцим гуртом і вирішили використати збори ДРСП як легальний спосіб створення Чернігівського осередку НРУ. Для цього треба було перед зборами записатися до ДРСП і отримати мандат для голосування. Звичайно, що лідери ДРСП (М. Лук'яненко, В. Литвин, Е. Коношевич, О. Носенко) про нашу змову не знали. Проте з ними була розмова про створення саме НРУ, але вони відмовились щось міняти.

І ось збори розпочались. Лідери ДРСП раділи: он скільки людей прийшло. Та коли почали затверджувати порядок денний, то абсолютна більшість голосуванням підтримала пропозицію створити саме НРУ. «Вожді» ДРСП були приголомшені таким поворотом подій. Довелось

підкоритись більшості. Можна було уявити, яка була реакція в обкомі КПУ...

На зборах вибрали керівні органи, прийняли відповідні документи. Звернення новоствореної організації, резолюція № 1 і Декларація були оприлюднені в газеті «Громада», № 1, 1989 року. Якщо хтось зацікавиться цими документами, то всі номери газети зберігаються в Чернігівському обласному архіві, обласній бібліотеці ім. В. Короленка, в Державній науковій бібліотеці, що в Києві, а також в бібліотеці Конгресу США.

Щоб читачу був зрозумілий подальший перебіг подій, треба процитувати витяг з Резолюції № 1: «В своїй діяльності Чернігівська організація НРУ (тимчасово до прийняття власного статуту або до прийняття статуту і програми НРУ за перебудову республіканським установчим з'їздом) керується Декларацією, прийнятою на зборах 9 липня цього року»³⁷. В ухваленому тоді ж «Зверненні», зокрема, містився заклик до всіх небайдужих: «Тож прокидайтеся, земляки, від довгого застійного сну, знімайте полуду з очей. Прислухаймося до голосу українського пророка Тараса Шевченка: “Схаменіться, будьте люди, бо лихо вам буде!»³⁸. Це посилання на Кобзаря стало вдалим підтвердженням національного характеру новоствореної організації. Цікаво, що повідомлення про її заснування опублікувала багатотиражка одного з провідних підприємств Чернігова: «Незважаючи на недільну спеку, в приміщенні кооперативного технікуму зібралися люди, яким не байдужа доля перебудови, що аж надто поволі спричиняє до змін у житті українського загалу. Більшість зібрання стривожена гальмуванням оновлюючих процесів на Україні, відверто стишеним просуванням суспільства у напрямку відкритості і гласності, а тому прагне дійових справ заради прискорення перебудови, намагається влити бодай маленький свій потічок у бурхливий розвій перебудовних ідей.

На збори зійшлися і з'їхалися представники різних самодіяльних організацій міста і районних центрів. Активну участь у дискусії взяли промовці від партійних органів, товариств шанувальників української мови ім. Т. Г. Шевченка, «Меморіал», «Демократического движения в поддержке Перестройки», Української хельсінської спілки.

Збори обрали тимчасову раду та її виконавчий комітет. Було оголошено про створення комісій, які повинні охопити майже всі напрямки суспільного життя. Отож кожному, вболіваючому за долю перебудови, знайдеться конкретна справа.

Учасники зборів висловили думку про необхідність видавництва друкованого органу, запропоновано для обговорення його назву – «Світанок».

Збори повідомляють, що на порядку денному конференції, яку вирішено провести в наступному місяці, в першу чергу стоятиме питання обговорення та утвердження тимчасового статуту регіонального відділення НРУ, участі у республіканському з'їзді НРУ, що має відбутися у вересні в Києві»³⁹.

Як бачимо, у кожному варіанті викладу подій, це не суха інформація, а колоритні сюжети, у яких чітко відображені особливості двадцятирічного минулого. Щоб заснувати не то що нелегальну, а просто – небажану для компартійної влади організацію, треба було вдаватися до хитрощів. З властивою йому відвертістю В. Москаленко додав, що негайно по заснуванні осередку його «відразу обгавкала «Деснянська правда» (15 липня)». Нападки обласної газети продовжувалися до серпня 1991 р., коли відбувся, на щастя, невдалий заколот ГКЧП⁴⁰.

Загальну спрямованість інвектив критиків Руху добре передав С. Соломаха: «І якщо «Націоналізм – це фашизм» і «Рухівці рвуться до влади» – були головними звинуваченнями рухівців до здобуття Україною незалежності, то пізніше ці гасла були замінені на «Спасибо руху – за разруху!», «Рухівці та демократи при владі»⁴¹. Прикладів, котрі засвідчують ворожість частини населення, підбурюваної лівими, проросійськими силами, можна навести чимало. Існування цієї політичної організації, попри те, що вона відрізнялася зваженістю і поміркованістю у своїх вимогах, а тим паче – діях, викликало лють у противників, нерозуміння з боку відсталих верств населення.

Новим витком протистояння новоствореної організації та партійних органів, які досить часто діяли не відкрито, а через слухняних виконавців, стало питання про формування чернігівської делегації для участі в Установчому з'їзді Народного Руху за перебудову (проходив

8–10 вересня 1989 р. у Києві в актовому залі політехнічного інституту). Незважаючи на те, що до списку були включені представники від КПУ ⁴², влада була занепокоєна складом делегації. Були сформована ще й «делегація», головною метою якою було «якщо не зірвати, то принаймні саботувати з'їзд». 9 вересня 1989 р., на другий день роботи Установчого з'їзду, газета «Правда України» опублікувала відкритого листа 9 представників трудових колективів Чернігівщини, нібито «позбавлених мандатів делегатів З'їзду Народного Руху України». У листі обливалися брудом реальні делегати, і, очевидно, в цьому й полягав його сенс ⁴³. Чернігівську область на з'їзді представляли 21 делегат, до числа яких входив і Л. Лук'яненко ⁴⁴. У виступі цієї людини, котра стала символом боротьби українського народу, абсолютно відверто прозвучав заклик до курсу на суверенітет. Зокрема, Л. Лук'яненко сказав: «Чому незалежність України видається якоюсь химерною чи екстремістською ідеєю? Та це ж нормальна ідея, звичайнісіньке наше право, і ми повинні, покликаючись на міжнародну практику, покликаючись на міжнародне право, покликаючись на наше природне право – як українців, як організму, як нації – повинні пропагувати чисто і прямо цю національну ідею» ⁴⁵. Можна стверджувати, що серед представників Чернігівщини були й такі, хто, можливо, й не афішуючи своїх поглядів, але підтримував цю лінію українського трибуна. Зрозуміло, що по закінченні роботи з'їзду на його делегатів чекали вдома нові каверзи, цькування, ідеологічний тиск. Проте правда полягає в тому, що КППС і її українська філія уже не могли стримати рух свідомої, громадянськи активної частини суспільства по шляху змін. Ці кроки не завжди були успішними, але монополії КППС на владу приходив кінець.

І переконливим доказом цього твердження стали події, які увійшли в історію під дещо іронічною назвою «ковбасна революція». Ось як про її початок пише С. Соломаха: «різдвяної ночі з 6 на 7 січня 1990 року в Чернігові відбулася подія, що, як тоді здавалося, сколихнула Радянський Союз. Усе почалося з автотранспортної пригоди на розі вулиць Рокоссовського і Доценка десь після 19-ї години вечора. Тоді обливкомкомівська «Волга» зіткнулася з приватними «Жигулями». І пішло-поїхало... З багажника «Волги» вигулькнула ковбаса, окорок та

інші делікатеси радянських часів, які на той час для більшості простих радянських людей були справжнім дивом. Більшість товарів повсякденного попиту купували тоді за талонами або їх «викидали» у черги по великих святах. Тільки компартрадянська номенклатура тоді мала більш-менш безпосередній доступ до цих дефіцитів»⁴⁶. Наслідком обурення мешканців мав стати такий бунт – стихійний вияв протесту, котрий цілком міг закінчитися кривавою сутичкою між міліцією та протестувальниками, число яких постійно зростало... Але тут з найкращого боку (це треба прямо відзначити як велику заслугу новоствореного осередку) проявили себе чернігівські рухівці. Як згадував безпосередній учасник подій І. Панченко, саме вони, хоча ще й не закінчили організаційного оформлення, але провели мітинг біля приміщення обкому партії, потім взяли активну участь у зборах партійно-господарчого активу області (проходили у Палаці культури хіміків), виступали на багатолюдних мітингах на стадіоні імені Гагаріна, знову поблизу обкому партії⁴⁷. Наслідком активності стало, як слушно наголосив І. Панченко, що «Ми надали подіям важливого політичного звучання. Давайте уявимо собі, що було б, якби обласний Рух не організував тоді, 7 січня, першого мітингу біля обкому. Комуністична влада могла б подати події, що відбулися напередодні, як звичайне порушення громадського порядку, а учасників акції зобразити як якихось хуліганів, а не людей, що протестували проти злиденного життя і несправедливості»⁴⁸. Неабиякий інтерес викликають і вимоги резолюції, ухваленої на загальноміському мітингу 7 січня 1990 р. Їх усього 18, усі вони стосуються міських і трохи ширше – місцевих питань, але пункт другий гласить: «Відмінити ст. 6 Конституції СРСР». Вимога негайної відставки бюро обкому партії поєднується із ліквідацією привілеїв для партійно-радянської номенклатури: готель, «Будинок колгоспника», спеціальна лікарня, бази – повинні стати доступними для всіх. Великі претензії були висловлені і до засобів масової інформації – увільнення з посади редактора «Деснянської правди», створення «незалежної міської газети», оголошення по радіо і в пресі вимог резолюції. У документі йшлося про надання приміщень і реєстрацію неформальних об'єднань, а також відкриття у Чернігові Гайд-парку «для вільного висловлювання своїх

думок жителями міста». Владу закликали подбати про екологічну безпеку чернігівців, а також «поновити на роботі всіх звільнених з роботи за політичними мотивами». Один пункт безпосередньо стосувався наступних виборів: учасники мітингу вимагали щотижня «проводити мітинги-зустрічі з кандидатами у депутати». Деякі з вимог так і лишилися невиконаними й нині: скажімо, не було скасовано поділ міста на райони, вулицю Борисенка не назвали ім'ям академіка А. Сахарова ⁴⁹, проте навіть побіжний аналіз пунктів резолюції засвідчує політичну зрілість організаторів мітингу. Вони діяли відповідно до ситуації, не ставили недосяжних утопічних цілей. Зосередивши увагу на розв'язанні питань, які загалом перебували в компетенції місцевої влади, рухівці змусили її представників відповідати перед багатотисячним зібранням. А оскільки навіть перші особи не мали навичок безпосереднього спілкування з людьми, та ще у такій дражливій обстановці, то виглядали не кращим чином під прискіпливими поглядами учасників мітингів. Сучасні дослідники, проаналізувавши «ескалацію політичного протистояння в Чернігові», визначили, що вона розгорталась у геометричній прогресії – так, згодом з'явилася вимога виходу України із складу СРСР ⁵⁰. Безпосереднім наслідком січневого вибуху стало усунення упродовж січня – лютого з посад першого секретаря та членів бюро Чернігівського обкому КПУ, голови облвиконкому, першого секретаря міського парткомітету ⁵¹. Звичайно, це був успіх, хоча не варто його й переоцінювати. С. Павленко відверто написав з цього приводу: «Відставка Л. Палажченка і М. Гришка, інших посадових осіб породила в багатьох ілюзію про прихід справжньої перебудови на Чернігівщину, очищення рядів КПРС від застійного баласту. Насправді ж зміни торкнулися лише партійної верхівки. У районах, багатьох парторганізаціях панувала догматично-інертна консервативна номенклатура, настроєна рішуче проти демократичних змін» ⁵². З огляду на значну кількість мітингів, лавиноподібне наростання числа їхніх учасників, радикалізацію вимог, дані події було б доцільніше охрестити «мітинговою» революцією. Але назва, що історично склалася, звучить набагато колоритніше і значно повніше відбиває суперечливий дух доби.

Для черніговського осередку Народного руху вищеохарактеризована подія мала важливі наслідки. Міська влада виділила приміщення для роботи у центрі міста, і тим самим ніби остаточно легалізувала його. Суттєво зріс авторитет членів організації у трудових колективах, серед інтелігенції міста. Виявом його стало обрання у березні 1990 р. до Верховної Ради України Т. Яхєвої та групи демократично налаштованих діячів до міськради ⁵³. С. Соломаха вважає заснування й діяльність демократичної депутатської групи «Чернігів», яка утворилася у травні 1990 р. одним із найвагоміших здобутків «ковбасної революції». Вона складалася із 41 народного депутата, які репрезентували 19 підприємств і установ міста (найповніше був представлений бунтівливий колектив виробничого об'єднання «Чернігівський радіоприладний завод» – 19 депутатів). Серед членів групи було: 12 інженерно-технічних працівників, 11 робітників, 7 керівників, 5 вчителів, 2 наукових працівника, 2 військовослужбовця і 1 працівник міліції. 17 осіб були членами КПРС, 2 – ВЛКСМ, 4 – рухівці ⁵⁴. Хоча останні й перебували у явній меншості, але могли на потужній хвилі демократичного піднесення суттєво впливати на ситуацію у місті.

Весна і літо 1990 р. були особливими з точки зору пробудження надій і розквіту громадської активності. Згадує активістка просвітянського руху Л. Куровська: «У 1990 – 1992 роках я очолювала міську організацію Товариства. Це був чи не найбухливіший період у нашій роботі. Вибори усіх рангів (Товариство мало право висувати своїх кандидатів), перші мітинги, формування інших демократичних організацій – Руху, УРП, ДемПУ, «Зеленого світу», Козацького товариства» ⁵⁵.

За таких умов депутатська група «Чернігів», навіть перебуваючи у меншості, змогла зініціювати багато корисних для міста проєктів, постійно виступала проти фальсифікацій на виборах, висунула вже у жовтні 1990 р. пропозицію про підняття над міськрадою українського національного прапора. На думку С. Соломахи, завдяки різнобічній діяльності членів групи, є підстави вважати «Чернігівську міську раду народних депутатів 21-го скликання (1990 – 1994 рр.) дійсно Чернігівською міською радою 1-го демократичного скликання» ⁵⁶.

Проте, як і в будь-якому протистоянні, і у діяльності НРУ, інших сил демократичного спрямування, і в зусиллях їхніх ідейних і політичних противників, котрі тоді гуртувалися довкола партійних комітетів, траплялися поразки, події, що викликали шалений спротив, якусь зовсім неадекватну реакцію. З точки зору сьогодення важко збагнути логіку можновладців, котрі заборонили в'їзд до Чернігівської області представників Західної України. У 1990 р., після ухвалення Декларації про державний суверенітет, рішення взагалі виглядало безглуздим. Але воно привело 22 вересня 1990 р. до кривавої сутички на київській трасі, поблизу с. Кіпті Козелецького району Чернігівської області. Маскуючись під місцевих «колгоспників», нібито незадоволених частими наїздами емісарів-«західняків», добре навчені молодики напали на хористів хору «Гомін», які їхали до Чернігова із зовсім не войовничою метою, а щоб дати концерти⁵⁷. Прикметно, що в ті часи хористи часто ставали об'єктом нападу з боку силових структур. Так, «8 жовтня 1989 р. в Києві працівники правоохоронних органів жорстоко побили учасників хору Л. Яценка, які, повертаючись із ювілейного літературного вечора Д. Павличка, на площі Жовтневої революції організували імпровізований концерт, що зібрав близько тисячі киян»⁵⁸.

Період осені 1990 – весни 1991 рр. відзначився напрочуд бурхливими подіями у політичному та громадському житті України. Винятково важливу роль у поглибленні прірви між традиційною компартійною системою і паростками нового відіграв процес формування нових партій. Народний Рух, як і раніше, прагнув виконувати функцію «парасольки» або ж «даху» для багатьох опозиційних сил, хоча другі Всеукраїнські збори й «внесли певні корективи в організаційну структуру НРУ та правила спільного співжиття різних політичних сил під одним «дахом». Для виконання Рухом «функцій загальнонаціональної опозиції» було створено Політраду, яку очолив М. Горинь, а також передбачено асоційоване членство в НРУ опозиційних КІПС організацій на терені України»⁵⁹. З іншого боку, згідно із висновком Б. Гориня, Другі збори: «внесли зміни і доповнення до програми, відкинули компромісні твердження. Відтепер головна мета діяльності НРУ полягала у здобутті державної незалежності України та створення ненасильницькими способами

демократичної держави»⁶⁰. Зберігає свою актуальність і ще одне спостереження політичного й громадського діяча щодо характеру Руху: «УГС-УРП і НРУ, – наголосив Б. Горинь, – заклали початок політичної структуризації суспільства. Своїм успіхам, впливам на суспільне і політичне життя вони можуть завдячувати послідовності обраного еволюційного шляху, нарощуванню і розширенню програмних завдань, поступового впливу на ріст національної свідомості в українському суспільстві. Саме тими особливостями УГС-УРП не відлякували, а притягували до себе людей»⁶¹. Хоча у цих міркуваннях Рух виступає мовби на другому плані, але в реальному житті окремих регіонів, зокрема, й на Чернігівщині, він посідав провідне місце і виступив координатором зусиль опозиційних сил.

На перший погляд, період нетривалого затишку перед бурею (зима – весна 1990 – 1991 рр.) у діяльності чернігівського осередку Руху не позначений якимисьь яскравими подіями. Очевидно, йшла непомітна, копітка, але цілеспрямована робота по залученню нових членів, організаційному оформленню, поширенню преси тощо. Час від часу виникали гострі ситуації і в райцентрах. Так трапилося, зокрема, у Носівці – коли у травні 1991 р. там вирішено було звільнити з посади двох директорів місцевих шкіл, на їхній захист піднялися педколективи, учні та їхні батьки. Згідно з підрахунками журналістів опозиційної преси, у мітингах та зборі підписів під заявами протесту взяло участь близько третини населення районного центру⁶². Суспільне незадоволення швидко переросло в недовіру владі та її місцевим органам. Обурені мешканці вирішили навіть перевірити, як живуть перші особи району. «А пристрасті розгоралися. 22 травня в Носівці було жарко: відбувся стихійний мітинг. Лунали вимоги не тільки поновити на роботі директорів шкіл, а й відставки перших керівників району. Учасники мітингу пішли в райком партії та райвиконком, щоб зустрітися зі своїми керівниками, але їх зустріли... порожні приміщення. Побували вони і вдома у Сотниченко та у Приходька. Але ті, як крізь землю провалилися. Лише містом пішли чутки, що у Сотниченко у відкритому гаражі побачили незареєстровану машину, знайшли 6 мішків цукру та 8 згорнутих килимів. Автору цих рядків у це не віриться, бо навіщо стільки добра одній людині?» – із сарказмом писав

журналіст⁶³. Громадськість була вражена, що такі масштабні події відбулися «в Носівці, тихій і забитій... На Першотравневій демонстрації підняли гасла: «Доки Носівка буде заповідником сталінізму?», «Годі диктатурних сотниченків і приходьків!», «Нестеренко – наклепник і лакей!» та інші»⁶⁴. Проте, мабуть, цей вияв обурення став свідченням того, що монополії на владу надходив кінець, бо подібний вибух міг статися у будь-якому іншому містечку. До речі, зміст резолюції одного із мітингів у Носівці характеризується високим рівнем політичної зрілості: «Учасники мітингу зазначають, що з вини перших керівників в районі склалась кризова громадсько-політична ситуація і в зв'язку з цим ставляться перед районною та міською Радами народних депутатів та перед Носівським райкомом Компартії України слідує вимоги» – такими, сповненими гідності й усвідомлення своєї сили, словами розпочинається перелік вимог. І хоча вони не зачіпали ситуації в державі в цілому, але свідчили, що мітингуючі, протестуючи проти зловживань місцевого керівництва, висловлюють недовіру усій політичній системі СРСР⁶⁵.

Улітку 1991 р. в області розпочалися нові акції на підтримку української незалежності. Напередодні першої річниці Декларації про державний суверенітет України було ухвалено і поширено Звернення до громадян Чернігівщини з цієї нагоди. У документі вказувалося: «Рік тому Верховна Рада України прийняла Декларацію про державний суверенітет нашої республіки. Найвищий орган влади заявив на весь світ про Україну, яка прагне незалежності. Але Декларація – це ще не закон, і тому Україна й досі залишається московською колонією, й досі віддає за безцінь свої багатства Кремлю та так званім «братам» по всьому світу. Чи ж не досить?

Але намагання Народної Ради добитися справжньої незалежності блокуються компартійною більшістю. Та ж більшість тягне нас знову в «оновлений Союз», який за 70 років довів Україну з її родючими чорноземами і працьовитими людьми до злиденного життя.

Ми бідні тому, що не маємо своєї держави. Тільки незалежність принесе достаток, дасть можливість жити так, як потребує людська гідність. Тож підтримайте демократичні сили, які виступають проти підписання союзного договору, за самостійність Української держави!

Ми маємо День незалежності, але ще не маємо самої незалежності. Ми повинні її вибороти, якщо хочемо вільної, багатой і щедрої для всіх громадян України»⁶⁶. Цей документ, ухвалений демократичними силами Чернігівщини, різко відрізняється від духу більшості резолюцій Установчого з'їзду Народного руху і наочно демонструє, що еволюція громадської ініціативи пішла в напрямку, який вів до незалежності. Цікаво, що й заголовок однієї із статей в опозиційній газеті звучить прямо таки провокативно: «Дні незалежності на Чернігівщині». Її зміст переконливо демонструє, як розуміла сенс цього свята демократична громадськість Чернігівщини й усієї України. Активісти Товариства української мови ім. Т. Шевченка, Руху, УРП, «створивши культурологічні загони, відправились по селам області в похід під гаслом «Козацькими шляхами».

З огляду на винятково великий інтерес до постаті гетьмана І. Мазепи й історії столиці козацької держави – Батурина, доречно навести дані про чи не перше святкування у цьому славному місці. «А закінчився похід в Батурині великим козацьким святом, – писав автор статті, – на яке з'їхалися люди з усієї України – з Чернігова, Києва, Львова, Прилук, Самбора, Конотопа, Вінниці, Житомира. Науково-практична конференція «Батурин – гетьманська столиця України», концерт-мітинг, відкриття і освячення пам'ятного знака на честь гетьмана Ів. Мазепи викликали великий інтерес. [...] На конференції виступили відомі українські історики Олена Апанович, Володимир Сергійчук, Марина Дмитренко [Марія Дмитрієнко. – Т. Д.], народний депутат України, голова УРП Левко Лук'яненко та інші. Коли на сцену вийшов кобзар Антон Штепа із Сварицівки [Сваричівки. – Т. Д.] Ічнянського району і ведучий оголосив, що Антон Гнатович не співає з 1933 р., коли від голоду помер його син, зал встав і на очах багатьох були сльози. А все ж не вмер козацький дух, не зім'явся в колотнечі революції, колективізації, голоду, застою. Той дух підтвердили і учасники мітингу-концерту. Прекрасно і сильно звучали виступи хорів «Антей», «Просвіта» зі Львова, «Гомін» з Києва, співочого гурту Чернігівського товариства української мови ім. Т. Шевченка «Просвіта». До речі, це товариство й було організатором козацького свята в Батурині. А наступного дня

відбулося освячення пам'ятної плити на честь Ів. Мазепи». Хоча останні рядки і звучать дещо песимістично: «Відшуміли святкові дні незалежності України на Чернігівщині. Але до незалежності ще далеко»⁶⁷, проте впадає в око загальний піднесений настрій і, головне, об'єднані зусилля представників провідних демократичних сил регіону, і налагоджені зв'язки із однодумцями з усієї України. Напрочуд вдало також був обрана кінцева мета козацького походу – Батурин.

Таким чином, напередодні заколоту ГКЧП демократичні сили нашого краю знаходилися на гребні успішної боротьби за реалізацію масштабних цілей – головною із яких стало наповнення положень Декларації про державний суверенітет реальним змістом, недопущення «оновлення» Союзу. Пропонований читачам документ під довгою назвою «Доповідь тимчасової комісії з перевірки діяльності на території м. Чернігова посадових осіб, органів влади, управлінь, громадських об'єднань і організацій у зв'язку із державним переворотом на основі Постанови Президії Верховної Ради України від 26 серпня 1991 року і VII сесії Чернігівської міської Ради народних депутатів від 29 серпня 1991 року»⁶⁸ дає конкретне уявлення про те, що відбувалося Чернігові у спекотні дні серпня 1991 р. На 15 сторінках аналізуються заходи владних органів, керівництва підприємств упродовж декількох днів, коли члени Державного комітету з надзвичайної ситуації в СРСР вирішили «положити кінець нинешньому смутному времени»⁶⁹. Зайве говорити, що партійно-радянські керівники на місцях підтримали ГКЧП. Досить чітко й лаконічно цей загальний настрій висловив голова Прилуцького райвиконкому «Гласність і болтовня закінчились. В Прилуки повертається радянська влада»⁷⁰. Натомість Політична Рада Руху, як і низка інших політичних сил демократичного спрямування, звернулася до громадян із стислим, але зрозумілим і зваженим закликком: «Спроба державного перевороту, вчинена вночі з 18 на 19 серпня, є не що інше, як намагання встановити більшовицько-військову диктатуру в усій Советській імперії. Закликаємо зберігати спокій. Закликаємо всіх у своїх діях керуватися лише законами України та постановами її вищих органів влади. Розпорядження московського комітету путчистів є незаконними. Ні – військовій диктатурі! Ні – громадянській війні!»⁷¹ Очевидно, що

послідовність у додержанні вище задекларованих принципів зумовила уникнення громадянської війни, кровопролиття і проголошення незалежності. Чернігівщина може пишатися, що текст Акта про незалежність написав наш земляк Л. Лук'яненко.

Спільними зусиллями, спираючись на досить високий, незаперечний авторитет Руху у Чернігові, пощастило провести демократичні реформи у місті. Важливими моментами у цьому плані вважають призначення, на пропозицію сесії Чернігівської міськради, у березні 1992 р. головою обласної держадміністрації В. Мельничука, а його заступником – В. Сарану – керівника Чернігівської крайової організації Народного Руху України ⁷² (офіційна назва посади Мельничука: Представник Президента України у Чернігівській області, Сарана був заступником з гуманітарних питань). До владних структур потрапило також декілька інших представників демократичних сил. Це стало найвищим досягненням, вершиною першого, героїчного етапу діяльності Руху на теренах Чернігівщини. По тому розпочався болісний і затяжний період трансформації в політичну партію. Рух втратив свій «парасольковий» характер, і, здається, не на користь українській справі. Окрім того, позначилася дія відцентрових сил, про які чесно й відкрито написав М. Ткач стосовно чернігівської «Просвіти» – коли «просвітянські справи підмінилися політичними»: «23 грудня 1989 року було поспішно скликано конференцію, на яку з'їхалися делегати, члени Товариства, з однією метою – висунути своїх кандидатів у депутати до Верховної та місцевих рад. І почалася політична увертюра: кожен уже себе бачив у владних коридорах. Було багато ейфорії, емоцій, амбіцій, кілька годин висували один одного, сперечалися, обговорювали та голосували. В результаті з вісімдесяти п'яти делегатів, присутніх на конференції, сорок сім стало кандидатами у депутати до Верховної, обласної, міської та районних рад. Потім майже рік боролися, кожен за своє місце під сонцем, – і ні до чого не доборолися. Тільки завдали неабиякої шкоди тій справі, заради якої ми згуртувалися, – ентузіазм серед прошарків свідомого українства почав згасати, зменшилося бажання робити щось безкорисливо» ⁷³. Звичайно, Рух – як політична, по своїй суті, організація, мусив реалізувати себе в цій царині, але, в цілому, спостереження щодо

«Просвіти» виглядає слушним і в даному випадку. Зрештою, шукати причини тільки у помилках та недоробках чернігівців було б несправедливо й неправильно. Л. Лук'яненко прямо вказав: «З 1992 року почався відступ націонал-демократії. Разом з відступом наші гасла поступово набувають абстрактного значення і втрачають політичну вагу»⁷⁴.

Але, повертаючись до початку передмови, відзначимо, що Народний Рух за перебудову в Україні, виконав своє призначення. Із сфери політики він перейшов на терени історії. Відтак його можна і треба досліджувати як явище заключного етапу тривалої боротьби за незалежність України.

Документи, зібрані у даній книжці, дають можливість прослідкувати історію чернігівського Руху і, значно ширше – національно-демократичних сил краю – від часу формування і до моменту, коли вони досягли максимально можливих на тому етапі суспільного розвитку успіхів.

Збірник складається із вступних слів передмови, розміщених у хронологічному порядку документів, в тому числі й спогадів безпосередніх учасників історичних подій, наукових розвідок, публікацій у місцевій періодиці, фотоматеріалів. Окрім того, до цих текстів додається іменний покажчик, зроблена перша спроба сформулювати список учасників національно-визвольної боротьби 1989 – 1992 рр.

---

¹ Капсамун І., Решетилова О. 20 років Руху: піднесення та крах // День. – 2009. – 12 березня. – С. 4.

² Касьянов Г. В. Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування // Укр. іст. журнал. – 2006. – № 4. – С. 8.

³ Гарань О. В. Від створення Руху до багатопартійності. – К., 1992. – 48 с.; Його ж. З історії формування політичного спектра України (літо 1988 – літо 1991) // Україна ХХ ст.: Проблеми національного відродження: Збірник наук. праць. – К., 1993. – С. 117–145; Його ж. Убити дракона (З історії Руху та нових партій України). – К., 1993. – 200 с.

⁴ Гарань О. В. Від створення Руху... – С. 5.

⁵ Бойко О. Україна у 1985 – 1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія. – К., 2002. – 306 с.

⁶ Бойко О. Д. Перебудова та формування «кризового синдрому модернізації» в Україні (друга половина 80-х – поч. 90-х років ХХ ст.) // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 17. – С. 27–33; Його ж. Чому не перемогла в Україні жовтнева революція 1990 року? // Там само. – Вип. 20. – С. 262–268; Його ж. Демократизація як фактор суспільних трансформацій в Україні у добу перебудови // Там само. – Вип. 21. – С. 246–251; Його ж. Місце і роль гласності у контексті суспільно-політичних трансформацій в Україні у добу перебудови // Там само. – Вип. 21. – С. 251–261; Його ж. Референдум та вибори президента України 1991 р.: фініш чи старт? // Університет: Іст.-філософ. журнал. – 2006. – № 5. – С. 19–25 та ін.

⁷ Політична історія України. ХХ століття. У 6 т. / Ред.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – К., 2003. – Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945 – 2002) / О. М. Майборода, Ю. І. Шаповал, О. В. Гарань та ін. – С. 347–520.

⁸ Там само. – С. 399.

⁹ Бойко О. Феномен «провінційних революцій» у контексті суспільно-політичного протистояння доби перебудови (літо 1989 – лютий 1990 рр.) // Сіверянський літопис. – 2001. – № 2. – С. 3–8; Панченко І. Як це було (До 10-річчя «ковбасної революції» у Чернігові) // Там само. – 2000. – № 1. – С. 37–41; Соломаха С. Українська національно-демократична революція 1990–1992 років на Чернігівщині // Там само. – 2006. – № 1. – С. 12–18.

¹⁰ Все починалося з «Просвіти» // Сіверщина. – 1995. – 21 січня; М. В. Дні незалежності на Чернігівщині // Громада: Незалежна газета Чернігівщини. – 1991. – № 4; Москаленко В. Спроби демократії // Там само. – 1993. – №№ 5, 6, 7; 1994. – №№ 1, 2, 5, 6, 7; Панченко І. Бурхливий січень Чернігова: 10-річчя знаменитої «ковбасної революції» // Сіверщина. – 2000. – 7 січня, 14 січня; Соломаха С. 10 років демократичній депутатській групі «Чернігів»: Українська національно-демократична революція на Чернігівщині // Сіверщина. – 2000. – 5 травня; Його ж. «Ковбасна» революція чи бунт? // Там само. – 2005. – 7 січня; Чепурний В. Про коріння і про боріння // Сіверщина. – 1997. – 18 січня; Його ж. Як я був «ворогом» Левка Лук'яненка // Там само. – 1997. – 23 серпня та інші.

¹¹ Павленко С. Опозиція на Чернігівщині: 1944 – 1990 рр. – Чернігів, 1995. – С. 54–66.

¹² Там само. – С. 47–53.

¹³ Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). – К., 2000. – С. 207, 211.

¹⁴ Павленко С. Назв. праця. – С. 52.

¹⁵ Бойко О. Д. Спроба прискорення: уроки перших кроків перебудови (на прикладі України) // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 19. – С. 83.

¹⁶ Бойко О. Україна у 1985 – 1991 рр. – С. 32.

¹⁷ Москаленко В. Назв. праця. – 1993. – № 6.

¹⁸ Політична історія України. – Т. 6. – С. 347.

- ¹⁹ Кульчицький С. В. Україна: суспільство й держава на терезах історії (1991–2006 рр.) // Укр. іст. журнал. – 2006. – № 4. – С. 16.
- ²⁰ Москаленко В. Назв. праця. – 1993. – № 6, 7.
- ²¹ Ткач М. Віддавалися українській справі сповна (До 20-річчя заснування Товариства української мови ім. Т. Шевченка «Просвіта») // Літературний Чернігів. – 2009. – № 1. – С. 119.
- ²² Там само. – С. 119–120.
- ²³ Чепурний В. Про коріння і про боріння; Павленко С. Назв. праця. – С. 54.
- ²⁴ Павленко С. Назв. праця. – С. 54, 56
- ²⁵ Бойко О. Україна у 1985 – 1991 рр. – С. 62–63.
- ²⁶ Мотиль О. Підсумки імперій: Занепад, розпад і відродження. – К., 2009. – С. 117.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Кульчицький С. В. Назв. праця. – С. 16.
- ²⁹ Цит. за: Камінський А. На перехідному етапі: «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні / З передм. М. Прокопа. – Мюнхен, 1990. – С. 14–15.
- ³⁰ Москаленко В. Назв. праця. – 1994. – № 1.
- ³¹ Павленко С. Назв. праця. – С. 58.
- ³² Політична історія України... – Т. 6. – С. 362.
- ³³ Москаленко В. Назв. праця. – 1994. – № 2.
- ³⁴ Гарань О. В. Убити дракона... – С. 28.
- ³⁵ Бойко О. Україна у 1985 – 1991 рр. – С. 71.
- ³⁶ Соломаха С. Українська національно-демократична революція... – С. 12.
- ³⁷ Москаленко В. Назв. праця. – 1994. – № 2.
- ³⁸ Громада. – 1989. – № 1 (липень).
- ³⁹ Соломаха С. Створено відділення НРУ // Приборостроитель. – 1989. – 19 июля (№ 28).
- ⁴⁰ Москаленко В. Назв. праця. – 1994. – № 2.
- ⁴¹ Соломаха А. Українська національно-демократична революція... – С. 16.
- ⁴² Див.: Там само. – С. 19.
- ⁴³ Камінський А. Назв. праця. – С. 276 – 277.
- ⁴⁴ Три дні вересня: Матеріали Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову. – К., 2000. – С. 478–479.
- ⁴⁵ Там само. – С. 132.
- ⁴⁶ Соломаха С. «Ковбасна» революція чи бунт?
- ⁴⁷ Панченко І. Бурхливий січень Чернігова... – 2000. – 7 січня.
- ⁴⁸ Там само. – 2000. – 14 січня.
- ⁴⁹ Сіверщина. – 2000. – 7 січня.
- ⁵⁰ Політична історія України... – Т. 6. – С. 399.
- ⁵¹ Соломаха С. Українська національно-демократична революція... – С. 18.
- ⁵² Павленко С. Назв. праця. – С. 64.
- ⁵³ Соломаха С. Українська національно-демократична революція... – С. 18.

- ⁵⁴ Соломаха С. 10 років демократичній депутатській групі «Чернігів»...
- ⁵⁵ Все починалося з «Просвіти»...
- ⁵⁶ Соломаха С. 10 років демократичній депутатській групі «Чернігів»...
- ⁵⁷ Все починалося з «Просвіти»...
- ⁵⁸ Політична історія України... – Т. 6. – С. 393.
- ⁵⁹ Там само. – С. 418.
- ⁶⁰ Горинь Б. Світогляд, стратегія та програма конструктивної суспільно-державної опозиційної діяльності в УРСР // До новітнього українського світогляду і стратегії. З нагоди роковин А. Камінського – політика і вченого (нариси) / Під ред. В. Сікори. – К., 2002. – С. 48.
- ⁶¹ Там само. – С. 48–49.
- ⁶² Чепурний В. Кінець «ковпака»: Що трапилось в Носівці? // Молодь України. – 1991. – 28 травня.
- ⁶³ Б.а. Про події в Носівці: На майдані біля райкому // Громада. – 1991. – № 3.
- ⁶⁴ Там само.
- ⁶⁵ Резолюція мітингу громадськості Носівського району 26 травня 1991 р. // Громада. – 1991. – № 3.
- ⁶⁶ З архіву Чернігівської обласної організації Української народної партії.
- ⁶⁷ М. В. Дні незалежності на Чернігівщині // Громада. – 1991. – № 4.
- ⁶⁸ Із архіву Чернігівської обласної організації Української народної партії.
- ⁶⁹ Хроніка Опору: Збірка документів. – К., 1991. – С. 20.
- ⁷⁰ Там само. – С. 284.
- ⁷¹ Там само. – С. 187.
- ⁷² Соломаха С. Українська національно-демократична революція... – С. 18.
- ⁷³ Ткач М. Назв. праця. – С. 120–121.
- ⁷⁴ Лук'яненко Л. Національна ідея і національна воля. – К., 2006. – С. 224.

I. ДОКУМЕНТИ

Документи, що увійшли до збірника, мають заголовок, в якому, по-можливості, зазначено дату. Якщо її немає, то упорядники визначили ймовірний термін видання документу із його змісту. Тексти документів подані за сучасними правилами правопису із збереженням стилістичних і мовних особливостей оригіналів. Помилки й описки, які зустрічаються в текстах, виправлені без застереження. В окремих випадках розшифровку скорочень або виправлення зроблено у квадратних дужках у тексті. Усі примітки даються курсивом.

Під кожним документом вказано місце зберігання документу із вказівкою на автентичність документу або бібліографічне посилання на відповідне видання. Частина документів отримана із архіву Чернігівської обласної організації Української народної партії та особистих (приватних) архівів громадян, в яких відсутня загальноприйнята в архівних установах систематизація (номер фонду, опису, справи). У цих випадках вказується організація або приватна особа з місцем проживання, у яких зберігається документ. Особисті архіви О. І. Котенка та А. І. Майби знаходяться в їхніх родинях: у О. В. Котенко та В. Г. Майби.

Усі документи подані у хронологічному порядку, блоки документів у збірнику розташовані за роками.

1989 рік

№ 1

Резолюція установчих зборів про створення Чернігівської регіональної організації НРУ за перебудову від 9 липня 1989 р.

Резолюція №1

Збори членів неформальних об'єднань м. Чернігова та області, представників громадськості міста, які відбулися в Чернігові 9 липня 1989 року,

УХВАЛИЛИ:

1. Створити Чернігівську регіональну організацію Народного Руху України за перебудову.

2. Вищим органом Чернігівської регіональної організації НРУ вважати Конференцію. Робочими органами – Раду та Виконавчий

комітет.

3. В своїй діяльності Чернігівська організація НРУ тимчасово (до прийняття власного статуту або до прийняття статуту і програми НРУ за перебудову республіканським установчим з'їздом) керується Декларацією, прийнятою на зборах 9 липня ц.р.

4. Для практичної діяльності Чернігівської регіональної організації НРУ створити робочі комітети:

- інформаційний
- соціально-правовий
- екологічний та захисту історичного середовища
- економічний
- проблем села
- проблем керування
- освіти, культури та моралі
- міжнаціональних відносин
- у справах молоді.

5. Заснувати періодичне інформаційне видання та клуб виборців.

6. Доручити Раді підготовку проекту, статуту Чернігівської організації НРУ і розглянути його на наступній конференції.

Громада: Незалежна газета Чернігівщини. – 1989. – липень, №1.

№ 2

Звернення Чернігівської регіональної організації НРУ за перебудову до всіх жителів Чернігівщини від 9 липня 1989 р.

ЗВЕРНЕННЯ

**Чернігівської регіональної організації
Народного Руху України за перебудову**

до всіх жителів Чернігівщини від 9 липня 1989 року

Чотири роки перебудови так і не вивели Україну із болота застою. Продовжується обдурювання робочої людини і копійкою, і словом. Поки що мовчки тягне ярмо раба наш селянин, а його закликають до нового напруження сил в ім'я міфічної Продовольчої програми. Тим часом з полиць магазинів зникають речі повсякденного вжитку, дешевшає карбованець. Тоталітарно-бюрократичний режим, який

маскувався соціалістичними гаслами, підвів народ до прірви. Поволі, але перебудова у країні набирає оберти, і тільки наша республіка живе «по-прежньому – по Брежнєву». Одним із чинників триваючої стагнації є те, що у керівних кріслах сидять всі ті ж, хто дунив народ раніше, хто затуманює йому мізки й зараз. Бюрократи-хамелеони хутко поміняли колір, і тепер вже вчать нас, як треба перебудовуватися.

Маємо розуміти: ніхто не дасть нам кращого життя, доки ми дозволяємо можновладцям робити від нашого імені все, що заманеться. Це вони перетворили український народ у заложника атому, привели до духовного здичавіння, годують нас нітратам і пестицидами. Треба зламати стіни застою і побудувати дійсно народну, дійсно Радянську владу.

Тож прокидайтеся, земляки, від довгого застіяного сну, знімайте полуду з очей. Прислухаймося до голосу українського пророка Тараса Шевченка: «Схаменіться, будьте люди, бо лихо вам буде!»

Брати й сестри! Всі люди доброї волі, що живуть на Україні, гуртуйтеся ставайте під прапор Народного Руху. Не вірте брехні, що поширюють бюрократи та їх посіпаки про наш Рух. Слухайте голос власного сумління! Доля перебудови, майбутнє наших дітей і онуків залежить від нас. Врятуймо від загибелі нашу країну!

Громада: Незалежна газета Чернігівщини. – 1989. – липень, №1.

№ 3

Декларація

Чернігівської регіональної організації НРУ за перебудову від 9 липня 1989 р.

Декларація

Чернігівської регіональної організації Народного Руху України за перебудову

Курс квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, XXVII з'їзду КПРС та XIX партконференції на перебудову економічної, політичної та соціальної сфер життя нашої багатонаціональної держави пробудив суспільні сили, ініціативу та політичну зацікавленість народу. Але перебудова наштовхується на перешкоди з боку адміністративно-

командної системи, на пасивність частини, громадян, а також на протидію окремих груп людей, інтереси яких не співпадають з інтересами народу, а життєві цілі з цілями перебудови.

Ці процеси мають місце і на Чернігівщині. Тут хід перебудови (як і взагалі на Україні) дуже уповільнений, сповнений протиріч, погано координований, тому змушує всіх чесних громадян, які займають активну життєву позицію, об'єднатися і діяти разом. Виходячи з цього, ми, учасники зборів неформальних об'єднань м. Чернігова та області, робимо заяву про те, що своєю волею та особистим бажанням проголошуємо створення Чернігівської регіональної організації **НАРОДНОГО РУХУ ЗА ПЕРЕБУДОВУ**.

Рух – це масова суспільно-політична організація, членами якої може бути кожна людина незалежно від статі, національності, віросповідання, якщо вона визнає необхідність економічних, політичних, соціальних, культурних змін в нашому суспільстві і готова до активної роботи.

Ми звертаємось до всіх, кому не байдужа доля нашої багатостраждальної країни: приєднуйтеся до НРУ за перебудову! Створюйте первинні осередки за місцем проживання та на роботі. Починайте активно діяти, сприяючи усуненню тих недоліків у нашому житті, які заважають перетворити наше суспільство у цивілізоване та демократичне, маючи на увазі, що демократія – це влада народу. Це наш останній шанс! Врятуймо нашу країну та наших дітей від загибелі!

Сьогодні ми заявляємо про те, що першочерговими цілями, завданнями та напрямками нашої діяльності стануть;

- сприяння демократизації державного та суспільного життя, реалізації принципів соціальної справедливості, забезпечення реальних конституційних прав народу;

- реалізація в повсякденному житті положень Декларації прав людини, Заключного Акту Гельсінської зустрічі 1975 р., документів Віденської зустрічі 1989 р. та інших міжнародних угод, підписаних Урядом СРСР;

- організація консультацій та правова допомога громадянам з різних напрямків радянського законодавства;

- громадський контроль за всіма сферами життя в регіоні, за

дотримання принципів соціальної справедливості;

– вивчення економічних, соціальних, екологічних, культурних процесів в області, інформування населення та державні органи, формування громадської думки, активна участь у розробці законодавчих ініціатив та пропозицій, участь у реалізації планів та програм удосконалення різних сторін життя у регіоні;

– інформаційно-просвітницька діяльність по тлумаченню урядових та партійних документів через створення дискусійних клубів, проведення зборів, виступи з лекціями та інше;

– особиста участь членів Руху в реалізації планів перебудови в республіці та області.

НРУ буде брати найактивнішу участь у виборчій компанії по виборах народних депутатів УРСР та всіх Рад у регіоні. НРУ буде домагатися відміни дільничних зборів як антидемократичних.

Учасники зборів заявляють про те, що свою роботу провадитимуть у рамках Конституції УРСР та СРСР і при цьому будуть дотримуватись таких принципів: відповідальність та самостійність у виборі форми та напрямків діяльності, активна громадянська позиція, співробітництво з державними, громадськими та неформальними організаціями, зосередження уваги у роботі не на наслідках, а на причинах негативних явищ у суспільстві, плюралізм думок та повага до особистості.

Громада. – 1989. – липень, №1.

№ 4

Перша рухівська листівка про створення Чернігівської обласної організації НРУ 9 липня 1989 р. (ймовірно, 9 або 10 липня 1989 р.)

Товарищи!

9 июля в г. Чернигове состоялось собрание участников неформальных организаций и представителей общественности, на котором была создана Черниговская региональная Организация Народного Руху України за перебудову.

Не верьте наветам, что РУХ не существует, РУХ живет, РУХ действует. Его лозунги – демократизация, гласность, интернационализм,

экономическое здоровье Украины.

Мы не партия и наша цель не захват власти, а способствовать её передачи демократически выбранным Советам.

Под флагом НРУ объединяются представители всех национальностей, живущих на территории республики.

Каким будет РУХ на Черниговщине, зависит от нас, уважаемые земляки.

Организовывайте первичные ячейки по месту жительства и работы!

В первичную организацию должно входить не менее 3-х человек.

Её следует зарегистрировать в региональном Совете НРУ.

т. 14-24-66 *

т. 3-78-92 **

Особистий архів В. В. Кузьменка (м. Чернігів), рукописний документ, оригінал

* Чернігівський міський телефон С. В. Жигінаса.

** Чернігівський міський телефон В. Х. Ванжі й М. Г. Богуславської.

№ 5

Інформація у газеті в/о ЧРПЗ «Приборостроитель» за

19 липня 1989 р. про створення 9 липня 1989 р.

Чернігівської регіональної організації НРУ

Створено відділення НРУ

9 липня в нашому місті відбулися установчі збори, на яких було оголошено про створення регіонального відділення Народного Руху України за Перебудову (НРУ).

Незважаючи на недільну спеку, в приміщенні кооперативного технікуму зібралися люди, яким не байдужа доля перебудови, що аж надто поволі спричиняє до змін у житті українського загалу. Більшість зібрання стривожена гальмуванням оновлюючих процесів на Україні, відверто стишеним просуванням суспільства у напрямку відкритості і гласності, а тому прагне дійових справ заради прискорення перебудови, намагається влити бодай маленький свій потічок у бурхливий розвій перебудовчих ідей.

На збори зійшлися і з'їхалися представники різних самодіяльних організацій міста і районних центрів. Активну участь у дискусії взяли промовці від партійних органів, товариств шанувальників української мови ім. Т. Г. Шевченка, «Меморіал», «Демократического движения в поддержку Перестройки», Української хельсінкської спілки.

Збори обрали тимчасову раду та її виконавчий комітет. Було оголошено про створення комісій, які повинні охопити майже всі напрямки суспільного життя. Отож кожному, вболіваючому за долю перебудови, знайдеться конкретна справа.

Учасники зборів висловили думку про необхідність видавництва друкованого органу, запропоновано для обговорення його назву – «Світанок».

Збори повідомляють, що на порядку денному конференції, яку вирішено провести в наступному місяці, в першу чергу стоять питання обговорення та утвердження тимчасового статуту регіонального відділення НРУ, участі у республіканському з'їзді НРУ, що має відбутися у вересні в Києві.

Отже, зроблено перший крок. Попереду важка і відповідальна праця, завдяки якій маємо надолужити згаяний час. Першочергове завдання НРУ – це надбати довір'я нараду, яке є єдиним міцним гарантом успіху у загальній борні за перебудову.

С. Соломаха

Приборостроитель.* – 1989. – 19 липня // Особистий архів С. В. Соломахи (м. Чернігів).

* Газета «Приборостроитель» – орган парткому, профкому, комітету комсомолу дирекції ордену Трудового червоного прапору виробничого об'єднання «Чернігівський радіоприладний завод» (м. Чернігів).

№ 6

Протокол установчих зборів Щорського осередку Народного Руху України за перебудову від 20 серпня 1989 р.

Протокол № 1

установчих зборів Щорського осередку Народного Руху України за перебудову від 20 серпня 1989 р.

На зборах присутні 4 чол.
Голова зборів – Семененко П. Д.

Порядок денний:

1. Про створення Щорського осередку Народного Руху України за перебудову.

З інформацією по цьому питанню виступив Семененко П. Д.

Виступили Шестопал П. Ю., Сильченко К. К., які підтримали пропозицію Семененка П. Д. створити Щорський осередок НРУ за перебудову.

Вирішили:

1. Створити Щорський осередок НРУ за перебудову. В своїй діяльності керуватися Декларацією регіональної організації Чернігівщини за перебудову від 9 липня 1989 року.

2. Головою осередку НРУ вибрали Семененка П. Д.

Голова зборів

Семененко П. Д.

м. Щорс

Особистий архів П. Д. Семененка (м. Щорс), рукописний документ, оригінал.

№ 7

Листівка Чернігівської обласної організації НРУ від 12 вересня 1989 р. проти створення на Чернігівщині Руху-2 Шановні Чернігівчани!

10 вересня ц.р. газета «Деснянська, пробачте шановні, правда» на першій сторінці, щоб Ви, бодай, не проминули, надрукувала відкритий лист оргкомітету I з'їзду НРУ в Києві під досить вдалим заголовком «Таємне стає явним». Так що ж воно таке, ото таємне? В Чернігівській області, керованій Палажченковою елітою, виразником інтересів якої і є так звана «Деснянська «правда» іде нерівна боротьба між доки ще слабкою, малочисленною «купкою якихось неформалів» і могутньою, на сьогодні, партократією Палажченка. Скориставшись тим, що від нас відійшов колишній наш організатор М. М. Лук'яненко, обком створив свій «народний рух» на чолі з Лук'яненком. Це обранці цього руху плазували перед В. О. Яворівським і І. Ф. Драчем, щоб пролізти на з'їзд і зірвати його роботу. Але їх наміри були своєчасно

розпізнані і знешкоджені. Та це їх не зупинило. Вони написали паплюжного листа, щоб визвати у вас недовіру до «купки неформалів» і, таким чином, лишити їх народної підтримки. І цей намір не повинен здійснитися. Таємне стає явним. Велика підтримка дій дійсних ініціаторів народного руху, представники яких і були на з'їзді, створить могутню силу, здатну вирвати із рук партапарату владу для Рад народних депутатів на наступних виборах.

Установчий з'їзд НРУ успішно завершив свою роботу. На Україні народилась нова, незалежна від КППС громадсько-політична організація, здатна в майбутньому стати всенародною. Покладемо початок справжній перебудові.

Шановні Чернігівчани! Заздалегідь підбирайте кандидатів у народні депутати. Підтримуйте справжній Народний Рух за перебудову!

12.09.89 р.

«Купка неформалів»

Особистий архів П. Д. Семененка. (м. Щорс), машинописний документ, копія оригіналу.

1990 рік

№ 8

Резолюція загальноміського мітингу м. Чернігова

7 січня 1990 р.

Резолюція

загальноміського мітингу м. Чернігова, що відбувся

7 січня 1990 року

Ми, учасники Іб-тисячного мітингу, вважаємо, що керівництво міста і області повністю себе дискредитувало, в зв'язку з чим

ВИМАГАЄМО:

1. Негайної відставки бюро обкому партії у повному складі, а також консервативного редактора «Деснянської правди» Музиченка І. І.

2. Відмінити ст. 6 Конституції СРСР.

3. Скликати позачергову обласну партконференцію для обрання нового складу обкому партії, вибори делегатів проводити на альтернативній основі при участі усіх комуністів. Роботу конференції транслювати на вулиці міста.

4. Створити комісію громадськості по привілеям та розслідування зловживання владою.

5. Скасувати поділ міста на райони. Зекономлені кошти направити на розвиток охорони здоров'я громадян, культуру, народну освіту.

6. Поновити на роботі всіх звільнених з роботи по політичним мотивам.

7. Передати готель-гуртожиток Чернігівського обкому партії у розпорядження Чернігівського виробничого об'єднання готелів.

8. Передати «Будинок колгоспника» під дитячий заклад.

9. Передати ЦЛК у ведення обласного відділу охорони здоров'я.

10. Забезпечити населення рентгенометрами та достовірною інформацією з радіаційного, хімічного та бактеріологічного забруднення міста.

11. Надати можливість робітничим комісіям в будь-який час перевіряти оптові та інші бази.

12. Перейменувати вул. Борисенка на вул. академіка А. Сахарова.

13. Відкрити в Чернігові Гайд-парк для вільного висловлювання своїх думок жителям міста.

14. Створити умови для діяльності неформальних організацій: зареєструвати їх, надати приміщення.

15. Щотижня проводити мітинги-зустрічі з кандидатами у депутати.

16. Створити незалежну міську газету.

17. Надрукувати цю резолюцію до 10 січня ц.р. (включно) в «Деснянській правді» та оголосити по радію.

18. 10 січня ц.р. біля будинку обкому партії о 18.30 провести зустріч з секретарем обкому партії Палажченком Л. І., на якій він повідомить, як виконуються революції, прийняті на загальноміському мітингу 7 січня.

Звертаємось до жителів міста та районів області:

НЕ ДАВАЙТЕ ВАШИМИ РУКАМИ ПРОСУНУТИ ДО РАД ФУНКЦІОНЕРІВ-АПАРАТНИКІВ, ЩО СКОМПРОМЕТУВАЛИ СЕБЕ В ОЧАХ НАРОДУ.

СТВОРЮЙТЕ НА ПІДПРИЄМСТВАХ СТРАЙКОВІ КОМІТЕТИ, ЯК ЗАСІБ ТИСКУ НА БЮРОКРАТІЮ.

Архів Чернігівської обласної організації Української народної партії, машинописний документ, копія оригіналу.

№ 9

Інформація у газеті «Приборостроитель» за 31 січня 1990 р. про установчі збори осередку НРУ за перебудову на в/о «Чернігівський радіоприладний завод» 22 січня 1990 р.

Состоялось учредительное собрание

22 января состоялось учредительное собрание первичной организации Народного Руха Украины за перебудову нашего производственного объединения, на котором присутствовали 78 человек. Цель собрания – организационное оформление сторонников народного движения на предприятии.

Конструктор отдела 486 И. З. Чех ознакомил участников с программой и уставом НРУ, ответил на многочисленные вопросы.

По второму вопросу – о выборах руководящих органов – выступил ведущий собрания А. Т. Бабкин. Он предложил собравшимся обсудить кандидатуры в совет первичной организации Руха. Собрание избрало трех сопредседателей совета – А. Т. Бабкина (тел. 32-14), И. З. Чеха (тел. 27-77), В. Н. Фальбу (тел. 38-98).

Совет решено дополнить и утвердить на следующем собрании, после обсуждения кандидатур.

В разделе «разное», можно выделить выступление Ю. Н. Крысанова, озабоченного условиями работы редакции газеты «Приборостроитель». После обсуждения этого вопроса собрание приняло резолюцию о газете. Непосредственно на собрании в члены Руха вступили 12 человек.

А. Бабкин,

инженер-конструктор отдела 441.

Приборостроитель. – 1990. – 31 січня // Особистий архів С. В. Соломахи (м. Чернігів).

№ 10

Резолюція загальноміського мітингу у м. Чернігові 27 січня 1990 р.

Резолюція загальноміського мітингу

м. Чернігова, що відбувся 27 січня 1990 року

Ми, учасники 10-ти тисячного мітингу, підтримуючи рішення парторганізацій об'єднання «Чернігівський радіоприладний завод», камвольно-суконного комбінату та інших підприємств і організацій, вимагаємо відставки бюро обкому і міськкому партії у повному складі і проведення позачергової міської партконференції у першій половині лютого ц.р.

– Висловлюємо недовіру комісії по розслідуванню зловживань владою та привілеями. Звертаємось за допомогою до Верховної Ради Радянського Союзу.

– Осуджуємо сили, що привели до міжнаціонального напруження і розв'язання громадянської війни у Закавказзі.

– Вважаємо політично неправильним введення військ в Азербайджан, міжнаціональні конфлікти повинні розв'язуватися політичними методами.

– Підтримуємо пропозицію молоді про те, щоб громадяни України проходили службу в армії у межах республіки.

– Підтримуємо резолюцію жителів м. Мени, що відбувся 25 січня 1990 р., а також виступ т. Єрилова В. Е. (м. Прилуки).

Вимагаємо:

– створення незалежної міської газети.

– надрукувати цю резолюцію в «Деснянській правді» і передати по обласному радіо повний запис цього мітингу.

– передати центр серцево-судинної терапії дитячій лікарні.

– припинити протидію офіційних органів у використанні національної символіки.

– надрукувати в «Деснянській правді» повні тексти виступів представників неформальних організацій, що не прозвучали на пленумі обкому партії (тт. Канівець, Ятченко).

– ліквідувати райкоми партії та комсомолу м. Чернігова.

– не допускати переслідування інакомислячих.

– відмінити на час виборчої компанії ремонтні роботи на телефонній станції м. Чернігова.

– забезпечити дійсну економічну й політичну суверенність України.

– провести наступний мітинг 4 лютого об 11 г. на стадіоні ім. Гагаріна.

Резолюцію зачитав і підписав І. Ф. Панченко

Архів Чернігівської обласної організації Української народної партії, машинописний документ, копія оригіналу.

№ 11

Витяг з протоколу установчої конференції Чернігівського крайового Народного Руху України від 3 лютого 1990 р

Витяг

з протоколу установчої конференції Чернігівського крайового
Народного Руху, яка відбулася 3 лютого 1990 року у приміщенні
Чернігівської обласної філармонії

3. Утворити Чернігівську крайову організацію «Рух».

4. Програма Народного Руху України за перебудову прийнята
одноголосно.

5. Статут Чернігівського Крайового Народного Руху України за
перебудову ухвалили більшістю голосів при 1 проти та 1 утримався.

6. Співголовами Чернігівського Крайового Народного Руху обрані:
Сарана В. Ю., Котенко О. І. та Майба А. І.

Членами Ради Чернігівського Крайового Народного Руху обрані:

Котенко О. І., Сарана В. Ю., Майба А. І., Жигінас С. В.,
Розстальний В. М., Панченко І. Ф., Ванжа В. Ф. [треба – Х.], Фальба
В. Н. [треба – М.], Васильєва Е. [треба – О.] М., Бабкін А. Т.,
Ушкалов В. [І.], Садовський [Г. В.], Семененко І. О., Славгородський
В. Т., Рябко [Б. І.], Москаленко В. А. [треба – П.], Ральченко [В. М.],
Костюченко Л. І., Чепурний В. Ф., Павленко В. М., Щербина А. [?],
Сегеті І. [треба – Ю. С.], Дяченко [О. М.], Коваль Г. С. [треба –
М. П.]

Співголова Чернігівського (Котенко О. І.)
Крайового Народного Руху

Співголова Чернігівського (Майба А. І.)
Крайового Народного Руху

Співголова Чернігівського (Сарана В. Ю.)
Крайового Народного Руху

Відповідальний секретар

Чернігівського Крайового Народного Руху (Славгородський В.Т.)

27 лютого 1990 року.

Архів Чернігівської обласної організації Української народної партії, машинописний документ, копія оригіналу.

№ 12

Статут Чернігівської крайової організації Народного Руху України за перебудову, який прийнято на установчій конференції організації 3 лютого 1990 р.

Статут

Чернігівської крайової організації Народного Руху України
за перебудову (РУХ)

Загальні положення і задачі:

1. Чернігівська крайова організація Народного Руху України за перебудову (далі – РУХ) масова громадсько-політична організація Чернігівського краю, що приймає активну участь у корінній перебудові нашого суспільства у відповідності з Конституціями УРСР та СРСР, діючим законодавством, статутом Руху.

2. Мета РУХу: досягнення дійсного народовладдя і демократичної правової держави, відродження економіки та культури.

3. Основні задачі РУХу – досягти:

- широкої демократизації державного та громадського життя;
- розвитку та укріплення гласності;
- здійснення на практиці міжнародних угод в галузі прав людини, підписаних Радянським урядом;
- духовного відновлення суспільства;
- національного і культурного відродження суверенних народів України;
- соціальної справедливості в усіх галузях державного та громадського життя;
- кардинального поліпшення екологічного стану.

Основні форми діяльності:

4. Для досягнення поставленої мети РУХ:

- приймає участь в організації і здійсненні господарських та культурних заходів і ініціатив;

- звертається до державних, радянських та господарських органів аж до Верховної Ради з пропозиціями, проектами та зауваженнями з різних питань;

- обговорює надруковані проекти законів та інших нормативних актів, розробляє відповідні пропозиції;

- приймає активну участь у виборчій кампанії по обранню всіх Рад, розробляє накази депутатам;

- через свої первинні осередки приймає участь у виборах керівників підприємств, рад підприємств, висуває до них своїх кандидатів;

- ставить питання про відкликання депутатів чи інших осіб, що не виправдали довір'я виборців;

- організовує збори, зустрічі, демонстрації, мітинги та інші публічні заходи;

- організовує вивчення громадської думки;

- організовує громадські експертні комісії, проводить лекції, бесіди.

5. РУХ співробітничас з радами народних депутатів, державними установами і громадськими організаціями у вирішенні питань, передбачених статутом.

6. РУХ домагається широкого використання засобів масової інформації для пропаганди своєї мети.

7. РУХ видає свій друкований орган.

Учасники РУХу

8. Учасником РУХу може бути будь-яка людина, яка досягла 16-річного віку, якщо вона визнає Програму та Статут і своєю діяльністю сприяє здійсненню мети та задач РУХу. Участь в РУХу несумісна з пропагандою шовінізму, національного розбрату, будь-якого насильства, нетерпимості до інакодумців. Бажаючі стати учасниками РУХу подають заяву в один з первинних осередків.

9. Учасник РУХу має право:

- брати участь у всіх заходах РУХу, висловлювати свої погляди та пропозиції стосовно діяльності РУХу;

- брати участь у зборах, висувати свою чи інші кандидатури, бути

обраним до органів РУХу;

- організовувати заходи відповідно до Програми та Статуту РУХу;
- вільного виходу з РУХу.

10. Учасник РУХу зобов'язується:

- керуючись Статутом та Програмою РУХу, пропагувати їх бодай прикладом власної поведінки і робити посильний внесок у здійснення завдань РУХу;

- узгоджувати заходи, які він обирає для досягнення своєї мети, з принципами Статуту та Програми РУХу;

- прагнути до колективної погодженості в осередку своїх дій, виконувати рішення, за прийняття яких голосував;

- нести відповідальність за дію осередку, в якій брав участь.

11. РУХ рішуче засуджує і оприлюднює будь-яку спробу переслідування за участь і діяльність в РУХу згідно Статуту.

12. Учасник РУХу може бути виключений із нього згідно рішення осередку, якщо порушує Статут. Рішення може бути оскаржене у вищу організацію.

Організаційний устрій

13. Чернігівська крайова організація є складовою частиною Всеукраїнського НРУ за перебудову.

14. Учасники РУХу об'єднуються в осередки, чисельністю не менше трьох чоловік. Осередок обирає уповноваженого і за бажанням осередку органи самоуправління. Осередки можуть об'єднуватись чи координувати свою діяльність. Осередок реєструється в крайовій Раді РУХу.

15. Вищий вирішуючий орган РУХу – конференція, яка збирається за необхідністю, але не менше, як раз на рік. Позачергова конференція може бути зібрана за бажанням не менше, як третини учасників РУХу.

16. Конференція РУХу:

- приймає рішення про утворення та ліквідацію РУХу;
- приймає Статут РУХу, вносить до нього зміни та доповнення;
- обговорює та приймає найважливіші питання Народного РУХу;
- затверджує основні напрямки діяльності РУХу;
- обирає строком на 1 рік 3-х співголів РУХу, Раду РУХу, ревізійну комісію;

- вислуховує і оцінює діяльність Ради і співголів РУХу;
- обирає редактора.

Конференція приймає рішення більшістю голосів присутніх делегатів, рішення конференції є обов'язкові для осередків. Конференція дієздатна при присутності 2/3 делегатів.

17. Рада РУХу:

- збирає конференцію та визначає порядок представництва на ній;
- обирає виконком та відповідального секретаря;
- від імені РУХу вносить пропозиції до Рад народних депутатів, інших організацій;
- робить заяви з актуальних питань громадського та політичного життя;
- затверджує осіб, що мають право підписувати фінансові документи.

Рада уповноважена вирішувати всі питання в період між конференціями. Рада збирається із ініціативи не менш як 1/3 членів Ради, її може скликати виконком або співголова. Рада правомочна, якщо присутні не менше, як дві третини її членів. Рішення приймається більшістю голосів.

18. Виконком – постійно діючий орган РУХу:

- організує виконання рішень Конференції та Ради;
- постійно координує діяльність РУХу;
- створює робочі групи, громадські експертні комісії;
- розпоряджається коштами згідно рішень Ради.

Засідання Виконкому правомочне, якщо присутні не менш як 2/3 членів Виконкому. Рішення приймається більшістю голосів та підписується головою.

19. Співголови РУХу представляють РУХ в державних органах, установах та громадських організаціях. Повноваження співголови визначає Рада. Одна людина не може бути обрана співголовою РУХу більше, як два рази підряд.

Правове положення та фінанси

20. РУХ має право юридичної особи, рахунок в банку та печатку зі своєю назвою.

21. Кошти РУХу складаються з:

- добровільних внесків учасників РУХу;
- добровільних пожертв організацій та приватних осіб;
- прибутків від інших заходів.

22. Кошти РУХу розподіляються між осередками та Республіканською Радою згідно статуту Всеукраїнського НРУ та рішень осередків.

23. Фінансову діяльність РУХу контролює ревізійна комісія.

24. РУХ визнає своєю символікою синьо-жовтий прапор та герб-тризуб.

Статут затверджений конференцією Чернігівської крайової організації Народного Руху України за перебудову 3 лютого 1990 року.

Архів Чернігівської обласної організації Української народної партії, машинописний документ, копія оригіналу.

№ 13

Акт-звіт скарбника Чернігівської регіональної організації Народного Руху України за перебудову І. Ф. Панченка на установчій конференції 3 лютого 1990 р.

Акт

3 лютого 1990 р.

м. Чернігів

З часу створення Чернігівської регіональної організації Народного Руху України за перебудову до казни надійшло внесків і пожертвувань на суму 399 (триста дев'яносто дев'ять) крб.

Витрачено:

220 крб. – заробітна плата Жигінасу С. В.

50 крб. – послуги адвокату (суд над Котенко О. І.)

25 крб. – покриття штрафу студентів

24 крб. 35 коп. – витрати на газети для бібліотеки

15 крб. – Павленко В. (поїздка в Київ на з'їзд «Зеленого світу»)

33 крб. 65 коп. – інші витрати (бланки, телеграми, друкування, послуги таксі).

Залишок: 31 крб.

Скарбник

(І. Ф. Панченко)

Особистий архів І. Ф. Панченка (м. Чернігів), рукописний документ, оригінал.

Виборчий маніфест Народного руху України за перебудову до виборів у Верховну Раду УРСР, надрукований у газеті «Громада»

Виборчий маніфест Народного руху України

День виборів до Рад народних депутатів України стане для кожного з нас днем іспитів на громадянську зрілість. Обрані нами органи державної влади республіки протягом п'яти років вирішуватимуть долю нашої батьківщини. Від того, кого ми оберемо, залежить чи стане Україна вільною суверенною державою, спроможною забезпечити своєму народові матеріальний і духовний добробут, чи вона і надалі залишиться політичною, економічною та культурною провінцією центральних відомств.

Чотири з половиною роки перебудови виявились неврожайними для України.

Чотири з половиною роки перебудови: це – всевладдя одного з творців застою Володимира Щербицького та його команди; це – опустіння полиць в крамницях і нестача продуктів харчування в республіці, яка спроможна прохарчувати себе і півкраїни; це веселощі першотравневої демонстрації 1986 року у Києві, коли чорнобильська атомна хмара вкрила Україну; це – нові, найсучасніші поліклініки для республіканської номенклатури; це – посилення репресій проти громадян України, які підтримали політику реформ і організувалися в демократичні самодіяльні об'єднання; це – заміна політичних та ідеологічних дискусій гумовими кийками; це – в умовах загального зубожіння – підвищення заробітної плати партійному та комсомольському апаратові майже вдвічі; це – незабезпеченість гласності, свободи слова та інформації; це – порушення державою конституційних прав і свобод громадян України.

Як у Союзі в цілому, так і в нашій республіці, ще не створено правових і політичних гарантій від повернення назад до сталінізму і неосталінізму епохи Брежнєва-Суслова.

Ідучи до виборів, РУХ проголошує:

ні – топтанню на місці;

ні – збереженню та відновленню старої системи, бо стара система

це – диктатура державного апарату і авторитарної партії, які злилися воедино;

це – режим державного терору і репресій, коли кожна людина може безслідно зникнути в безодні тюрем і таборів, а страх – є головною силою, яка тримає вкупі соціальний організм;

це – диктат панівної ідеології, яка зробила все суспільне життя сірим та одноманітним;

це – диктатура режиму, тобто явне, чи приховане гноблення націй та народів, позбавлення їх самосвідомості, політичної та національно-культурної перспективи;

це – тоталітарна організація суспільства, яка повністю виявила свою неспроможність і призвела до економічного, духовного і морального занепаду, екологічної катастрофи.

У виборчу кампанію РУХ вступає під гаслом згуртування всіх громадян України на засадах демократії та гуманізму незалежно від їхньої національної та партійної належності, релігійних переконань, соціального стану.

– реальний політичний і економічний суверенітет України;

– політичний плюралізм, багатопартійну систему та за скасування статті шостої Конституції СРСР, яка забезпечує привілейоване становище КППС;

– створення економічної системи України на засадах різноманітності, рівноправних форм власності, державної, кооперативної, індивідуальної, акціонерної, приватної, змішаної;

– прийняття нової Конституції України, створеної у відповідності з міжнародними правовими угодами;

– національне відродження українського народу, за вільний розвиток культур і мов національних меншин України;

– реальну свободу віросповідання, за легалізацію Української Греко-Католицької Церкви та Української Автокефальної Православної Церкви.

Йдучи до формування нового республіканського парламенту та місцевих Рад, РУХ закликає до утворення широкого демократичного блоку виборців України з метою обрання кандидатів, які зможуть забезпечити українському народові свободу, добробут,

справедливість. РУХ боротиметься за тих кандидатів, які довели свою відданість справі оновлення суспільства.

Виборці України, зробимо наш вибір розсудливо та відповідально – доля України в наших руках.

Громада. – 1990. – № 5 (спецвипуск) // Особистий архів О. І. Котенка (Чернігів).

№ 15

Листівка НРУ із закликом до виборців м. Чернігова голосувати на виборах до Верховної Ради УРСР за Т. Яхєєву та В. Сарану

Обращение к гражданам г. Чернигова
Дорогие соотечественники!

Первый этап выборов в народные депутаты и местные советы показал, что административно-командная система любыми путями старается удержать власть, используя для этого свой мощный аппарат, технические средства, играя на чувствах и чаяниях простого народа, а порой идет на подлог и махинации.

Мы, честные люди, искренне желающие слома старой системы, обращаемся к вам:

«Голосуйте 18.03.1990 г. за честных, справедливых, смелых и бескомпромиссных кандидатов в народные депутаты УССР – Яхееву и Сарану».

«Надежда у нас одна – Яхеева и Сарана».

Представители общественности районов Черниговской области.

Особистий архів В. В. Кузьменка (м. Чернігів), друкований текст, оригінал.

№ 16

Постанова загальних зборів осередку НРУ за перебудову Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя від 20 квітня 1990 р.

Постанова

загальних зборів осередку Народного Руху України за перебудову
від 20 квітня 1990 р.

1). По питанню «Про політичне становище на Україні та в інших республіках СРСР» збори постановляють:

1). Схвалити і привітати перехід влади до демократичних сил на території Західної України.

2). Звернутися до міської організації НРУ з пропозицією, щоб направити привітальні телеграми до обласних Рад Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської та інших областей.

3). Засудити антидемократичну «Заяву ЦК КПУ, Президії Верховної Ради УРСР та Ради Міністрів УРСР» від 18.04.90 р. як таку, що викривляє дійсність, нагнітає обстановку та загострює конфронтацію в республіці.

2. По питанню «Обговорення та затвердження програми роботи осередку» збори постановляють: «Затвердити слідуочу програму роботи осередку на квітень, травень та червень місяці»:

1). Всім членам осередку прийняти активну участь у підготовці та проведенні мітингу 26.04.90 р.

2). Регулярно на зборах осередку заслуховувати інформацію про політичний стан на Україні та обговорювати цю інформацію.

3). В контактi з ректоратом, профкомом та парткомом інституту домагатись розширення прав та автономії інституту.

4). Домагатись, щоб комсомольська організація в інституті була добровільною.

5). Разом з адміністрацією та громадськими організаціями інституту та фізико-математичного факультету створити на базі фізико-математичного факультету незалежну екологічну лабораторію, яка б постійно і правдиво інформувала населення про екологічний стан у місті.

6). Вивчити питання про переведення суспільних дисциплін на факультативне викладання та ліквідацію екзамену з них.

7). Підняти питання про ліквідацію першого відділу в інституті.

8). Сприяти підвищенню соціальної захищеності студентів.

9). Разом із комітетом комсомолу та профкомом домогтися, щоб кожному студенту надавалась стипендія, а також місце в гуртожитку, або компенсація за квартплату.

10). Вивчити питання на факультетах про переведення предметів

на українську мову викладання.

11). Налагодити регулярне інформування студентів про події у світі та відмічати дати видатних людей, які сприяли і сприяють національному відродженню.

12). Встановити тісний контакт в роботі з іншими альтернативними організаціями («Зелений світ», «Союз чорнобильців» та інші), а також контакт з адміністрацією інституту та громадськими організаціями.

13). Налагодити зв'язок з релігійними установами та особами. Запрошувати їх для зустрічей із студентами.

14). Налагодити тісний і регулярний зв'язок з НРУ Чернігова та Києва.

15). Всім членам НРУ постійно викривати фальш панівної ідеології і широко пропагувати ідеї демократії та національного відродження.

16). Використовувати місцеву газету, стінні газети на факультетах, а також газети НРУ для висвітлення процесів перебудови як у місті Ніжині взагалі, так і в інституті зокрема.

17). Вивчити питання про запровадження факультативного викладання релігійних предметів в інституті та про переведення атеїзму на факультативне викладання.

18). Домагатись, щоб інститут /НДПІ/ з великими революційними традиціями став вогнищем національного відродження.

19). Регулярно на зборах осередку заслуховувати звіти відповідальних осіб за виконання відповідних пунктів плану.

Голова зборів

(Малюга С. М.)

Секретар

(Соколовський О. А.)

Особистий архів С. М. Малюги (м. Ніжин), рукописний документ, оригінал.

№ 17

Листівка-запрошення до участі у культурологічному поході «Дзвін-90», розповсюджувана у м.Чернігові членами місцевого оргкомітету

Запрошуємо в похід «Дзвін»

Влітку цього року, в період з 4 липня по 22 серпня на Україні проводитиметься культурологічний похід «Дзвін». Ініціатори походу

– Товариство української культури «Славутич» та Український молодіжний клуб м. Москви.

Мета походу – знайомство з історією, культурою краю, пробудження національної свідомості населення українських міст і сіл.

До участі у цьому заході запрошуються представники творчої та наукової інтелігенції, студентство, громадські організації, всі небайдужі до минулого, сучасного та майбутнього України.

Похід відбуватиметься поетапно і охопить всі області республіки. До походу можна приєднатися на будь-якому етапі.

Під час походу його учасники зустрічатимуться з населенням, проводитимуть бесіди, диспути, соціологічні обстеження, виступатимуть з інформацією щодо екологічної ситуації. Будуть організовані концерти художньої самодіяльності, продаж літератури, преси, а також впорядковуватимуться могили видатних людей.

По території Чернігівської області похід пройде таким маршрутом; Чернігів (збір 21.07 о 12-00 на привокзальній площі) – Куликівка – Ніжин – Борзна – Батурин – Бахмач – Качанівка – Срібне. 26.07 учасники походу прибудуть до міста Ромни Сумської області.

Бажаючі приєднатися до походу повинні мати з собою намети, необхідний посуд, запас харчів, кошти. Пересування групи – автобусом.

«Дзвін-90» завершується в Каневі 23.08, де відбудеться Всеукраїнське свято, яке продовжиться на Сорочинському ярмарку. Звертаємось до всіх, кому не байдужа майбутня доля України, взяти участь в поході.

По всіх питаннях можна звертатись по телефону 4-53-87*.

Архів Чернігівської обласної організації Української народної партії, друкований текст, оригінал.

* Телефон редакції газети «Комсомольський гарт».

№ 18

Заява ніжинських організацій ТУМ, НРУ і «Зеленого світу» до голови Ніжинської міської ради від 7 червня 1990 р. щодо інформаційного стенду громадських організацій

Голові Ніжинської міської
ради народних депутатів
т. Процьку В. І.
м. Ніжин

7.06.90 р.

ЗАЯВА

Просимо дозволу на встановлення в парку ім. Т. Шевченка інформаційного стенду громадських організацій: Товариства української мови ім. Т. Шевченка, НРУ за перебудову, «Зелений світ».

Голова Ніжинського Т.У.М. ім. Т. Шевченка   М. Шкурко
Голова ради Ніжинської організації НРУ   Бурковський
Голова організації «Зелений світ» м. Ніжин   Р. І. Жайворонок

Особистий архів М. П. Шкурка (м. Ніжин), машинописний документ, підписи від руки, копія.

№ 19

Звернення керівників національно-демократичних організацій м. Ніжина до депутата Ніжинської міської ради у червні 1990 р.

Депутатові
Ніжинської міської Ради
народних депутатів
по округу № 1

Рижкову Сергію В'ячеславовичу

Звернення

Ми, представники громадських організацій м. Ніжина: Народного Руху України, Української республіканської партії, Товариства української мови ім. Тараса Шевченка, «Зелений світ», пропонуємо Вам порушити перед міською Радою питання про виділення приміщення для громадсько-політичного центру міста, де були б забезпечені нормальні умови діяльності цих громадських організацій. Таке приміщення є. Це будинок по вул. Батюка, в якому планувалось розмістити музей комсомольської слави. Довгий час цей будинок не використовується, хоча в його спорядження вкладено значні кошти. Пропонуємо Вам виступити в міськраді з вимогами: а) створити депутатську комісію для перевірки правильності витрат на цей будинок; б) передати будинок під громадсько-політичний центр під егідою міськради.

Нині на балансі краєзнавчого музею є також Миколаївський собор. В його реставрацію вкладено значні кошти, однак належним чином він не використовується, піддається руйнації. А, значить, постійно будуть потрібні кошти на збереження цієї унікальної пам'ятки. Вважаємо – собор має використовуватись за прямим призначенням, тобто бути діючим. Пропонуємо підтримати в міській Раді клопотання релігійної громади УАПЦ про передачу їй у користування Миколаївський собор.

Про вирішення поставлених питань просимо нас поінформувати.

черв[ень] 1990 р.

Голова Ради Ніжинської організації НРУ
Голова осередку УРП
Голова Т.У.М.
Голова організації "З[елений]С[віт]"
СНУМ

Бурковський
Щітка О. М.
М. Шкурко
Р. І. Жайворонок
Федорин С. Н.
Петрик
Горбач Віктор А.
Шевченко Ф. Ф.
Субботин А. М.
Велигоцький І. П.
Мірошник

УРП
СНУМ
СНУМ

Особистий архів М. П. Шкурка (м. Ніжин), машинописний документ, підписи від руки, копія.

№ 20

Перший номер періодичного видання Чернігівської крайової організації НРУ «Інформаційний листок» (ймовірно, за червень – липень 1990 р.)

Інформаційний листок №1

Як Івашко знайшов метрополію

З тим, що Україна є колонією, навіть керівництво українського відділення КПРС (так звана Комуністична партія України ніколи не була власне партією, а тільки «бойовим загоном КПРС») не сперечається. Не хочуть тільки визнати число саме колонією. От і Івашко, коли його висували на Голову Верховної Ради, сказав – колонія

є, а от, мовляв, ще б метрополію знайти. Судячи з поспішної втечі до Москви – знайшов хазяїна (тобто метрополію). Біля нього надійніше. От тільки як бути із клятвами в любові до українського народу?

Чернігів. «Дзвін-90»

Таку назву має культурологічний похід, що проходить по всій Україні з ініціативи московських українців. В нашій області він розпочнеться 21 липня о 12 годині на залізничному вокзалі Чернігова. Далі – похід на площу Куйбишева, де відбудеться мітинг-концерт. Після вшанування пам'яті наказного гетьмана Павла Полуботка біля його палацу на Стрижні (нині військовий госпіталь) – Куликівка. Маршрут проляже також через Ніжин, Заньки, Мотронівку, Борзну, Батурин, Бахмач, Тростянець і до Ромнів. По області проходитиме 7 днів. Більш детальна інформація в «Комсомольському гарті» за 30 червня. Опікується походом Товариство української мови імені Тараса Шевченка, яке має в обласному відділенні Промбудбанку розрахунковий рахунок 609704. Контактний телефон 4-53-87.

Чернігів. Вийшло перше число часопису «Воля» – видання крайової організації УРП. В ньому – оцінка Раїсою Очаківською «різдвяної революції» у Чернігові, розповіді про Степана Бандеру, відкритий лист Олександра Котенка начальника УКДБ Юрію Чернікову та інші цікаві матеріали.

Також вийшло восьме число «Громади» – видання крайового РУХу, там можна прочитати статті «Програш чернігівців», (де опинилися Палажченко, Гришко та іже з ними), вчителя з Любеча Юрія Поляруша про радіацію, уривок із книги Бориса Єльцина, листи читачів тощо. Тел. 3-80-29.

За рішенням Великої Ради РУХу зараз іде перереєстрація його членів. Тому всім, хто вважає себе таким, треба звернутися до відповідального секретаря добродія Данилюка, або до керівника свого осередку.

Обласне Товариство української мови імені Тараса Шевченка має змогу допомогти кільком українським школам отримати комп'ютерні системи із США. Тел. 4-53-87.

Тираж 100 примірників. Тел. РУХу 4-43-36. Редактор Василь Чепурний

Архів Чернігівської обласної організації Української народної партії, друкований текст, оригінал.

№ 21

Другий номер періодичного видання Чернігівської крайової організації НРУ «Інформаційний листок» (можливо, за липень – серпень 1990 р.)

Інформаційний листок № 2

Остер. Тут діє осередок Народного РУХу в кількості 10 чоловік, два з яких обрані депутатами міської Ради.

Бахмач. 83 члени нараховує осередок Товариства української мови ім. Т. Шевченка. Рахунок у відділенні Агпропромбанку 000700218. Бахмачани планують провести у вересні аукціон народного декоративно-прикладного мистецтва, збудувати в парку світлицю – храм відродження української культури.

Чернігів. З 28 липня і на час виходу цього номера «Інформлистка» тривало пікетування облвиконкому групою жителів міста на чолі з членом УРП Я. Мостепаном. Лозунги: «Батьки міста! Користуйтеся тролейбусами, харчуйтеся в робочих їдальнях, паліть махорку, їжте копита. Будьте схожі на нас!», «Заробіток Т. Литвин (заст[упника] гол[ови] виконкому – ред[акція]) – 500 руб. А у вас?», «Доки ми будемо обмінювати наше м'ясо на російський фенол?», «Жалування партійних проституток з «Деснянської правди» має становити 30 срібняків (в рублях-масолах)», «Чернігів, прокинись! Твій сон – причина твоїх лих! Адже лісовенки не сплять!» У середу, 1 липня, до пікетників приєднались 10 членів автозаправочного кооперативу «Сервіс», який закрито рішенням начальника обласного управління нафтопродуктів О. Ференця. Кооператив оголосив голодовку протесту. Кооператив працював за державними розцінками і руйнував монополію облуправління. На питання, чому їх закрили, голова кооперативу С. Манович відповів: «Бо тоді ференці будуть непотрібні!» Голодуючі вимагають відновлення поставок нафтопродуктів, відшкодування вимушеного простою, покарання гр. Ференця.

Чернігів. Нещодавно осередок Народного РУХу заводу автозапчастин звернувся до колективу підприємства з пропозицією

ліквідувати комітет Комуністичної партії. На заводі треба працювати – така думка руховців. По цехах заводу йде збирання підписів на підтримку вимоги осередку НРУ.

Вийшло десяте число газети «Громада». В номері – запитання до начальника відділу обласного УВС В. Свинарьова, правда про почесного громадянина Чернігова О. Федорова, матеріал з Ніжина «Врятуймо Графський парк!», інструкція Л. Троцького, листи читачів тощо. Т. 3-80-29.

Хто хоче знати правду про події на Західній Україні – радимо передплатити газети «За вільну Україну» (Львів) та «Галичина» (Івано-Франківськ), які є органами обласних Рад народних депутатів. Індеси відповідно 61045 і 61109. Ціна на місяць 55 копійок.

Тираж 100 примірників. Телефон РУХу 4-43-36. Редактор Василь Чепурний.

Архів Чернігівської обласної організації Української народної партії, друкований текст, оригінал.

№ 22

Четвертий номер періодичного видання Чернігівської крайової організації НРУ «Інформаційний листок» (можливо, за вересень – жовтень 1990 р.)

Інформаційний листок № 4

Ніжин. 7 жовтня об'єднання «Джерела» разом з іншими організаціями відроджує Покровську ярмарку. Планується проведення на ній аукціонів, конкурсів, лотерей, розваг тощо. З усіх питань слід звертатися за адресою: Ніжин, вул. Червона, 20.

Чернігів. Деснянський райвиконком відмовив у реєстрації двом громадам Української Автокефальної (тобто незалежної) Православної Церкви. Справжні причини зрозумілі, адже ця церква є дійсно народною, бо не служить ні КПСС, ні КДБ. Тим часом у місті вже сформовано третю релігійну громаду. А власті, схоже, мають намір нагнітати конфронтацію. То хто ж тоді екстремісти? Контактна адреса УАПЦ в Чернігові: вул. Леніна, 237, кв. 59.

Толока по відродженню будинку художника Лащевського пройшла за рішенням виконкому ради крайової організації РУХу. В ній взяли

участь 30 осіб. Прибрано територію, встановлено пам'ятну дошку. Координував роботу кандидат архітектури Андрій Карнабед.

8 представників партійного видавництва «Десна» вийшли з рядів ВЛКСМ. Мотиви – небажання підтримувати формальну організацію, годувати молодих бюрократів.

Заводський мітинг пройшов на ЧРПЗ. Вимоги трудівників включають у себе деполітизацію підприємства – ліквідувати партком, ввести талонно-візитну систему торгівлі дефіцитами, визнати Чернігів і область зоною екологічного лиха, створення страйкових комітетів тощо. За дорученням учасників мітингу резолюцію підписали голова профкому Білошапка та голова страйкому служби головного механіка Махлай.

Вийшло друге число часопису Чернігівської крайової організації УРП «Воля», який вважається найкращим на Україні серед неформальних видань. Серед матеріалів статті чернігівчан Р. Очаківської та В. Чепурного, львів'янина Ю. Микольського, інтерв'ю з Левком Лук'яненком, статистика зростання смертності від онко- та інших захворювань на Чернігівщині, уривки з книги «Степан Бандера 1909–1959–1989», поезія Василя Стуса, праця З. Бжезинського «Великий провал. Агонія комунізму» та інші. Часопис буде розмножено та поширено по всіх регіонах України.

Тираж 100 примірників. Редактор Василь Чепурний. Телефон РУХу 4-43-36.

Архів Чернігівської обласної організації Української народної партії, друкований текст, оригінал.

№ 23

Публікація В. Чепурного у часопису «Воля» про наслідки «ковбасної революції» у Чернігові

Кінець «ковбасної революції»

Та ковбаса, витрушена чернігівським розгніваним людом з багажника облвиконкомовської «Волги» перед Різдвом стала всесвітньовідомою – обійшла сторінки всіх видань від районної газети «Шляхом комунізму» до американської «Нью-Йорк Таймс». І ось, відшуміло...

Прийшли нові «вожді». А старі, до речі, зайняли вельми теплі місця – так, колишній голова облвиконкому М. В. Гришко перебрався в Київ у Державний комітет по закупівлях і якості сільськогосподарської продукції. Квартиру, звісно, отримати не забув. Так, як і його соратник по партії – колишній перший секретар обкому КПУ Л. І. Палажченко, що також став киянином.

Та Господь з ними! Повернемося до справ сьогоденних. Ліквідовано два райкоми партії і комсомолу – а це економія більш як двохсот тисяч таких народних грошей. Прислужився, певно, голос чернігівців і для відміни сумнопам'ятної 6-ї статті Конституції СРСР. Народний Рух із купки невдоволених виріс у серйозну організацію і навіть зумів вихопити у наляканих владоможців приміщення. Вперше вільно замайоріли над Черніговом національні синьо-жовті прапори. Люди, що раніше переймалися лишень порожніми прилавками та метражем палажченківської квартири, вперше задумалися над питанням суверенітету України...

Не так уже й мало, як на наше провінційне місто. Але вибори не закріпили перемоги народу, бо сила й організація Комуністичної партії виявилися ще міцними, а їх методи передвиборної боротьби – ієзуйтськи хитрими. Чернігівський обиватель кльонув на брехню, повірив неправді (хоча третину депутатських мандатів у міській Раді таки зуміли неформали вибороти).

Скажімо, по Новозаводському округу балотувався співголова крайової організації РУХу, заступник голови обласного Товариства української мови ім. Т. Шевченка Валерій Сарана. То листівки проти нього, які роздруковувалися на державній (!) техніці, були такого змісту: «Якщо ви за підлість і брехню, – голосуйте за Сарану! Якщо ви за ріки крові, якщо за нових петлюр і шухевичів – голосуйте за Сарану!» Я, до речі, звернувся до прокурора області Доценка з вимогою порушити кримінальну справу за образу особистої гідності кандидата, порушення законодавства про вибори, розпалювання міжнаціональної ворожнечі. І що ж? Відповів прокурор району (хоча я звертався не до нього) Трофімов: «Підстав, мовляв, для порушення справи нема». Звичайно, він знав, кому служить. І це тільки один приклад «чесної партійної боротьби». А їх – море.

Тож обиватель повірив всім тим жахам, які поширювали функціонери КПРС про РУХ, Товариство і їх кандидатів. Що ж, з колін не так легко звестися – і ноги отерпли, і туман очі застилав.

В обкомі КПРС – нові «лідери», які знову шукають «відьом» у Русі. Про це, наприклад, свідчить виступ першого секретаря обкому В. Т. Лісовенка на обласній партійній конференції. Кури з магазинів вже зникли, так необачно викинуті на прилавки в ті січневі дні переляканими «слугами народу». Тисячні мітинги перетворилися в невеличкі гуртки у «Гайд-парку» біля пам'ятника Б. Хмельницькому. Що далі ?

А далі знову наростатиме напруження. Бо партфункціонери, схоже, так нічого і не зрозуміли, нічим вони і не поступляться. Ні владою, ні привілеями. Коли ж критична межа стане реальністю, люди вже не вимагатимуть відставки обкому КПРС. То вже не буде об'єктом критики – їх зметуть по ходу, між іншим. І підуть шляхом Східної Європи. Бо Україна все ж європейська держава. Щоправда, Румунія теж...

Василь Чепурний

Часопис Чернігівської крайової організації УРП «Воля» *. – 1990. – № 2 // Державний архів Чернігівської області, ф. Р.-9021, оп.1, спр. 3, арк. 24-25.

* Часопис «Воля» був органом Чернігівської крайової організації УРП.

№ 24

Протокол установчих зборів про створення Прилуцької міської організації НРУ від 23 серпня 1990 р.

Протокол № 1

установчих зборів ініціативної організації НРУ м. Прилуки
від 23 серпня 1990 року

Повістка денна:

1. Про необхідність створення міської організації НРУ в Прилуках.
  2. Затвердження Програми та Статуту Руху.
  3. Обрання керівних органів міського Руху.
- Прийняло участь у зборах 37 чол.

Постановили:

1. Створити міську організацію НРУ в м. Прилуки.

2. Затвердити Програму та Статут Руху.

Проголосували:

За – 37 чол.

3. Обрати головою міського Руху Погуляя В. О.

Проголосували:

За – 34.

Проти – 3.

Обрати заступниками голови Руху Лабазова В., Кута Й. П.

Проголосували: за – 37.

Голова зборів

Грабовський І. С.

Архів Чернігівської обласної організації Української народної партії, рукописний документ, оригінал.

№ 25

Протокол про створення осередку НРУ в смт. Ріпки Чернігівської області від 26 серпня 1990 р.

Протокол

від 26 серпня 1990 р. про створення осередку Народного Руху

України в смт. Ріпки Чернігівської області

Присутні: Хлібак В. П., Янок В. В., Пластинін В. Ю., Добрицький А. І., Ільченко В. Г., Сігеті Ю. С.

Слухали: Сігеті Ю. С., члена виконкому Чернігівської крайової Ради НРУ, який ознайомив присутніх з метою діяльності НРУ.

Виступили: Янок В. В., Ільченко В. Г. В своїх виступах вони вказали на необхідність створення осередку НРУ в Ріпках.

Постановили: 1. Створити первинний осередок НРУ в смт. Ріпки.
2. Звернутись до Чернігівського крайового Руху з проханням про реєстрацію осередку.

Голова зборів

Янок В. В.

Секретар

Сігеті Ю. С.

Головою осередку вибрано Молчанова Володимира Вікторовича.

Архів Чернігівської обласної організації Української народної партії, рукописний документ, оригінал.

№ 26

Протокол установчих зборів осередку НРУ у м. Борзні від 31 серпня 1990 р.

31.08.90 р.

м. Борзна

Протокол
засідання осередку Руху

Присутніх – 7 чоловік.

Порядок денний:

1. Організація в місті осередку Рух.
2. Різне.

Виступили:

1. Луговець Дмитро Миколайович – працівник райсес, який відмітив, що майже в усіх районах області існує Рух. В нас партократія уперто не хоче передати владу Радам. Частина з них користується пільгами, живе в розкішних палацах, побудованих на кошти народу, відірвалася від нього. Рух потрібен для боротьби з ожирівшою партократією.

2. Буряченко Володимир Петрович – пенсіонер.

В нас стільки партократія зробила зла народу, що треба її розігнати.

Це допоможе зробити Рух.

3. Костирко Павло Васильович – слюсар хлібокомбінату.

Я за організацію осередку Рух.

Постановили:

Організувати в м[істі] осередок Рух в складі – 5 чоловік.

1. Луговець Дм[итро] Мик[олайович] – працівник райсес.
2. Локоть Леонід Петрович – електрик райлікарні.
3. Буряченко Володимир Петрович – пенсіонер.
4. Іваненко*.
5. Костирко Павло Васильович – слюсар хлібокомбінату.

Просити Чернігівський Крайовий Народний Рух зареєструвати наш осередок.

Тимчасовою головою осередку обрано Луговець Дм. М.,

секретарем Ліктя Леоніда Петровича.

На зборах були присутні:

Іваній І. Г. – зав. відділом пропаганди і агітації райкому партії.

Хожай Б. Е. ** – редактор газети «Комуністична праця».

Заїка С. С. – працівник райкому.

Особистий архів Д. М. Луговця (м. Борзна), рукописний документ, оригінал.

* Іващенко Іван Олексійович – водій автоколони.

** Хожай Борис Юхимович.

№ 27

Резолюція мітингу національно-демократичних організацій 2 вересня 1990 р. у м. Чернігові проти підписання нового Союзного договору та з іншими політичними вимогами

Резолюція

загальноміського мітингу громадян міста Чернігова, який відбувся
2 вересня 1990 р.

Сучасна політична та економічна ситуація як в окремих республіках, так і в цілому Союзі свідчить про те, що союзна партійно-бюрократична централізована система управління не спроможна вирішити проблеми, що виникли в кожній сім'ї, містах та республіках. Подальше збереження цієї тоталітарної системи шляхом підписання нового Союзного договору не відповідає сучасному політичному розвитку. Після багатовікового поневолення нарешті українським парламентом 16 липня 1990 р. прийнята Декларація про суверенітет України, гомін волі несеться від Чорного моря до зелених Карпат. Та не встигли ми звільнитись з одного ярма, як московська партократія та її вірні прислужники на Україні намагаються нав'язати народам України нове ярмо у вигляді так званого «нового Союзного договору».

Виходячи з цього ми, учасники мітингу, ВИМАГАСМО:

1. Негайно відкликати з Москви неуповноважену сесією Верховної Ради самозвану партійну делегацію по виробленню так званого «нового Союзного договору».

2. Негайного приведення Конституції України у відповідність до Декларації про суверенітет.

3. Засуджуємо позицію консервативної більшості парламенту, котра гальмує прийняття Декрету про владу та реалізацію ДЕКЛАРАЦІЇ.

4. Наполягаємо на деполітизації правоохоронних органів, суду, прокуратури, армії та КДБ.

Ліквідації парткомів КПУ на підприємствах, організаціях, учбових закладах та інших установах.

5. Виступаємо проти підписання «нового Союзного договору», котрий ставить своєю метою поневолення України та затверджує за Україною статус колонії.

6. Вимагаємо від депутатів міської Ради:

а) Прийняти рішення про підняття над будинком міськвиконкому синьо-жовтого прапора як символу волі і незалежності України.

б) Повернути площі Куйбишева її історичну назву Красна площа.

в) Перейменувати вулицю ім. Леніна на вулицю ім. Народного Руху та демонтувати пам'ятник Леніну.

г) Назвати вулиці Ворошилова, Свердлова, Куйбишева, Урицького іменами видатних діячів українського національного відродження.

Резолюцію мітингу зачитав ведучий д. В. Сарана. За прийняття цієї резолюції голосували всі одногосно.

Виконком Руху, Рада УРП, Рада ДПУ, Провід СНУМу, ТУМ ім. Т. Шевченка.

Чернігів

2 вересня 1990 р.

Архів Чернігівської обласної організації Української народної партії, машинописний документ, копія оригіналу.

№ 28

Резолюція організованого НРУ

23 вересня 1990 р. в м. Чернігові мітингу проти укладання нового Союзного договору та з іншими політичними вимогами

Резолюція

мітингу жителів м. Чернігова, котрий відбувся

23 вересня 1990 р. на Валу

Тема мітингу: «За демократичне майбутнє Чернігова»

1. Вимагаємо від Верховної Ради УРСР не укладати нового

Союзного договору – ярма українського народу.

2. Засуджуємо ганебні дії обкому та міськкому КПУ – організатора провокацій і порушень громадського порядку в м. Чернігові.

3. Вимагаємо притягти до кримінальної відповідальності 2 секретаря міськкому партії СКОКОВА, голову міськради ЛИСЕНКА, заступника голови облради КОВАЛЬОВА та інших за організацію провокацій, безпорядків і розпалювання національної ворожнечі.

4. Вимагаємо відмінити антиконституційне рішення президії обласної Ради про заборону діяльності політизованих об'єднань (постанова від 12.09.90 р.).

5. Вимагаємо реєстрації УАПЦ і політичних партій.

6. Вимагаємо підняття над обласною та міською Радами українських національних синьо-жовтих прапорів.

7. Виявляємо недовіру депутатам Верховної Ради України, голові обласної Ради Лісовенку і голові міської Ради Лисенку.

8. Вимагаємо роздержавлення підприємств і передачу їх трудовим колективам без викупу основних фондів.

9. Звертаємось до працівників: міліції, армії, КДБ, суду, прокуратури м. Чернігова підтримати деполітизацію цих установ.

10. Вимагаємо націоналізації майна КПСС, нагробованого за рахунок народу.

11. Вимагаємо від обласної Ради в 10-ти денний строк дати відповідь через газету по суті вимог мітингу.

12. В разі невиконання резолюції мітингу закликаємо громадськість міста прийняти участь в ПІКЕТУВАННІ ОБЛВИКОНКОМУ.

На мітингу були присутні 2 – 3 тисячі чоловік, за дану резолюцію голосували всі одногосно.

По порученню мітингу резолюцію підписали:

1. Співголова Чернігівської Крайової організації

Народного Руху України

(В. Сарана)

2. Член Виконкому

(І. Панченко)

м. Чернігів

24.09.1990 р.

Архів Чернігівської обласної організації Української народної партії, машинописний документ, копія оригіналу.

**Висновок із розслідування групою народних депутатів
Чернігівської міської ради події 22 вересня 1990 р. у
Чернігові**

Розслідування

події 22 вересня в Чернігові, проведене групою народних депутатів
Чернігівської міської ради

Розслідуванням виявлено:

22 вересня близько 15 години в Чернігові, на Валю, на літній естраді почалася зустріч із народним депутатом України Т. М. Яхєєвою. Однак, на відміну від попередніх зустрічей, вона не була радіофікована. Уже сам по собі цей факт обурив виборців, бо це створювало незручності, та й про зустріч завчасно було повідомлено виконкому міської Ради. Це було [оцінено], як зневага до депутата Верховної Ради УРСР, яка образила і виборців.

Після того, як народний депутат Яхєєва відповіла на запитання присутніх, було заслухано інформацію О. І. Котенка, який повідомив, що близько 13 години в селі Кіпті Козелецького району затримано автобуси: один із хором «Гомін», а інший із гостями зі Львова, членами культурно-просвітницького Товариства Лева, які були запрошені на святкування дня Чернігова обласним Товариством української мови імені Тараса Шевченка. О 19 годині в Будинку культури профспілок «Будівельник» мав відбутися концерт хору «Гомін», на який було розповсюджено 300 квитків.

Інформація про затримання автобусів у Кіптях обурила присутніх на зустрічі. Почали лунати вигуки іти до обкому партії, де міститься президія обласної Ради народних депутатів, бо ця акція, як і постанова, виходить звідти, і там вимагати пропустити автобуси на концерт у Чернігів.

Була сформована колона із 200 – 250 чоловік під синьо-жовтими національними прапорами, яка близько 16-ої години рушила і вийшла на вулицю Леніна [сучасний проспект Миру] з українськими народними піснями та гімнами «Ще не вмерла Україна» та «Червона калина». В перервах між піснями скандувалися гасла «Україні – волю!», «Геть КПУ!», «КПУ до суду!» Тротуарами поряд і в слід за колоною

прямувало багато перехожих. Перед виходом до проспекту Жовтневої революції [сучасний проспект Перемоги] посилилися політичні гасла, бо учасники маніфестації помітили, як міліцейськими машинами і особовим складом було заблоковано підхід до пам'ятника В. І. Леніну. Колона пішла вулицею мимо готелю «Україна». Було кілька вигуків щодо особи Леніна, але тих, хто їх викрикував, назвали провокаторами і вони швидко замовкли.

Скандування гасел посилилось на підході до обкому партії, адже стало помітно, як із приміщення обкому та із-за громадсько-політичного центру почали виходити наряди міліції і вишикуватись перед обкомом партії. Частина людей лишилась на тротуарах вулиці Леніна, а 100 – 150 чоловік рушило колоною через центральні алеї до обкому. Дійшовши до міліції, маніфестанти зупинилися і почали вимагати до себе кого-небудь із представників обласної Ради чи обкому партії, щоб почути пояснення про затримання автобусів у Кіптях. Але ні представників влади, ні обкому партії не було. Виник стихійний мітинг, в якому чулися звинувачення на адресу президії обласної Ради, яка прийняла антиконституційну постанову «Про недопустимість дій політичних організацій і угруповань, у тому числі і з інших регіонів країни, по дестабілізації внутрішньо-політичної обстановки та правопорядку в області» і використовує її навіть для того, щоб не пускати до Чернігова хор «Гомін», а значить, українську народну пісню і членів львівського культурно-просвітницького Товариства Лева, запрошених громадською організацією Товариства української мови.

Виступила одна з учасниць хору «Гомін» із сином, яким вдалося на приватній попутній машині добратися до Чернігова. Вона розповіла про те, як були зупинені автобуси і заблоковані місцевим транспортом в селі Кіпті і вже протягом кількох годин там утримуються голодні люди. Переговори нічого не дають, хористів не випускають, більше того, зламано кілька національних прапорів, чуються погрози, кілька чоловік побито.

Обстановка загострювалась. Виступив представник міліції, який запевнив, що міліція тут не при чому, автобуси затримані мирними жителями села Кіпті, але вони уже відпущені і прямують до Чернігова.

Це повідомлення прозвучало близько 17-ої години. Нарешті до мегафона підійшов працівник загального відділу обкому партії Руденко, який запевнив, що обком партії не має ніякого відношення до затримання. В заперечення йому лунали вигуки, що партійні організації ЧРПЗ, «Хімволокно» та інших підприємств та установ направили на затримання транспорт із членами своїх парторганізацій. Однак Руденко не випустив мегафона із рук і повторив, що обком партії до цього не має ніякого відношення, автобуси були затримані за рішенням президії обласної Ради, а на цей час уже відпущені і прямують до Чернігова.

Серед маніфестантів були пропозиції сісти біля обкому партії і чекати приїзду автобусів. Але серед виступаючих часто лунало, що їх обманюють і заспокоюють, а тим часом у Кіптях в автобусах сидять голодні жінки, які складають переважну частину хору «Гомін» і Товариства Лева, і тому не можна бездіяти.

Більш ніж півгодини переговорів із працівниками міліції, КДБ, обкому партії не дали ніяких результатів. Люди вимагали зустрічі із працівниками влади, але вони не хотіли втручатися і вирішувати конфліктну ситуацію. В ланцюжку охорони обкому стояв заступник голови міськвиконкому О. Г. Рубан. Отож спроби якимось згладити конфлікт були проігноровані, як владою, так і представником обкому партії. Працівники міліції і КДБ зайняли позицію невтручання. Маніфестанти були залишені напризволяще.

Вони змушені були вийти на вулицю Леніна біля бібліотеки Короленка і перекрили її, вимагаючи до себе представників влади. Це тривало близько 20–30 хвилин. Але працівники міліції одразу перекрили рух біля готелю «Україна» і транспорт був направлений в об'їзд через вулицю Урицького, тобто нейтралізували перекриття маніфестантів, влада знов усунулась від вирішення основної причини конфлікту. Тим паче, від тих заяв, що автобуси відпущено, пройшло близько години і вони повинні були вже під'їхати. Люди не бачили результатів дії влади.

У відповідь на невиконання умови про випущення автобусів, маніфестанти рушили на перехрестя біля торгового центру «Дружба»[сучасний «Мегацентр»] і заблокували спочатку лише одне [перехрестя] – біля аптеки і торгового центру.

По вулиці Леніна перехрестю біля 3-ої поліклініки рух продовжувався. Учасники маніфестації близько 30 хвилин співали українських народних пісень. До них почали приєднуватись перехожі. Весь час в мегафон повідомлялося про затримання автобусів у Кіптях і про те, що блокування перехрестя – вимушена протидія, що вимагає звільнення автобусів із гостями. Реакції властей ніякої. Правда, незабаром з'явився загін міліції, який розташувався на проїжджій частині напроти центрального скверу по вулиці Леніна.

Незабаром двоє маніфестантів із прапорами рушили на перехрестя біля 3-ої поліклініки. Раптом звідти почулися крики. Люди побачили, що було зламано один із прапорів і якісь молодики били того, хто його тримав.

Епіцентр подій миттю перемістився на це перехрестя. Тут зібралося 200 – 300 чоловік. Раз по раз виникали сутички. Якісь молодики віком 20 – 25 років то там, то тут насакували на маніфестантів із синьо-жовтими прапорами та значками, виривали їх і били. Люди в цивільному їх розбороняли і швиденько відпускали нападаючих. Але ті повертались, знов вибирали собі жертви і все починалося знову. Міліція в формі не зачіпала нападаючих і не втручалася, чим спонукала їх до нових нападів. Атмосфера різко загострювалася. Пер[е]хрестя біля 3-ої поліклініки було повністю заблоковане. Із тролейбусів виходили пасажирки і поповнювали гурт, частина висловлювала своє обурення, виникали суперечки. Поступово напади молодих людей припинилися, але виникали дискусії, в яких пояснювалася суть того, що виникло і причини. Прибув загін ОМОНУ. Він зайняв позицію на перехресті вздовж вулиці Леніна і за командою високого кремезного сивого чоловіка в цивільному синьому плащі омонівці стіною різко пішли вперед. Кричали жінки і діти, дехто впав. Але за кілька секунд вулиця Леніна була очищена.

Відновився рух транспорту по вулиці Леніна, пішли з неї на вулицю Щорса і тролейбуси № 4.

Уже стемніло. Однак маніфестанти утримували частину тролейбусів, які повинні були виїхати з вулиці Щорса. В цьому місці почався стихійний мітинг. В мегафон раз-у-раз повідомлялося про затримання автобусів у Кіптях, закликали людей до спокою і прохання

не піддаватись на провокації, бо з настанням темноти знов було кілька нападів. Було кілька виступів, в яких засуджувались дії партійного апарату у прийнятті згаданої постанови.

Серед маніфестантів з'явився секретар міському партії Леонов, якому пропонували виступити. Він відмовився. На перехрестя підійшов голова міської Ради Лисенко, до нього зверталися з проханням виступити, але він також відмовився.

Потім надійшло повідомлення – приїхало кілька чоловік із Кіптів на попутному транспорті – що автобуси із гостями із Кіптів повернулися на Київ. В. Ю. Сарана закликав маніфестантів розходитися по домівках, бо концерту хору «Гомін» не буде. Перехрестя швидко спустіло. Було це близько 20 години. Через 15 хвилин прибув автобус із частиною хору «Гомін» і народним депутатом України Гудимою. Однак і концерт, і свято у Чернігові було зірвано протистоянням політичних сил.

Висновок:

1. Події біля «Дружби» – це наслідок постанови президії обласної Ради народних депутатів, яка дає змогу працівникам апарату самим визначати, які об'єднання вважаються політизованими, а які ні. Зупинивши і затримавши хор «Гомін» і членів Товариства Лева зі Львову, визнавши їх на свій розсуд політизованими об'єднаннями, виконавці постанови своїми діями різко політизували велику кількість людей в Чернігові. Варто сказати, що наступного дня на вулиці міста вийшло на мітинг уже близько 3-х тисяч людей. І до того ж хор «Гомін» і львів'яни все-таки потрапили до Чернігова. Який же тоді був смисл блокувати в Кіптях, який не дав ніяких наслідків, крім скандалу на всю Україну.

2. Виконками міської і обласної рад, а також президія обласної Ради, та голова міської Лисенко не пішли на діалог з маніфестантами в Чернігові, що дало змогу їм ще більше радикалізуватись і вдатися кінець-кінцем до протиправних дій по блокуванню перехрестя біля торгового центру «Дружба». На щастя, це не вилилось у більш трагічні наслідки.

3. Політика, спрямована на протистояння, яку влада зайняла наступного дня, 23 вересня, ні до яких конфліктів не привела. Висновок напрашується сам собою.

4. Постанову президії обласної Ради, яку постійна комісія по законодавству Верховної Ради УРСР визнала незаконною, потрібно відмінити як таку, яка не сприяє зменшенню протистояння, а навпаки посилює конфронтацію, що й показали згадані події.

5. Викликає занепокоєння спроба керівництва Черн[ігівської] обласної Ради ввести в оману громадян і Верховну Раду України с приводу цих подій.

Так, у зверненні до Верховної Ради УРСР, прийнятому на третій сесії обласної Ради в вересні, записано, що «21 вересня цього року президія Черн[ігівської] міської Ради народних депутатів звернулась до Львівських обласної та міської Рад з проханням не надсилати в місто на період святкування 47-річниці звільнення Чернігова від німецько-фашистських загарбників своїх активістів із різних політичних угруповань, але воно було проігноровано» («Десн[янська] правда» 30.09.90 р.).

В той же час ніякого засідання президії міської ради 21 вересня не було і рішення також не приймалося.

Виникає питання, для чого керівництву обл[асної] ради була потрібна ця дезінформація, як не дивно, досі не спростована міською Радою (нами)?

Відповідь є – це бажання керівництва обл[асної] Ради перекласти відповідальність за свої рішення на інших (тобто на нас).

Депутати:

підпис (Биченок [І. М.]) 81 окр.

підпис (Соломаха С. В.) окр. 76

підпис (Дворянков В. Л.) [окр.] 63

підпис (Бабич В. І.) окр. 67

Архівний відділ Чернігівської міської ради, ф.Р.-1, оп. 1, стр. 1626, арк. 245–248, оригінал.

№ 30

Публікація в газеті «Приборостроитель» про недопуск комуністичною владою, 22 вересня 1990 р. хору «Гомін» до м. Чернігова, відомий як події в с. Кіпті Козелецького району Чернігівської області

«Достойная встреча»
(Рассказ очевидца)

Отменив празднование 1300-летия Чернигова в 1990 году, городские власти сообщили, что 21, 22 и 23 сентября будут отмечены как дни города. В газетах, по радио было сообщено, что состоятся концерты и встречи на стадионах, в парках, на площадях города.

Свой план проведения дней города имели и общественные организации Чернигова – общество украинского языка, Рух, УРП и другие. Они пригласили гостей из Киева, Львова и других городов. Планировались концерты украинской песни на площадях города, в Доме культуры строителей, встречи и беседы с жителями. В программе был также молебен верующих Украинской православной церкви на Валу, встреча с народными депутатами Украины, митинг «За демократическое будущее Чернигова».

Но события разворачивались совсем по-другому. Центром происходящего стала автотрасса близ села Копти Козелецкого района. Однако встреча гостей началась еще раньше – на границе Киевской и Черниговской областей, где около 12 часов дня три «Икаруса» были остановлены милицией. Один автобус вез хор «Гомін» из Киева, которым руководит композитор Л. И. Ященко, два других автобуса из Львова – там находились представители общественных организаций и партий, участники художественной самодеятельности. Гости встречали хлебом-солью представители общества украинского языка и Руха. Кстати, об этой встрече уже сообщал по радио председатель Черниговского Совета А. А. Лысенко, который там не был, но в своем выступлении утверждал, что встречающим активистам ТУМа и Руха В. Ступаку и И. Панченко были вручены бандеровские значки. Справедливости ради должен проинформировать читателей, что я никак не мог быть среди встречающих, так как ехал из Киева вместе с хором «Гомін», да и никаких значков никто никому не вручал.

Встречала гостей и официальная делегация – милиция и представители Черниговского горсовета. Они показали для ознакомления киевлянам и львовянам постановление президиума областного Совета о недопустимости деятельности

политизированных организаций, в том числе из других регионов страны. Познакомившись с ним, гости поехали дальше.

На автотрассе Киев – Ленинград возле села Копти сержант остановил наши автобусы и указал стать на обочину. Сразу после этого «Икарусы» были заблокированы специально подготовленными автобусами из соседних колхозов Козелецкого района. С них были сорваны сине-желтые национальные флаги.

В газетах и по телевидению сообщалось, что автобусы остановили трудящиеся окрестных сел. Но на самом деле их там было совсем мало, а основная масса встречающих – это работники обкома партии, Черниговского горкома, Козелецкого и Черниговского райкомов КПУ, обкома и горкома комсомола, секретари парторганизаций, председатели колхозов, сельсоветов, руководители Козелецкого района, города Чернигова – всего свыше ста человек. Среди тех, кто возглавлял «операцию», находились:

А. Н. Скоков, второй секретарь Черниговского ГК КПУ; Г. Т. Немец, первый секретарь Козелецкого РК КПУ. Это все происходило на трассе, а в стороне, за гостиницей, спрятались черные «Волги», УАЗы, три «Икаруса» и другая техника.

В адрес участников хода, гостей из Киева и Львова, активистов Руха сыпались оскорбления, угрозы, грозились сжечь автобусы, побить стекла.

В 15.30 в Копти приехал народный депутат Украины Александр Гудыма. Он попросил подойти организаторов и руководителей этой «встречи», чтобы разобраться в чем дело. Но подходить никто не решился. После этого люди вышли из автобусов и перекрыли движение на автотрассе, требуя пропустить автобусы. Но руководители акции не собирались этого делать, напряжение нагнеталось, в ход пошли кулаки. Несколько человек пострадало, среди них участники хора М. Прижатый, которому перебили переносицу, корреспондент Рухинформа О. Жуковский, народный депутат Украины А. Гудыма. Врачи подтвердили побои – рентгеновские снимки переданы народному депутату Украины Т. Яхеевой.

В 18.00 львовские автобусы развернулись и уехали назад, попросив

пропустить хор «Гомін», но хозяева не пропустили даже хор. Концерт не состоялся, а общество украинского языка понесло убытки на суму 430 рублей.

Часть участников хора все-таки приехала в Чернигов ночью, они пели на митинге 23 сентября на валу и в Спасском соборе во время молебна.

Все события, которые происходили в селе Копти, засняты видеокамерой, и пленка находится в Киеве в Рухинформе (тел. 228-24-63).

Материалы об этой акции, организованной партийными и советскими властями Чернигова, переданы в прокуратуру.

В заключение хочу задать несколько вопросов.

Кто санкционировал эти безобразия?

Кто позволял нарушать права человека, нарушать Конституцию Украины, которая гарантирует своим гражданам свободное передвижение по территории своей республики? Зачем партийные и советские органы нагнетают обстановку в городе и области, дезинформируют население?

В. Ступак,
и. о. секретаря общества
украинского языка

*Приборостроитель. – 1990. – 3 жовтня // Особистий архів
С. В. Соломахи (м. Чернігів).*

№ 31

Звітна доповідь на другій конференції Чернігівської крайової організації НРУ 6 жовтня 1990 р.

Звітна доповідь
про роботу крайового РУХу в період між конференціями
(лютий – жовтень 1990 р.)

Як відомо, попередня конференція Крайового РУХу відбулася 3 лютого в цьому залі. Було присутньо близько 150 делегатів та гостей, а в цілому по області налічувалось близько 300 членів РУХу, хоча точний облік не проводився. На конференції було обрано трьох співголів РУХу: Анатолій Іванович Майба, Валерій Юрійович Сарана

та Олександр Іванович Котенко.

За звітний період є певні досягнення та, на жаль, і великі невдачі, головною з яких є програш рухівських кандидатів на виборах до Верховної Ради України та до місцевих Рад.

Тільки кілька представників РУХу стали депутатами міської та обласної Рад.

Я не хочу тут детально зупинятись на причинах цих невдач, скажу тільки, що одна з головних причин – це невірно вибрана тактика на виборах, неврахування низької національної свідомості місцевого населення та підступності нашого незмінного ворогу – представників партапарату. Хоча в цьому ми переконувалися й на попередніх етапах нашої роботи. Ви пам'ятаєте, що партійні комітети розклеювали по місту наклепницькі листівки про багатьох кандидатів РУХу, працівники обкому КПУ Клановець, Добровенко показували фільми КДБ про події в Закавказзі, залякуючи та дезінформуючи людей. Не обійшлося й без прямої фальсифікації результатів голосування.

Після відомих січневих подій та мітингів, які проводив РУХ, й була проведена лютнева Конференція, нам було надано приміщення по вул. Щорса, 4, зміцнився статус Гайд-парку в сквері біля пам'ятника Б. Хмельницькому, розпочалися регулярні контакти та переговори представників РУХу та інших демократичних організацій з представниками влади.

Але соціально-економічна ситуація в регіоні невпинно погіршувалася, у людей зростав нігілізм до будь-яких представників влади та громадсько-політичних формувань. Все це не могло не позначитись і на відношенні жителів міста, і особливо, сільської місцевості до РУХу. Популярність його, досить висока на початку року, починає зменшуватися.

Цьому є цілий ряд як об'єктивних, так і суб'єктивних причин. За браком часу зупинюсь тільки на деяких з них.

Про одну з цих причин я вже сказав. Друга, дуже важлива причина – це особливість досить обмеженого світогляду жителів нашого регіону, і насамперед його низька національна свідомість. Це якраз той тип людей, який Замятін назвав «гомо советикус», який і виник на Чернігівщині за останні 73 роки.

Особливо погано поставлена робота на селі.

І вже зовсім дивна річ трапилася з рухівським осередком заводу автозапчастин. Це був один з перших і досить активних осередків у місті на підприємстві, який налічував близько 70 чол. Очоловав його нинішній співголова РУХу А. І. Майба.

Але деякий час тому Майба був змушений звільнитись з ЗАЗу і виявилось, що замінити його фактично ніким, осередок не працює, і до Конференції ніхто з заводу як член РУХу не перереєструвався. Фактично осередок зник. Звичайно, з таким відношенням до діла ні про яку постійну й важку роботу не може бути мови. І зараз серед підприємств є невеликі осередки на ЧРПЗ та об'єднанні «Хімволокно».

На цей час у нас є всього один (!) звільнений працівник, який працює у РУСі. Це наш шановний відповідальний секретар п. Данилюк Михайло Дмитрович. Всі інші змушені працювати на основних посадах, щоб прогудувати свої сім'ї, уриваючи години від дружин, дітей та сну для громадської роботи. Зрозумійте, ми не скаржимося, ми самі вибрали цей шлях. Але якщо порівняти кількість звільнених працівників партапарату, ситуація стане більш зрозумілою. Якби ми зараз мали таку можливість забезпечити утримання десяти найбільш активних членів РУХу, можна було б, як кажуть, «гори зворотити». Я вже не кажу про низьке технічне забезпечення організації, відсутність домашніх телефонів у всіх трьох співголів (!), відсутність своєї газети, або міської газети, де б ми мали можливість друкувати свої матеріали. І я, думаю, ситуація Вам ясна.

«Громада» ж не є фактично газетою РУХу. Інколи там з'являються відверто антирухівські матеріали, газета фактично належить одному чоловіку. Додайте сюди ще й аж надміру брехливі публікації у «Деснянській правді», на які ми не маємо змоги дати оперативну відповідь.

Крім того, багато хто з керівництва РУХу міг би більше часу приділяти роботі в РУСі.

Але попри всі ці причини як об'єктивні, так і суб'єктивні, все ж таки РУХ користується популярністю у багатьох людей міста. Про це свідчать і ті кількатисячні мітинги та маніфестації проти укладання Союзного договору, які пройшли в місті у вересні (2-го, 23 та 30).

Все більше людей за допомогою РУХу розуміють, що врятувати нас та наших дітей може тільки незалежна українська держава.

Що можна зробити? Треба більше єднання між різними партіями та угрупованнями, тісний зв'язок та співпраця з прогресивними депутатами, вести наполегливу боротьбу за підняття в місті національного українського прапора, затвердження символіки та гімну.

Основна робота ще попереду.

Співголова
Чернігівського крайової організації
НРУ за перебудову
О. Котенко.

Архів Чернігівської обласної організації Української народної партії, машинописний документ, оригінал.

№ 32

Звіт відповідального секретаря М. Д. Данилюка на другій конференції Чернігівської крайової організації НРУ 6 жовтня 1990 р.

Шановна громадо, шановні гості!

Хочу в короткому виступі охарактеризувати роботу секретаріату РУХу та більш детально зупинитися на успіхах і недоліках. Приміщення наше невеличке, 42 кв. м, де поміщаються РУХ, УРП, ДемПУ, СНУМ. До перереєстрації числилося 480 членів, після перереєстрації залишилося 400, але перереєстрація ще продовжується, прибавляються нові члени. Очолювали РУХ три співголови: В. Сарана, О. Котенко, А. Майба. Постійно працюючим органом був виконком у складі 10 чоловік. Більш серйозні питання вирішувала Рада у складі 25 чоловік. В Чернігові працює 7 осередків Руху: на заводі «Хімволокно», ЧРПЗ, ЗАЗі, швидкій допомозі, юридичному технікумі, міській лікарні, редакції газети «Комсомольський гарт».

Є осередки в райцентрах, та деяких селах: Мені, Куликівці, Сосниці, Козельці, Ріпках, Славутичі, Гончарівську, Борзні, Прилуках, Ніжині, с. Макіївці Носівського району, [с.] Сньковій Рудні Щорського району. Створюються осередки в Щорсі, Острі. В одних осередках робота ведеться більш активно, в інших в'яло. Все залежить від того, хто

очолоє осередок, та від рівня національної свідомості населення. Русифікація, почуття неповноцінності, страх перед начальством, сліпа покора зробили з народу рабів. «Аж страх погано, у тім хорошому селі». Та все ж таки народ потихеньку пробуджується, піднімається з колін, виправляє свою віками зігнуту спину, задумується над тим, хто ми та чиї ми діти? Шукає виходу із того тупика, в котрий завів нас уряд, керований Комуністичною партією. Нас радує те, що на мітингах, організованих Рухом, немає безпорядків і кожного разу з'являється все більше нових людей.

Гальмує нашу роботу фінансове положення, відсутність свого транспорту, монополія партапарату на пресу, радіомовлення, політизація таких установ, як КДБ, міліція, суд, прокуратура. Всюди чується опір старій системи, системи, в котрій не було і зараз немає нічого святого, як говорить прислів'я: «Злодій на злодії їде і злодієм поганяє». Але нам наснаги надає надія на краще майбутнє нашого народу, бажання поліпшити його долю, на те, що прийде той час, коли і наша знедолена, пригноблена, забруднена радіацією Україна «засяє у народі вольних колі» .

На закінчення свого виступу хочу звернутись до тих організацій, котрі є власниками багатопверхових будинків, великих кабінетів та не менших посадових окладів: «Шановні товариші, чому б вам із нами не поділитись тим всім по-братськи, як Бог велить!»

Надіюсь на те, що так воно і буде, міняється світова політика, забуваються старі ідеології, народжується нове життя, і це повинні не забувати.

Дякую за увагу. Слава Україні!

Архів Чернігівської обласної організації Української народної партії, рукописний документ, оригінал.

№ 33

Звернення другої конференції Чернігівської крайової організації НРУ 6 жовтня 1990 р. до військовослужбовців Радянської Армії

К Военнослужащим Советской Армии

73 года коммунистической власти, в том числе пять лет

перестройки, не дали позитивных результатов для народов Советского Союза и Украины в частности. Страну все глубже затягивает жестокий экономический кризис. Рушатся последние устои общественных норм морали. Растет пренебрежение к законам на различных уровнях власти и среди населения. Множатся межреспубликанские и этнические конфликты.

Разваливаются устои компартбюрократии. Из уст коммунистических «вождей» и «вождиков» все чаще звучит требование «железной дисциплины», а для ее установления необходима «крепкая рука». Самой мобильной, дисциплинированной и мощной силой в нашем государстве является армия. Ее-то и пытаются использовать для защиты своих корыстных интересов верхушка компартии. События в Закавказье, Средней Азии, Прибалтике показывают, что Советская Армия волей-неволей стала последним оплотом казарменного социализма. Вооруженные силы, выполняя приказы неспособной демократическими методами навести порядок, агонизирующей власти, вынуждены применять оружие. На почве этого возникает неприязненное отношение к военнослужащим. Все чаще матери не хотят посылать своих сыновей на жертвенный алтарь отживающего коммунизма. Пора сказать: хватит бессмысленных жертв, хватит новых Афганистанов в Карабахе и Фергане, Тбилиси и Оше. Армия не должна быть оружием подавления в руках скомпрометировавшей себя партии.

Конференция Черниговской организации Народного Руха Украины обращается к солдатам и офицерам Советской Армии:

Вы, воины различных национальностей, живете и служите на щедрой, гостеприимной земле Украины на Черниговщине. У нас нет межнациональной розни, нет религиозного раздора, но растет недоверие к правящей коммунистической партии, которая упорно ведет к экономическому краху, которая попирает права человека и пренебрегает национальными святынями Украины. Защищая себя, партocrats могут привлечь на помощь Армию. Мы призываем Вас – не будьте послушной марионеткой боссов антиукраинской политики. У Вас есть ум, честь и совесть, у них – привилегии. Мы зываем к вашим национальным чувствам: украинский народ никогда и никому

в своей истории не угрожал, и мы вправе рассчитывать на такое же отношение других народов к себе. Не по своей воле некоторые из Вас вместо охраны своих республик служат на нашей территории. Поэтому в случае обострения обстановки мы призываем Вас сохранять нейтралитет.

Солдаты!

В Ваших руках оружие – не поверните его против народа Украины, который поднимается с колен во имя будущего своих детей.

Офицеры!

Мы верим в Ваше благоразумие и порядочность, понимание долга и чести. Мы призываем Вас, как высокообразованных людей, видеть причины наших общих бед, а не их следствия.

Мы верим нашей Армии!

Мы верим, что лозунг «Народ и Армия едины!» будет не штампом, а реальностью!

Принято на Конференции Черниговской Краевой организации Народного Руха Украины.

6.10.1990 г.

Архів Чернігівської обласної організації Української народної партії, машинописний документ, оригінал.

№ 34

Звернення другої конференції Чернігівської крайової організації НРУ 6 жовтня 1990 р. до селян Чернігівщини

Звернення

Чернігівської Крайової організації РУХу

до селян Чернігівщини

Споконвіку село в Україні було визначальним фактором національного буття українців. Саме українське село завжди було носієм і хранителем високої духовної культури та незрівнянного фольклору. Село живило національно-визвольний рух часів козаччини, було підвалиною існування Гетьманщини в Україні, а в роки громадянської війни стало рушійною силою національно-визвольних змагань українського народу.

Але те, що не змогли зробити ні татаро-монгольське поневолення,

ні російське кріпацтво, зробили насильницька більшовизація та колективізація України. Вони практично знищили справжнє українське село, довели його до повного зuboжіння. Мільйони українських селян загинули під час страшного голодомору 1932 – 1933 років. Пам'ятайте про це!

Інтенсивна вирубка лісів, бездумна меліорація, зловживання хімічними добривами і пестицидами нищать український чорнозем, а Чорнобильською радіацією вкриті родючі землі українського Полісся.

Комуністична пропаганда хоче зробити в Ваших очах РУХ ворогом трудового селянства. Не вірте цьому! РУХ виступає за різні форми господарювання на землі. Хай це будуть колективні, фермерські, індивідуальні господарства. Ви є господарями землі, на якій живете і працюєте. Ця земля повинна належати тільки Вам і назавжди!

РУХ виступає проти насильства, за добробут всіх жителів вільної України, незалежно від національності. Хай не лякає Вас українська національна символіка: синьо-жовтий прапор та тризуб. Це дійсно народна символіка, яка не несе Вам ніякої загрози.

Не вірте партапаратній брехні про РУХ. Комуністичні можновладці хочуть роз'єднати нас, щоб і надалі гнобити українських селян.

Не будьте рабами, вступайте в РУХ, спілкуйтеся з представниками РУХу, і Ви визнаєте, на чісму боці правда.

Хай живе незалежна українська держава і основа її самобутності – українське село!

Прийнято на конференції Чернігівської крайової організації РУХу 6 жовтня 1990 р.

Архів Чернігівської обласної організації Української народної партії, машинописний документ, оригінал.

№ 35

Звернення другої конференції Чернігівської крайової організації НРУ 6 жовтня 1990 р. до всіх жителів області

До всіх жителів області!

Земляки!

Чернігівський Крайовий Народний РУХ звертається до вас у вирішальний час. Ми всі стоїмо перед вибором: бути чи ні Україні

вільною, багатою і щасливою державою. РУХ переконаний: така Україна можлива тільки тоді, коли вона буде самостійною, коли перестане годувати московські міністерства, відомства та численних зарубіжних «друзів». Така Україна можлива тільки тоді, коли вона відмовиться підписувати новий союзний договір.

Тож не будьмо байдужими у цей непростий час, не будемо вірити облуду партапаратників-комуністів, які брехливо твердять, що без Москви ми і дня не проживемо. У нас є все, щоб жити самостійним, нормальним, гідним людини життям – і хліб і до хліба. Нема тільки розумної народної влади, яка б служила Україні, а не Москві.

Новий союзний договір – це нові цинкові труни із Азербайджану, Вірменії, Киргизії тощо.

Новий союзний договір – це нові злидні для України, яку обдирають всі, кому тільки не лінь. Скажімо, Чорнобильська АЕС обслуговує чужі країни, а нам залишає радіацію. Наприклад, Прилуцька панчішна та Бахмацька молочна фабрики шурують свою продукцію у союзний казан, нам залишаючи тільки спогади про шкарпетки, панчохи, збиране молоко і т. ін. І таких прикладів безліч. А апарат обкому, райкомів КПРС звинувачує у цьому будь-кого, тільки не себе. А хіба наша область не може забезпечити себе хоча б картоплею, молоком, м'ясом, овочами? Може і повинна, але ж ми бачимо голі полиці крамниць і все нові й нові талони на цукор, муку, макарони, горілку і т.ін. То хто в цьому винен – РУХ чи правляча КПРС? Тож не дайте обдурити себе!

Новий союзний договір – це нове імперське ярмо для України. Рух закликає вас, шановні земляки, до творення самостійної, демократичної Української держави. Адже, як писав Тарас Шевченко, «В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля».

Хай допоможе нам Бог!

6 жовтня 1990 року.

II Конференція Чернігівської крайової організації Народного РУХУ України.

Архів Чернігівської обласної організації Української народної партії, машинописний документ, оригінал.

Звернення другої конференції Чернігівської крайової організації НРУ 6 жовтня 1990 р. до народних депутатів України – членів Народної Ради, всіх політичних партій і громадських організацій, що стоять за демократію

До народних депутатів України – членів Народної Ради
До всіх політичних партій і громадських організацій,
що стоять за демократію.

Україна переживає тяжкі часи, коли стоїть питання про те, бути чи не бути їй суверенною державою?

Події останніх днів свідчать про те, що апарат КПРС на Україні перейшов в наступ на сили демократії, що інтереси будь-якого народу для КПРС не мають значення, що на перше місце виходить бажання будь-що не випустити владу над народами так званого «соціалістичного союзу республік».

Ось чому ми звертаємося до народних депутатів, членів Народної Ради, заявити, що вони не будуть приймати участь в обговоренні будь-яких законів чи постанов, щоб тим самим зняти з себе відповідальність за те, що вирішують «239». Ми вважаємо, що Народна Рада могла б прийняти альтернативні закони тим, що прийняті групою «239», і довести до відома народу України, щоб ми змогли наочно переконатися в тому, хто і за що у Верховній Раді.

Ми звертаємося до всіх демократичних сил України з закликом забути свої політичні програми на певний час і об'єднати зусилля в одному напрямку – дати відсіч наступу апарату КПРС, домагатись втілення в життя Декларації про державний суверенітет України. Якщо цього ми не зробимо, то більшовики знову візьмуть владу в свої руки.

Час не жде. Всі сили на політичну боротьбу проти політики й ідеології КПРС.

Нехай нашим гаслом стануть слова Тараса Шевченка: «В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля!»

Прийнято на II-й конференції Чернігівської крайової організації НРУ 6 жовтня 1990 року.

Архів Чернігівської обласної організації Української народної партії, рукописний документ, оригінал.

Стаття із газети «Громада» «Рух: що далі?» про другу звітно-виборну конференцію Чернігівської крайової організації НРУ 6 жовтня 1990 р.

Рух: що далі?

Відбулася звітно-виборна конференція Чернігівської крайової організації НРУ

З початку лютого, коли на хвилі чернігівських різдвяних подій місцевому осередку Руху вдалося набути офіційного статусу, минуло більше, ніж півроку. Відрізок часу немалий, надто ж враховуючи його нинішні виміри. Та й поява немовляти громадськістю (принаймні, обласного центру) сприймалася обнадійливо. На багатьох підприємствах Рухом тоді лякали бюрократів – мовляв, ви не вирішуєте, до рухівців підемо. Отож багато хто сподівався, що стане Рух акселератом.

На ноги Рух за цей час зіп'явся, але акселератом не став. Всі три співдоповідачі (ними були співголови ради В. Сарана, О. Котенко та відповідальний секретар М. Данилюк) сходилися на думці, що хоча крайова організація й користується популярністю в Чернігові та деяких районах, утримати початковий високий рейтинг не вдалося.

Найбільш відчутним прорахунком стало те, що рухівці явно програли виборну кампанію. Лише кілька кандидатів від НРУ стали депутатами місцевих Рад. Називалися причини: відсутність досвіду, низький рівень політизації населення, безсоромність партапарату, який не гребує нічим. Попри все це, кандидати в народні депутати УРСР В. Сарана і В. Розстальний програли достойно і набрали значну кількість голосів. Хоча факт – впливати на політичну ситуацію на вирішення кардинальних у житті області питань через своїх представників в органах влади Рух не може.

Що ж записують рухівці на свій рахунок? Ліквідацію двох райкомів партії в Чернігові, передачу в народне користування Будинку колгоспника, викуп музучилищем приміщення міськкому КПУ – все це сталося внаслідок висунутих на мітинг вимог. Встановлено зв'язок з демократичними силами в Радах усіх рівнів в (на конференції були присутні депутати групи «Чернігів» міськради), з комітетом

«Чорнобиль». Планується проведення науково-практичної конференції «Голодомор на Чернігівщині: 33 рік» та «Житлова проблема в Чернігові і шляхи її розв'язання», ведеться робота по відкриттю українських шкіл і гімназій.

Побували в Чернігові з концертами українці в Канаді, благодійний вечір для потерпілих від чорнобильської катастрофи провів народний депутат УРСР В. Яворівський.

А хіба нічого не важить те, що зовсім недавно осередок Руху з'явився в Прилуках, де панувала застійна тиха благодать? Виступ його представника І. Погуляя засвідчив, що колишній спокій туди навряд чи повернеться. Або така деталь: коли на першій конференції делегат з Остра Ю. Коржов виступав російською мовою, то тепер зовсім непогано говорив українською. Певним чином вдалося впливати рухівцям і на громадську думку. Єврейське населення міста спочатку Руху відверто побоювалося. А зараз голова єврейського культурного центру Ф. Кагно сказав, що найбільш спокійно люди єврейської національності почувають себе на Україні, в Грузії і Прибалтиці. Люди вже перестали боятися слова «самостійність» по відношенню до України, а питання проходження служби українськими юнаками вже не вважається «екстремістським» і вирішується в парламенті.

Але не можна закривати очі на очевидне. Взимку люди в чергах та автобуси говорили: «Молодці рухівці, дали копоті бюрократам». Зараз інше чуєш: «Що він може, той Рух. Несерйозна організація». В чому причини перемін? Окремі спроби дошукатися їх були, хоча вони й губилися на загальному викривальному слові. Діставалось в першу чергу партапарату, КПРС. Зрештою, один виступаючий не витримав: «Ну, партапарат поганий. А ми які?» Та і в одній із співдоповідей було заявлено, що «головне не з ким боротися, а куди нам іти».

Конкретні пропозиції щодо дальшої структури організації запропонував член крайової ради С. Жигінас, вже у першому виступі, багато раціонального було у виступі чернігівської вчительки О. Васильєвої. Але їх ніби не чули.

Зараз (і про це свідчать соціологічні опити) у населення вростає нігілізм до всіх громадських організацій – то як діятимуть рухівці в таких умовах? Дуже шкодить Руху і його цілеспрямована систематична

компрометація, коли людям втокмачують, що «у Карпатах стоїть озброєний полк вояк-бойовиків» чи «з приїздом депутата Хмари до Прилук буде 800 трупів». Виступаючи на конференції, народний депутат УРСР, голова УРП Л. Лук'яненко сказав, що проти брехні один порятунок – правда. Та, щоб діяти зброєю правдивого слова, однієї сміливості замало, потрібна ще і компетентність, політичне чуття, розумна зваженість. Рухівці ж часто-густо діють лише сміливістю та натиском, не враховуючи ні рівня політизації населення, ні особливостей тієї чи іншої категорії, ні специфіки регіону.

– Перш ніж внести той чи інший прапор, слід пояснити, що він означає, – говорив голова страйкому ЧРПЗ А. Махлай. Як підтвердження його словам, з балкону звішувалося червоно-чорне полотнище. А в кулуарах під час бесіди з кількома представниками Руху і Товариства української мови вияснилось, що вони вважають присутність бандерівського прапора недоречним. Тож чого ж мовчать? А прапор цей вже починає «маячити» і на мітингах. Невже невідомо, що саме вихідці з Чернігівщини воювали на західноукраїнських землях і що відторгнення ними бандерівщини замішане на крові тієї народної трагедії? Під час передвиборчої зустрічі у місцевому Гайд-парку В. Сарані довелось стати свідком однієї словесної сутички. «У, бандерівці кляті. Управи на вас нема. Батька мого інвалідом зробили», – говорила молода жінка, поспішно відтягуючи дитину від натовпу. «А ваш тато не казав, що там органи НКВС витворяли?» – кинувся їй навздогін літній чоловік. Розсудити цих людей могла тільки правда – але повна і неодностороння, без перетягування ідеологічного покривала в той чи інший бік.

Здавалося б, мало занепокоїло учасників конференції і те протистояння, що намічається між чернігівцями і гостями із західних областей. Після горезвісної кіптівської історії у селі Вишневому на Ріпкинщині голова сільради зірвав попередню домовленість про концерт відомої, визнаної капели «Трембіта», заявивши: «Нам львів'ян не треба!» Як тут розумно протидіяти? Протистояння з ветеранами вже є фактом, протистояння із західними українцями розпалюється. І є сили, які не проти погріти на цьому руки.

Не один з виступаючих говорив про те, що мітинги при порожніх

полицях у магазинах часто викликають і зворотню реакцію, тим паче, коли говорять на них і одне й те ж ті ж самі промовці. Селяни, як сказав голова Носівського осередку М. Больбат, їх взагалі не підтримують, чужі їм настрої по знесенню пам'ятників Леніну, перейменуванню вулиць. Значно більше, на його думку, користі принесло б інше – довести на конкретних прикладах, хто створює дефіцити, хто розпалює конфронтацію.

До речі, про конфронтацію. Толерантність виступу Лук'яненка відзначив секретар обкому КПУ М. Рудько (до речі, він також заслужив аналогічну оцінку). Першому влаштували овацію, щодо другого, то... обурювалися із залу, чому це йому надали слово. Яскравий «зразок» плюралізму, що й казати. А як же бути із заявою пре те, що Рух боротиметься за самостійну соборну демократичну Україну ненасильницьким, парламентським і культурним (!) шляхом!

Хоча звучали й інші думки. Пропонувалося «не кидати камінь в комуністів» (уточнюю для тих, хто захоче висмикнути фразу – «каміння» вживалося в переносному значенні) і сісти за «круглий стіл».

Хороша пропозиція, але ж чи реалізується? За «круглими столами» під час різдвяних подій вже сиділи.

Звичайно, конкретні справи вирішувати можна. Та коли прилуцькі демократи ще влітку хотіли спільно вирішувати питання збирання врожаю, місцеві власті ніякої допомоги не захотіли...

Справа не лише у минулих образах. Просто з однієї сторони більшість буде за тими, хто вихований на принципах класової боротьби. І діятиме за методом – хто не з нами, той проти нас. Щодо іншої, то там (може, і не більшістю, зате галасом) гору візьмуть новоявлені ідеологи антикомунізму, котрі переконані – чим антикомуністичніше, тим краще. Ідеологічні гасла різні, але певна спільність простежується.

Говорили на конференції про те, що не вистачає Руху розумних і, головне, компетентних людей – не вступає інтелігенція, не йдуть управлінці, кваліфіковані господарники, а директор обласної філармонії І. Семененко відчуває себе тут «білою вороною». Бояться, остерігаються переслідувань? Просто пасивні? А, може, до всього цураються й нового «єдиномислія»? Депутат міськради, член Руху з початку його виникнення А. Бабкін, наприклад, запропонував: від імені

НРУ проводити лише ті заходи, які підтримують представники всіх партій – Демократичної, УРП, комуністи (останніх, правда, одиниці). С. Жигінас висловився за фракційну побудову, колективне членство, бо ж Рух мав бути саме рухом, масовою організацією демократичних сил. Пропонувалося також, щоб голова ради на час виконання доручення переривав своє членство в будь-якій партії. Всерйоз ці пропозиції не обговорювалися.

А щодо інакомислення... Справедливо критикували «Громаду» за те, то вона мало пропагує Рух. І тут же звинуватили в тому, що є... агентом КДБ, бо надрукували інтерв'ю Л. Кравчука радіостанції «Свобода» і антирухівський матеріал «До шановного панства». Цікаво тоді, чий же агент «Свобода»? І як бути, коли «Правда», така нешанована рухівцями, опублікувала свого часу проект Демократичної платформи і дала слово її прихильникам?

Та що там все це, коли Солженіцина так собі впевнено і зневажливо назвали шовіністом. І мене ображає його слово «малороси», ідею Російського (!) Союзу не підтримую також. Але для демократії цією людиною стільки зроблено, що вона вже нібито й заслуговує на шанобливу тональність.

Головою ради було обрано В. Сарану, заступниками І. Панченка та В. Ступака. На цьому можна було б і закінчити. Та ось біда: один із засновників Руху на Чернігівщині С. Жигінас під кінець заявив про свій вихід з цієї організації. Що це – випадковість чи якийсь симптом? І що далі?

... А в Росії демократичні сили об'єднуються, формують центристський блок.

О. Кияшко, член
Спілки журналістів СРСР

Громада. – 1990. – № 12 // Особистий архів О. І. Котенка (Чернігів).

№ 38

Протокол зборів Ніжинської міської організації НРУ від 20 жовтня 1990 р.

Протокол

зборів Ніжинської організації Народного Руху від 20 жовтня 1990 р.

Присутні 6 членів Руху

Порядок денний:

1. Про висунення делегата на II Всеукраїнські збори Руху.
2. Про роботу осередків і організації на час відсутності Бурковського І. З.

По першому питанню слухали Бурковського І. З., який сказав, що на Другі Всеукраїнські збори нам слід направити делегата. У мене є пропозиція делегувати Малюгу С. М., голову осередку педінституту.

УХВАЛИЛИ: делегувати на другі Всеукраїнські збори Малюгу С. М.

По другому питанню слухали Бурковського, який сказав, що він їде на екзамени до аспірантури, а тому потрібно всі справи Руху і всі обов'язки передати комусь із членів Руху. Я вже говорив по цьому з Малюгою С. М., але він зараз дуже зайнятий, а тому у мене є пропозиція передати всі справи Посохіну Л. І., з яким рахуються і у верхах, і ми його поважаємо. Отже, всі мої обов'язки: голови міської організації і голови осередку пропоную передати Посохіну Л. І. Таким чином, у нас тепер буде Посохін Л. І. замість мене, але всі питання вони будуть погоджувати між собою – Малюга С. М. – голова осередку педінституту і Посохін Л. І. – голова загальноміського осередку.

Голова зборів

Секретар

Особистий архів С. М. Малюги (м. Ніжин), рукописний документ, оригінал.

№ 39

Резолюція організованого НРУ 25 листопада 1990 р. у

м. Чернігові мітингу з політичними, соціальними та

екологічними вимогами

НАРОДНИЙ РУХ УКРАЇНИ

(Чернігівська крайова організація)

Тема мітингу: Соціально-політична ситуація в місті перед сесією міської Ради.

Резолюція

1. Звернутись до сесії міської Ради про підняття Українського національного прапора над міською Радою.

2. Вимагаємо звільнення з під арешту народного депутата С. Хмари і проведення компетентного розслідування цього спланованого інциденту, в розслідуванні повинні взяти участь закордонні юристи і журналісти.

3. Визнати Чернігів зоною екологічної катастрофи та домагатись забезпечення екологічно чистими продуктами.

4. Засуджуємо вивезення дефіцитних продуктів харчування, організоване обкомом КП, з Чернігівської області до Києва.

5. Просимо зареєструвати громаду УАПЦ і надати їм храм.

6. Підтримуємо вимогу вчителів про підвищення їм зарплати, деполітизації школи, введення в життя закону про мови.

7. Вимагаємо відмінити спецобслуговування персональним пенсіонерам та ветеранам партії.

На мітингу були присутні коло 1000 чоловік, за дану резолюцію голосували всі одногосно.

м. Чернігів

25 листопада 1990 року

Відповідальний секретар

Чернігівської крайової організації НРУ (М. Данилюк)

Архів Чернігівської обласної організації Української народної партії, машинописний документ, копія оригіналу.

№ 40

Анонімний донос на головного редактора чернігівської обласної газети «Комсомольський гарт» С. О. Павленка, направлений в Чернігівський обком КПУ (15 листопада 1990 р.)

Копія: В. Сивухо*

Секретарю Черниговского обкома Компартии Украины

Рудько Н. А.

Являясь комсомольцем и активным читателем «Комсомольского гарта», не могу не выразить своего отношения к этой газете, формирующей мировоззрение нашей молодежи, и к ее редактору Сергею Павленко.

Во-первых, не пора ли изменить название газеты на более подходящее (судя по публикациям), название такое, например, как «Снумовский жарт» и, естественно, убрать с первой полосы лозунг «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!»

Пора уже прекратить игру в прятки. Ведь как не пытаются сотрудники редакции скрыть свою суть объективностью напечатанных материалов, своих симпатий к Руху, УРП, СНУМу и п/г они скрыть не могут.

Взять хотя бы последнюю статью С. Павленко, коммуниста, кстати, хотя слово коммунист в данном случае надо брать в кавычки. Эта статья под названием «Боюсь кровопролития», опубликована в КГ № 47.

Претендуя на объективность, и слегка проехавшись для вида по петлюровцам и деникинцам, автор с большим усердием обличает большевизм. Для усиления своих выводов С. Павленко ниже своей статьи помещает выдержку из сочинения белогвардейца С. П. Мельгунова «Красный террор на Украине».

Что ж, жестокости были со всех противоборствующих сторон, но С. Павленко показывает только жестокость красных. Это выгодно для его целей.

Прием подлый, но характерный для С. Павленко и К^о (Чепурной, Савенок и др.). В течение последних месяцев усилилась тенденция в любой мало-мальский серьезный материал КГ добавить антисоветчины или убрать из публикаций все, что может скомпрометировать Рух, униатов, автокафалистов и др. националистов.

Например, в статье «Желто-голубые знамена на Черниговщине» ни словом не упоминается о «подвигах» петлюровцев в годы гражданской войны и украинской полиции на службе немецких оккупантов, совершенных под этими флагами. Не выгодно, видите ли!

И еще: надо было постараться, чтобы в статье о пламенном патриоте, коммунисте Якове Батюке (автор Емельянов) изыскать возможность поплевать с аппетитом на Советскую власть.

А статья Студеновой о Бандере вообще вне конкурса в этом плане.

Рассказав кое-что об этом непревзойденном палаче, убийце, мадам с усердием критикует НКВД, не зная только, что творилось в Западной Украине в те годы. Прочитав, не поймешь, ради чего печатала статью – то ли рассказать о Бандере, то ли обличить госбезопасность?

Главная задача редакции КГ – обработать молодежь в антикоммунистическом духе и статьи подобные вышеупомянутым – это сухие и смолистые дрова, которые подбрасывают в разгорающийся костер гражданской войны.

А фарисейские заклинания С. Павленко о необходимости избегать конфронтации с Рухом и прочими врагами Советской Украины ради общего блага никого обмануть не могут.

Хорошо видно, на чью мельницу он льет воду.

На нормальном человеческом языке подобные деяния именуются политической проституцией.

Своей фамилии не подписываю. Служба безпеки УРП уже составляет черные списки своих противников, а в редакции КГ у СБ есть свои люди.

Студент П. П.

Особистий архів С. О. Павленка (м. Чернігів), рукописний документ, оригінал.

* В. Сивуха – перший секретар Чернігівського обкому ЛКСМУ.

№ 41

Протокол консультативної наради демократичних партій і організації Чернігівщини від 4 грудня 1990 р.

Протокол

консультативної наради демократичних партій і організації

Чернігівщини

(4 грудня 1990 р.)

На нараді були присутні:

1. Шацький (УРП)	9. Ванжа (Зелений світ)
2. Ушкалов (УРП)	10. Осадців (ПЗУ)
3. Панченко (РУХ)	11. Лоневський (СНУМ)
4. Ступак (РУХ)	12. Кудрявський (СНУМ)

5. Жигінас (ДемПУ)
6. Вознюк (ДемПУ)
7. Куровська (ТУМ)
8. Данилюк (ТУМ)
13. Лігун (Спілка «Чорнобиль»)
14. Неділько (Спілка «Чорнобиль»)

Консультативна нарада пропонує партіям та організаціям обговорити на своїх засіданнях пропозиції наради, а також розглянути питання про своїх представників у координаційній раді.

Пропозиції консультативної наради:

1. Назвати Раду так: «Координаційна рада демократичних організацій Чернігівщини».

2. Кожну з організацій, яка входить до Ради, представляють керівник або повноважні представники.

3. Засідання Ради проводяться щотижня (вівторок 18.15).

4. Рада приймає рішення консенсусом. Якщо консенсусу не досягнуто, то рішення, заяви і т.д. приймаються більшістю від членів Ради, із зазначенням організацій, які за нього проголосували.

5. У випадку, коли та чи інша організація не підтримує рішення Ради, вона може його не виконувати.

Кожний член Ради повинен повідомити свою організацію про прийняті Радою рішення.

6. Доручити виконувати обов'язки координатора до наступного зібрання Ступака Володимиру.

Особистий архів І. В. Осадціва (м. Чернігів), машинописний документ, копія.

1991 рік

№ 42

Резолюція організованого НРУ у Чернігові мітингу «Про виконання вимог січневих мітингів 1990 року» з соціально-економічними вимогами (від 6 січня 1991 р.)

Резолюція

мітингу на тему: «Про виконання вимог січневих мітингів 1990 року», який відбувся 6 січня 1991 року на Валу

1. Оголосити м. Чернігів та область зоною екологічної катастрофи

внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС.

2. Заборонити вивіз чистих продуктів за межі області до задоволення науково обґрунтованих потреб населення. Особливу увагу звернути на постачання продуктами районів, що найбільш постраждали від аварії на ЧАЕС (Чернігівський, Козелецький, Ріпкинський, Семенівський, Коропський райони та місто Чернігів).

3. Припинити на 3 роки відрахування в союзний бюджет інвалютичних коштів, зароблених підприємствами області і направляти їх на придбання сучасного медичного обладнання.

4. Прискорити переобладнання підприємств військово-промислового комплексу на випуск медичного обладнання, дозиметрів та товарів широкого вжитку (холодильники, пральні машини та ін.).

5. Ліквідувати облздороввідділ як непотрібну структурну одиницю, а його функції передати обласній лікарні. Приміщення облздороввідділу передати медичному училищу.

6. Припинити руйнування придатного для експлуатації житлового фонду.

7. Передати приміщення колишнього будинку політосвіти з балансу обкому КПУ на баланс міста і створити в ньому «Народний дім», в якому могли б проводити свої заходи всі суспільно-політичні, громадські і культурологічні організації міста.

8. Створити незалежну комісію з представників демократичних організацій, громадськості та депутатської групи «Чернігів» по контролю за оптовими базами і торговими організаціями.

9. Надати приміщення Товариству української мови ім. Т. Шевченка «Просвіта».

10. У зв'язку з нестачею споживчих товарів у місті та області поставити під контроль громадськості вивезення їх «туристами» у великій кількості за кордон.

11. До першого лютого 1991 року провести круглий стіл за участю перших керівників області і міста та представників громадських організацій і різних партій по виконанню резолюції мітингу.

12. Інформувати жителів міста про виконання вимог мітингу в засобах масової інформації.

13. Резолюцію мітингу опублікувати в міській газеті «Чернігівські відомості».

Виконком крайової організації НРУ.

Архів Чернігівської обласної організації Української народної партії, машинописний документ, копія.

№ 43

Інформація у газеті «Чернігівські відомості» про мітинг у м. Чернігові, організований національно-демократичними організаціями у кінці березня 1991 р.

Напередодні референдуму на Красній площі відбувся санкціонований мітинг. На ньому лунали заклики сказати «так» у бюлетенях українського опитування і «ні» у бюлетенях всесоюзного референдуму. На мітингу виступили народні депутати УРСР Михайло Горинь та Ігор Деркач.

Людей зібралось чимало, обстановка була спокійною, незважаючи на те, що ряд виступів звучали дуже емоційно і так само емоційно, окремими людьми з сльозами на очах, сприймалися. Організаторам мітингу (місцевий Демблок) не вдалося добитися озвучення площі, тому далеко не всім і далеко не все було добре чути. Але ті, хто вже сюди прийшов, не розходилися до самого кінця.

Чернігівські відомості. – 1991. – 22 – 28 березня.

№ 44

Резолюція мітингу громадськості району у м. Носівці від 26 травня 1991 р. з політичними вимогами

Резолюція

мітингу громадськості Носівського району 26 травня 1991 р.

Учасники мітингу зазначають, що з вини перших керівників в районі склалась кризова громадсько-політична ситуація і в зв'язку з цим ставляться перед районною та міською Радами народних депутатів та перед Носівським райкомом Компартії України слідує вимоги:

1. До 1 червня 1991 р. скликати позачергову сесію районної Ради народних депутатів, на якій вирішити питання про відставку райвиконкому у повному складі: голови райради Приходька та його

заступників. Сесію провести відкритою з участю представників громадськості в райбудинку культури з трансляцією її ходу на вулицю і по місцевому радіомовленню.

2. Провести збір підписів і порушити клопотання перед Верховною Радою УРСР про відкликання Приходька із складу народних депутатів УРСР як такого, що не виправдав довір'я виборців і скомпрометував себе.

3. Зажадати від райкому Компартії України до 1 червня 1991 р. звільнити Сотниченко з посади першого секретаря райкому партії як таку, що скомпрометувала себе на цій посаді.

4. Провести позачергову сесію міської Ради народних депутатів 28 травня 1991 р. в районному будинку культури відкритою, з участю представників громадськості, з трансляцією її ходу на вулицю.

5. Зажадати від райради народних депутатів, райкому Компартії України звільнити від обов'язків редактора районної газети Нестеренка, видавати надалі районну газету як орган районної ради народних депутатів, вирішивши питання про зміну назви як такої, що не відповідає реальності життя.

6. Створити незалежну комісію громадськості та працівників правоохоронних органів для вивчення фактів зловживання керівників району міста при будівництві житла, купівлі автомашин і т. д.

7. Припинити переслідування учасників масового виступу громадян міста 22 травня 1991 р.

8. Зажадати від районної Ради народних депутатів передати адмінбудинок, що будується, під райполіклініку.

9. В разі невиконання перелічених вимог на загальнорайонному мітингу 2 червня 1991 р. створити міський страйковий комітет з тим, щоб провести 4 червня попереджувальний страйк на підприємствах, організаціях і установах міста, а також поставити питання про розпуск районної і міської Рад народних депутатів і проведення повторних позачергових виборів.

10. Зажадати опублікування резолюція мітингу в районній газеті 28 травня ц. р. і передачі по місцевому радіомовленню.

Громада. – 1991. – № 3.

**Публікація в газеті «Громада» про події у м. Носівці у травні
1991 р.**

Про події в Носівці
На майдані біля...райкому

В Носівці, тихій і забитій, сталось нечуване. На Першотравневій демонстрації підняли гасла: «Доки Носівка буде заповідником сталінізму?», «Годі диктатурних сотниченків і приходьків!», «Нестеренко – наклепник і лакей!» та інші.

А вчинили це директори шкіл № 4 М. С. Єфіменко (колишній секретар Носівського РК КПУ), № 2 Г. І. Музиченко та кілька вчителів. Власть імущі отетеріли. Як? Хто посмів проти них слово сказати?!

Члена райкому та обкому КПУ М. С. Єфіменка судили партійним судом на пленумі райкому партії. Не передбачили одного: на пленумі зачитали звернення трудового колективу заводу «Победит», підписане 328 робітниками на підтримку вчителів міської школи № 4. Але місцевій партократії це не прозвучало третім дзвоником. В знак протесту проти ганебного судилища М. С. Єфіменко подав заяву про вихід з партії.

Наступного дня в «опальні» школи № 2 і № 4 нагрянула комісія міськвиконкому, і цього ж дня цей орган влади приймає рішення про звільнення з роботи згаданих директорів, як не відповідаючих посаді.

Свавілля і беззаконня викликало обурення у носівчан. Пара народного гніву мала вирватись із під кришки місцевого тоталітаризму. І от нагода з'явилася.

20 травня учні школи № 2 зібралися біля райкому партії з плакатами і вигуками: «Геть руки від нашого директора!» На другий день у повному складі прийшла до «білого» дому школа № 4. Цього разу, крім учнів і вчителів, були й батьки. Вимоги ті ж самі. Не одну годину діти стояли під дощем, поки нарешті перший секретар В. Г. Сотниченко дозволила батькам зайти в райком.

А пристрасті розгоралися. 22 травня в Носівці було жарко: відбувся стихійний мітинг. Лунали вимоги не тільки поновити на роботі директорів шкіл, а й відставки перших керівників району. Учасники мітингу пішли в райком партії та райвиконком, щоб зустрітись зі своїми керівниками, але їх зустріли... порожні приміщення. Побували вони і

вдома у Сотниченко та у Приходька. Але ті, як крізь землю провалилися. Лише містом пішли чутки, що у Сотниченко у відкритому гаражі побачили незареєстровану машину, знайшли 6 мішків цукру та 8 згорнутих килимів. Автору цих рядків у це не віриться, бо навіщо стільки добра одній людині?

23 травня відбулася сесія міськради, яка відмінила несправедливе рішення по відношенню до Єфіменка та Музиченка, а також звільнила з посад голову міськвиконкому М. Братицю та заступника А. Калину за власним бажанням останнього. Звільнили й інших членів виконкому, які голосували за незаконне звільнення директорів. Таким чином, «стрілочників» було покарано, але покарано справедливо: за безпринципність. Ті, хто їх надихав на це дійство, залишились у своїх керівних кріслах.

Директори обох шкіл почали попереджувальне голодування на центральній площі міста. За ці дні 9 тисяч носівчан поставили свої підписи під вимогами, які висунули Єфіменко і Музиченко.

24 і 25 травня голодування на площі продовжувалось. За цей час жоден з керівників району не знайшов можливим зустрітися з людьми. А от до провокацій вдавалися. Хто? Це керуючий справами райвиконкому М. Хакуда, колишній голова міськвиконкому М. Братиця, редактор газети «Під прапором Леніна» О. Нестеренко та деякі підіслані інші особи.

А 27 травня відбувся мітинг. Ніколи в Носівці не збиралося на центральній площі стільки людей. Йшов дощ. Переважна більшість виступаючих вимагала відставки перших керівних і осіб і редактора газети «Під прапором Леніна». Виступив і голова райвиконкому В.А. Приходько, але йому нічого було сказати людям. Мітинг пройшов бурхливо, але без пригод. Майоріли синьо-жовті прапори, чулося знайоме: «Ганьба!». Все це вже було в Чернігові у січні минулого року. Думається, що спектакль може повторитися: скинуть носівчани остогидлих начальників, а хто прийде їм на зміну? Адже система залишається.

А поки що Носівка бореться. І не за владу, як сказали в програмі УТ, а за звичайну людську гідність. 2 червня має відбутися санкціонований мітинг, а там, крок до загальноміського попереджувального

страйку. Не відступає й носівська номенклатурно-партійна братія: викликали юристів, щоб ті визнали скликання позачергової райради сесії незаконним. Що ж прийом відомий: затягнути дійство, дати людям охолонути, а потім спустити все на гальмах.

Наш кор.

Громада. – 1991. – № 3.

№ 46

Публікація у газеті «Молодь України» про події у м. Носівці у травні 1991 р.

Що трапилося в Носівці?

Кінець «ковпака»

Діти похапали піонерські сурми та барабани й пішли в райком партії захищати свого директора. Коли вчителі Носівської неповної середньої школи № 4 виглянули з учительської, теж приголомшені звісткою високого начальства про звільнення директора. М. С. Єфіменка, школа була порожня – діти вже йшли на повороті. Підслуховувати негарно, але як тільки вони під дверима вчительської почули лиху звістку й збагнули, що вчителі нічого не вдіють, стихійно рушили на демонстрацію. Коли дорослі бояться, наперед виходять діти – в них, хвалити Бога, насіння страху ще не проросло.

Школярів спробували завернути, але було вже пізно. Прорвало! Дорогою до дітей стали приєднуватися батьки. Оскільки ж від школи до райкому шлях довгий – близько шести кілометрів, та й новини в Носівці поширюються хутко – бездротовим радіо, то на майдан вийшов уже чималий гурт дорослих і дітей. А вимога була єдина: «Не чіпайте директора!» Їх зустріла міліція. Дві години під зливою чекали діти на прийом високого начальства. Зрештою, перший секретар райкому КПУ В. Г. Сотниченко прийняла невелику делегацію. Наприкінці розмови вона зізналася, що М. С. Єфіменко своєю незалежною позицією заплатив їй чорною невдячністю за посаду другого секретаря райкому, на якій він донедавна працював, за квартиру і т. д. «Ах, то це у вас помста», – спалахнули батьки. Кажуть, що тоді Віра Григорівна заплакала.

Назавтра демонстрація після уроків повторилася, тільки

приєдналися й учні школи № 2, адже їхнього директора Г. І. Музиченка теж виконком міської Ради незаконно звільнив з роботи. До юних демонстрантів прилучилися дорослі – робітники заводів «Победит», цукрового, інших підприємств. Головний лозунг уже був такий: «Геть мафію Сотниченко і Приходька!» (другий з них – голова райвиконкому, народний депутат УРСР). Влада перелякано мовчала.

Звирована юрба, не дочекавшись начальства, видавила двері в райвиконкомі, побила вікна в райкомі і вивіску райгазети «Прапор комунізму», яку небезпідставно звинувачують у, м'яко кажучи, необ'єктивності. А найзапальніші пішли до В. Г. Сотниченко додому (знайомий псевдореволюційний мотив). Хотіли подивитися, як живе перша дама району. Невтомні «експропріатори» виявили легкову машину без номерів та вісім скручених килимів. Що й казати, Вірі Григорівні не залишалося нічого іншого, як швиденько покинути межі керованого нею району – чи то в Чернігів, чи то в Київ кинулася вона шукати розради-поради.

А на майдані сіли й оголосили голодування директори шкіл. Їхні вимоги: визнання незаконним звільнення з роботи, скликання позачергової сесії міськради для вирішення питання про відставку голови М. Д. Братиці та його заступника А. М. Калини, відставка першого секретаря райкому КПУ В. Г. Сотниченко, голови райвиконкому В. А. Приходька і відкликання його з народних депутатів України, звільнення О. Г. Нестеренка з посади редактора райгазети і передання її у відання одного власника – районної Ради, створення незалежної комісії для розслідування зловживань.

Розпочався збір підписів. Коли директори хотіли залишитися й на ніч (щоб ніхто не закинув – мовляв, дома понаїдалися), діти заявили, що вони теж будуть біля них. Наступного дня підписів набралось близько п'яти тисяч, Тобто кожен третій житель Носівки (навіть коли рахувати й немовлят), висловився на підтримку «крамольних» директорів.

А в чому ж їхня провина? Офіційна причина – недоліки в трудовому вихованні. Це розшифровується так: школи відмовилися обробляти по 4 – 5 гектарів поля для забезпечення себе овочами. Так вирішили батьківські збори. «Наші діти не гірші київських, – заявили вони, – і

замість оздоровлення дихати радіацією на поле не пустимо!» Вчителі ж виявили готовність принести по мішку картоплі, капусти, огірків з дому, коли вже райвиконком такий безсилий. Ця непопра і стала приводом для розправи.

А справжня причина ще глибше. Вона в самостійній позиції обох директорів. Г. І. Музиченко, наприклад, мав необережність взяти земельну ділянку біля садиб перших осіб району. Тож і ходять комісії в його школу – чи нема де недостачі, чи нема якогось ганджу. А того, що один клас, бібліотека і їдальня змушені працювати в аварійних хатах, комісії не бачать. Натомість же, даруйте, туалет райкому партії збудований за кілька тисяч, бо лише кахляна плитка чого варта. Та й будівництво чотириповерхового адмінприміщення явно завчасне. Але ж комісії не це цікавить...

М. С. Єфіменко тринадцять років працював у партійному апараті. Запитання йому не з приємних: «Ви ж були заодно, а тепер протестуйте?»

Відповідь пряма: «За роки моєї партійної роботи є кілька моментів, за які мені соромно. Але коли я виходив з партії, запитав на пленумі – якщо я принизив чийсь гідність, завдав комусь прикрість – такі встаньте. Не піднявся ніхто. Та й на посаді другого секретаря я не мовчав. Протестував, наприклад, коли В. Г. Сотниченко заборонила в районі показ кінофільмів «Так жити нельзя» і «ЧП» районного масштаба». Таких епізодів, повірте, було немало».

Із заяви М. С. Єфіменка на пленумі райкому КПУ: «У районі під партійною егідою процвітає культ так званих «перших осіб», насаджується кругова порука, затискується критика, переслідуються небажані люди. Всі мої зусилля, спрямовані на протидію цим сталінським порядкам, виявились марними. А тому я вважаю неможливим своє подальше перебування в КПРС і заявляю про вихід з її рядів. Цим самим я також складаю із себе повноваження члена райкому і обкому Компартії України».

Хіба це можна було пробачити? Тож наступного дня посильна міськвиконкому принесла запрошення прозвітувати про стан трудового виховання. Прямо на ньому Микола Сергійович написав голові

М. Д. Братиці – підготуватися за дві години неможливо, тому «передайте своїм хазяям, що екзекуція переноситься на завтра». Рішення міськвиконкому про звільнення обох директорів проте з'явилося. Обурених було багато, але коли б не діти, то все, певно, так би й потонуло в скаргах, комісіях, інфарктах переслідуваних і утвердженні ще більшої влади переслідувачів.

Коли я приїхав у Носівку, переїхав дощ. Директори з пов'язками «Я голодую» та група підтримки стояли під готелем. Мою розмову з М. С. Єфіменком перебили школярі: «Миколо Сергійовичу, ми вам намет від дощу привезли!». Я запитав їх – чи ж правда, що самі додумалися на демонстрацію вийти? Подивилися похмуро – і ви, мовляв, не вірите і стали розповідати, який у них гарний директор – і підлогу в спортзалі настелив, і не кричить, і вчитися цікаво стало, бо вчителі між собою не лаються. Я записав їхні прізвища – Микола Грибок, Юра Павлюченко, Валентин Шелестюк, Олександр Пістунов з 9 «А» та Олександр Дмитренко з 6 «А».

А дорослі стали проштовхуватися зі своїми бідами. А. Т. Баклан: «Хотіла по міській подзвонити внуку та через демонстрації влада відключила зв'язок. Щоб у Київ не передали».

Н. М. Ковальчук із Червоних Партизанів: «Куди вже я тільки не зверталася, щоб хлів збудувати – матеріалів нема. Живу сама, допомоги чекати нізвідки».

В. М. Пивовар: «Пройдіть по вулицях Невського і Робочій – вже три роки розриті, бо газ ніяк не проведуть. А на будівництві в дочки Сотниченко день і ніч техніка гуде».

Кінця скаргам дочекатися не можна було. Довго стримувана хвороба вийшла на поверхню. А я пригадав, як владною рукою були придушені на Носівщині паростки оренди, бо надто великі гроші, як на думку райкому, заробили самостійні господарі. По одній історії справа дійшла навіть до Верховного суду УРСР. Судом збитки повернути можна, але ж не відновити розтоптані гідність і бажання працювати. А з трибуни член ЦК КПУ, перший секретар райкому партії В. Г. Сотниченко викривала не тільки екстремістів, відступників, націоналістів, а й навіть Горбачова та ЦК КПСР. І островом стійкості

та мудрої політичної стабільності називався Носівський район. Але вже на цьогорічну першотравневу демонстрацію вчителі четвертої школи вийшли з лозунгом проти районної «мафії».

Розповідає вчителька Н. О. Кошова: «Ви не можете собі уявити, як страшно було йти з тим транспарантом. Бо ж ми живемо наче під ковпаком. А потім нас стали викликати в прокуратуру. Тому тепер ми вже піднімаємо і другий лозунг: «Доки Носівщина буде заповідником сталінізму?» Ми, вчителі, подали в райком заяву про створення страйкового комітету».

Я був на екстреній сесії міської Ради, що скликана була на вимогу 17 депутатів. Та коли надійшов час її відкривати, голова розвів руками – не вистачає, мовляв, чотирьох депутатів для кворуму. Давній прийом! Але люди, яких набилося повен зал Будинку культури, наполягли – звозьте тих «прогульників», ми зачекаємо. І добилися свого – директори вже можуть приступити до роботи. А як після такої ганьби працюватимуть перші особи району?

Носівка – найбільше село на Україні, як жартують жителі цього міста... Донедавна тихе і сонне. Навіть лекторів товариства «Знання» з Києва та Чернігова сюди не пускали – щоб, бува, не занесли «бацили екстремізму». Багато жителів райцентру працює в Києві – електричкою дві години їзди. А колгоспники теж політикою не спішили займатися. Все було надійно продумане в облаштуванні «ковпака». Але прорвали його діти. Вони дали добрий урок дорослим. Як брехню називати брехнею. Як кривду покійно не зносити. Як людьми бути – з гідністю і чистою совістю. Із спиною незігнутою і думкою власною.

Василь Чепурний (Влас. кор. «Молоді України»).

м. Носівка Чернігівської області.

Р. S. У неділю навіть дощ не розігнав багатолюдний мітинг. Голови звели «представників колгоспного селянства», щоб показати городянам правильну лінію. Та й селянин тепер уже не той – мітинг підтримав вимоги відставки перших осіб району. Голодовку припинено. Сьогодні має відбутися відкрита сесія районної Ради народних депутатів.

Молодь України. – 1991. – 28 травня.

№ 47

Календар основних заходів РУХу в Чернігівській області та Україні влітку 1991 р.

Календар основних заходів РУХу в області та в Україні на літо 1991 року

№ п п	Назва заходу	Дата проведення	Місце дії
1.	Культурологічний похід «Козацькими шляхами»	13–21 липня	Чернігів – Седнів – Березна – Мена – Жовтневе – Сосниця – Чорнотичі – Авдіївка – Н.-Сіверський – Дігтярі – Понорниця – Короп – Карильське – Червоне – Батурин.
2.	Козацьке свято в Батурині	20–21 липня	сmt. Батурин
3.	Свято козацької слави	5–6 серпня	Дніпропетровська область Капулівка – Чортомлик
4.	Республіканський фестиваль «Червона рута»	10–18 серпня	м. Запоріжжя

Архів Чернігівської обласної організації Української народної партії, машинописний документ, копія оригіналу.

№ 48

Резолюція мітингу від 16 липня 1991 р. у м. Ніжині з вимогами впровадження справжнього суверенітету України

Верховна Рада УРСР

Чернігівський облвиконком Ніжинський міськвиконком
Крайова організація Рух у Чернігівській області
Резолюція мітингу

16 липня 1991 року м. Ніжин

1. Для впровадження справжнього суверенітету України, ініціативна група пропонує створити ніжинське демократичне об'єднання «За незалежну Україну». Членство колективне, але без права входження тих колективів, центри яких знаходяться поза межами України.

2. Вимагаємо у Верховної Ради України негайно прийняти закон про громадянство України.

3. Вимагаємо не ставити питання про союзний договір до прийняття конституції України і виборів Президента.

4. Вважаємо, що балотуватись в Президенти України, на даному етапі, може людина безпартійна, або така, яка на час обрання тимчасово припинить членство в будь-якій партії.

5. Вимагаємо передати підприємства союзного підпорядкування, які знаходяться на території України, в розпорядження місцевих Рад і Верховної Ради України. (в тому числі з-д «Прогрес», «Сільмаш» м. Ніжина)

6. Передати всі види транспорту в розпорядження уряду України.

7. Вимагаємо відшкодування в місцевий бюджет екологічних, економічних, соціальних збитків від діючих військових об'єктів в м. Ніжині.

8. Виступаємо за скорочення військових частин та перепрофілювання військових об'єктів у виробництво товарів народного споживання з екологічно безпечною технологією.

9. Виступаємо проти розміщення в м. Ніжині будь-яких загадкових військових частин та об'єктів.

10. Припинити організоване заселення міста Ніжина жителями інших регіонів з поза меж України. Натомість вимагаємо першочергового будівництва житла потерпілим Чорнобильської аварії, інвалідам, соціальна незахищеним верстам населення м. Ніжина.

11. Вимагаємо захисту ринку України від вивезення товарів народного споживання шляхом створення митної системи, власного банку та власної грошової одиниці.

12. Протестуємо проти бандитських збройних нападів на території Західної України з метою знищення ні в чому не винних беззбройних людей та пам'ятників. Притягнути злочинців до кримінальної відповідальності. негайно підпорядкувати органи КДБ, міліцію, внутрішні війська, ще розміщені на території України – уряду України.

13. Приступити до формування національної армії України!

Звертаємось до трудових колективів Чернігівщини, їх керівників надавати пріоритетну увагу в розширенні економічних зв'язків з підприємствами України.

14. Вимагаємо звільнити навчальний та виховний процес дітей міста від ідеологічних догм. Запровадити систему виховання дітей на

національних традиціях та правдивому історичному минулому України.

Керівникам підприємств та установ виконувати державну програму про розвиток української мови.

15. Вимагаємо усунути монопольний диктат в торгівлі, на міському базарі громадян інших республік (переважно кавказьких). Для чого задіяти закупівельний центр при базарі.

16. Ставимо вимогу перед міськвиконкомом негайно надати приміщення для роботи міських організацій: РУХу, УРП, ТУМ, ДемПУ.

Закликаємо Верховну Раду України негайно прийняти закон про «Громадські організації».

17. Оголошуємо збір підписів за відкликання депутата Асеева Г. С. з депутатів Верховної Ради України.

18. Вимагаємо припинення будь-якого будівництва в зонах, які виявляють історичну цінність для жителів м. Ніжина.

19. Вимагаємо вивести партійні органи за межі трудових колективів, Підприємство повинно бути департизованим.

Голова зборів

Максимонько В. Б.

Секретар

Шкурко М. П.

Архів Чернігівської обласної організації Української народної партії, машинописний документ, копія.

№ 49

Телеграма керівників Чернігівських обласних організацій НРУ і ТУМ від 19 серпня 1991 р. проти ГКЧП і за вихід України із складу СРСР

Телеграма

Київ, вул. Кірова, 5

Президії Верховної Ради України

Протестуємо проти московського двірцевого перевороту. Такий союз нам не потрібен. Вимагаємо негайного виходу України зі складу Союзу РСР.

Рада Чернігівської крайової організації Народного Руху України

Голова РУХу Валерій Сарана

Рада Чернігівського обласного товариства української мови імені

19.08.91 р.

Особистий архів С. В. Соломахи (м. Чернігів), машинописний текст на офіційному бланку, копія оригіналу.

№ 50

**Заява координаційної ради демократичних організацій
Чернігівщини від 19 серпня 1991 р. проти ГКЧП та за вихід
України із складу СРСР**

Заява

координаційної ради демократичних організацій Чернігівщини

18 серпня у Москві відбувся двірцевий переворот, проведений КПСС, КГБ і армією. Горбачова усунуто, владу захопила самозвана хунта. Причинами антиконституційного заколоту є намагання партократії зберегти владу і свої привілеї, це остання спроба втримати республіки у Союзі. Адже народ поступово усуває КПСС від влади. А її влада – це переворот 1917 року, громадянська війна, голод 1933 року, розкуркулювання, розстріли, нищення церков і культури, злиденне життя до сьогодні. І, нарешті, – переворот 1991 року. Остання конвульсія соціалістичної системи ще раз показує її антинародну суть.

Ще однією причиною введення диктатури є розпад Союзу, адже навіть Україна відклала підписання Союзного договору. Сьогоднішні події хай допоможуть прозріти навіть тим, хто ще вірив Комуністичній партії. Маємо зрозуміти хоч зараз: такий Союз нам не потрібен!

Координаційна рада демократів Чернігівщини надіслала Верховній Раді України телеграму такого змісту: «Протестуємо проти московського двірцевого перевороту. Такий Союз нам не потрібен. Вимагаємо негайного виходу України зі складу СРСР». Закликаємо підтримати нашу ініціативу!

Якщо Верховна Рада УРСР не дасть достойної відповіді комуністичній хунті, закликаємо до громадянської непокори – страйків, мітингів, зборів трудових колективів, несплати податків тощо.

Геть військово-комуністичну хунту!

Геть Союз РСР!

Волю Україні!

Прийнято 19 серпня 1991 року представниками Народного Руху, Української Республіканської партії, Партії демократичного відродження України, Товариства української мови ім. Т. Шевченка «Просвіта», Асоціації «Зелений світ», Демократичної партії.

Особистий архів С. В. Соломахи (м. Чернігів), машинописний текст на офіційному бланку, копія оригіналу.

№ 51

Листівка проти ГКЧП, яку 19 серпня 1991 р. розповсюджували активісти Чернігівської крайової організації НРУ

Крайовий РУХ закликає сьогодні,
19 серпня, вийти на центральну площу *
До громадян України!

Спроба державного перевороту, вчинена вночі з 18 на 19 серпня, є не що інше, як намагання встановити більшовицьку військову диктатуру в усій совітській імперії.

Закликаємо зберігати спокій, закликаємо всіх у своїх діях керуватися лише Законами України та її вищих органів влади!

Розпорядження московських путчистів є незаконними.

Ні – військовій диктатурі!

Ні – громадянській війні!

Політична рада Народного Руху України.

Особистий архів І. Ф. Панченка (м. Чернігів), машинописний документ, оригінал.

* Це речення написано від руки.

№ 52

Телеграма на підтримку ГКЧП Чернігівської обласної ради ветеранів від 20 серпня 1991 р.

Телеграма

20.08.1991 г.

Москва, Кремль

И. о. Президента страны

тов. Янаеву Г. И.

Ждали и надеялись, что найдутся силы, способные навести порядок в стране.

Создание и деятельность ГКЧП одобряем. Меры, принимаемые комитетом в интересах сохранения Союза и народа, нашли полное понимание и поддержку ветеранов Черниговщины. Мы будем делать все возможное для осуществления принимаемых ГКЧП решений.

Возмущены и осуждаем действия президента России Ельцина Б. Н., призывающего советский народ к гражданскому неповиновению.

Принята на расширенном заседании президиума областного совета ветеранов войны и труда *.

Подписали члены президиума областного совета и председатели ряда районных советов. Всего 27 подписей.

По поручению

Председатель областного совета ветеранов

Герой Советского Союза

А. И. Беспалов

250000, центр Чернигов, ул. Шевченко, 5.

Облсовет ветеранов

Особистий архів С. В. Соломахи (м. Чернігів), машинописний текст на офіційному бланку, копія оригіналу.

* Протокол засідання Чернігівської обласної ради ветеранів № 68 від 20 серпня 1991 року.

№ 53

Інформація в газеті «Чернігівські відомості» про спалення документів у Чернігівському обкомі КПУ

Партійні рукописи горять... Але навіщо? Факт

27 серпня президія Верховної Ради України прийняла указ, в якому говориться про передачу і схоронність документів з поточних архівів та установ Компартії України. А 30-го зранку в грубці обкомівського гаража, повністю забитому, горіли партійні папери. Нашому кореспонденту, який прибув туди о 10-й годині ранку, вдалося вихопити обгорілу пачку документів за 1989 рік. Нічого особливого в них немає – плани ідеологічної роботи в культурі, засобах масової інформації, на підприємствах, в районах і містах області.

Ну і що! Навіщо було спалювати! У незалежній Україні і так паперу не вистачає.

(Власн. інф.)

Чернігівські відомості. – 1991. – 6–12 вересня.

№ 54

Доповідь тимчасової комісії з перевірки діяльності на території м. Чернігова посадових осіб, органів влади, управління, громадських об'єднань і організацій у зв'язку з державним переворотом на підставі Постанови Президії Верховної Ради України від 26 серпня 1991 р. і VII сесії Чернігівської міської Ради народних депутатів від 29 серпня 1991 р.

Доклад

временной комиссии по проверке деятельности на территории г. Чернигова должностных лиц, органов власти, управлений, общественных объединений и организаций в связи с государственным переворотом на основании Постановления Президиума Верховного Совета Украины от 26 августа 1991 года и VII сессии Черниговского городского Совета народных депутатов от 29 августа 1991 года

В состав комиссии избрано 22 депутата. Председателем избран Касперович С. Г., заместителями – Бабич В. И., Филиппенко В. М., секретарем – Соломаха С. В.

В работе комиссии приняли участие депутаты Бабкин А. Т., Зинченко Н. А., Дудко Н. А., Крысанов Ю. Н., Дейкун Н. П., Илляшенко Г. Г., Тюленев В. Г., Кидяев В. А., Шеремет В. П., Следовский М. С., Веселов В. П., Саенко В. Ф., Дворянков В. Л., Пахарь В. П., Мороз А. Ф., Быченко И. М., Щербов А. П.

Депутат Скрипка Б. М., зам. прокурора области, отказался от участия в работе комиссии.

Для оперативности работы комиссия разделилась на три рабочие группы:

I – по проверке горкома КПУ, горисполкома, горсовета, райисполкомов – во главе с Крысановым Ю. Н.

II – по проверке госпредприятий связи, органов МВД, КГБ, прокуратуры – во главе с Бабкиным А. Т.

III – по проверке госпредприятий и учреждений, общественных объединений и партий, средств массовой информации – во главе с Зинченко Н. А.

Члены комиссии в период с сентября по октябрь в помещении горисполкома с 10.00 до 16.00 (т. 7-24-71) постоянно осуществляли дежурство, а затем проводили заседания по мере необходимости.

С 16 сентября комиссия начала сотрудничать с областной временной комиссией, выполняла ее отдельные поручения в части действия должностных лиц на территории г. Чернигова.

Источники информации

В своей работе комиссия использовала следующие источники информации:

- результаты, полученные в ходе изъятия областной прокуратурой секретных документов, связанных с событиями 19 – 21 августа;

- документы, отправленные по фельдъегерской, спец[иальной] и другим каналам связи;

- входящие и исходящие документы, телеграммы, приказы, решения, распоряжения органов государственной власти, предприятий, учреждений, общественных организаций и партий;

- собеседования и опросы должностных лиц;

- заявления граждан, материалы видеосъемок;

- материалы, полученные от областной комиссии и комиссии Президиума Верховного Совета Украины, других областных комиссий Украины и Беларуси;

- ответы на запросы комиссии и отдельных депутатов к областной и военной прокуратуре;

- материалы периодической печати.

Анонимные сведения комиссией не рассматривались.

Изъятие секретных документов работниками областной прокуратуры с участием депутатов областного и городского Советов проводилось в обкоме КПУ 27 августа, в областном УКГБ – 1 ноября, областном УВД – 9 ноября.

В обкоме КПУ текстов секретных телеграмм за период 19 – 21 августа обнаружено не было, так как по акту от 22.08.91г. они были уничтожены или отозваны в Киев. (Сведения областной прокуратуры).

В областном УВД секретные шифрограммы из МВД УССР и СССР, донесения и оперативные материалы, связанные с событиями 19 – 21 августа были уничтожены по акту 27 августа и 9 сентября 1991 года.

Задержка с уничтожением части материалов до 9 сентября связана с отзывом 25 августа МВД УССР части документов, которые затем были возвращены.

Секретные документы, поступившие в областное УКГБ, а также донесения и др[угие] материалы, связанные с событиями 19 – 21 августа в соответствии с телеграммой КГБ СССР не уничтожились и были изъяты работниками областной прокуратуры в присутствии депутатов горсовета.

Комиссией установлено, что лента распечатки телеграмм на телетайпе главпочтамта за период с 19 по 22 августа из контрольного рулона вырезана и бесследно исчезла. Тем самым заинтересованными лицами ликвидированы прямые доказательства их деятельности в период путча.

Комиссией установлено, что связь областных структур управления с вышестоящими осуществлялась по телетайпу и ВЧ-связи через обком КПУ. Облисполком получал документы по фельдсвязи через УКГБ. Телефакс в облисполкоме был установлен только в начале сентября, а ВЧ-связи нет до настоящего времени. Документы из Кабинета Министров УССР, принятые им 19.08.91г. получены и зарегистрированы в облисполкоме с опозданием. Комиссия отмечает, что документы из республиканских и союзных органов управления поступали только в адрес областных структур, а в нижестоящие органы управления, распоряжения, в основном, доводились в устной форме, телефонограммами, главным образом, по ведомственной связи, так называемой «сотке», подконтрольной обкому КПУ.

Официальные документы

Комиссия установила, что должностные лица в своей практической деятельности в период событий 19 – 21 августа 1991 года были обязаны руководствоваться, в основном, следующими постановлениями, телеграммами, шифрограммами:

- постановлением ГКЧП №1 от 19.08.91 г.;
- телеграммой секретариата ЦК Компартии Украины № 10/Ц от 19.06.91 г. (получена в 15.40);
- телеграммой секретариата ЦК КПСС № 116/Ц от 19.06.91 г. (в 11.50);
- телеграммой из ЦК КПСС № 119/Ц от 20.06.91 г. (в 10.38) за подписью О. Шейнина;
- телеграммой первого зам[естителя] МВД УССР № 228 от 19.06.91 г. (в 13.25) «В целях обеспечения неукоснительного исполнения решения ГКЧП» от 19.06.91 г.;
- приказом Министра внутренних дел Пуго «О мерах по усилению охраны общественного порядка и безопасности в условиях чрезвычайного положения» № 66 от 19.08.91 г. (в 18.30);
- телеграммой Министерства связи УССР № 71938 за подписью заместителя начальника ВОРРТ Муравского про обеспечение работы только государственных программ;
- директивой № 12 областного УВД от 19.08.91 г.;
- приказом № 631688 «Принять безотлагательные меры по осуществлению надзора за соблюдением Конституции СССР и законов СССР в соответствии с заявлением советского руководства»;
- шифрограммой № 9673/1755 от 19.08.91 г. председателя КГБ УССР Н. М. Галушко;
- распоряжением Кабинета Министров УССР от 19.08.91 г.;
- постановлением Президиума Кабинета Министров УССР «Про заходи у зв'язку із зверненням до радянського народу ДКНС в СРСР».

Требования ГКЧП и его сторонников

Какие задачи ставились перед партийно-хозяйственными и государственными органами ГКЧП и его сторонниками? Коротко

их можно свести к следующим:

- принимать меры по участию коммунистов в содействии ГКЧП;

- широко разъяснять трудящимся положения Закона СССР от 28.03.91 г. «О правовом режиме чрезвычайного положения»;

- во всей практической деятельности руководствоваться Конституцией и законами Союза ССР, документами, издаваемыми ГКЧП;

- принимать меры по обеспечению спокойствия, порядка и дисциплины, четкой бесперебойной работы всех предприятий, организаций и служб, от которых зависит жизнедеятельность общества;

- принимать меры по пресечению экстремистских настроений, недопущению противозаконных действий, которые могут вызвать беспорядки, гражданское неповиновение, повлечь за собой кровопролитие, исключить проведение демонстраций, митингов, забастовок, то есть допущение действий, которые могут вынудить Вооруженные Силы, МВД, ГБ прибегнуть к мерам;

- принимать меры по организованному завершению уборки урожая, проведению заготовок зерна и другой сельскохозяйственной продукции;

- усилить меры по недопущению вывоза продовольствия за пределы республики и подготовки народного хозяйства к работе в зимних условиях;

- пресекать действия, направленные на подрыв Союза ССР, проявления регионального сепаратизма;

- содействовать сплочению всех патриотических сил, выступающих за сохранение единства и целостности СССР, тесно сотрудничать с комсомолом, профсоюзами, женскими, ветеранскими и другими массовыми организациями;

- усилить контроль за деятельностью средств массовой информации и множительной техники, не допускать публикаций материалов, выступлений по радио и телевидению, которые могут дестабилизировать обстановку, пресекать распространение провокационных слухов;

– усилить охрану объектов, связанных с жизнеобеспечением населения и народного хозяйства, радио, телевидения, организовать круглосуточное дежурство руководства областей, секретарей парткомов КПУ;

– информировать вышестоящие органы о положении в регионах, настроении людей, о принимаемых мерах по наведению порядка и дисциплины, о реакции населения на мероприятия ГКЧП в СССР.

Функционирование органов власти в период чрезвычайного положения

Документы свидетельствуют, что для координации мероприятий по обеспечению общественного порядка, безопасности граждан, охраны объектов, которые обеспечивают жизнеобеспечение населения и народного хозяйства, предупреждения чрезвычайных ситуаций на республиканском уровне, распоряжением Кабинета Министров за № 188-р от 19.08.91 г. за подписью первого вице-премьер-министра УССР К. Масика была создана временная комиссия во главе с государственным министром УССР по вопросам обороны, национальной безопасности и чрезвычайных ситуаций Марчуком Е. К. В состав комиссии вошли первый зам[еститель] министра внутренних дел УССР т. Корнийчук В. М., первый зам[еститель] председателя комитета ГБ УССР т. Шама М. М., зам[еститель] командующего Киевским военным округом т. Корниенко А. П.

Предусматривалось, что решения этой комиссии обязательны не только для всех министерств и ведомств УССР, но и объединений, предприятий, учреждений и организаций, расположенных на территории республики. Кроме того, вводилось круглосуточное дежурство членов Кабинета Министров УССР, а также закрепление для постоянной работы членов Президиума Кабинета Министров УССР за областями. За Черниговской областью закреплялся зам. председателя Совета Министров УССР т. Комисаренко С. В. Им поручалось переговорить с руководителями закрепленных за ними областей по вопросам, предусмотренным в «заходах Президії Кабінету Міністрів УРСР у зв'язку з зверненням до радянського народу ДКНС в СРСР».

В Черниговском облисполкоме

Аналогичная роль на уровне областей отводилась, по мнению комиссии, комиссиям по чрезвычайным ситуациям при облисполкомах, возглавляемых первыми зам[естителями] председателя облисполкомов.

В Черниговской области такую комиссию возглавляет т. Рыженко А. В.

Установлено, что 29.07.91 г. в облисполком за подписью министра УССР по вопросам охраны, национальной безопасности и чрезвычайным ситуациям т. Марчука Е. К. была направлена телеграмма НР 33-16961/98, в которой предписывалось провести заседания комиссий по чрезвычайным ситуациям облисполкомов, на которых обсудить вопросы «про посилення профілактичної роботи по попередженню аварій на об'єктах народного господарства та інших надзвичайних ситуацій, готовності сил і засобів для ліквідації надзвичайних ситуацій, навчання персоналу. Про проведену роботу доповісти до 1 вересня 1991 року».

На телеграмме наложены резолюции: «Подготовить материалы до 16.08.91 г.», «Підлягає поверненню до облвиконкому до 20.08.91 р.»

О том, что именно на комиссию по чрезвычайным ситуациям при облисполкоме возлагались обязанности осуществлять руководство мероприятиями в период 19 – 21 августа свидетельствуют и резолюции, наложенные на документы Кабинета Министров УССР, поступившие в облисполком.

Так, на «розпорядженні Кабінету Міністрів» № 188-р від 19.08.91 р. председатель облисполкома т. Лысенко А. С. написал: «Тов. Рыженко А. В.»

В свою очередь тов. Рыженко А. В. 21 августа пишет: «Ознайомити тт. Чернікова Ю. П., Євдокимова О. В. для виконання заходів та взаємодії». А 22 августа на выписке из протокола № 4 заседания Президиума Кабинета Министров УССР от 19.08.1991 г. «Про заходи у зв'язку із зверненням до радянського народу ДКНС в СРСР» т. Рыженко А. В. пишет: «Заступникам голови

облвиконкому, керуючому справами, т. Євдокимову О. В. організувати виконання».

Комиссия установила, что председателем областной комиссии по чрезвычайным ситуациям т. Рыженко А. В. предпринимались меры по организации дополнительной охраны воинскими подразделениями жизненноважных объектов г. Чернигова (хлебозаводов, водозаборов, резервных электроподстанций и т. д.). С этой целью 20.08.91 г. им были вызваны в облисполком начальник областного штаба ГО т. Судак, зам. начальника штаба 1 гв. ОА т. Ряхов, военный комендант г. Чернигова т. Борисович В. И. и др[угие], которым была поставлена задача подготовить предложения по усилению охраны жизненно важных объектов города.

Однако, во время беседы членов областной и городской комиссий с т. Рыженко А. В. последний отрицал факт проведения какого-либо совещания и дачи им соответствующих указаний, утверждая, что 20 августа он, якобы, вызывал только т. Судака для согласования времени проведения заседания комиссии по чрезвычайным ситуациям при облисполкоме (решили провести 22 августа) и ссылался, что действовал только в соответствии с телеграммой Марчука Е. К. от 29.07.91 г.

Комиссия считает несостоятельными утверждения должностных лиц о том, что не снимать посты таможенного контроля на границах области – это, якобы, их личная инициатива, свидетельствующая об их неподчинении решениям ГКЧП. Не снимать контроль, а усилить – требовалось в протоколе № 4 заседания Президиума Кабинета Министров УССР от 19.08.91 г.

Комиссия установила, что выполняя указания, вытекающие из Постановления ГКЧП № 1 о принятии мер по пресечению экстремистских настроений руководство облисполкома пригласило лидеров оппозиционных КПСС партий и организаций Черниговщины в 17.00 в облисполком. Во встрече, кроме председателя облисполкома Лысенко А. С., приняли участие зам[еститель] председателя облсовета т. Ковалев В. А. и сотрудник облисполкома т. Свириденко.

Лысенко А. С. довел до их сведения, что облсовет принял решение выполнять все постановления ГКЧП, а в связи с тяжелым положением экономики области, особенно в сельском хозяйстве, областной исполком будет использовать права, предоставляемые ГКЧП. Присутствующие были проинформированы, что райсоветы, все руководящие кадры сориентированы на нейтрализацию возможных проявлений гражданского неповиновения, обязаны взять под контроль газеты, радио, множительную технику, не допустить распространения листовок. Тов. Лысенко А. С. предупредил редактора независимой газеты Черниговщины «Громада» Москаленко В., что в случае появления в газете призывов к сопротивлению ГКЧП облисполкомом будут приняты меры вплоть до закрытия газеты. Лысенко А. С. заявил, что население области с пониманием приняло известие о государственном перевороте и поддерживает новую власть.

Представители демократических партий и организаций отказались сотрудничать в выполнении постановлений ГКЧП, не признали его законным и заявили, что будут всеми способами бороться с диктаторским режимом, а также призывать к этому население области, о чем свидетельствует постановление координационного совета демократических организаций Черниговщины, которое было вручено там же Лысенко А. С.

Комиссия отмечает, что магнитофонная запись и свидетельства участников встречи в облисполкоме 19 августа направлены в Прокуратуру Украины и Комиссию Президиума ВС Украины сразу после путча.

В Черниговском обкоме КПУ

Комиссия считает, что в событиях 19 – 21 августа на Черниговщине руководящая роль принадлежит КПУ/КПРС.

Первой реакцией на заявление «советского руководства» явилось совещание руководства обкома КПУ с руководителями областных структур, средств массовой информации, МВД, руководителями крупных предприятий города, секретарями парткомов (около 50 чел.), которое состоялось в обкоме КПУ и началось в 10.30 19 августа.

В президиуме находились секретари обкома Шаповал П. Д., Серков В. Г., член бюро обкома, председатель облисполкома Лысенко А. С. В своих выступлениях руководители обкома Шаповал и Лысенко нацелили партхозактив на поддержку мер по стабилизации обстановки, ориентировали нижестоящие органы на выполнение указаний, поступающих сверху, указали на необходимость пользоваться только официальными источниками информации, предложили усилить охрану имущества предприятий и учреждений, принять меры по поддержанию порядка, бесперебойного снабжения населения, безусловной уборки урожая.

Установить реальную картину на совещании из-за узкого круга участников не представляется возможным. Один из участников совещания свидетельствует: «В залі був радісний настрій та піднесення».

Большинство опрошенных участников совещания отмечают на неконкретность установок, а т. Шаповал заявил, что его насторожило то, что в составе ГКЧП не было секретаря ЦК КПСС.

Комиссия отмечает некорректное поведение второго секретаря обкома КПУ т. Петренко Н. И. во время опечатывания обкома КПУ, который совместно с работниками МВД не впустил в помещение обкома депутатскую комиссию, созданную горисполкомом для выполнения Постановления Президиума Верховного Совета УССР от 25.08.91 г.

Комиссия отмечает бездействие органов прокуратуры и МВД в отношении секретаря обкома т. Серкова В. Г., отказавшегося покинуть помещение обкома. Только после неоднократных наших обращений в республиканскую прокуратуру т. Серков В. Г. был оштрафован на 30 руб. и ему было указано на неправомерность его поведения.

Комиссия считает, что действия работников облисполкома при опечатывании помещений обкома КПУ затруднили работу городской комиссии по выполнению постановлений Президиума Верховного Совета Украины.

20 августа, выполняя требования секретариата ЦК КПСС об

изучении реакции населения на введение чрезвычайного положения в стране и действий ГКЧП, общественно-политический центр при обкоме КПУ провел на предприятиях и учреждениях города опрос общественного мнения. Так, на П/О «Химволокно» опрашивались ИТР, КСК – рабочие.

Со слов проводивших опрос, большинство опрашиваемых поддержало действие ГКЧП. Однако комиссия не смогла получить результатов опроса из-за деструктивной позиции руководителя центра т. Скока Н. А., отказавшегося встречаться с членами городской комиссии и о своем областном статусе, не подотчетности общественно-политического центра обкома КПУ городу.

В горкоме КПУ

По окончании совещания в обкоме КПУ состоялось совещание освобожденных работников горкома КПУ и освобожденных секретарей парткомов предприятий города. На нем был прослушан записанный на магнитофон текст Постановления № 1 ГКЧП, после чего большинство работников горкома разъехались по предприятиям города для проведения разъяснительной работы среди трудящихся.

Комиссия отмечает особую роль в проведении и подготовке совещания руководителей предприятий и учреждений города в горисполкоме 19 августа секретарей горкома КПУ тт. Леонова И. И., Скокова А. Н.

Первый секретарь горкома т. Леонов И. И. выступил на совещании за безусловное выполнение руководителями-коммунистами Постановления ГКЧП № 1 и требований чрезвычайного положения на территории СССР. А второй секретарь горкома т. Скоков А. Н. доставил на совещание в горисполком размноженное постановление № 1 ГКЧП для руководства к действию.

Комиссия отмечает, что несмотря на отмену 6-й статьи Конституций СССР и УССР, в горкоме была обнаружена папка с мобилизационным предписанием с грифом секретности «Особая папка».

В Черниговском горисполкоме

На утренней восьмичасовой оперативке 19 августа в горисполкоме, в которой приняли участие председатель, заместители председателя горисполкома, управделами, некоторые зав[едующие] отделами горисполкома, председатели райисполкомов, было принято решение отменить плановое заседание исполкома и провести в 15.00 в горисполкоме совещание руководителей предприятий и учреждений города.

Оповещение руководителей было поручено председателям Деснянского и Новозаводского райисполкомов. Очередной исполком состоялся 20 августа.

С целью недопущения срывов работы транспортных предприятий города, обеспечения трудового ритма в городе зам. председателя горисполкома т. Белоусов О. А. около 9.00 провел совещание руководителей транспортных предприятий города, потребовал от них недопустимости срывов поставок продуктов питания в магазины и развозки людей по предприятиям, чтобы не вызвать недовольство людей.

На совещании в горисполкоме присутствовало более 200 руководителей предприятий и учреждений города, депутаты на совещание не приглашались.

Проводил совещание председатель горисполкома т. Мельничук В. В., который на день раньше покинул горбольницу № 1, где проходил курс лечения в кардиологическом отделении.

В президиуме собрания, кроме Мельничука В. В., находился секретарь горкома КПУ Леонов И. И., депутат областного Совета.

Председатель горисполкома Мельничук В. В. довел до сведения присутствующих основные положения закона СССР «О правовом режиме чрезвычайного положения» и Постановления № 1 ГКЧП, обязал руководителей представить до 18.00 того же дня графики круглосуточных дежурств ответственных лиц на предприятиях и учреждениях города, начиная с 19 августа до 1 сентября 1991 года, а также назвал номер телефона горисполкома 7-48-43, по которому необходимо сообщать в случае чрезвычайных происшествий и принятых по ним мер.

Среди участников собрания были распространены тексты Постановления № 1 ГКЧП. Комиссии, несмотря на неоднократные обращения в органы МВД, прокуратуры, в том числе и республиканскую, не удалось установить, кем и где были изготовлены тексты постановления № 1 ГКЧП, отсутствовавшие к тому времени во всех органах массовой информации. Не способствовала установлению истины и позиция руководства облсовета, который не обеспечил явку депутатов для вскрытия помещений обкома КПУ и взятия образцов шрифтов печатных машинок.

Комиссия установила, что Постановление № 1 ГКЧП, размноженное на ксероксе, принес на освещение второй секретарь горкома КПУ т. Скоков.

11 ноября 1991 г. по этому факту областная прокуратура возбудила уголовное дело, предусмотренное ст. 62 УК УССР.

На совещании выступил первый секретарь горкома партии т. Леонов И. И., который указал на ясность ситуации и необходимость в наведении порядка, призвал не обсуждать Постановление № 1 ГКЧП и приступить к работе. Он нацелил коммунистов-руководителей на поддержку мер, предлагаемых ГКЧП, а также сообщил о готовящемся на 18 часов 20 августа внеочередном чрезвычайном пленуме ЦК КПСС.

На совещании руководители были предупреждены о необходимости докладывать о своих отлучках за пределы области и города в горисполком или горком партии, а также согласовывать с ними свои отъезды и отпуска.

Комиссии не было представлено магнитофонной записи собрания. Несмотря на все усилия, не удалось обнаружить в горисполкоме ни графиков дежурств ответственных лиц на предприятиях и учреждениях города, которые были предоставлены в горисполком, ни списка регистрации участников совещания. Не получен ответ на депутатский запрос о том, кто из депутатов принял участие в совещании.

Опрос участников совещания не позволяет со всей точностью дать характеристику данного собрания и поведения участников

собрания. Среди свидетельств есть и такое: на вопрос из зала, введено ли на Украине чрезвычайное положение, Мельничук ответил, что необходимо пользоваться официальной информацией.

Комиссия отмечает, что совещание в горисполкоме проводилось до выступления Председателя Верховного Совета Украины Кравчука Л. М. которое первый раз передавалось в 16.00 по радио. Некоторые из опрошенных комиссией должностных лиц утверждали, что, по их мнению, выступление Кравчука Л. М. не дало полной ясности – введено или нет чрезвычайное положение на Украине.

По той же схеме проходили события в городах и районах области. Собрания партхозактивов районов, заседания райисполкомов прошли по одному и тому же сценарию – под руководством секретарей райкомов КПУ и даже в помещениях райкомов, как, например, в Мене, Куликовке. Некоторые райисполкомы, например, Нежинский, приняли специальные решения за № 171 от 19.08.91 г. «Про роботу районних організацій, установ та підприємств в період надзвичайного становища».

Во многих районах области должностные лица сняли портреты Президента СССР Горбачева М. С. из кабинетов и организовали трансляцию радиопередач на площадях населенных пунктов.

В органах МВД области и города

Комиссия установила, что в период 19 – 21 августа 1991 года УВД области руководствовалось предписаниями, которые направлялись в его адрес МВД СССР и УССР, горрайуправления внутренних дел – кодограммой № 12 от 19.08.91 г. областного УВД, устными указаниями вышестоящих должностных лиц.

Комиссия отмечает, что три телеграммы (первая в 7.55) из МВД УССР поступили раньше, чем телеграмма Пуго из Москвы.

После получения утром 19.08.91г. шифрограммы из МВД УССР о переходе на усиленный вариант зам[еститель] начальника областного УВД подполковник милиции Поливко Г. В. созвал совещание начальников отделов УВД области, дал соответствующие указания в райгоротделы о переходе на усиленный вариант, а затем принял участие в совещании в обкоме

КПУ. Тов. Поливко Г. В. исполнял обязанности начальника УВД области до 15.00, после чего к своим обязанностям приступил Евдокимов А. В., вернувшийся из Сребнянского района.

Выполняя требования телеграммы № 228 от 19.08.91 г., подписанной первым замминистра МВД УССР Корнейчуком (пришла в 13.25), работниками УВД зам[естителем] начальника охраны общественного порядка майором Морозом В. К., а также майорами Калеником С. М., Веселовым В. П. около 17.00 в помещении краевой организации НРУ (ул. Щорса, 4) с членами демократических организаций г. Чернигова была проведена разъяснительная беседа, сделана попытка выяснить позицию руководства НРУ к ГКЧП, а затем зачитано Постановление №1 ГКЧП в части запрета деятельности партий и движений, проведения митингов и демонстраций во время чрезвычайного положения в стране.

Присутствующие в помещении краевой организации НРУ были предупреждены, что в случае невыполнения Постановления № 1 ГКЧП их будут задерживать органы ВД.

Выполняя указания МВД УССР о переходе на усиленный вариант и приказ министра ВД СССР Б. Пуго «О мерах по усилению охраны общественного порядка и безопасности в условиях чрезвычайного положения» № 066 от 19.08.91 г. (поступил в 16.30) в г. Чернигове органами ВД была усилена охрана важнейших объектов, водозаборов, почтамта, госбанка. Например, в облтелерадиокомитете дополнительно на период до 22 августа 1991 г. поставлен еще один милиционер, вооруженный автоматом.

Однако начальник УВД области полковник Евдокимов А. В. заявил членам областной и городской комиссии, что органы ВД области работали в обычном режиме, никаких усилений по линии УВД, дополнительной охраны важнейших объектов города не было.

С целью недопущения проведения собрания демократических партий и НРУ, о котором было заявлено вечером 19 августа в «Гайд-парке», 20 августа в 14.00 в горотдел УВД г. Чернигова были приглашены руководители демократичных организаций Сарана В. Ю., Лукьяненко Н. Н.

Начальник УВД г. Чернигова полковник Свиначев В. И. в присутствии прокурора Деснянского района т. Сидоренко (отозванного, по его словам, из отпуска для проведения плановой проверки горотдела), а также представителей средств местной информации не рекомендовал проводить возле памятника Б. Хмельницкого собрания демократических организаций, квалифицируя его как митинг, который может привести к беспорядкам и введению на Украине чрезвычайного положения.

Открытое собрание демократических организаций началось 20.08.91 г. в 18.30. Во время собрания работники городского и областного УВД (в количестве порядка 70 человек) осуществляли оцепление района парка вокруг памятника Б. Хмельницкого и препятствовали проходу людей к месту собрания. Только после обращений через мегафон руководителей собрания блокирование было ослаблено. В ходе собрания депутаты Бабкин А. Т. и Касперович С. Г. обратились к присутствующему там зам[естителю] начальника УВД области т. Поливко Г. В. за разъяснениями действий работников милиции. На что т. Поливко Г. В. было заявлено, что он выполняет задачи, вытекающие из принятого «советским руководством» решения о введении в стране чрезвычайного положения.

Городское телевидение и работники правоохранительных органов вели видеосъемку хода собрания.

Комиссия отмечает, что собрание демократических организаций проходило в нерабочее время в установленном решением горисполкома месте, длилось около часа. В резолюции, принятой на нем, осуждались действия ГКЧП как антиконституционные и преступные. Закончилось спокойно исполнением национального гимна и украинских песен.

Тем не менее зам[еститель] начальника УВД области т. Поливко Г. В. 21.08.91 г. приказал через зам[естителя] начальника УВД т. Фалько В. В. составить протоколы на организаторов собрания демократических организаций. А из УВД области в Москву и Киев пошли донесения о митинге деструктивных сил, локализованные успешными действиями

органов ВД на территории парка возле памятника Б. Хмельницкому.

Выполняя указание своих начальников, участковым милиционером капитаном Прищеп М. И. составлено 4 протокола об административном правонарушении на организаторов собрания, один из которых, зам[еститель] председателя УРП Майба А. И., был ознакомлен с таким протоколом в собственной квартире вечером 21.08.91 г.

Работники горУВД, с которыми беседовали члены комиссии, отмечают, что вмешательство облУВД в оперативную работу городской милиции, особенно зам[естителя] начальника областного УВД т. Поливко Г. Б., дезориентирует ее. А требования по блокированию деятельности демократических организаций при проведении ими общественных мероприятий дестабилизирует обстановку в городе, неоправданно отвлекает от насущных задач большое количество личного состава горУВД.

Тов. Поливко Г. В. при беседе с комиссией отрицал факты давления на работников горУВД с целью составления протоколов на организаторов собрания, что расходится с данными опроса работников горУВД. Комиссия вынуждена с целью выяснения роли областных органов ВД и роли т. Поливко Г. В. в событиях 19 – 21 августа в г. Чернигове передать имеющиеся у нее материалы в Республиканскую прокуратуру.

20 августа 1991 г. в 11.00 за подписью Корнейчука начальнику УВД области пришла телеграмма с указанием откомандировать в Киев 21.08.91 г. к 14.00 в связи со складывающейся обстановкой в распоряжение УВД г. Киева 150 «работников милиции отобранного личного состава во главе с опытным, хорошо подготовленным сотрудником». Всего в Киев вызывалось 1250 сотрудников милиции из областей Украины. Для их транспортировки были заказаны 2 автобуса из АТП-17427, которые были задействованы до 26 августа 1991 года.

Комиссия отмечает, что секретные шифрограммы из Москвы и Киева, поступившие в областное УВД, а также оперативные материалы, связанные с событиями 19 – 21 августа были уничтожены по акту 27.08.91 г. и 09.09.91 г., как потерявшие

актуальность и не представляющие исторической ценности. Поэтому комиссия не имела возможности в полной мере, непосредственно по первоисточникам, резолюциям на документах, судить о действиях должностных лиц УВД на территории г. Чернигова.

Комиссия считает, что органы УВД выполнили поставленные перед ними задачи, фактов протеста, невыполнения распоряжений вышестоящих должностных лиц не установлено.

Средства массовой информации

Комиссия установила, что документы ГКЧП для печати поступили по телетайпу из Киева по каналу ТАСС-Укринформ в редакцию газеты «Деснянська правда», а затем передавались районным газетам, начиная с 10.25 19.08.91 г. в украинском переводе.

Публикация этих материалов в районных газетах и газете «Деснянська правда» проводилась 20 – 22 августа 1991 г., а в некоторых районах области до 24.08.91 г.

Многотиражные газеты предприятий города Чернигова не печатали никаких материалов ГКЧП, ни комментариев к ним из-за выхода их по графику в четверг или пятницу, т.е. после провала путча.

Комиссия установила, что администрацией П/О «ЧРПЗ» им. В. И. Ленина главным инженером Поляковым В. Н. 19 августа был задержан до 22 августа выпуск газеты трудового коллектива «Приборостроитель» (редактор Ж. Лозанюк), якобы в связи с тем, что в номер на 21.08.91 г. предполагалось поместить приказ о повышении процента премий руководителям подразделений завода, что по заявлению т. Полякова В. Н. является секретными сведениями, раскрывающими структуру предприятий.

Комиссия считает, что действия администрации П/О «ЧРПЗ» являлись незаконными. Это подтвердила и военная прокуратура в/ч 9399, сообщившая в комиссию, что приказ № 1 от 19.02.91 г., устанавливающий фактически со стороны администрации антизаконную цензуру на заводскую многотиражку отменен, руководителям указано о недопустимости нарушения ст. 1 Закона

о печати. Комиссия считает не выдерживающим критику утверждение т. Полякова В. Н. о разглашении печатанием приказа не только не секретного, но и не для служебного пользования секретных сведений газетой.

Тем более, что его устное распоряжение о приостановке выпуска газеты произошло сразу же после возвращения его на завод с совещания в горисполкоме. Комиссия отмечает факт участия т. Полякова В. Н. вместе с секретарем парткома т. Павленко В. П. в совещании в обкоме КПУ.

Комиссия установила, что областное радио выполнило указание республиканского министерства связи и телерадиокомитета о трансляции в период путча только официальных материалов. Не получил эфира на облрадио, несмотря на настойчивые требования, председатель областного совета ветеранов войны и труда Герой Советского Союза т. Беспалов А. И., пожелавший высказаться в поддержку действий ГКЧП.

При проверке секретной документации в облрадиокомитете комиссия установила, что несмотря на отмену 6-й статьи Конституций СССР и УССР и государственного статуса облрадиокомитета, последний получал засекреченные документы из ЦК КПСС, ЦК КПУ и обкома КПУ под грифом «Возврату не подлежит, уничтожается на месте по акту». Аналогичные документы обнаружены комиссией в редакции газеты «Деснянська правда».

Засекреченные решения бюро обкома КПУ от 05.08.91 г. свидетельствует о поддержке и содействии в подписке на 1992 год компартией на местах всех местных газет органов Советов в области, за исключением только газеты Черниговского городского Совета «Чернігівські відомості».

Бюро обкома КПУ считает предметом особой заботы подписку на газеты «Деснянська правда», «Комсомольський гарт», «Чернігівський вісник». Комиссия отмечает, что, несмотря на отмену 6-й статьи, обком КПУ продолжал фактически руководить государственными органами.

Так, в решении бюро обкома от 05.08.91 г. записано: «З метою

підтримки місцевої преси за взаємною домовленістю з облвиконкомом персональну відповідальність за результати передплатної кампанії вирішено покласти на перших секретарів міськкомів і райкомів партії та голів міськрайвиконкомів».

Средства связи

Комиссия ознакомилась с прохождением корреспонденции в спец- и фельдсвязи, на главпочтампе, городском телеграфном узле, а также с исходящими междугородными телефонными переговорами, которые осуществлялись с телефонов обкома и горкома КПУ. В спецсвязи совместно с областной прокуратурой были изъяты не востребовавшие вложения из райкомов КПУ. Документов, относящихся к путчу, не обнаружено.

На главпочтампе были выявлены телеграммы от НРУ от 19.06.91 г. (15 час.15 мин.) в Верховный Совет УССР с протестом против антиконституционного переворота, с требованием выхода Украины из состава СССР и от Черниговского областного Совета ветеранов войны и труда направленную в Москву и.о. Президента Янаеву о безусловной поддержке ГКЧП, отправленной 20.06.91г.

При осмотре архива главпочтамта 06.12.91 г. областной прокуратурой совместно с депутатами горсовета на контрольных лентах телеграфных аппаратов главпочтамта обнаружено изъятие ленты за период с 19 по 22 августа 1991 г., а также обнаружены телеграммы о срочном отзыве из отпусков военнослужащих СА и Флота в связи с введением чрезвычайного положения.

Комиссия провела анализ распечатки телефонных переговоров, исходящих из обкома и горкома КПУ. Установлено, что после приостановки деятельности Компартии и опечатывания зданий обкома и горкома 27, 28 августа, кроме кабинета № 520 секретаря обкома Серкова В. Г., где телефоны не отключались, интенсивно велись междугородные телефонные переговоры с населенными пунктами области, республики и г. Москвы.

Из ответа начальника ОПТУС т. Рубана А. П. явствует, что телефоны некоторых ответственных работников обкома и горкома, несмотря на Указы Президиума Верховного Совета Украины о приостановке деятельности КПУ, были переключены по указанию

начальника горПТУЭС т. Шевченко В. Г. на неопечатанные помещения в обкоме, которые ранее занимал облсовет и на помещения малых предприятий, учрежденных обкомом, – «Промінь», «Україна».

Переключение телефонов секретарей обкома т. Шаповала П. Д. и Петренко Н.И. было осуществлено по устному указанию зам[естителя] председателя облсовета т. Ковалева В. А. на неопечатанные помещения обкома.

Установлено, что секретари обкома не приостанавливали своей деятельности, о чем свидетельствуют их телефонные переговоры с райгоркоммами, райисполкоммами в Бобровице, Нежине, Прилуках, Корюковке и др. до 13.09.91 г. включительно. Наибольшее количество переговоров велось из кабинета директора партархива с областными центрами Украины.

Комиссия установила, что, несмотря на отмену 6-й статьи Конституции СССР и УССР, руководящие органы КПСС продолжали использовать государственные системы секретной связи, засекречивали свою информацию, направляли ее в адрес государственных учреждений и организаций, а КГБ продолжал обслуживать системы связи компартии.

Комиссия отмечает, что, ни в одном госучреждении города нет таких современных средств связи, как в обкоме КПУ, материалы поступали из Москвы и Киева на несколько телетайпов (ЗАО), которые находились в ведении заведующего общим отделом обкома т. Приймак Я. А.

Члены комиссии не смогли ознакомиться с документацией в секретном отделе ОПТУС.

В областном совете ветеранов войны и труда

Комиссия установила, что 20.06.91 г. в областном совете ветеранов войны и труда (ул. Шевченко, 5) под председательством Героя Советского Союза т. Беспалова А. И. состоялось расширенное заседание президиума, в котором взяли участие дважды Герой Советского Союза, почетный гражданин г. Чернигова т. Молодчий А. И., члены президиума Черниговского городского совета ветеранов, председатели Новозаводского

[в г. Чернигове], Деснянского [в г. Чернигове], Козелецкого, Куликовского, Городнянского, Менского райсоветов ветеранов.

Собравшиеся поддержали создание и деятельность ГКЧП, потому что ждали и надеялись, что найдутся силы, способные навести порядок в стране. Заявили, что меры, принимаемые ГКЧП в интересах сохранения Союза и народа, нашли полное понимание и поддержку ветеранов Черниговщины. Осудили действия Президента России Ельцина Б. Н., призывающего советский народ к гражданскому неповиновению. Высказались сделать все возможное для осуществления принимаемых ГКЧП решений.

В тот же день за подписью 27 участников расширенного президиума в адрес: г. Москва, Кремль, и.о. Президента страны т. Янаеву Г. И. была отправлена соответствующая телеграмма.

23 августа 1991г. президиум областного совета ветеранов с участием председателей Деснянского [в г. Чернигове], Новозаводского райсоветов [в г. Чернигове] ветеранов отменил принятое 20.08.91 г. постановление, как поспешное и необдуманное, принятое введением в заблуждение сведениями о болезни Президента СССР тов. Горбачева М. С. и поддержке руководства страны Всесоюзным Советом ветеранов войны и труда, который является высшим руководящим органом. В постановлении Президиума совета ветеранов осуждаются действия группы заговорщиков и одобрена деятельность демократических сил страны.

Комиссия отмечает, что решения президиума областного Совета ветеранов войны и труда ни от 20.08.91 г., ни от 23.08.91 г. не были доведены через средства массовой информации до сведения 440 тысяч ветеранов войны и труда области, которых представляет Черниговский областной совет ветеранов войны и труда и от имени которых выступает.

Состоявшееся 10 октября 1991 г. с участием зам[естителя] председателя облисполкома т. Рыженко А. В. и представителя республиканского совета конференция оставила факт поддержки ГКЧП президиумом облсовета ветеранов без должного внимания. Тов. Беспалов А. И. вновь переизбран председателем совета.

Комиссия отмечает, что должность председателя городского совета ветеранов войны и труда, которую занимает т. Сорокин В. А., принявший активное участие в заседаниях президиума 20 и 23 августа, оплачивается из городского бюджета несмотря на то, что совет ветеранов войны и труда – общественная организация.

На предприятиях и в учреждениях г. Чернигова

Проверка должностных лиц государственных предприятий и организаций на территории г. Чернигова комиссией осуществлялась только в случае наличия сообщений, заявлений, копий документов от граждан о фактах поддержки ГКЧП.

Главной целью своей работы комиссия считала проверку правдивости полученных от граждан сведений, пресечение случаев распространения ложной информации.

Комиссия считает, что отсутствие у нее полной информации о действиях в период 19 – 21 августа отдельных руководителей предприятий и учреждений в г. Чернигове является в первую очередь результатом безразличия работников данных предприятий или наличием на этих предприятиях атмосферы жесткого контроля за утечкой информации со стороны администрации, а также слабой организованностью представителей демократических партий и организаций.

Комиссия отмечает, что ее работе не способствовали позиция должностных лиц обласного совета, в частности зам[естителя] председателя облсовета т. Ковалева В. А., утверждавшего, что руководители предприятий и учреждений не обязаны допускать членов комиссии к проверке на своих предприятиях и учреждениях, если комиссия предварительно не располагает доказательствами о поддержке ГКЧП должностными лицами на данном предприятии или учреждении.

Комиссия установила, что со стороны министерств и ведомств на предприятия союзного подчинения в период путча поступали телеграммы с требованием принятия чрезвычайных мер по обеспечению устойчивой работы подведомственных предприятий, установлением круглосуточного дежурства руководства предприятий на них, с требованием ежедневно докладывать о

положении на предприятиях в вышестоящие органы. В результате проверки предприятий и учреждений комиссией установлено:

По Черниговскому троллейбусному управлению:

Приказом № 268 от 19.08.91 г. в связи с введением в стране чрезвычайного положения, устного распоряжения исполкома горсовета по ЧТУ было введено круглосуточное дежурство работников служб подвижного состава и энергослужбы. Этим же приказом начальникам служб предписывалось постоянно информировать о результатах дежурства, о состоянии производственной и транспортной дисциплины, о всех случаях сбоев в работе они обязаны были информировать начальника ЧТУ в любое время суток.

21 августа 1991 г. руководством ЧТУ была произведена подмена приказа № 288 с новой преамбулой, суть которой заключается в том, что дежурство вводится в связи с участвовавшими случаями воровства имущества в ЧТУ. Упоминание о введении чрезвычайного положения в стране исчезает из текста приказа.

Руководитель ЧТУ т. Капуста М. А., в связи с введением чрезвычайного положения, вызывался утром 19.06.91 г. в горисполком для встречи с зам[естителем] председателя исполкома т. Белоусовым О. А., зав[едующим] отделом транспорта и связи Сергиенко И. Н., зам[естителем] председателя горисполкома т. Быстровым Э. И. Днем – с начальником областного управления жилищно-коммунального хозяйства т. Хитриком П. П., принимал участие в совещании руководителей предприятий города в горисполкоме.

Все вышестоящие руководители требовали от руководства ЧТУ бесперебойного обеспечения транспортных перевозок, недопущения случаев срывов, которые могут вызвать недовольство жителей города.

По картонажно-полиграфической фабрике:

После совещания в горисполкоме 19.08.91 г. на предприятии был составлен график дежурств в ночное время. Как сообщил комиссии директор фабрики т. Лавриненко А. Н., приказа к этому

графику не издавалось, книги регистрации, по утверждению инспектора по кадрам, не ведется.

После предъявления членами комиссии приказа № 42 и графика т. Лавриненко А. Н. вспомнил, что такой приказ был 19.08.91 г. Однако в подшивке приказов члены комиссии обнаружили подмену приказа № 42 о/д новым текстом, не имеющим ничего общего с событиями 19 – 21 августа. Там же комиссией обнаружены два приказа под одним и тем же номером № 188 л.с., одним из которых отзывался из отпуска 19.08.91 г. сам директор. Под этим приказом стоит подпись директора Лавриненко А. Н.

По ремонтно-механическому заводу № 2 «Агрореммаш»:

Директор завода т. Масалыко В. И. после возвращения 19.08.91г. с совещания в горисполкоме распорядился размножить полученный на совещании текст Постановления № 1 ГКЧП в пяти экземплярах с целью ознакомления работников завода. Тексты постановления № 1 ГКЧП были вывешены в двух цехах завода. На заводе был составлен график дежурств.

По Черниговскому производственно-торговому текстильно-швейному объединению:

19 августа 1991 г. и. о. генерального директора т. Роцинский В. И. принял участие в совещаниях в обкоме КПУ и горисполкоме. Издал за своей подписью и подписью председателя профкома Аникиенко М. И. за № 1173 приказ, завизированный начальником юридического отдела, об организации дежурств по объединению в соответствии с введением чрезвычайного положения в стране, для обеспечения пожарной безопасности, усиления пропускного режима и сохранности материальных ценностей на объединении, принятии оперативных мер реагирования, а также контроля за своевременной разгрузкой поступающих по железной дороге и автотранспортом вне рабочего времени грузов. График дежурств был передан в горисполком.

На АТП-17427:

21 августа 1991 г. в зале заседаний Черниговского АТП-17427 состоялось собрание водителей, на котором юрисконсульт т. Седлов В. А. ознакомил присутствующих с некоторыми

положениями Закона СССР «О правовом режиме чрезвычайного положения».

На собрании главный инженер предприятия т. Головченко В. В. сообщил, что выделено два автобуса для доставки сотрудников милиции в г. Киев в связи с чрезвычайным положением в стране и что, возможно, не сегодня-завтра и на Украине тоже будет введено чрезвычайное положение.

На эту информацию депутат Дудко Н. А. возразил, что в выступлении Кравчука Л. М. по телевидению утверждалось, что на Украине чрезвычайное положение не вводится. Однако юрисконсульт продолжил цитировать из газет документы ГКЧП. На реплику Дудко Н. А.: «Что хотите, чтобы вернулся 1937 год?» последний сказал, что мы должны выполнять все решения ГКЧП, так как живем по Конституции СССР, а к тем, кто не будет подчиняться, применяют соответствующие меры. Обращаясь к депутату Дудко Н. А., он сказал: «А тебя надо арестовать».

О данном факте Дудко Н. А. телеграммой уведомил Президиум Верховного Совета УССР.

На п/о «ЧРПЗ» имени В. И. Ленина:

И. о. генерального директора п/о «ЧРПЗ» главный инженер Поляков В. Н. 19 августа принял участие в совещании в обкоме КПУ и горисполкоме.

В 17.00 он провел оперативное совещание с начальниками производств, цехов, подразделений, сообщил на нем о требованиях, вытекающих из введения в стране чрезвычайного положения. Дал указание провести в цехах, отделах завода непосредственным руководителям разъяснительную работу с подчиненными о требованиях, вытекающих из чрезвычайного положения в стране.

Тов. Поляков В. Н. через зам[естителя] директора по режиму т. Козаченко В. Н. дал устное указание приостановить выпуск газеты трудового коллектива завода «Приборостроитель» до особого распоряжения.

Парткомом были размножены и распространены тексты Закона СССР «О правовом режиме чрезвычайного положения», статьи из газеты «Гласность» – «Геннадий Янаев – человек действия»

под рубрикой «Партком п/о «ЧРПЗ» им. В. И. Ленина информирует». Размножение велось на ксероксе «Тошиба BD 4515», который по заявлению секретаря парткома, депутата горсовета т. Павленко В. П. на балансе парткома не состоял, а был якобы подарен одной организацией, назвать которую он категорически отказался.

Комиссия установила, что ксерокс еще до решения об опечатывании помещения парткома, был перенесен на территорию завода работниками группы режима в кабинет генерального директора т. Бутко Н. П. По заявлению т. Козаченко В. Н. это было сделано по личной просьбе т. Павленко В. П., который сообщил последнему, что это его личный ксерокс, а поскольку множительная техника на территории завода должна находиться под контролем режимных служб, то перенос ее удобнее сделать подчиненными Козаченко В. Н. Кроме того, т. Павленко В. П. заявил ему, что данный вопрос согласован с генеральным директором т. Бутко Н. П.

Только после настойчивых обращений комиссии к дирекции завода поставить ксерокс на ответственное хранение, он был принят по остаточной стоимости в 10 тыс. рублей, т. е. незаконно стал собственностью предприятия, а прокуратура в/ч 9399 сообщила в комиссию, что ксерокс подарен парткому «спортивной школой».

27.08.91 г. приказом генерального директора № 534 деятельность парткома п/о ЧРПЗ была приостановлена, а помещение приказано опечатать. Однако 4-е отделение милиции отказалось это сделать. Поэтому депутатская группа Деснянского райсовета во главе с зам[естителем] генерального директора, председателем райсовета т. Колесником К. И. приняла решение опечатать печатью Деснянского райисполкома только сейфы парткома, а помещение оставить не опечатанным до решения трудового коллектива предприятия по данному вопросу.

В газете «Приборостроитель» от 26.08.91 г. напечатано интервью т. Козаченко В. Н., который утверждает, что т. Поляков В. Н.,

запрещая печатанье газеты 19 августа, руководствовался Постановлением № 1 ГКЧП пунктом о введении контроля над прессой и что он, в свою очередь, консультировался в прокуратуре.

Отвечая на вопрос: «Не следует ли отсюда, что ГКЧП на объединении признан конституционным органом?», т. Козаченко В. Н. ответил: «Говорить, что это исходило от руководства объединения было бы неправильным. 19 августа в 10.30 В. Н. Поляков побывал на совещании в обкоме партии с участием руководителей облисполкома, где были все хозяйственные руководители до единого. Однозначности там не было, но на всякий случай решили повисить бдительность и усилить охрану».

В горбольнице № 1:

После получения информации о перевороте утром 19 августа и.о. главврача Яновский Б. А. связался с находившимся в отпуске главврачем Виноградовым В. Г., с которым обсудили необходимые мероприятия по повышению готовности медслужб к приему раненых и потерпевших, наметили ряд мероприятий по стабилизации работы служб, приняли решение обязать персонал находиться на местах, а при отлучках сообщать своим руководителям, а также дополнительно обеспечить больницу медикаментами.

После совещания в горисполкоме т. Яновским Б. А. было проведено совещание зав. отделов, старших сестер (около 50 чел.), на котором была обсуждена сложившаяся ситуация в связи с введением чрезвычайного положения в стране, обсуждены мероприятия, необходимые для работы горбольницы в условиях чрезвычайной обстановки.

Утром 20 августа аналогичное собрание было проведено с водителями и другим обслуживающим персоналом.

Дополнительных мероприятий, приказов, кроме действий обсужденных т. Яновским Б. А. с главврачом, в горбольнице за период 19 – 21 августа не предпринималось.

Особистий архів С. В. Соломахи (м. Чернігів), рукописний документ, оригінал.

**Виступ голови Чернігівської крайової організації НРУ
В. Ю. Сарани (із стенограми засідання за 29 серпня 1991 р.
7-й сесії Чернігівської міської ради народних депутатів
XXI скликання)**

т. Сарана В.Ю. – голова Крайової організації РУХу:

Шановні добродіі!

Перш за все, я хочу поздоровити вас з проголошенням незалежності нашої держави...

Я хочу дати інформацію про ті події, які відбувалися, і [як] вели себе представники демократичних партій і організації.

Хочу зазначити, що вже 19 числа о 12.00 представники всіх демократичних організацій і партій зібралися в штабі РУХу і чітко проголосили свою позицію щодо цього ДКНС як неконституційного органу.

Ви знаєте, що і місцева преса, і республіканська преса часто називали нас порушниками закону і знаходили інші епітети, але в цій ситуації законна влада (місцева влада) не проявила себе гідним захисником закону, а саме демократичні організації проголосили про те, що ДКНС є незаконним.

З вашого дозволу я зачитаю заяву координаційної Ради демократичних організацій Чернігівщини:

16 серпня у Москві відбувся «двірцевий» переворот, проведений КПРС, КДБ і армією. Горбачова усунуто, владу захопила самозванна хунта.

Причинами антиконституційного заколоту є намагання партократії зберегти владу і свої привілеї. Це остання спроба утримати республіки у Союзі, адже народ поступово усуває КПРС від влади, а її влада – це переворот у 1917 році, громадянська війна, голод у 1933 році, розкуркулення, розстріли, знищення церков, культури, злиденне життя сьогодні і, нарешті, переворот 1991 року – остання конвульсія соціалістичної системи – ще раз показує її антинародність.

Ще однією причиною введення диктатури є розпад Союзу, навіть

даже Україна відклала підписання Союзного договору.

Сьогоднішні події допоможуть прозріти тим, хто ще вірить Комуністичній партії. Маємо зрозуміти, що такий нам Союз не потрібен.

Координаційна рада демократів Чернігівщини надіслала Верховній Раді України телеграму такого змісту:

«Протестуємо проти московського «двірцевого» перевороту – такий нам Союз не потрібен. Вимагаємо негайного виходу України зі складу СРСР».

Закликаємо підтримати нашу ініціативу.

Якщо Верховна Рада УРСР не дасть достойної відповіді комуністичній хунті, закликаємо до громадської непокори, страйків, мітингів, зборів трудових колективів, несплати податків тощо.

Геть військово-комуністичну хунту!

Геть Союз РСР!

Волю Україні!

Прийнято 19 серпня 1991 року представниками Народного РУХу України, Українською республіканською партією, Партією демократичного відродження України, Товариством української мови імені Т. Г. Шевченка «Просвіта», Асоціацією «Зелений світ», Демократичною партією».

Оця телеграма уже о першій годині була на столі Президії Верховної Ради – одна із перших областей, яка надіслала.

В 17.00 голова обласної Ради т. Лисенко запросив представників демократичних партій на бесіду, тобто хотів в'яснити (я не знаю) наші і свої позиції.

На цій бесіді він чітко заявив, що обласна Рада буде виконувати рішення ДКНС.

Щоб не бути голослівним, у нас є плівка з записом цієї розмови (був диктофон і було записано).

На цій зустрічі був присутній перший заступник голови обласної Ради Ковальов, який є кваліфікованим юристом, який, думаю, не міг не розуміти, що таке конституційне чи неконституційне рішення.

Записи з плівкою ці передані представникові Народної Ради Ємцю. Я не знаю, яка їх дальша доля. В нас є дублікат цієї плівки

і думаю, що прокуратура місцева його одержить.

Далі події розвивались так. В цей же день 19-го вечером, ми інформували населення міста біля пам'ятника Б. Хмельницького про ті події, які відбувалися, звичайно, з голосу радіо «Свобода», бо наша радіослужба офіційно давала звернення і заяви тільки цього ДКНС.

20 числа я був запрошений на бесіду, поскільки було оголошення про те, що в сквері Б. Хмельницького будуть відкриті збори всіх партійних організацій і рухів. Я був запрошений на бесіду до начальника внутрішніх справ м. Чернігова т. Свилярьова В. І., який теж заявив, що буде виконувати рішення цього ДКНС.

На цій бесіді був присутній районний прокурор міста Сидоренко, були присутні представники преси і ніхто не намагався спростувати ось цю заяву полковника.

Я думаю, полковник одноосібно рішення не приймав. Набудь була якась попередня нарада (на моє припущення). Думаю, що такі рішення приймаються колегіально із числа перших осіб міста, а раніше, ви знаєте, що до числа перших осіб входили перший секретар міського [парткому КПУ], мер, начальник міліції... і, мабуть, працівник КДБ.

Я не беру на себе сміливість твердити, що ця нарада була. Я просто роблю своє припущення.

У 18.30 збори відбулися, де виступили представники всіх політичних організацій і партій, а за розпорядженням того ж полковника Свилярьова люди, які підходили, не могли потрапити на цю нараду – їх не пропускала міліція...

Виникає питання. Чому місцева влада 19 числа дозволила проводити нараду в обкомі партії і не зупиняла людей, які туди йшли? Чому місцева влада не пустила представників інших політичних зареєстрованих організацій і партій на нараду у сквері? У нас нема, на жаль, такого приміщення, який має на сьогоднішній день КПУ.

Тому, я вважаю, в значній мірі дії міліції неправомірними, і я думаю, що ці дії не були без підтримки місцевої влади, в якійсь мірі оця нарада або ці відкриті партійні збори були зірвані.

Ось так розвивалися події в ці три дня – в час цього путчу, який відбувся у нас на Україні.

Врешті-решт, поскільки переді мною депутати, я хотів би декількома словами висловити позицію Народного Руху і інших демократичних партій щодо подальших подій.

Нас тут вже намагаються звинувачувати в тому, що ми, так би мовити, хочемо відігратися, прагнемо крові і намагаємось задавити всіх політичних опонентів.

Розумієте, стереотип мислення залишається стереотипом. 73 роки комуністична партія терором, кров'ю давила своїх політичних опонентів, тому вона і далі мислить, що їх політичні опоненти і нові демократичні сили будуть діяти таким же чином і будуть вішати і різати комуністів.

Я заявляю офіційно і від імені Народного РУХу... (нерозбірливо), і від себе особисто, що демократичні сили ніколи не підуть по цьому шляху. Ми вважаємо, що комуністична партія, чи як вона себе назве, повинна існувати. Очевидно, в цьому суспільстві ще є люди, я не думаю, що їх багато, але є люди, які сповідують комуністичні ідеали. Хай вони свої комуністичні ідеали розповсюджують на інші маси населення. Питання стоїть в тому, що чітко треба визначити – аби перестали існувати ці структури – паралельні структури КПРС з КПУ, які часто підміняли собою державну владу. І зараз партійні функціонери чітко собі усвідомили – головне – це в якійсь мірі зберегти ці структури. Якщо ці структури втрачено, то вони втрачають ту кормушку, від якої вони жили і продовжують жити.

Тому вони притягають до цього процесу рядових комуністів, починають лякати тим, що демократи будуть їх вішати і сажати.

Я повторюю і офіційно заявляю, що цього не було і ніколи не буде з боку демократичних сил. Демократи виступають за різноманітний політичний спектр політичних організацій і партій. Задача стоїть в тому, аби ці офіційні сили – «капесесовські» структури перестали існувати як паралельна влада, бо поки вони будуть існувати, ніякі закони, які приймаються Верховною Радою України, діяти практично не будуть. Це наша позиція.

Демократичні сили продовжують процес по розбудові

Української держави, продовжують процес по розширенню і поглибленню демократії на Україні. От і все. Дякую за увагу.

Архівний відділ Чернігівської міської ради, ф.Р.-1, оп. 1, спр. 1660, арк. 75 – 78.

№ 56

Резолюція мітингу національно-демократичних організацій м. Ніжина 1 вересня 1991 р. на підтримку проголошення незалежності України та політичними вимогами

Голові Верховної Ради України
Голові НРУ
Голові Чернігівської обласної ради
Голові Крайової ради РУХу
Голові Ніжинської міської ради
Голові Ніжинської міської ради

Резолюція мітингу 1 вересня 1991 р. м. Ніжин

1. Виражаємо повну підтримку Верховній Раді, яка проголосила Україну незалежною самостійною державою.

2. Схвалюємо рішення Верховної Ради по засудженню злочинної діяльності КППС і заборону діяльності Комуністичної Партії на території України.

3. Керуючись постановою Президії Верховної Ради України від 29.08.1991 р., вимагаємо створити комісію по перевірці діяльності на території м. Ніжина і району посадових осіб, органів влади, управління, громадських об'єднань та організацій у зв'язку з державним переворотом, ввести в ці комісії представників демократичних організацій і рухів.

4. Вимагаємо негайного об'єднання в єдину Раду міської і районної Рад народних депутатів.

5. Вимагаємо провести перевибори в міську і районну Раду народних депутатів. Приурочити це до виборів Президента України.

6. Вимагаємо, щоб місцева газета підпорядковувалась Раді народних депутатів, яка повинна вирішити концепцію газети як загально-політичного органу, в який на однакових правах, крім

представника Ради, входили б представники трудових колективів, політичних партій, рухів і організацій, які являються офіційно зареєстрованими.

7. Вимагаємо відставки головного редактора міської газети Пригоровського та його заступника Каганова, а також змінити назву газети.

8. Вимагаємо відставки керівництва місцевого радіо, а також доступу до нього офіційних представників всіх політичних партій і [від руки дописано: сесія міськРади] рухів.

9. Вимагаємо дати трансляцію цього мітингу по місцевому радіо. При згоді на таку трансляцію народних депутатів, керівництва міста і району магнітофонну плівку буде передано керівництву місцевого радіомовлення.

10. Вимагаємо передати будинок міському Компартії для розміщення в ньому дитячої поліклініки.

11. Вимагаємо передати будинок райкому Компартії для розміщення в ньому станції швидкої допомоги.

12. Вимагаємо виділити окремі приміщення для демократичних організацій: РУХу, ДемПУ, УРП, ТУМ.

13. Вимагаємо створення мерії в м. Ніжині. Приурочити вибори мера м. Ніжина до виборів Президента України.

14. Вимагаємо негайно відмінити пільги для осіб з посвідченням «Ветеран партії».

15. Опублікувати в місцевій газеті списки, хто і за які заслуги користується пільгами «Персональний пенсіонер», тих, хто попав у ці списки незаслужено – позбавити пільг, якими користуються персональні пенсіонери. Вилучені гроші передати дітям, чорнобильцям, афганцям і іншим, хто вкрай потребує.

16. Вимагаємо звільнити навчальний та виховний процес дітей міста від ідеологічних догм. Запровадити систему виховання дітей на національних традиціях та правдивому історичному минулому України. Покласти в основу виховного процесу акт про незалежність України.

Керівникам підприємств та установ активізувати вирішення державної програми про розвиток української мови.

17. Вимагаємо негайно зареєструвати громаду УАПЦ і передати їй в користування Покровську церкву в м. Ніжині.

18. Провести інвентаризацію назв вулиць і майданів в м. Ніжині. Віддаючи данину історичному минулому міста, вважаємо за доцільне повернути вулицям і майданам їх попередні історичні назви.

19. Провести інвентаризацію пам'ятників в м. Ніжині. Пам'ятники, які не становлять собою культурно-історичної цінності для м. Ніжина і не є творінням мистецтва, – демонтувати.

20. Вимагаємо підняти над міською Радою м. Ніжина національний (блакитно-жовтий) прапор України.

21. Закликаємо всіх громадян міста, незалежно від політичної орієнтації, національної приналежності, віросповідання до єднання і конструктивної роботи по розбудові та збагаченню нашої вільної і незалежної держави – Україна.

22. Створити комісію із представників міськвиконкому, райвиконкому, всіх політичних партій і рухів, які являються офіційно зареєстровані, для контролю по вирішенню питань резолюцій мітингу від 1.09.1991 р. Про результати виконання цієї резолюції керівництву міста і району відчитатись [від руки виправлено: «звітувати» – упорядники] перед своїми виборцями, про виконання даної резолюції в засобах масової інформації (в місцевій газеті й по радіомовленню), та на наступному мітингу, який відбудеться в кінці вересня або на початку жовтня цього року.

Голова зборів

Максимонько В. Б.

Секретар

Михед П. В.

Особистий архів М. П. Шкурка (м. Ніжин), машинописний документ, копія оригіналу.

№ 57

Протокол звітно-виборних зборів осередку НРУ Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя від 15 жовтня 1991 р.

Протокол

звітно-виборних зборів Ніжинської організації Народного Руху

України від 15 жовтня 1991 р.

Порядок денний:

1. Звіт голови осередку за роботу інститутського осередку.
2. Вибори голови осередку.

По першому питанню слухали Малюгу С. М., який сказав, що робота осередку у 1991 році велась у напрямку виборення незалежності України. Мітинг, який був проведений на підтримку голодуючих студентів, це був перший мітинг у Ніжині. Ми дали зрозуміти місцевій владі, що є сильні у масі. В інституті постійно діяв дискусійний клуб. Наш осередок організував зустріч з народним депутатом Зайцем І. О. Інститутський осередок приймав саму активну участь у всіх міроприємствах, які проводили демократичні сили. Осередок втручався в розподіл стипендій, квартир, гуртожитків і т. д. Їздили наші представники скрізь, де потрібно було, щоб випустити газету. Зараз у нас основне завдання – підготовка до референдуму. Так як і минулий раз, розподілимо дільниці і будемо готувати людей до референдуму. Більш детальний звіт зроблю 20 жовтня на загальних зборах двох осередків.

Виступили:

Завальнюк А. І., який сказав що потрібно більше схилити людей на наш бік. Потрібно боротись з мафією. Рух тут повинен стати грозою для нечесних.

Стрілець В. Потрібно домагатись, щоб надали місце для торгівлі пресою. Треба придбати хоч декілька прапорів. Роботу голови осередку вважаю задовільною.

По другому питанню мав слово Завальнюк А. І., який запропонував переобрати головою осередку Малюгу С. М. на наступний рік.

Ухвалили: обрати головою Малюгу С. М.

Голова зборів

Секретар зборів

Особистий архів С. М. Малюги (м. Ніжин), рукописний документ, оригінал.

Протокол звітно-виборних зборів Ніжинської міської організації Народного Руху України від 20 жовтня 1991 р.

Протокол

звітно-виборних зборів міської організації Народного Руху України від 20 жовтня 1991 р.

Присутні 25 членів Руху

Порядок денний:

1. Атестація членів Руху.
2. Звіт за роботу (звітують співголови Руху)
3. Вибори голови Руху м. Ніжина.
4. Вибори Ради Руху міської організації та заступника голови.

По першому питанню слухали співголову міської організації та голову інститутського осередку Малюгу С. М. він відмітив, що в осередку проведена атестація членів Руху, всі атестовані. Документація знаходиться у справах осередку. В цілому люди працюють, особливо поживалась робота останній час, адже наближається референдум.

Вияснили питання, хто голова міського осередку. Максимонько заявив, що він не голова осередку, бо його ніхто не обирав. Потім виянилось, що головою загальноміського осередку є Посохін Л. І. коли Бурковський виїздив на вступні екзамени в аспірантуру, то всі справи передав Посохіну, і на зборах членів Руху Посохіна зобов'язали виконувати обов'язки і голови міської організації, і голови осередку.

Посохін Л. І. доповів, що члени осередку приймали активну участь у роботі Руху. Запропонував атестувати всіх членів Руху осередку. Вся документація знаходиться у справах осередку.

Ухвалили: атестувати всіх членів осередку. Списки додаються.

По другому питанню мав слово Малюга С. М., який сказав, що вся робота Руху була направлена на утвердження ідеї незалежності. Робота проводилась по таких напрямках: проведення маршу перезахоронення Великого Кобзаря, святкування 500-річчя козацтва, засудження приходу до влади хунти, постійно діяв у інституті дискусійний клуб, активна робота проводилась під час

проведення референдуму, проведено дві зустрічі з народним депутатом Зайцем І. О., відіслано багато телеграм на підтримку і на засудження (для цього збирались підписи), Рух і УРП організували поїздки в Крути. Був проведений мітинг на підтримку голодуючих студентів, зібрані кошти. Але у роботі є багато недоліків, і головний з них той, що ми не йдемо в народ. Мало нас ще. Очевидно, щоб за нами йшов народ, треба наполегливіше боротись за правду, чесно самим жити, показувати приклад чесності і порядності. Можливо, слід продумати, як створити пікетування тим, що їздять у Польщу, і вивозять багато товару, а люди цим дуже незадоволені.

Максимонько В. Б. зробив зауваження до звіту Малюги. Він сказав, що зараз говорять лише про недоліки в роботі. З чим Малюга не погодився. Що стосувалось виборів голови, то фактично відбулася конфронтація між Малюгою і Максимоньком, яка дійшла до лайки після того, як Максимонько заявив, що на зборах більшість студентів, а що таке студенти. Малюга просто використовує своє службове становище, свою службову посаду. На що Малюга різко заперечив і запропонував Максимоньку вибачитись перед студентами, але Максимонько встав і пішов, сказавши, що рішення цих зборів будуть недійсними, а Малюгу у крайовому Русі виключать з Руху. На що Малюга відповів, що студентів не слід ображати, адже дякуючи їм ми маємо демократичний шлях розвитку на Україні.

Малюга збори розпустив.

Голова зборів

Секретар зборів

Особистий архів С. М. Малюги (м. Ніжин), рукописний документ, оригінал.

№ 59

**Інтерв'ю кандидата на посаду Президента України
В. Чорновола газеті «Комсомольський гарт» під час
передвиборчої поїздки по Чернігівщині 6 – 8 листопада 1991 р.
«Я маю чітку систему поглядів...»**

(Кілька штрихів до портрета В'ячеслава Чорновола, кандидата на пост Президента України)

Три дні, 6–8 листопада, на Чернігівщині перебував депутат Верховної Ради України, голова Львівської обласної Ради народних депутатів В. М. Чорновіл, відомий український публіцист і політичний діяч, багатолітній політв'язень. Зустрічі із депутатами, жителями Придесення, журналістами допомогли глибше пізнати його як людину, детальніше ознайомитися з програмою одного з реальних претендентів на цей високий пост, розвіяти міф про «націоналіста», «бандерівця», «екстреміста». З іменем В. Чорновола пов'язані численні перетворення на Львівщині – департизація державних підприємств і установ, узаконення національної символіки і створення широкої мережі демократичної преси, організаційне об'єднання демократичних сил Галичини і роздача селянам десятків тисяч гектарів землі, розбудова фермерства і початок роздержавлення промисловості. «Перегук віків над Десною» – таку назву мала серія нарисів В'ячеслава Максимовича про Чернігівщину, надрукована в республіканській «Молодій гвардії» перед арештом в 1967 році. Це було його останнє відрядження. А тепер він завітав у наші краї як кандидат в Президенти. Після прес-конференції з журналістами вдалося «влонити» гостя і взяти коротеньке інтерв'ю.

– **В'ячеславе Максимовичу, кілька рядків з біографії антикомуніста Чорновола, оповитої легендами й чутками.**

– Як і все покоління «шестидесятників», я народився в тривозі наприкінці тяжкого 1937 року в Звенигородському районі Київської (нині Черкаської) області. Моїй появі на світ передував розстріл дядька – ворога народу, відомого діяча народної освіти комуніста Петра Йосиповича Чорновола. Школу закінчив із золотою медаллю. Фах журналіста здобув у Київському держуніверситеті. П'ятнадцять років провів в таборах і тюрмах. Знаю ціну мозолям, можу працювати теслярем, слюсарем, кочегаром, землекопом... Свої останні п'ятнадцять діб відсидів торік – незадовго до обрання головою Львівської обласної Ради.

– **Вас вважають основним конкурентом нинішнього**

голови Верховної Ради України Л. М. Кравчука в боротьбі за президентство. Коли не секрет, скажіть, будь ласка, яка Ваша козирна карта? В чому принципова різниця у позиціях опонентів?

– За справу України я боровся все своє життя, а мій опонент – кілька тижнів. Я маю чітку систему поглядів: ніколи не шарахався вліво чи вправо. Не міняв гасла залежно від подиху вітру. Люди втомилися від пустослів'я, від непостійності і нерішучості власних керівників. 19 серпня я підписав звернення Львівської обласної Ради, в якому дії путчистів кваліфікувалися як державний заколот, а 23 – ухвалу про заборону діяльності КПУ на території області, 23-го – опублікував заяву про наявність прямих доказів безпосередньої участі ЦК КПУ в державному заколоті. Л. М. Кравчук у перший день путчу спромігся лише виступити по телебаченню, сховавши свій страх за словами «...попереду зима: ми повинні думати про неї, забезпечити нормальний трудовий ритм». Вчорашній ідеолог Компартії «перебудувався», став нібито прихильником суверенності України. Я завжди був переконаний у власній правоті. Віра в торжество ідеї соборності, суверенності рідної землі додавала сили. Мені ні в чому було каятися, нічого зрікатися. Я ці вибори не програю, яким би не був їх результат. Маю від зустрічей з людьми щиру радість.

– Ви, В'ячеславе Максимовичу, свідомо обрали тернистий шлях. Чи не доводилося бодай колись у глибині душі каятися? Адже великому ризику піддавалися діти, дружина.

– На обговоренні фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» в київському кінотеатрі «Україна» восени 1965 року разом з критиком Іваном Дзюбою та поетом Василем Стусом закликав встати всіх, хто протестує проти спроб відродження сталінізму. Піднявся майже весь зал, хоча квитки розповсюджувались через ЦК комсомолу України. Бувають хвилини, коли людина забуває про все, коли гору бере почуття справедливості, коли пробуджується щось велике і світле. Дехто потім пожалів, бо якимось чином це зафіксувалось. Людей викидали з партії і з роботи. То була дорога

хвилина. Але все-таки, то була хвилина їхньої мужності.

– Я розпрощався з аспірантурою, не побачили світу дві книги про Бориса Грінченка. Але я написав дві інші – про відродження тоталітаризму, сталінщини. Рідні мене завжди підтримували. Ми з дружиною – однодумці. Вона – поетеса, голова Всеукраїнської координаційної ради Союзу українок. Діти, правда, вирости без батька, але не моя в тім вина. Ми були в розлуці п'ятнадцять років. Ірина – театрознавець, Андрій – лікар, Тарас – закінчує біологічний факультет університету.

– **Які ж заповітні бажання кандидата в Президенти?**

– Хочу, щоб люди були вільними, щоб народ міг сам вирішувати свою долю, щоб був господарем, а не наймитом на власній землі. Хочу недоторканності і святенності кордонів України, чистого повітря нашим дітям та онукам і ще багато чого.

– **Древні філософи стверджують, що все тече, все міняється. Чи є відмінності в ідеалах суверенної України Чорновола – в'язня і Чорновола – кандидата в Президенти?**

– Суттєвих немає. Як і в юності, я хочу бачити Україну незалежною, демократичною державою, в якій все залежатиме від волі народу, а не від бажань «старшого брата».

– **Якщо Вам не вдасться сісти в президентське крісло, що зможете зробити для України як гетьман Чорновіл, обраний у жовтні нинішнього року Великою Козацькою Радою?**

– Як гетьман – присягав на вірність Україні і її національній церкві. Це – вельми почесне, але дещо символічне звання. Звичайно, багато можна зробити для відродження козацького духу, звичаїв і традицій. Але зробити більше добра, реально допомогти людям швидше можу як депутат Верховної Ради, як голова обласної Ради.

– **Як Ви оцінюєте підписання днями договору про економічне співтовариство?**

– Україна однією ногою стала в ярмо, але її не пізно висмикнути.

– **В одній з пісень співалося, що «молодим везде у нас дорога». Що обіцяє юнакам і дівчатам кандидат у**

Президенти В. Чорновіл?

– Без перебільшення скажу, що серед молодих людей я маю певний авторитет. Вони мені довіряють. Молодь, її духовне і фізичне здоров'я, освіта, професійна орієнтація вимагають пріоритетної турботи держави.

– **Як голова профкому, не можу не поцікавитися: чи мають право на існування профспілки?**

– Гарантом соціального захисту трудящих можуть стати лише роздержавлені профспілки, що матимуть право законодавчої ініціативи.

– **Кажуть, що людина живе надією на краще. Чи сподіваєтеся ви побачити власні книжки перевиданими в суверенній Україні, доступними широкому загалу?**

– У 60-ті роки за кордоном побачили світ дві мої книги – «Правосуддя чи рецидиви терору» та «Лихо з розуму». Це були правдиві документи про злочинні дії КДБ і радянського суду. За них мені було присуджено міжнародну журналістську премію, засновану в Англії для відзначення кращих журналістів, що борються за права людини. А Львівським обласним судом був ув'язнений за вищезгадані збірники на три роки. Ось такий, як бачите, різний підхід в оцінці праці журналіста. Але книги повертаються на батьківщину. Нещодавно перевидано «Лихо з розуму».

– **Можна буде почитати і ...покритикувати?**

– Будь ласка. Мудра людина завжди знайде, як приклястися з критикою.

– **І на завершення питання не такої державної ваги. «Гекачепісти» мали намір боротися із сексом. Чи не збираєтеся Ви, ставши Президентом, викорінювати цей «пережиток капіталізму» із свідомості громадян України?**

– Боротися із проституцією, із сексом – не президентське діло. Главу держави мають obsідати інші, вагоміші проблеми й клопоти. Хоча проституція є одним з факторів поширення такої страшної хвороби як СНІД. Вважаю, що стосунки між чоловіком і жінкою мають ґрунтуватися тільки на глибоких та чистих почуттях.

– Отже, Ви теж прихильник гіпотези, що світ тримається на любові!?

– Безперечно. Кохання – велика сила, яка окрилює людину.

– В такому випадку я віддаю Вам свій голос.

– Дякую. Хоча серед славного жіноцтва я, як кандидат, маю поки що мало прихильниць. Треба ще попрацювати з жінками. Правда, не знаю як...

Інтерв'ю брала О. Романюк // *Комсомольський гарт.* – 1991.
– 16 листопада.

1992 рік

№ 60

**Звітна доповідь голови Крайової організації НРУ
В. Ю. Сарани 2 лютого 1992 р. на III звітно-виборній
конференції Чернігівської крайової організації НРУ**

Звітна доповідь

голови Чернігівської крайової організації Народного Руху
на III звітно-виборній конференції Народного Руху України
2 лютого 1992 року м. Чернігів
11.00

Шановні друзі!

Дозвольте розпочати виступ з привітання всім делегатам та гостям III звітно-виборній конференції Народного Руху Чернігівщини. Рішення про скликання конференції прийняла Крайова Рада 22 грудня 1991 р. Було створено Оргкомітет, до складу якого ввійшли члени Ради, Виконкому та представники найбільших осередків.

З минулої звітно-виборчої конференції, яка відбулася 6 жовтня 1990 року, пройшло майже півтора роки, це час напруженої праці по реалізації тих програмових завдань, що визначені II Всеукраїнськими зборами Руху.

На період проведення конференції крайова організація нараховує понад 500 членів і багато тисяч прихильників. За звітний період осередки Руху утворились в Бахмацькому, Срібнянському,

Коропському, Ріпкинському, Чернігівському районах. На жаль, структурами Руху не охоплені всі райони області, відсутні вони в Н. Сіверському, Талалаївському, Варвинському, Бобровицькому районах, що є основним недоліком діяльності Краєвої Ради та Виконкому.

Не виправдовує себе інститут співголів осередків та районних організацій. Саме ця ситуація викликала в Ніжинській міській організації напруження і непорозуміння, а в результаті страждає справа. З цього питання Виконкомом Крайової організації створена комісія, яка працює над документами і фактами. В зв'язку з тим, що робота комісії не завершена, оргкомітет конференції прийняв рішення: повноваження двох Ніжинських організацій визнати як запрошених, залишивши Ніжину квоту в Крайовій Раді та делегатські мандати на III Всеукраїнські збори Руху, визначившись по кандидатурам на загальних зборах Ніжинської міської організації.

За звітний період було проведено 4 засідання Ради де розглядалися стратегічно-перспективні задачі Крайового Руху, 36 засідань Виконкому з питаннями поточної діяльності організації, збори членів Руху м. Чернігова.

З ініціативи Виконкому було проведено 6 мітингів в м. Чернігові, члени Виконкому та активісти Руху брали участь у мітингах та масових заходах в Батурині, Носівці, Корюківці, Мені, Прилуках. Спільно з товариством «Просвіта» проведено похід «Козацькими шляхами», який завершився великим патріотичним святом в Батурині. При безпосередній підтримці та участі крайової організації велась робота по створенню обласної організації «Спілки офіцерів України», створенню страйкових комітетів та системи незалежних профспілок. Велась плідна співпраця з демократичними структурами в радах різних рівнів. Створено нарешті «Народний університет Руху». Відповідальність [відповідальним] за роботу якого є заступник голови Крайової організації Іван Панченко.

При безпосередній активній участі Руху та інших організацій було проведено обласний форум інтелігенції та форум інтелігенції в багатьох районах області.

Ці форуми дали значний поштовх в піднятті рівня національної свідомості населення області, особливо периферійних районів. Не можна обминути увагою голодівку активістів Руху м. Прилуки, яка закінчилася загальноміським мітингом, що в значній мірі переламало політичну ситуацію на Прилуччині, і участь активу Руху в акціях на станції Крути в 1991 та 92 роках, в яких брали участь члени Руху не лише з Чернігова, але також з Ніжина та Бахмача.

Велику роботу провела крайова організація Руху по організації оздоровлення дітей. В Івано-Франківську та Львівську області в літний період 1991 року було відправлено понад 300 дітей з Чернігова та області, причому батькам цих дітей довелось оплачувати лише дорогу.

З ініціативи та за сприяння Руху організовувались поїздки школярів області на Різдвяні свята до Галичини.

Слід відзначити, що на Чернігівщині з ініціативи громадських, громадсько-політичних організацій та партій демократичного спрямування була створена Координаційна Рада цих організацій та партій, до якої ввійшли: Рух, УРП, ДемПУ, ПДВУ, «Просвіта», асоціація «Зелений Світ», Спілка «Чорнобиль». Координаційна Рада на своїх засіданнях узгоджувала діяльність окремих організацій, коректувала проведення спільних акцій. Особливо чітко і злагоджено діяла Координаційна Рада під час антинародного путчу 19 – 21 серпня 1991 року. Заява Координаційної Ради про невизнання заколотників і кваліфікації «ГКЧП», як антиконституційного органу лягла однією з перших на стіл Президії Верховної Ради України. І я горджуся з того, що ніхто з моїх друзів-колег по демократичному блоку в той складний період не схибив, не проявив малодушності і чітко стояв на позиції демократії, на захисті ідеї незалежності України.

Вважаю, що діяльність Руху у складі Координаційної Ради була конструктивною і сприяла консолідації демократичних сил області.

В короткій доповіді не можливо повністю перерахувати всі заходи та акції, проведені Крайовою організацією Руху для цього треба брати книгу протоколів засідань Ради та Виконкому і читати їх порядок денний.

Але окремо хотілось би виділити діяльність Крайової організації по участі в референдумах 17 березня та 1 грудня 1991 року та виборах Президента України.

Розглядаючи ці події ретроспективно вважаємо, що референдум 17 березня був етапним, був своєрідним щаблем до того, щоб Україна 1 грудня проголосила незалежність. Тому більш детально зупинюсь не референдумі 1 грудня та виборах Президента.

Згідно рішення Виконкому Крайової організації було створено штаб референдуму до якого ввійшли В. Сарана, В. Ступак, М. Данилюк, Т. Вознюк, В. Кузьменко, І. Панченко, В. Лабазов. Штаб взяв на себе основний тягар референдумної роботи. В період підготовки до референдуму в області і в першу чергу її зрусифікованих районах, було дано 130 концертів силами самодіяльних та професійних колективів з Галичини, за що їм велика подяка та низький уклін. Агітаційні групи Крайової організації працювали практично у всіх районах області. Штаб референдуму взяв на себе роботу по прийняттю та розміщенню колективів, організації концертів і в цих питаннях зривів практично не було. Понад десять концертно-агітаційних виступів було здійснено співочим гуртом «Просвіти» та активістами Руху. На час підготовки до Референдуму в області було розповсюджено понад 1 мільйон агітаційних листівок. При підтримці шефських Рухівських організацій Галичини було забезпечено спостерігачами понад 90% всіх виборчих діляниць області. Очевидно, ця діяльність внесла не останній внесок в те, що народ України сказав «Так» незалежності України. Чернігівщина відповіла на це питання 94% голосів.

До президентських виборів були організовані зустрічі з кандидатом у Президенти від Руху В. Чорноволом в м. Чернігові, Ніжині, Батурині, с. Жовтневому Коропського району. Активно працювали агітбригади, група підтримки кандидата, що дозволило набрати В. Чорноволу близько 12,5% голосів виборців.

З президентської кампанії та Референдуму, де народ України переважною більшістю сказав «Так» незалежності Українській державі, завершився важливий етап в діяльності Народного Руху

України – виконана основна програмова мета Руху – досягнення державної незалежності України.

Досягши визначеної мети, як окрема людина, так і організація мусить визначитись, чи зупиняється і припиняє свою діяльність, чи перегрупувавшись, визначивши нові орієнтири, рухатись далі.

Саме на такому роздоріжжі знаходиться зараз Народний Рух України.

Після референдуму 1 грудня, здавалось би, всі крапки над «і» розставлені – Незалежна Україна проголошена. Можна сісти у куточку на м'який диван і чекати нагороди і манни небесної за активну участь у національно-визвольному русі.

Та ні, мабуть, зараз і починається чи не найскладніше – процес розбудови демократичної України. Саме зараз іде перевірка на зрілість тих людей, які ще недавно виголошували полум'яні промови на мітингах, йшли попереду з національними прапором і на чії голови падали омонівські кийки. Саме ці люди повинні збагнути, що в житті України настав новий етап, який вимагає професійної підготовки, терпіння, вміння поставити інтереси України понад власні амбіції. І, мабуть, ті, хто прийшов у визвольний рух заради чинів і орденів прорахувався. У найближчому часі це не передбачається.

В Україні склалась цікава ситуація, в якій колишні політичні опоненти, активні супротивники Української державності стали чи не найпалкішими її поборниками. Але нам не слід забувати, серед цієї нової хвилі «борців» значна частина тих, хто явно, а в основному таємно, але активно підтримував ГКЧП. Це ті будівничі Української держави, які 21 січня 1992 року на сесії обласної ради на вимогу голови обласної ради Ветеранів війни і праці Беспалова, який до речі, в числі 27 ветеранів підписав телеграму на ім'я Янаєва з вітанням ГКЧП, дружно встали, щоб вшанувати пам'ять найвеличнішого генія світу і чи не найбільшого ворога України В. Ульянова-Леніна. Але ці люди, наділені владними повноваженнями, ніде не спромоглись нагадати населенню області про 22 січня 1918 року – День проголошення УНР, 22 січня 1919 року – День Злуки ЗУНР та УНР, 29 січня 1918 року – День трагедії

під Крутами. А так потрібно було б, щоб відношення до цих подій висловили в засобах масової інформації «батьки» області та міста.

Сучасна політична ситуація в Україні характеризується тим, що ми будемо демократичну Україну мирним еволюційним шляхом, шляхом реформ, шляхом зростання Української демократії на уламках комуністичного тоталітаризму. У всякому суспільстві завжди демократії стільки, скільки воно має демократичної культури. Формування ж демократичної культури – це тривалий процес, якому весь час загрожує повернення до витоків, до початку відрахування. І процес формування демократичної культури можна оцінювати, як прогресивно-поступальний лише тоді, коли його активні учасники будуть учнями в школі демократії, а не вважати себе демократами лише тому, що вони боролись з тоталітаризмом.

Ми, Народний Рух України, стоячи перед вибором подальшого шляху, повинні не забувати про це. Адже вже чуються і з вуст деяких активістів, і з виступів окремих провідників Руху заклики «об'єднатися, згуртуватися навколо Президента, ніякої опозиції Президенту».

Думаю, що ставлячи питання так, ми перестаємо існувати, як прогресивна суспільно-політична організація демократичного спрямування. Бо розвиток демократії без існування опозиції неможливий. Так, ми повинні підтримувати Президента, обраного народом, у його державотворчій діяльності і всі його дії і вчинки з питань зовнішньої політики заслуговують на увагу і всіляке схвалення, але ми піддамо дії Президента критиці, вдамося до інших форм політичної боротьби, якщо його рішення будуть направлені на шкоду демократії, на шкоду Українській державності. Саме така «конструктивна опозиція» повинна лежати в основі відношення Руху до державних структур.

Є і інший аспект політичних реалій сьогодення.

Формується, збивається до купи блок прокомуністичних партій і спілок, що називають себе спадкоємцями колишньої КПСС-КПУ. І ведуча серед них соціалістична партія Олександра Мороза. І хоч ці партії відроджуються на старих ідеологічних догмах, але не слід скидати їх з рахунку. Адже більшовики-комуністи завжди мали

опору, соціальний ґрунт там, де люмпен складав значну частку населення. І не даремно вся їх політика була направлена на люмпенізацію мас, і в країнах, де шар люмпену незначний або ж практично відсутній, діяльність компартії як політичної сили приречена. У нас же в Україні активно йде процес масового зубожіння, і на цьому тлі цілком реальним може стати відродження комуністів з їх облудними демагогічними гаслами на кшталт: «захисту соціальних інтересів трудящих». Ось у цій досить таки нелегкій і не однозначній політичній ситуації Рух повинен визначити свій шлях – шлях наповнення Української держави реальним змістом і побудови демократичного суспільства.

Сьогодні питання стоїть так: чи стати Руху консолідуючою силою суспільства, об'єднуючись ідеєю державної незалежності, залишаючись громадсько-політичною організацією, чи перетворитись в політичну партію з її партійною дисципліною, груповими інтересами, звуженою соціальною базою.

Очевидно, остаточну відповідь на поставлені питання дадуть III Всеукраїнські збори Руху, які мають внести суттєві зміни в Програму і Статут.

Але без сумніву, на наш погляд, є те, що програма Руху повинна бути змінена так, щоб максимально розширити соціальну базу організації. Але це можливо лише тоді, коли Рух поставить собі одним з головних завдань або ж надзавдань – максимальне сприяння реалізації соціально-економічних програм. Верховною Радою України, незважаючи на її консервативність, все ж нароблений значний пакет законів, направлених на покращення ситуації, і рухівські структури на місцях повинні чинити тиск на місцеву владу, який би дозволяв реалізувати ці закони. На сьогодні Рух має, на мій погляд, досить добру програму економічного розвитку України в умовах незалежності, підготовлену економістами Ради колегій Руху під керівництвом д.е.н. О. Савченка.

В основі реалізації цієї програми лежать такі положення, як:

- а) повна політична та економічна незалежність України;
- б) політична воля Президента та правлячої партії чи коаліції

партій здійснити перехід до ринку з домінуванням приватної власності;

в) наявність уряду народної довіри;

г) реальна націоналізація так званої союзної власності;

д) інтенсивна участь західного капіталу;

е) формування мережі фінансово-економічних структур (біржі, банки, страхові компанії);

є) впровадження власних грошей;

ж) перехід до ринкових цін після впровадження національної валюти;

з) демократизація економіки;

і) створення економічних кордонів України (митниць, контрольних пунктів);

й) введення громадянства і підданства України.

Ця програма пройшла апробацію в США і визнана американськими фахівцями однією кращих програм входження в ринок.

Як вчить історичний досвід, чи не найважливішою причиною поразки УНР була неувага до соціально-економічних проблем. Ми в своїй діяльності не повинні цю політику повторити.

Реалізація задач і надзадач, що стоять перед Рухом, вимагає певних структурних змін в організації. Сьогодні Рух страждає такими хворобами, як необов'язковість виконання рішень, неналагодженість прямих і зворотних зв'язків між керівниками і осередками, відсутність інформаційної та правової служб. Крайова організація на сьогодні не має звільнених працівників, страждає відсутністю кадрового потенціалу для висунання на керівні посади, практично не налагоджено ні в межах крайової, ні в межах республіки навчання рухівських кадрів. Розв'язання цих проблем, а також внесення змін до Статуту Руху, де б вводилось фіксоване членство в Русі, а також прихильників і симпатиків руху, на нашу думку, дало б змогу реалізувати ті нові завдання, що стоять перед Рухом у цей складний історичний період державного будівництва. Ми вважаємо, що структури Руху на сьогодні повинні мати більш чітко виражені і завершені організаційні форми. Вважаємо, що на сьогодні керівні

органи Руху: голова, його заступники, голови районних організацій не повинні бути членами інших політичних партій, а обрані на керівні посади в Русі повинні на період обрання зупинити своє членство в партії. На наш погляд, це б підняло організаційну та виконавчу дисципліну. Вважаємо, що настав час створити в Крайовій організації інформаційну службу Руху, сформувати координаційну Раду Крайового руху, до якої б увійшли керівники районних організацій Руху та виконком Крайового Руху. Вважаємо за доцільне почати розбудову осередків Руху в м. Чернігові за місцем проживання. Це завдання намітили збори членів Руху в Чернігові, на яких був обраний народний депутат* С. Соломаха із статусом – заступник голови Чернігівської Крайової організації по роботі в м. Чернігові. Просимо конференцію Чернігівської крайової організації затвердити його в цій посаді. Вважаємо за доцільне розпочати роботу по створенню осередків Руху за місцем проживання в містах Ніжині, Прилуках, Мені, Бахмачі.

Шановні делегати, проблем надзвичайно багато, охопити їх всі у короткій звітній доповіді практично неможливо. Думаю, що Ваші виступи будуть носити конструктивний, робочий характер і дозволять виробити позицію, з якою Чернігівська делегація поїде на III-і Всеукраїнські збори, адже ці збори стануть визначальними в історії діяльності Народного Руху України.

На цьому Голова Крайової організації, Крайова Рада та Виконком Руху складають визначені їм повноваження.

Дякую за увагу. Слава Україні!

Архів Чернігівської обласної організації Української народної партії, рукописний документ, оригінал.

№ 61

Ухвала III конференції Чернігівської крайової організації НРУ «Про партійність керівництва Руху» та результати виборів керівних органів крайового Руху від 2 лютого 1992 р.

Ухвала III конференції Чернігівської крайової організації НРУ

---

*У 1990 – 1992 рр. депутат Чернігівської міської ради мав статус народного.

«Про партійність керівництва Руху»

Прийнято 2 лютого 1992 року, Чернігів

Як громадсько-політична організація, яка об'єднає представників різних партій та організацій, Рух повинен бути і надалі консолідуючою організацією. З цією метою крайова конференція Руху ухвалила: Голова Крайового Руху, його заступники, члени виконкому крайового Руху та голова ревізійної комісії, а також голови районних та міських осередків та організацій повинні бути безпартійними, або зупинити своє членство в політичній партії на період виконання вищезазначених обов'язків у Русі.

Результати виборів керівних органів крайового Руху

Голова: Сарана Валерій.

Заступники голови: Ступак Володимир, Панченко Іван, Соломаха Сергій.

Крайова Рада Руху: Сарана, Ступак, Панченко, Соломаха, Данилюк, Чепурний, Канівець, Бабкін, Чех, Майба, Кузьменко, Осадців, Фальба, Куровська, Вознюк, Лабазов, Козачок, Івашенко [М. В.], Величко, Дяченко О., Семененко П., Гурин, Француз, Заєць, Більбат, Поляруш, Костянецький. Відповідальний секретар – Данилюк Михайло. Виконком крайового Руху: Сарана, Ступак, Панченко, Соломаха, Данилюк, Вознюк, Ральченко, Жогалко.

Голова крайового Руху

В. Сарана

Архів Чернігівської обласної організації Української народної партії, машинописний документ, оригінал.

№ 62

Ухвала III конференції Чернігівської крайової організації НРУ з питань розбудови організації та проведення її політики від 2 лютого 1992 р.

Ухвала

III конференції Чернігівської крайової організації
Народного Руху України.

1. Визнаючи діяльність крайової Ради і виконкому Руху задовільною, конференція відзначає їх недостатню роботу по

розбудові рухівських структур, утворенню осередків Руху в усіх районах області.

2. Конференція Руху виступає за збереження Руху як масової громадсько-політичної організації, яка об'єднає представників рівних партій і організацій, що визнають програму і Статут Руху.

3. Разом з тим конференція вважає, що виникла необхідність введення двох рівнів членства – фіксованого та нефіксованого. Це підвищує внутрішню дисципліну в організації і не заперечує участі в Русі членів партій.

4. Вважаємо необхідним розгорнути агітаційно-пропагандистську роботу серед населення по роз'ясненню питань ринкових відносин, роздержавлення і приватизації. Доцільно для цього організувати теле і радіопередачі з цих питань.

5. Звернутись до Президента України та до Верховної Ради з пропозицією обов'язково враховувати думку Руху та інших демократичних організацій і партій при призначенні намісника Президента по Чернігівській області.

6. Сприяти побудові Збройних Сил України. Разом з військкоматом організувати урочисте прийняття присяги воїнами запасу та військовозобов'язаними.

7. Провести під егідою Руху конференцію з економічних питань. Прийнято на конференції Руху 2 лютого 1992 року.

Голова крайового Руху В. Сарана

Архів Чернігівської обласної організації Української народної партії, машинописний документ, копія.

№ 63

Лист керівників Чернігівських обласних організацій НРУ, УРП та ДПУ до Президента України Л. М. Кравчука від 11 березня 1992 р. проти кандидатури О. С. Лисенка на посаду представника Президента України по Чернігівській області

Президенту України

Кравчуку Леоніду Макаровичу

У зв'язку з висуненням голови Чернігівської обласної Ради

народних депутатів Лисенка О. С. групою депутатів обласної Ради кандидатом на посаду представника Президента України по Чернігівській області ми змушені звернутися до Вас, пане Президенте, від наших організацій з такою заявою та проханням:

1. Призначення Лисенка О.С. на цю посаду посилить напругу та протистояння в області, бо більшість людей знають його, як такого, що 19 серпня відверто підтримав ГКЧП (в комісії Верховної Ради є прямі докази цього, бо саме він викликав до себе керівників Руху і партій, де заявив, що буде виконувати постанови ГКЧП).

2. Вважаємо неможливим затвердження Лисенка О. С. тому, що він постійно проводить антидемократичну політику, не сприяв проведенню економічних реформ, не організував виконання Указу Президента «Про комерціалізацію торгівлі» (обласне управління торгівлі все робить для того, щоб зірвати виконання цього Указу, роз'яснюючи працівникам торгівлі про недоцільність та неможливість виконання Указу).

3. Вищеназваний кандидат уособлює в собі найбільш одіозні фігури партійно-господарської мафіозної структури. Це розуміє і велика частина керівників області та міста. Призначення Лисенка викличе незадоволення багатьох громадських організацій, інтелігенції.

4. В разі призначення Лисенка О. С. демократичні сили області будуть в жорсткій опозиції до нього.

Шановний пане Президенте! Звертаємось до Вас з проханням знайти більш достойну і гідну кандидатуру, яка б змогла проводити лінію Президента, стояти на сторожі Законів України, об'єднати всі здорові сили області.

Впевнені, якщо наш Президент буде опиратися на таких людей, як добродій Лисенко О. С., авторитет у нього не зросте.

Сподіваємось, що Ви врахуєте наші зауваження та прохання.

Голова Чернігівської крайової організації Руху України

В. Сарана

Голова Чернігівської обласної організації Української Республіканської партії

В. Кузьменко

Голова осередку м. Чернігова Демократичної партії України

В. Єрмак

11 березня 1992 року м.Чернігів

Архів Чернігівської обласної організації Української народної партії, машинописний документ, копія.

№ 64

Резолюція мітингу, організованого 22 березня 1992 р. у м. Чернігові Чернігівською крайовою організацією НРУ з політичними та соціально-економічними вимогами

Резолюція мітингу жителів Чернігова

22 березня 1992 року

Кількість учасників мітингу (за різними оцінками) від 4 до 7 тисяч.

Організатор мітингу – провід Чернігівської крайової організації НРУ.

1. Вимагаємо від облвиконкому та міськвиконкому включити до складу комісій по приватизації та роздержавленню представників Руху, демократичних партій та організацій.

2. Мітинг вимагає проведення повного розслідування діяльності малого підприємства «Лотос» і в разі порушення закону проведення відкритого суду.

3. Вважаємо необхідним надрукувати в газеті «Чернігівські відомості» матеріали комісії міської Ради по ГКЧП.

4. Висловлюємо недовіру керівництву управління внутрішніх справ області, і вимагаємо від Міністерства внутрішніх справ проведення розслідування фактів зловживання службовим становищем керівниками УСБ області, в тому числі і при розподілі, списанні та купівлі автомобілів.

5. Вимагаємо відставки керівників обласного рівня Лисенка, Риженка, Бондаренка, Сердюка, Таванця, Федоренка та голови Чернігівського райвиконкому Полковниченка, які ігноруючи моральні принципи та використовуючи службове становище, оформили собі пенсії чорнобильців-ліквідаторів, в той же час не забезпечивши дійсним ліквідаторам аварії належний соціальний та

лікарський захист.

6. Вимагаємо від Президента України Леоніда Кравчука не призначати на посаду представника Президента України по Чернігівській області Лисенка О. С., Риженка А. В., які не тільки підтримали ГКЧП, а й не сприяють проведенню в області економічних реформ; мітинг не підтримує кандидатуру голови міськради Мельничука.

7. Підтримуємо кандидатуру Сарани В. Ю. на посаду представника Президента України по Чернігівській області, висунуту крайовою організацією Руху та підтриману УРП, ДемПУ, товариством «Просвіта», рядом трудових колективів, конференцією Співки офіцерів області.

8. Передати колишній будинок ліксанупру міській дитячій лікарні. Провести радикальне скорочення апарату облздороввідділу, а частину його функцій передати головним спеціалістам області. Приміщення облздороввідділу передати міській дитячій лікарні.

9. Підтримати звернення міської Ради до Верховної Ради та Уряду України про визнання дітей міста Чернігова такими, що постраждали внаслідок чорнобильської катастрофи.

10. Мітинг вимагає поступового виходу України з СНД.

Резолюція була прийнята абсолютною більшістю присутніх на мітингу.

Архів Чернігівської обласної організації Української народної партії, машинописний документ, оригінал.

№ 65

Лист Координаційної Ради демократичних партій та організацій Чернігівщини до Представника Президента України В. Мельничука щодо кандидатур на посади представників Президента України в районах області (ймовірно, за кінець березня – початок квітня 1992 р.)

Представникові Президента України в Чернігівській області панові Валентину Мельничуку

Шановний Валентине Васильовичу!

Координаційна Рада демократичних партій та організацій Чернігівщини, розглянувши кандидатури на посади представників Президента України в районах області, які були висунуті зборами первинних осередків та районних організацій демократичних партій та організацій, підтримує такі кандидатури *:

1. Бахмацький район: Лук'яниця, Харитоненко, Сідий.
2. Борзнянський район: Майстат.
3. Городнянський район: Янченко.
4. Ічнянський район: Гармаш, Рог.
5. Корюківський: Савченко.
6. Менський район: Аношко.
7. Ніжинський район: Гуцол, Шевчун, Чуян, Астаф'єва.
8. Носівський район: Єфіменко.
9. Новгород-Сіверський: Гавриленко.
10. Прилуцький район: Саченко
11. Срібнянський: Васюк, Даниленко.
12. Талалаївський район: Марченко, Опришко.

Вважаємо необхідним також повідомити, проти яких кандидатур ми рішуче виступаємо **:

1. Бахмацький: Птуха, Жованик, Козловський, Іванько, Федько, Дулига.
2. Борзнянський: Ященко, Лоза, Ніш, Шимко.
3. Бобровицький: Гора, Горда.
4. Варвинський: Обідин.
5. Городнянський: Дорошок, Шаповал, Болдинюк.
6. Ічнянський: Соснов, Нікітченко, Кичай, Будко, Драган.
7. Козелецький: Немец, Кийков, Парамонов, Саченко, Каменецький.
8. Коропський : Однолько.
9. Корювський: Попель, Пененко, Резніченко, Воротинський.
10. Куликівський: Рибалко, Бойко, Повозник.
11. Менський: Пономаренко, Ющенко.
12. Ніжинський: Топальський.

13. Носівський: Сотниченко, Приходько, Комар.
14. Новгород-Сіверський: Кеда, Букіс, Кунак.
15. Прилуцький: Кузьменко, Панаско.
16. Рікинський: Галушко.
17. Сосницький: Михалія, Смаглюк.
18. Срібнянський: Мостовий, Лихогруд, Максак, Кужель.
19. Талалаївський: Кучеренко, Солоха, Книш, Овчаренко.
20. Чернігівський: Полковниченко, Долженко, Шевченко.
21. Щорський: Вдовенко, Шаповал.

Голова Чернігівської обласної організації Української Республіканської партії

Володимир Кузьменко

Голова Чернігівської крайової організації Народного Руху України

Валерій Сарана

Голова Чернігівського обласного товариства української мови імені Шевченка «Просвіта»

Василь Чепурний

Голова Чернігівського осередку Демократичної партії України

Володимир Єрмак

Голова Чернігівської обласної організації Української екологічної асоціації «Зелений світ»

Іван Осадців

Архів Чернігівської обласної організації Української народної партії, машинописний текст, копія.

* З названих кандидатур тільки Рог Володимир Олексійович став представником Президента України в Ічнянському районі.

** Всупереч негативній позиції Координаційної Ради демократичних партій та організацій Чернігівщини були призначені і працювали на посадах Представників Президента України – голів відповідних районних державних адміністрацій у 1992 – 1994 рр. на Чернігівщині: Козловський Віктор Володимирович, Федько Іван Васильович (Бахмацький район), Лоза Микола Олександрович (Борзнянський район),

*Комар Олександр Іванович (Носівський район), Смаглюк
Анатолій Петрович (Сосницький район), Лихогруд Іван
Петрович, Максак Анатолій Миколайович (Срібнянський
район), Солоха Іван Миколайович (Талалаївський район),
Полковниченко Олександр Петрович (Чернігівський район),
Вдовенко Станіслав Михайлович (Щорський район).*

II. ФОТОДОКУМЕНТИ

Перший номер газети «Громада» – видання Чернігівської регіональної організації НРУ за перебудову з документами установчої конференції Чернігівського обласного Руху від 9 липня 1989 р. Чернігів. Літо 1989 р. (Архів Чернігівської обласної організації Української народної партії).

Делегати Установчого з'їзду НРУ за перебудову від Чернігівщини С. Жигінас, О. Котенко, Л. Лук'яненко, В. Сарана. Київ. Фото. 8-10 вересня 1989 р. (Особистий архів О. І. Котенка).

Делегати Установчого з'їзду НРУ за перебудову від Чернігівщини А. Майба та П. Семененко. Київ. Фото. 8-10 вересня 1989 р. (Особистий архів П. Д. Семененка).

Мітинг біля Чернігівського обкому КПУ під час «ковбасної революції». У центрі наговпу 1-й секретар обкому КПУ Л. Палажченко відповідає на питання обурених чернігівців. Чернігів. Фото. 7 січня 1989 р. (Особистий архів О. І. Котенка).

Мітинг на стадіоні ім. Ю.Гагаріна під час «ковбасної революції». Чернігів. Фото. 10 січня 1989 р. (Особистий архів О. І. Котенка).

Рухівська агітація під час виборчої компанії до Верховної Ради України. Сквер Богдана Хмельницького у Чернігові. Лютий 1990 р. Фото. (Особистий архів В. Ю. Сарани).

Плакат-запрошення учасників походу «Дзвін-90» на літературно-мистецьке свято «Батурин – колишня столиця Лівобережної України» та вшанування пам'яті жертв спаленого у 1708 р. Батурина на 24 липня 1990 р. у м. Батурин Бахмацького району Чернігівської області. Липень 1990 р. (Архів Чернігівської обласної організації Української народної партії).

Групове фото учасників походу «Дзвін-90» на кордоні Чернігівської та Сумської області. Зліва направо сидять: ?, ?; стоять: дружина Л Лук'яненка – Надія, С. Черняков, ?, ?, ?, Л. Куровська, Т. Вознюк, В. Ступак, А. Кокотюха, ?, М. Збарацький, А. Шацький, ?. Фото. Літо 1990 р. (Особистий архів А. О. Шацького).

Комуністична влада блокувала приїзд учасників хору «Гомін» до м. Чернігова. с. Кіпті Козелецького району Чернігівської області. Фото учасника хору «Гомін» І. Голобуцького. 22 вересня 1990 р. (Особистий архів Ю. О. Соболя).

Концерт частини учасників хору «Гомін», які 23 вересня прибули з Києва до Чернігова. Зліва направо: І. Панченко, народний депутат УРСР О. Гудима, В. Сарана. Літня естрада на Валу у м. Чернігові. Фото. 23 вересня 1990 р. (Особистий архів І. Ф. Панченка).

Виступ народного депутата УРСР Т. Яхєвої під час мітингу на літній естраді на Валу. Поруч – В. Сарана. м. Чернігів. Фото. Осінь 1990 р. (Особистий архів В. Ю. Сарани).

Ніжинська делегація бере участь у живому ланцюзі під час відзначення Злуки УНР і ЗУНР. Київ. Фото. 22 січня 1991 р. (Особистий архів М. П. Шкурка).

Чернігівська делегація бере участь у живому ланцюзі під час відзначення Злуки УНР і ЗУНР. Київ. Фото. 22 січня 1991 р. (Особистий архів М. Д. Данилюка).

Богослужіння під час відкриття пам'ятного знаку – хреста – Героям Крут за участю делегацій національно-демократичних організацій Чернігівщини, Сумщини, Київщини. Під Крутами. Фото. Січень 1991 р.

Виступ члена медико-екологічної комісії РУХу, голови Чернігівського «Зеленого Світу» І. В. Осадціва на мітингу до роковин Чорнобильської катастрофи. Біля пам'ятника Б. Хмельницькому у м. Чернігові. Фото. Квітень. 2001 р. (Особистий архів І. В. Осадціва)

Виступ керівника Чернігівської обласної організації УРП А. Шацького на мітингу національно-демократичних сил Чернігівщини. Зліва направо: народний депутат УРСР М. Горинь, А. Шацький, В. Сарана. Красна площа у м. Чернігові. Фото. 16 березня 1991 р. (Особистий архів А. О. Шацького).

Директори шкіл № 4 М. Єфіменко та № 2 Г. Музиченко під час попереджувального голодування з вимогою зняття керівництва району на центральній площі м. Носівки. Фото. Травень 1991 р. (З особистого архіву С. В. Чернякова).

Участь прилуцького осередку НРУ в акціях протесту проти свавілля носівської районної влади. м. Носівка. Фото. Травень 1991 р. (Особистий архів В. С. Лабазова).

Учасники урочистої ходи на козацькому святі у Батурині в рамках походу «Козацькими шляхами». (У першій лаві: (?), А. Майба, О. Жогалко, Л. Лук'яненко і В. Ступак). м. Батурин Бахмацького району Чернігівської області. Фото. Липень 1991 р. (Особистий архів А. І. Майби).

Телеграма за підписами В. Сарани і В. Чепурного до Президії Верховної ради України проти ГКЧП і за вихід із складу СРСР. м. Чернігів. 19 серпня 1991 р. (Особистий архів С. В. Соломахи).

Учасники встановлення пам'ятного знаку гетьману України Івану Мазепі на Гончарівці в Батурині в рамках походу «Козацькими шляхами». м. Батурин Бахмацького району Чернігівської області. Фото. Липень 1991 р. (Особистий архів Н. М. Галковської).

Передвиборча зустріч кандидата на посаду Президента України В. Черновола з виборцями Чернігова. (Зліва направо: довірена особа кандидата в Президенти України М. Бойчишин і довірена особа кандидата в Президенти України у Чернігівській області В. Сарана, В. Чорновіл). Палац хіміків у м. Чернігові. Фото. 1991 р.

Учасники боротьби з тоталітарним режимом і за незалежність України у 1989 – 1992 рр. на Чернігівщині спільно з головою Чернігівської облдержадміністрації В. М. Хоменком, представниками керівництва Чернігівської обласної та міської рад на урочистій зустрічі в обласній державній адміністрації з нагоди 20-річчя утворення Чернігівської крайової організації Народного Руху України за перебудову. 15 липня 2009 р.

Ветерани боротьби з тоталітарним режимом і за незалежність України у 1989 – 1992 рр. на Чернігівщині біля пам'ятника «Борцям за волю і незалежність України», відкритого у червні 2009 р. м. Чернігів. 15 липня 2009 р.

Делегати Установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову (8-10 вересня 1989 р.) від Чернігівської області біля пам'ятного знаку «Борцям за волю України», встановленого у жовтні 1992 р. м. Чернігів. 15 липня 2009 р.

III. СПОГАДИ

У збірнику вміщено в алфавітному порядку добірку спогадів учасників боротьби з тоталітарним режимом та за незалежність України, які жили й діяли у 1989–1992 рр. на Чернігівщині. Упорядники не оприлюднювали ті міркування авторів, які виходять за межі визначеної теми, і позначили пропуски квадратними дужками з трикрапкою. Події, які учасники того часу відновили у своїй пам'яті, можуть містити неточності й похибки. В окремих випадках вони виправлені в тексті у квадратних дужках, примітки після тексту подані курсивом.

Оформлення спогадів уніфіковано: напочатку тексту вказані прізвище, ім'я, по батькові, наприкінці – населений пункт – місце теперішнього проживання авторів. В окремих випадках збережені авторські заголовки. Спогади, написані на прохання упорядників у 2009 р., не датовані. До спогадів й інтерв'ю, які вже були оприлюднені, додаються бібліографічні посилання.

Адаменко Микола Петрович

То був надзвичайно обнадійливий час

Кінець 80-х років минулого століття залишився в пам'яті як сповнена райдужних надій часова смуга. Звичайно ж, сприймалася вона різними людьми по-різному: одними – із захопленням, іншими – вороже, а багатьма – з недовірою. Мовляв, це навмисно організоване органами КДБ щось схоже на свободу, така собі приманка, щоб виявити інакомислячих людей і потім їх загнати за колючий дріт.

Я ж сприймав оту смугу як історичну необхідність і, попри всякі застереження, хоч мав уже за плечима 57–58 років, кинувся безоглядно в отой суспільний вир, сподіваючись використати оте (бодай тимчасове) послаблення, щоб спробувати зробити демократичні зміни незворотними і в міру сил спрямувати їх у виміряне русло бодай на місцевому рівні.

Саме відбувся інформаційний прорив. Стали видаватися такі

сміливі твори, про які ми раніше і мріяти не могли. Це стосувалося і газетних та журнальних публікацій, і багатьох телепередач. Усе те не могло не захоплювати. Багато з покоління людей, яким випало жити у ті обнадійливі часи, вже можуть однозначно сказати: їм надзвичайно пощастило, так ніби раптом вони вирвалися із-за колючого дроту на волю.

Тоді ж Спілка письменників України започаткувала нову політичну структуру – Народний рух за перебудову. Я зразу ж публічно (в газеті «Літературна Україна») заявив про свою цілковиту підтримку Руху.

Водночас почалася робота по створенню Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка. Вона почалася з утворення міських та районних організацій. Я мав можливість активно включитися в ту роботу, бо був головою районного методоб'єднання учителів української мови та літератури [у м. Сосниця Чернігівської області]. Члени того методоб'єднання ставилися до мене прихильно, навіть з повагою. І я вирішив створити районне Товариство, узявши за основу членів керованого мною методоб'єднання, доводячи своїм колегам, що вони як кваліфіковані мовники мусять стати на захист рідної мови.

Отож, усі члени районного методоб'єднання стали членами Товариства, яке, я вважав, має всі підстави називатися районним, так як членами його стали учителі не лише шкіл райцентру, а й сільських. Потім були створені осередки в меморіальному музеї та бібліотеці.

Таким чином, у квітні 1989 року районне Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка налічувало 47 членів.

Водночас я прагнув контактувати з Рухом, осередки якого вже почали активно функціонувати на території області, завжди підтримував акції цієї структури (зокрема, походи під назвою «Дзвін» та інші), які використовували заборонену українську символіку, національно-патріотичні гасла та пісні. Мене в Сосниці вважали найзапеклішим рухівцем, а вороже настроєні до Руху люди попереджували, що при зміні політичної ситуації (ностальгія за сталінізмом), мовляв, мене першого повісять або розстріляють. Однак парадокс полягав у тому, що я офіційно не належав до Руху. Для активної національно-патріотичної роботи мені вистачало статусу

голови районного Товариства української мови та члена Ради обласного Товариства. До того ж членів керованого мною Товариства (як я вже казав, це були в основному вчителі) важко було прилучити до рухівської роботи – адже їх традиційно вважали опорою компартії, а найгірше, що переважна частина їх і сама продовжувала вважати себе такими.

Правда, в Сосниці потихеньку підбирав потечієвих членів Руху учитель української мови Вільшанської середньої школи, мешканець Сосниці Григорій Олександрович Хуторненко. Вони збиралися десь у підвалі, як члени підпільної організації. І одного разу Григорій Олександрович, зустрівшись зі мною, сказав: «Я організував осередок Руху, і його члени просять вас очолити той осередок». Я познайомився з тими людьми. Здебільшого вони схожі були на таких собі народних месників, для яких пасувало оте більшовицьке гасло: «Кто был никем, тот станет всем». І я відмовився очолити ту групу. Вона видалась мені безперспективною. По суті так воно й було. Бо коли обласному Рухові (особливо після того, як його очолив Володимир Ступак) треба було активно «виходити» на Сосницю – чи то організувати якусь зустріч, чи то розповсюдити агітаційні матеріали, керівник звертався не до групи, про яку ото я казав, а безпосередньо до мене, і я прагнув сумлінно зробити все, що було треба, навіть вночі на парканах розклеював листівки (така була «революційна романтика»).

І все ж я не можу не признатися (цього вимагає сьогоднішня ситуація): уже тоді десь, може, у підсвідомості мене щось не задовольняло в роботі високого керівництва як Руху, так і Товариства української мови. Десь глибоко уловлювалась якась червоточинка, яка насторожувала і навіть лякала. Я ще тоді не міг те відчуття виразно оформити словами. Можливо, то був потяг до гучних фраз (ще з компартійного арсеналу), а, можливо, відсутність справжньої (як на мій погляд) людяності у стосунках між «верхами» та «низами». Особливо мене прикро вразило кілька фактів.

1. Як голова районного Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка, я був зобов'язаний розповсюджувати, тобто продавати періодику, яку мені надсилали з Києва. А надсилали її дуже потужно, причому вимагалась передоплата. Я кожного разу (кілька разів на

місяць) мусив іти на пошту, зі своєї кишені оплачувати те, що мені надсилалось, а потім те все розповсюджувати-продавати. Я, звичайно, міг багато чого робити у житті, а от торгувати будь-чим – те мені було не дано. Через те кожного місяця мій сімейний бюджет скорочувався і скорочувався, бо я не міг усього продати, що одержував. Склалася дивна ситуація: я не мав морального права відмовитись викупляти на пошті надіслану мені періодику та інші матеріали, а водночас усвідомлював: якщо така ситуація триватиме, то я залишуся без штанів. А ті, що керували розповсюдженням преси, вимагали від мене одного – ефективної торговельної діяльності, не вникаючи в жодні нюанси. І хто зна, чим би те все скінчилося, якби отой спосіб розповсюдження преси не замінили підпискою.

2. (Це вже стосовно Руху). Яюсь до мене повернулася приймальниця молока з села Змітнева, прохаючи поради. Місцеве начальство звинуватило її у зловживаннях, яких не встановлено було навіть на суді. Репресії стосовно її продовжувалися. І куди вона не зверталась, ніхто їй не допоміг. Я ознайомився зі всіма документами (у тому числі й судовими) і на основі того написав статтю «Змітнівський печальний детектив», яку опублікували у київському часописі «Сільські обрії». Стаття була спрямована проти колгоспного начальства (і не тільки), я говорив про беззахисність простих колгоспників, які по суті перетворені на кріпаків.

Після того, як стаття була опублікована, і сільське начальство мусило на неї яюсь реагувати, у селі Змітневі були зібрані так звані «збори уповноважених», якими керував парторг (нині секретар райкому соцпартії Іващик), які ухвалили віддати мене під суд «за оскорблення чести и достоинства председателя колхоза и правления». Мене викликав суддя і ознайомив із грубою папкою обвинувальних матеріалів. «Ждіть повістки», – мовив він.

У той час у Києві мав відбутися з'їзд Руху, на який з Сосниці мали їхати Сергій Миколайович Дерезенко (тоді він очолював осередок Республіканської партії) та згадуваний уже Григорій Олександрович Хуторненко. Я їм розповів про ситуацію, пов'язану зі мною, про підготовлену наді мною розправу, про те, що у такий спосіб влада може видзьобати нас по одному, тому попрохав передати голові

обласного Руху, щоб той, виступаючи на з'їзді, подав коротку інформацію про мою справу.

Коли сосницькі делегати повернулися з Кисва, я спитав, чи голова обласного Руху задовольнив моє прохання. Вони відповіли, що у нього на те не вистачило регламенту. Це мене обурило. Виходить, не вмерла ще теорія про гвинтики, і я виявився отим гвинтиком, якого при потребі можна замінити, як несуттєву деталь.

Я міг би не згадувати про оці червоточинки і в Русі, і в Товаристві української мови. Але часом гірка правда може стати ефективними ліками. І мій спогад – не формальна відписка, він має не славословити, а допомагати і спрямований не в минуле, а в майбутнє. І ми мусимо навчатися на власних помилках.

Звичайно ж, і Рух, і «Просвіта» внесли свій неоціненний вклад в боротьбу за незалежність України, ефективно боролися проти радянських стереотипів і прокладали собі й суспільству дорогу майже через джунглі, у тому числі і на наших обласних теренах. Адже було не лише сміливе слово, а й сміливе діло. І навіть те, що сьогодні вже вважається нормою (український національний прапор, герб, гімн) тоді доводилося вкорінювати в життя, наражаючись часом на небезпеку. Багато активних борців проти радянських реалій втрачали роботу, їх не обминали погрози та провокації, часом обвинувачення в придуманих кримінальних злочинах чи в «образі честі та достоїнства» і т. д. Не слід забувати й про те, що КДБ не міг байдуже спостерігати за тим, як нові політичні структури набувають суспільної ваги. Він прагне нашпигувати ті структури своїми довіреними людьми.

Але були й об'єктивні причини, які послаблювали названі структури. Основна із них – це семидесятирічне панування єдиної партії.

[...]

Але оті негативи виявилися пізніше, а поки що – була ейфорія, плекання надій і боротьба, часом виснажлива і нерівна, проти компартійної системи, яка мала великі репресивні можливості і великий досвід користуватися ними, вироблені десятиліттями (а то й століттями) методи тримати в покорі «нар-р-род».

У розглядуваний період владою був вироблений вибіркового підхід до нових громадських утворень. До Руху з самого його заснування

влада однозначно визначилась: «Не пуцать! Давить!» До Товариства української мови був особливий підхід. На нього від райкомів до ЦК дивилися, як на такий собі громовідвід чи механізм для спускання пари.

Пригадую, як одного разу я зібрав членів свого Товариства у кінозалі середньої школи. Вирішували якісь там питання. І раптом до кінозалу по-начальницьки енергійно заскочили завідуючий райвно та завідувач відділом пропаганди й агітації райкому компартії. Обоє спочатку сиділи і слухали. Потім стали робити різні зауваження. Обоє стали доводити, що наше Товариство не можна назвати районним, бо, мовляв, спочатку треба створювати осередки по селах, потім збирати установчі збори і організовувати районне Товариство. Формально (з компартійної точки зору і виходячи з тих же традицій) вони, можливо, й мали рацію. Але я зразу ж збагнув їхній шахматний хід: вони зробили б усе, щоб по селах створити такі собі кишенькові осередки, потім би намагалися керувати ними. Я зауважив, що вони не мають права бути навіть присутніми на зборах Товариства, бо ж не є його членами, тим паче, м'яко кажучи, не коректно давати поради-вказівки, бо ж ми не підвладні райкому компартії. Мене підтримали найбільш енергійні та принципові члени Товариства. Отож спроба райкому втрутитися в роботу Товариства зазнала поразки. Тоді завідувач райвно тут же написав заяву про вступ до Товариства і передав мені. Я зачитав ту заяву і мусив поставити на голосування. І більша частина членів Товариства (владослухняні вчителі) проголосували за те, щоб прийняти завідувача райвно в члени Товариства. Я розумів, що з боку завідувача райвно (мабуть, із благословення райкому) була спроба у такий спосіб впливати на роботу Товариства через підвладних йому учителів. Але приховану суть того вчинку я збагнув значно пізніше.

Щось подібне (лише більш витончено) відбувалося під час організації обласного Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка. Було намагання нашпигувати керівний орган Товариства надійними (на думку влади) людьми. Але й тут такий задум не спрацював.

Коли ж організовували республіканське товариство, наша обласна делегація знаходилася під цілковитим контролем влади («опікунами»

були представник ідеологічного відділу обкому компартії, який не спускав очей із жодного члена делегації, та завідувача обласним відділом освіти. А на установчій конференції головні місця у президії займали від уряду – Валентина Семенівна Шевченко, а від ЦК компартії України – один із його ідеологічних працівників.

Пригадується ще одна досить цікава подія. У грудні 1989 року відбулися вибори до Верховної Ради та до місцевих рад. Наше районне Товариство висунуло кандидатів у депутати всіх рівнів. Ось тут ми усвідомили роль і силу компартійного адмінресурсу і водночас радянських стереотипів у душах людей, зокрема (чи, може, особливо) – учителів. Останній фактор заявив про себе під час висування кандидата в депутати до Верховної Ради. Рада обласного Товариства рекомендувала Сосницькому Товариству висунути кандидатом в депутати до Верховної Ради голову обласного Товариства Чепурного Василя Федоровича. Процес висування кандидатів відбувався на суворій юридичній основі. На зборах були присутні і представники райкому компартії, і я запросив кваліфікованого юриста. Ми не могли допустити жодного навіть найдрібнішого порушення Закону про вибори.

Отож я дав характеристику присутньому на зборах Чепурному Василю Федоровичу, хоча він, як журналіст, був відомий обласному загалу, до того ж сам родом із с. Авдієвки Сосницького району. Василь Федорович теж виступив перед присутніми – спокійно, розумно, виважено. Члени Товариства, здавалось, сприйняли його виступ прихильно.

Та раптом взяла слово одна з досить перспективних, на думку начальства, учительок і заявила таке: «Шановні товариші! Навіщо ми будемо висувати кандидатом в депутати хоча й не погану, але ж приїжджу людину. Хіба серед нас, місцевих, нема достойного представника, який міг би на високому рівні захищати наші інтереси? Я пропоную до списку кандидатів внести нашого високошановного завідувача райвно».

Отже, до списку кандидатів у депутати до Верховної Ради було висунуто дві кандидатури. І в результаті таємного голосування пройшов – таки завідувач райвно.

Слід сказати, що жоден із висунутих нами кандидат не став депутатом. Райком використав усі свої важелі, щоб не допустити жодного із нас до влади. І навіть завідуючий райвно не пройшов, хоч і був по суті запеклим адвокатом радянської системи – «вибрали» більш впливового чиновника республіканського рівня.

Я ж балотувався до обласної ради як альтернативний кандидат до секретаря райкому компартії. Звичайно ж, ніхто й не сподівався, що я пройду, бо ще перед виборами у кожне село, мешканці якого мали голосувати за кандидатів до обласної ради, споряджені були спецгрупи райкому компартії, які збирали там збори і наказували людям, щоб не голосували за Адаменка, бо він же «в тюрмі сидів».

Але я стовідсотково використав ситуацію. По-перше, під час виборів я вважався недоторканою особою. До того ж мені дозволялося в районній газеті опублікувати агітаційну статтю, у якій ніхто не мав права виправляти будь-яке слово. А ще я мав змогу виступити перед виборцями десяти сіл і гостро викривав компартійний режим. Таких виступів люди ніколи ще не чули. І всупереч тотальному наступу райкому, за мене все ж таки проголосувало більше третини виборців. А після виборів до мене стало звертатися багато людей із проханням допомогти розв'язати ту чи іншу проблему. І я в міру своїх можливостей старався людям, які до мене зверталися, якось допомогти.

м. Сосниця

Бурковський Ігор Зенонович

Все почалося весною 1989 року. У номері газети «Літературна Україна» прочитав проект програми Народного Руху України за перебудову. В той час дізнався про існування Товариства української мови імені Тараса Шевченка. Вирішив відвідати чергові збори організації. На зборах познайомився з А. Іващенком, М. Петрашем, М. Шустом, М. Шкурком, В. Турчином.

Імпульсом до рішучих дій став мітинг 20 липня 1989 року біля Республіканського стадіону [м. Київ], про який дізнався з «Радіо Свобода».

На найближчому засіданні ТУМу виступив і озвучив заклик вступати в РУХ. Після зборів зібралось декілька чоловік: Іваненко, Мереуца, Шкурко, Петраш, Турчин і вирішили створити організацію.

Вирішили встановити зв'язок з Черніговом. У липні 1989 побував на зборах чернігівської організації. На них вирішувалося питання про делегатів на найближчий з'їзд Руху. Ніжин потрапив у число запрошених. Ігор Бурковський єдиний, хто потрапив до числа запрошених.

На початку осені відправили до колгоспу у село Митченки на місяць. Перед від'їздом попередив про відлучення на три дні. Приїхав до Києва на з'їзд РУХу. Слухав виступи перший день. На третій день приїхав М. Петраш. познайомився з поляками. Під кінець з'їзду співали українських пісень. Запам'ятались виступи Лук'яненка, Барладяну, Кравчука.

Приїхав до Ніжина і на найближчому засіданні ТУМу запропонував ідеї, що висловлювались на з'їзді. Викладачі інституту були дуже помірковані і не приєднувались до радикальних ідей незалежності України. Деякі члени також відходили від діяльності, коли почалися висловлення радикальних ідей.

Із головних акцій можна відзначити: допомога у відбудові церкви. Відбувалася тісна співпраця з організаціями: «Зелений світ» (Жайворонок), та «Союз Чорнобиль» (Плакса).

Офіційно початок організації можна вести з серпня 1989 року після зборів ТУМу. Перепон у реєстрації не було. Попервах «варилися у власному соку». Чернігів зверхньо ставився до Ніжина: делегата на з'їзд не дали, бо вважали за непотрібне. Тому приєдналися до Київської крайової організації. Хоча Київ також мало користі надавав.

У 1990 приєдналися до Чернігівської крайової організації. Чернігів активізувався перед виборами до Верховної Ради. Приїжджали чернігівці на проведення агітації. Поширювалася газета «Громада» (редактор Віталій Москаленко). Кандидатом від демократичних сил був Віталій Розстальний, викладач педінституту у Чернігові, якого висували у клубі залізничників.

Активно пройшов мітинг пам'яті Чорнобильської трагедії 26 квітня 1990 року.

В НДПІ встановили стенд РУХу у новому корпусі та напроти старого корпусу. Активно сприяв цьому проректор П. Никоненко. Він також надавав автобус для поїздок до Чернігова. Але ректор НДПІ Ф. Арват, боячись за посаду, почав попереджувальні розмови з викладачами та з головою НРУ І. Бурковським. Тиск чинився шалений. Було ліквідовано кабінет, де працював Бурковський. Арват заборонив збиратись в НДПІ.

В. Процько і А. Романенко запрошували на збори парторганізації КПРС.

Ніжинці займали очікувальну позицію. Дивились по ситуації. У 1990 році у організації налічувалося 25 чоловік.

м. Київ

Ванжа Вадим Хомич

Все почалось з «перестройки» – перебудови. Мій друг – Сашко Лук'яненко, рідний брат славнозвісного Левка Лук'яненка, що на той час перебував у засланні в Сибіру, розповів мені наступне: в будинку Просвіти з'явився лектор на прізвище Лук'яненко і організовує рух за перебудову. Кажуть, що це батько Левка Лук'яненка, тобто і мій батько. Але наш батько давно помер. Ми пішли разом. Зал містився в будинку «Обл[асного] Пром[ышленного] Совета» на Красній площі [у Чернігові] – так його на той час звали. Там нам пояснили, що лектор Лук'яненко працює в горкомі партії. Долаючи шлях до горкому, я висловив сумнів, стосовно лектора з горкому партії, але Сашко заспокоїв мої сумніви: «Хай хоч хто, але на лекції збиратимуться інші люди, саме вони нам потрібні». Так я познайомився з Миколою Миколайовичем Лук'яненко, що неодноразово «встромляв нам дрючки в колеса».

Мої друзі мріяли розвалити «Совітський Союз» – колиску нашого поневолення. Іншого шляху не було й не буде. Але вийшло інакше, як пізніше я гадав.

Горбачов, разом з політбюро, вирішив інакше: Горбачов очолив центр, правим став Єльцин, лівим – Лігачов. «Чий би бичок не плигав,

а телятко наше буде!» Партхозактив залишиться при владі!

І сталося: Партхозактив, їхні поплічники і їхні діти збудували свій карикатурний «капіталізм». Вони заснували «партії», парламент, що виробляє закони зручного грабунку.

Де ті люди, з якими 1 Травня 1989 року, пліч опліч ми захищали від комуністів синьо-жовті прапори? Де Сашко Котенко, що говорив про номенклатуру: «Як я їх ненавиджу!» Де Володя Павленко, з яким ми відволікали увагу міліції, щоб вчасно підвісити монтаж фотографій, коли зібралася достатня кількість людей. Вони пішли до інших партій, де ідеологи «авангарду КПСС» відволікають їх від головної мети – звільнитися від поневолення!

А до того, коли не було громади, (були при горкомі парти, при політехнічному інституті в кабінетах) я надрукував об'яви і запрошення до «руху за перебудову». Отримав велику кількість заяв. Дуже запам'яталась заява від пана Данилюка, на той час дуже смілива і, здавалось, провокаційна... Час від часу хтось підпалював нашу поштову скриньку. Весь час тинявся кременезний неприбраний чолов'яга на розі вулиць Рокоссовського – Одинцова. Сухенький, непримітний хлопець, як помітила моя дружина, щось шукав під ліжком в спальні... і таке інше. Я звернувся до міліції з приводу підпалів поштової скриньки, бо загинула якась кількість заяв і листів. В міліції спитали: «Чи є в вас вороги, яких ви підозрюєте в підпалі?» – Окрім першого секретаря горкому партії, товариша Федоренка, у кабінеті якого мені доводилось бувати, інших немає». Міліціанти ніби зникли. На цьому підпали припинились.

Моя дружина, Богуславська Майя Григорівна, була моїм вірним помічником і соратником в нашій справі. Вона розповсюджувала газету «Громада», що видавав Віталій Москаленко, друкував її в Прибалтиці і перевозив потягом з небезпечними пригодами за допомогою рухівців. Вона читала свої вірші і наповнювала душі людей світлими почуттями.

Це було на мітингу пам'яті Віталія Примакова. Вона стоїть між пам'ятником і групою можновладців з букетами і корзиною квітів, перед нею громада. Вона вказує на функціонерів і продовжує, вказуючи на пам'ятник:

Убивают и ставят памятники.
Забывают. Клянутся в памяти,
И цветы приносят к подножию,
И порочат убитых ложью...
Но зарытым в землю ни двинуться,
Ни подняться, ни плюнуть в рожу,
Тем блудливым, продажным, пакостным,
Что глумятся над светлой памятью...
Убивают и ставят памятники...

Були бурхливі овації. Це були овації поетці і ганьба убивцям...

Богуславська Майя Григорівна померла в 2005 р., 1 жовтня, не доживши двох тижнів до своїх 72 років. Похована в Яцево. В 2008 році видана єдина книжка її поезій як російською, так і українською мовами.

Пам'ятаю, як я презентував Левка Лук'яненка в клубі «Родина», що містився у гуртожитку [м. Чернігів, можливо, на вул. Рокоссовського]. Рух ще потроху набирав сили. Цікавим виявилось те, що в фойє перебувало багато партійних функціонерів, яких я там досі не бачив. Вони вишукались, ніби на параді, і їли очима «генерала», а він ішов, ледь посміхаючись, молоджавий, красивий і зовсім не схожий на в'язня, що відсидів 27 років. Мабуть, потрібен час і багато думок, щоб не страх, а лоскіт відчувати, коли очі в очі зустрічаєш своїх ворогів.

м. Чернігів

Галковська Надія Миколаївна

Поступ козацький воскрес!

Котиться хвиля
Народного Руху,
Гомін степами
гуде,
На Україні
відродження духу

Святом соборним
    гряде.
Станем під прапори
    кольору жита,
Кольору чистих
    небес,
Хочемо вільно
    любити і жити, –
Поступ козацький
    воскрес!

Такі піднесені поетичні рядки з'явилися у мене саме під час знаменитого і, як згодом виявилось, історичного походу «Козацькими шляхами». Ця культурологічна акція була організована у липні 1991 року Чернігівською обласною організацією Народного Руху України, Товариством «Просвіта», українським козацтвом. В поході взяли участь політики, просвітяни, вчителі, історики, артисти, студенти, і просто небайдужі люди з гарячими серцями і бажанням діяти на користь рідної землі, хай і в такий, нібито спокійний, мирний спосіб спротиву тоталітарній системі, як слово, пісня, заклик, безпосередній контакт, традиційні ритуали.

Пригадую, як ми урочисто збирались і освячували наш похід у центрі міста під стінами П'ятницької церкви, скільки чернігівців нас проводжало! Головною метою акції було нагадати людям про героїчне минуле Сіверщини, боротьбу наших предків за свободу, незалежність, державність в часи козаччини XVII – XVIII ст., народних повстань XIX ст., національно-визвольних змагань XX століття в Україні. Історичні факти порівнювались і співставлялись з сучасністю, спонукали до роздумів, висновків і відповідних дій. Ось така роз'яснювальна робота проводилася просто й оригінально протягом всього маршруту від Чернігова до Батурина. Наші автобуси зупинялись в центрі кожного села або селища, і ми починали співати, чи проходити такою собі колоритною процесією під звуки «Козацького маршу», який незмінно лунав з маленького магнітофона, що ніс просвітянин Іван Івашенко. Місцеві жителі блискавично збігались на площу, аби долучитись до

незвичайного видовища й дійства. Адже всі ми виглядали справді колоритно (в деяких селах нас сприймали за кіноакторів і запитували, де ж ваші коні). Ми були вдягнені в барвисті національні строї, та не ті бутафорські з клубної художньої самодіяльності, а в автентичні сорочки, фартухи, корсетки і хустки з бабусиних і маминих скринь. Козацьке вбрання чоловіків доповнювала ще й бойова зброя, яку вони власноруч виготовили за історичними зразками. Згори над нами квітли численні малинові та синьо-жовті прапори.

Звісно, це все дивувало, бентежило й вабило і в багатьох співвітчизників пробуджувало приспану національну свідомість, іноді й на генетичному рівні. Процес повернення до свого, споконвічного, попри 70 років радянської бездуховності розпочався ще й тому, що в кожній нормальній українській родині завжди зберігаються традиційно-спадкові асоціації, але в закритому, герметизованому стані. А тут все розкрилось і забуяло, ніби виплеснулось назовні.

Люди уважно слухали дивних прибульців, які хоч і мали екзотичний вигляд, все ж викликали довіру своєю щирістю, правдивістю, запалом, а ще й чимось рідним, своїм, давно забутим чи поснулим у пам'яті.

Сіверяни здивовано дізнавались про цікаві факти з історії саме їхніх поселень північного регіону України – Сіверського краю, а також знайомилися з сучасними реаліями життя. Проте, головною темою були повідомлення про стрімке зростання хвилі національного піднесення на всіх теренах Радянського Союзу і передусім – в Україні! Воістину тоді всі ми відчували, як насправді «Котиться хвиля Народного Руху!»

Пристрасні, емоційні промови гармонійно підтримували виступи співочого гурту Товариства «Просвіта», який ми пізніше найменували за пропозицією Володимира Ступака хором «Причастя». Керівником і засновником гурту була Лариса Куровська, викладач чернігівського музичного училища і активна діячка Руху та «Просвіти». Наш репертуар складався з пісень забутих, напівзабутих, а то і зовсім заборонених комуністичною цензурою. Ця обставина також загострювала увагу і зацікавленість слухачів. Свіжо і з теплотою сприймався нещодавно відроджений гімн українських січових стрільців «Ой,

у лузі червона калина», заклична пісня «За Україну!», «Гей, там на горі Січ іде», «Ой, на горі, на Маківці». Зворушливо й чутливо звучала народна лірика: «Повіяв вітер степовий», «На вулиці сурма грає», «Гей, видно село», «Тиха вода», «Човник хитається», «Їхав козак з України».

Я й донині дивуюсь, як ми могли витримувати таке величезне навантаження – фізичне, психологічне, емоційне! Співали без мікрофонів, під відкритим небом (тобто без акустики), на палючому сонці, в дорожній куряві і гуркоті машин і тракторів, по 4-5 виступів на день! Траплялися й недоброзичливі зустрічі, брутальні вигуки, погрози. Агресивні діди підходили до нас впритул і розмахували палицями. Деякі місцеві керівники залякували своїх людей, ті ховалися по хатах і тоді нас зустрічало наче порожнє село. Але то були поодинокі випадки. У більшості ж – масова зацікавлена публіка з квітами, щирою вдячністю, навіть подарунками – частували молоком, ягодами, пиріжками, рибою.

Козацькими шляхами,
Стежками, манівцями,
Крізь куряву і роси,
Стернею, навпростець
Ми довго мандрували,
І плакали, й співали,
Обвітрені і босі,
Виходили на герць
З грозою, нам гриміло
І з заходу, і сходу,
Манила тиша урвищ
І темрява гаїв.
Та з висоти і споду
Ми бачили Свободу,
Усміхнену Свободу,
Ми чули спів її.
О, Україно!

Невидимий вогонь передчуття колосальних зрушень, геополітичних

між музичними і соціально-політичними виступами. Особливо подобався слухачам мій новий вірш «Козачка», який я написала за кілька днів до походу і назвала його «Пісня», бо там поетичний рефрен (повтор) був схожий на приспів у пісні:

Я – козачка твоя,
Я – дружина твоя,
Пане полковнику
Мій кароокій.

Чому «кароокій»? Бо звукова алітерація і ... мені так хотілось.

Отож, я старанно і з почуттям декламую на імпровізованих сценах (посеред села) цей вірш. А наш музикант-акомпаніатор Микола Збарацький аж завмирає у якомусь дивному напруженні, слухаючи моє читання саме цього вірша.

І от одного пізнього вечора ми зупинились на ночівлю біля мальовничого озера неподалік Коропа. Ще горіло багаття, але майже всі учасники походу вже відпочивали у наметах.

Раптом до мене підходить Микола з баяном і тихо, схвильовано повідомляє:

– Надійко, я написав пісню на твої вірші, ходім послухасш.

Ми віддалилися від табору і я почула свої поетичні рядки в музичному озвученні. Мелодія була нескладною, але яскравою і якоюсь дуже рідною, органічною. Я її одразу запам'ятала і запропонувала продемонструвати нашому товариству. Микола тут же схопив мегафон і оголосив:

– Шановні друзі! Збирайтеся до багаття – народилась нова пісня!

Як не дивно, всі повиходили з наметів, без ремствувань і невдоволення, посідали навкруг вогнища. А ми удвох з Миколою під баян заспівали «Козачку». Нам зааплодували, і скоро схвильовані й пожвавлені козаки і козачки з задоволенням виспівували вже загальним хором нову пісню, повторивши її, може, й до двадцяти разів.

Нарешті утихомирились і знову повернулись до своїх наметів – чоловіки з упевненістю, що кожен з них і є отой мужній красень-герой полковник, а жінки й дівчата уявляли себе схожими на його чарівну дружину.

Вранці репертуар нашого співочого гурту доповнився

Отже, я погодилась на варіант «синьоокий», і це означення природно прижилось у контексті твору. Втім, щораз розповідаючи на поетичних зустрічах історію створення пісні, я підкреслюю загальненість, збірність образу полковника з широким спектром прототипів – від легендарного Івана Богуна до наших славних сучасників, серед яких безперечно і пан Володимир Бичек. До речі, в кінці минулого року за його сприяння на київській студії звукозапису була записана пісня «Я козачка твоя» у авторському, тобто моєму, виконанні в супроводі ансамблю «Джерело» під керівництвом Володимира Соломончука.

Але вперше велелюдно цю загадкову і креативну пісню ми виконали разом з Миколою і співочим гуртом наприкінці походу в Батурині у липні 1991 року, куди з'їхалась тоді величезна кількість людей з усієї України.

На цьому грандіозному святі в центрі колишньої гетьманської столиці ми натхненно співали нову пісню і не уявляли, яка фантастична доля чекає на наш витвір у майбутньому, коли його взялась виконувати народна артистка України Раїса Кириченко. Але те сталося пізніше, за два роки. А тоді ми через місяць, у серпні провели ще один похід «Козацькими шляхами» лише у іншому напрямку – Борзна, Ічня, Ніжин. І до участі у ньому я взяла свою доньку, маленьку школярочку Ганну, яка в українському вбранні з віночком на голові старанно виспівувала наші пісні та своєю присутністю, як єдина дитина, прикрашала колоритний гурт народних просвітників і будителів.

Закінчення цього походу було несподівано символічним і навіть з відтінком драматизму. Пригадую 19 серпня 1991 року, християнське свято Спаса. Іде дощ. А ми, повернувшись з походу, стоїмо в калюжах під стінами П'ятницької церкви і відправляємо святкову літургію надворі, бо в приміщення нас не пускають. Настрій пригнічений від якогось лихого передчуття. Наступного дня – повідомлення з Москви про ГКЧП. А керівники Народного Руху, «Просвіти», інших патріотичних організацій запланували проведення мітингу в парку ім. Б. Хмельницького. Я беру парасольку і їду до театру. З острахом і подивом бачу моторошну картину. Невелика юрба націонал-патріотів згуртувалась біля пам'ятника гетьману Хмельницькому, а навколо

подвійний кордон військових, котрі нікого туди не впускають і звідти не випускають. Також я помітила кілька службових машин, що стояли на вулиці Урицького.

Мої друзі і співучасники наших походів поводитись стримано і стійко. Мітинг тривав рівно, виважено, хоч і в дуже великому напруженні. Один за одним піднімались на узвишся промовці, серед них Валерій Сарана, Володимир Ступак, Василь Чепурний. Вони палко і відкрито закликали людей протестувати проти незаконного захоплення влади гекачепістами та відстоювати право суверенітету України. Люди, що тіснилися поза живою огорожею, уважно слухали промовців, але боялися переступити через той кордон. У натовпі співчуваючих, обачливих людей я на якусь мить відчула себе відторгнутою, самотньою, – це не моє місце, я маю бути т а м! І тут зустрілась поглядом з Ларисою Куровською. Вона помахала мені рукою, і я рішуче наблизилась до двох охоронців у камуфляжах:

– Пропустіть мене туди!

Один з них здивовано глянув і перепитав:

– А вам дійсно потрібно там бути, з тими людьми?

– Так, це мої друзі.

Він мовчки відсторонився, пропустив і знову став, по-хазяйськи розставивши ноги. А ми в цей час всі разом заспівали гімн «Ще не вмерла Україна». Біля нас походжали кадебісти в цивільному одязі і безцеремонно комусь коментували по рації події на мітингу. Я почула, як один із них на фоні нашого співу чітко констатував:

– Поют свой гимн.

Почуття, що охопили мене в цю хвилину, були сильні і суперечливі. Добре знаючи радянську репресивну машину, неважко уявити подальшу долю дисидентів, до яких ми всі явно належали. Щемлива згадка про доньку, близьких і любих серцю людей, гіркота від того, що зараз моя доля може різко змінитись і я зникну в небутті, і ніхто нічого про мене не знатиме, важко заповнили мою свідомість, але такі депресивні думки і почуття потужно перекривав ідейний постулат – назад дороги немає, нізачо не поступлюся, хай буде все так, як є!

Несподівано, легко проминувши охоронний ланцюг, до нас наблизилась якась жінка. Ближче ми впізнали пані Лесю з Канади,

яка також мужньо брала участь у нашому поході, часто виступала від імені діаспори. А зараз, привітавшись з нами вона, усміхнена, елегантна, по-західному розкута, як завжди розпочала спілкуватися, нібито й не помічаючи враз нашорошені постаті охоронців. А як же! Ще тут тобі й іноземка! Ми ж з її появою відчули надзвичайне полегшення. Принаймні зігрівала думка, що про нас, саме через неї, пані Лесю, дізнається вільний цивілізований світ, до якого ми всі так прагнули, мріючи про власну незалежну державу та стверджуючи національну ідею вільної України.

На щастя, заколот гекачепістів тривав недовго, всього кілька днів. Радянський Союз розпався. І 24 серпня 1991 року Україна проголосила свою Незалежність. Так розпочався новий відлік історії для нашої держави.

Неповторне, хвилююче почуття власної причетності до виборювання своєї держави сповнювало душу тоді та й тепер високою радістю і щасливим сподіванням на достойне життя. А в царині творчості всі мої емоції, роздуми, пережитий досвід спілкування з непересічними особистостями втілилися у сюжети, образи, події літературних творів:

Моя Держава
Постає мов зірка
З непевним світлом.
Дерево незріле.
Чи книга недописана.
Чи пісня, котра спинилась?
(Ну коли ж, коли
Її ми доспіваєм, браття?)...

Моя Держава
Стрілкою тремтить
На циферблаті Вічності.
Рушай же,
Рушай, поки в душах
Є снаги,

Щоб і про нас
Снувались думи й саги,
Щоб вистачило теплої відваги
Пройти крізь надокучливі сніги.

Моя Держава
Тяжко постає,
І ми вартуємо
Цілодобово.
У мирі, злагоді,
Палкій любові
Ми – незнищенні,
Ми були – ми є!

Крім наших харизматичних лідерів Валерія Сарани, Володимира Ступака, Лариси Куровської, Василя Чепурного, хочу пригадати ряд дорогих мені й шанованих людей, також причетних до буремних подій становлення української державності 1989 – 1992 років, членів Народного Руху, згодом – Української Народної партії, а також численних прихильників цієї потужної націонал-патріотичної сили, незмінною політикою якої всі 20 років є розвиток національної держави, європейська інтеграція, високі стандарти життя.

Ось ці імена: Михайло Данилюк, Іван Панченко, Анатолій Майба, Петро Антоненко, Сергій Соломаха, Олександр Жогалко, Юрій Соболев, Сергій Черняков, Сергій Бутко, Іван Осадців, Віра Дерев'яно, Ганна Милейко, Віктор Канівець, Владислав Савенок, Галина Нестеренко, Микола Андрієнко, Володимир Опришко, Олександр Гомоляко, Раїса Решетнюк, Інеса Вачнадзе, Микола Домницький, Валентин Ральченко, Олексій Івченко та багато-багато інших.

На жаль, у цьому почесному реєстрі є люди, які пішли у вічність, є такі, що з різних причин проживають нині в інших країнах, є й ті, що змінили політичні орієнтири або припинили активну діяльність. Та я певна, що те святе горіння початку дев'яностих ніколи не згасне в серці, і цю палаючу естафету всі ми з радістю передаємо нашим молодшим послідовникам. Це: Людмила Івашко, Василь Леоненко,

Микола Тополь, Василь Кирилюк, Борис Домоцький, Віктор Терещенко, Василь Пустовійт, Ігор Сухомлин, а також Андрій Глухенький, Олексій Пій, Ігор Левенок, Ганна Галковська, Світлана Головчук, Олександр Мисюра, Володимир Гаврилов, Олександр Майшев, Олександр Романенко [...].

Особисто про себе хочу зазначити, що за ці два десятиліття в моєму житті були яскраві і насичені перемоги й поразки, злети і розчарування. Але отой високий старт дев'яностих і неперервний зв'язок з рухівцями, авторитет київських лідерів Юрія Костенка, Івана Зайця, Олександра Слободяна, Івана Драча, Віталія Шевченка і також моя активна участь у громадському житті Чернігівщини й України зробили мою долю цікавою, динамічною, щораз оновленою. Це позначається в педагогічній роботі, в приватному житті, в депутатській діяльності, і, звісно, в творчості:

З Україною в серці
У майбутнє дивлюсь.
Хай зникають в п'їтьмі
Всі плачі і незгоди.
За свою Україну
Щиро Богу молюсь.
Будь щасливим довіку,
Український народє!

м. Чернігів

Данилюк Михайло Дмитрович

Крути

Тоді, коли в Галичині, Канаді, Америці, Чехословаччині молодь [у діаспорі] вшановувала річницю бою під Крутами, де «полягли, а не здались» майже 300 молодих героїв у «вільній Радянській Україні» про це було заборонено і говорити.

Та прийшов кінець «імперії зла». «Розвалилась зла руїна –

пробудилася країна», почалася горбачовська перебудова, йшов 1989 рік, народжується РУХ, Товариство української мови, Меморіал та інші громадсько-політичні організації. У чернігівських газетах «Громада», «За Україну» з'являються статті про Крути. У 1990 році студенти з Києва та Львова встановлюють березовий хрест на місці, де відбувся бій українських військових частин з ордами Муравйова, котрий було знищено. У 1991 році у кінці січня вдруге встановлюється березовий хрест з вінком з колючого дроту, і 29 січня в присутності представників більшості областей України проводиться його освячення та панахида за полеглими героями.

З Чернігова на освячення символічної могили полеглим під Крутами прибуло 14 членів РУХу та багато працівників КДБ. Їхали ми електричкою до Ніжина, у Ніжині об'єднавшись з київською та ніжинською групами, доїхали до станції Крути. Під станцією Крути по глибокому снігу направились до місця символічної могили. Якийсь Іван Іванович, голова сільської ради, старався нас зупинити, але побачивши велику кількість людей з синьо-жовтими прапорами відійшов у сторону.

У 1998 році до 80-ї річниці бою під Крутами було насипано високу могилу, та встановлено хрест із металу, кругом могили були установлені чавунні плити, виготовлені у Львові, з написом всіх областей України. На реалізацію цього проекту в Чернігові було зібрано 11570 крб. 29 січня при великій кількості представників всіх областей України були проведені урочисті заходи.

З того часу кожного року 29 січня в Крутах проводяться урочисті заходи, часто за участю депутатів Верховної Ради України та Президента України*.

У серпні 2006 року Президент України В. Ющенко відкрив Меморіал «Пам'яті Героїв Крут». Україна пам'ятає своїх героїв. «Крути – це не трагедія трьохсот юнаків, це акт віднови цілої нації, Крути не стали святом поминок – це свято героїв». Бій під Крутами започаткував новий період безперестанних змагань за ідеал самостійної Української держави.

м. Чернігів

* На пропозицію національно-демократичних організацій області Чернігівське обласне управління в справах молоді та спорту підготувало обласну комплексну програму «Молодь», що була затверджена розпорядженням Представника президента України в Чернігівській області № 488 від 22 жовтня 1993 року, якою починаючи з 1994 р., було започатковано щорічно відзначати 22 – 30 січня Дні пам'яті молодих героїв-борців за волю України та розпочати роботу по створенню Меморіалу студентам, які загинули під Крутами. В період 1995 – 1998 рр. обласна влада на чолі з П. Шаповалом ігнорувала заходи по вшануванню пам'яті Героїв Крут. В 1996, 1997 рр. за ініціативою Чернігівської Станиці Української скаутської організації «ПЛАСТ» (станичний С. Соломаха) були проведені I-а та II-а крайові пластові зустрічі в Дні Пам'яті Героїв Крут в м. Чернігові та на ст. Крути за участю пластунів з Чернігова, Києва, Одеси, Рівного, Тернопільської області, Чугуєва Харківської області, Каменець-Подільського та Світловодська Кіровоградської області й учасників III-ї крайової пластової зустрічі у 1998 р. в м. Києві.

Дворник Анатолій Михайлович

Ті акції, що проходили козацькими шляхами області, були започатковані "Просвітою" і Народним Рухом міста Чернігова.

Автобусами учасники прибули до міста Борзни. Вони читали вірші, то проводили концерти з патріотичними піснями, виголошували промови. Були серед учасників артисти обласної філармонії, письменники, композитори, такі як М. Збарацький, тодішній керівник Народного Руху – В. Сарана. Багатьом людям «відкривали очі» на дійсний стан речей у нас в Україні, після панування російського шовінізму та інтернаціоналізму.

Людям розповідали їхню історію, яка була заборонена і незнана ними. Нас навчали тоді у школах чужої історії, римської, совкової, азійської, і тільки не рідної української. Бо вона була заборонена. А

рідна поряд, це ж Батурин і Крути. До речі, за Крути. Ніхто із пересічних громадян, як зараз кажуть, і не знав, де був той бій трьох сотень молодих козаків з бронепотягом Муравйова, поки не приїхали Львів'яни і не привезли з собою великого березового хреста і не поставили його обабіч дороги, що веде до села Печі Борзнянського району, за залізничним переїздом. А як ставили той хрест, то селяни наші дивились здивовано, бо для них це було дико. А деякі поміж собою називали їх «бандерівцями».

А вже потім, коли організувався Чернігівський козацький полк, то В. Бичек, А. Лісовий, В. Левченко та інші з районними сотнями Борзни, Батурина, Ніжина стали доглядати і проводити акції по вшануванню пам'яті загиблих ГЕРОЇВ КРУТ.

Спільно з осередками Руху проводили кожен рік панахиди із священниками Київського Патріархату по загиблих героях Крут.

Отже, Рух Чернігівщини був «провісником весни» в Україні, до якого потяглися люди, як до життєдайного джерела духовно стомлених і майже виснажених українців.

А потім також започаткували козацьке свято в Гетьманській столиці Батурин, яке проводилось в кінці травня на місцевому стадіоні. В перші роки стільки збиралося людей, автівки ніде було припаркувати. То ставили попід дворами. Люди тягнулися до своєї історії, якої не знали, а знати хотіли.

А ще пам'ятаю був такий випадок: на «Дзвін-90» приїхали священники Київського Патріархату до Борзни, то місцевому благочинному М[осковського] П[атріархату] надійшла вказівка зверху, що приїдуть католики забирати церкви наші. Так він організував загін бабусь з палицями боронити свою парафію. І вони агресивно оточили автобуси і протестували. А деякі люди стояли осторонь і з острахом спостерігали, чим воно закінчиться. У людей ще був той страх, що роками практикувався владою.

А Народний Рух своєю працею відкривав дорогу національній ідеї і вів до неї.

м. Борзна

Єрмак Володимир Олександрович

[...]

Кілька цікавих моментів пов'язані з моїм рухівством, до якого в селі [с. Олешня Ріпкінського району Чернігівської області], до речі, поставилися нормально (адже до Руху входили і Драч, і Павличко). Але в райкомі партії це дуже не сподобалось. Захистив мене, як не дивно, перший секретар райкому партії – Євген Дмитрович Галушко. Комуністи – не були однаковими.

Коли призначили пропагандистом до територіальної комсомольсько-партійної школи, не втрачав нагоди ознайомлювати своїх слухачів з ідеями Руху. Ось під такою вивіскою вів рухівську пропаганду.

У 1991 році на Чернігівщину приїхали представниці Союзу українок з Києва, Після їх візиту вирішив домагатися присвоєння нашій школі імені Софії Русової, педагога, просвітительки і члена Центральної Ради.

1 грудня того ж року відбувався референдум. Школа перетворилася на виборчу дільницю, мені випала місія спостерігача від Руху на виборах. Хотілося, щоб поряд із прапором Української РСР вивісили і національний. На сесії сільської Ради йшлося про те, щоб підняти два стяги, але сільська Рада відхилила пропозицію. Однак школа все ж не сільрада. Підійшов до представника району з тим же проханням. Він попередив: «Відповідальність берете на себе». Я кажу: «Тоді ми прапор підніmemo посеред двору, де волейбольні сітки висять». Гарячі голови (а серед тих, що прийшли голосувати, і напідпитку виявились), кинулися знімати старий прапор. Нарешті дозволили, начебто, і червоно-синій, і жовто-блакитний. Дехто вжахнувся. Я ж переконував, що за незалежну Україну треба голосувати під національним прапором.

Голова комісії вирішив скласти акт. Підкликав міліціонера, мого колишнього учня – Сергія Дудку. Він тоді навчався у школі міліції у Львові. Хороший хлопець, зараз продовжує освіту у Києві (в академії). Сергій мене запитує: «Писати?» Відповідаю: «Пиши». Склали той акт відчепно. У другій половині дня підходить голова комісії, пропонує:

«Давай акт порвемо». Знищили кримінал. А, взагалі, розповідати багато можна.

Анатольєва Т. Це право – думати інакше (інтерв'ю з В. Єрмаком) // Гарт. – 1994. – 1 квітня.

м. Чернігів

Жигінас Сергій Вільямович

1989 рік. Час змін, час перебудови й гласності. По телебаченню транслюють з'їзд народних депутатів СРСР. У пресі з'являється раніше ретельно прихована правда. Але це все в Москві, а в Чернігові все як і раніше – таке відчуття, що десь життя зміниться, а ми так і залишимося існувати в Парку радянського періоду. Неприсямне відчуття. Треба щось робити, інакше зовсім страшно – треба шукати однодумців.

От так я й потрапив на збори представників неформальних організацій у Будинку культури будівельників, де побачив, що ці організації, виявляється, у Чернігові є, просто людей у них дуже мало, і знають про них далеко не всі – так що, можна сказати – повезло, що знайшов. На цих зборах розглядалися і питання про координацію дій, і про якесь об'єднання. Для цього виділили по три представники від Товариства української мови ім. Т. Шевченко, Демократичного руху сприяння перебудові (ДРСП) і товариства «Меморіал». Сюди ж приписали й мене (мабуть, запропонував кілька вдалих формулювань у резолюцію зборів – а тут статут створювати), а оскільки ні в яку організацію я не входив, то записали «від кооператорів».

Незабаром після цього я прочитав у газеті «Літературна Україна» пропозицію про створення Народного Руху України за перебудову і проєкт програми й уставу нової організації – це було саме те, що було потрібно. Цю ідею я обговорив з лідерами неформальних організацій: В. Сараною, А. Котенком, В. Москаленком, В. Розстальним, В. Ванжою та іншими – всі її підтримали, а отут саме назавтра ДРСП проводить свої збори, на які запросили представників інших

неформальних організацій, тобто всі зберуться. Одна проблема – у голови ДРСП М. Лук'яненка на ці збори були свої плани – розширення ДРСП, а створення нової, могутнішої організації, здатної поглинути ДРСП, його зовсім не влаштувало.

І от 9 липня 1989 р. всі зібралися в будинку кооперативного технікуму. На вході роздавали анкети ДРСП і форму заяви про прийом до цієї організації, паралельно розповсюджувалась анкета Народного Руху, що я підготував і розмножив. Почалися збори, як звичайно, затвердженням порядку денного. Я запропонував включити до порядку денного пункт про створення Чернігівської регіональної організації НРУ – і от отут плавний плін зборів порушився. М. Лук'яненко різко виступив проти цієї пропозиції, а всі лідери неформальних організацій – підтримали. Коли дійшло до голосування, члени ДРСП більшістю голосів включили цей пункт до порядку денного. Під час обговорення питання, пристрасті вже вгамувалися, і розширені збори ухвалили рішення щодо створення Чернігівської регіональної організації НРУ. Для організації роботи Руху до Установчого з'їзду були також створені Рада та Виконавчий комітет, який на першому засіданні призначив мене координатором. Таким чином, Народний Рух у Чернігові виник як об'єднання всіх неформальних організацій – Товариства української мови, «Меморіалу», Гельсінської спілки, і значної частини ДРСП, що перетворило його, з однієї сторони, в дійсно широкий рух, а з іншого боку, в організовану опозицію існуючому ладу. Треба відзначити, що надалі, незважаючи на всі розходження цілей й методів діяльності кожної організації, всі питання вирішувалися демократичним шляхом, і за перший рік жодного конфлікту в Русі не було. Виключенням була тільки частина активістів ДРСП (в основному комуністів) на чолі з М. Лук'яненком, які більше піклувалися про чистоту своїх рядів, а не про реальну діяльність. У свій час комуністичні ідеологи спробували створити плутанину, підтримуючи «альтернативний Рух», але особливого успіху ця витівка не мала. Зрештою, залишки групи оголосили про саморозпуск.

Молода організація Народного Руху відкрито заявила про себе – проводилися публічні акції на вулицях міста, на багатьох

підприємствах були створені осередки Руху (особливо численні на заводі автозапчастин і Чернігівському радіоприладному заводі), готувалися до публікації номери газети «Громада». В обстановці тотального контролю влади «рухівці» власним прикладом доводили, що можна мати власну думку, можна відкрито її висловлювати, не боячись влади й парткомів, можна бути вільною людиною. І це щастя вільної людини, навіть більше – щастя людини, що звільнилася й показує іншим шлях до волі, набагато сильніше тих неприємностей, які влада й партапарат намагалася вчинити інакше. А цього теж вистачало. Так, по кількості приводів у міліцію активісти Руху міцно посіли перші місця. Наприклад, збір підписів під пропозиціями до проекту Конституції, що готувалася, закінчився затримкою всіх його учасників. Треба сказати, що міліція займалася цим без особливої наснаги, з обов'язку служби, розуміючи, що розповіді про деструктивну діяльність Руху – не більш, ніж міф. Дуже наочно проявлявся антидемократичний характер чинного законодавства. Пам'ятаю, суддя гаряче переконував мене у своїй солідарності з нашими діями, після чого присудив до штрафу в 1000 карбованців за організацію на Красній площі мітингу протесту проти дій щодо розгону мітингу у Вільності (де були використані війська, що спричинило численні людські жертви).

Наприкінці серпня – початку вересня влада домоглася звільнення з роботи активістів Руху (В. Москаленка, С. Жигінаса, В. Розстального), подбавши про те, щоб їх вже нікуди не брали (мій товариш, директор фірми, одержав відповідне орієнтування, про що й розповів мені). Це, напевно, виявилось для них не кращим рішенням, тому що надало нам набагато більше часу на діяльність у Русі.

Настав час їхати на I Всеукраїнський з'їзд у м. Києві, що відбувся 8-10 вересня 1989 року й проголосив утворення масової суспільно-політичної організації Народний рух України за перебудову. З'їзд запам'ятався, як свято Волі. Як це контрастувало із сумнозвісними комуністичними пленумами, які проводилися за відпрацьованим сценарієм зі слухняним виконанням статистами своїх ролей. Три дні ми прожили зовсім в іншій країні і залишати її не хотілося.

Після з'їзду замовчувати НРУ у партійно-державного апарату

можливості вже не було, і в пресі з'явилася маса публікацій, в яких, не шкодуючи чорної фарби, намагалися дискредитувати нову організацію.

Новий 1990 р. підготував Рухові несподіваний сюрприз – «ковбасну революцію». У неділю, 7 січня, активісти Руху зібралися біля пам'ятника Б. Хмельницькому. Це місце щонеділі ми використовували для зустрічей, тому що свого приміщення у нас не було, правда, й звідтіля нас періодично розганяла міліція. Очікуючи на мітинг, ми сформулювали свої вимоги до влади й партократів, а їх вистачало. Вони були в основному політичні і мали дійсно забезпечити основні конституційні права. Разом з Віталієм Москаленком я пішов до нього додому, і через якийсь час наші пропозиції в резолюцію мітингу були готові.

О другій годині ми були вже на площі біля обкому компартії, де вже зібралося 200 – 300 чоловік, які вимагали відповіді першого секретаря обкому Л. Палажченка. Шуму було багато, а толку мало: то гучномовця не було, то бажання слухати. І тут уперше наочно виявилось, що люди, які не давали говорити партійним функціонерам, замовкали, почувши слова «Народний Рух». Очевидно, образ ворога, створюваний комуністичними ідеологами, спрацював, але тепер вже проти них за принципом «ворог мого ворога – мій друг». Так що вплив Руху був зворотною стороною його цькування в пресі. Скориставшись цим впливом, активісти Руху організували нормальне ведення мітингу, число учасників якого швидко зростало. Розпал емоцій був дуже високий – багато хто з виступаючих вперше привселюдно висловлював свою точку зору, найбільш наболіле. Учасники мітингу заповнили всю площу перед обкомом, їхня кількість дійшла до 3 – 4 тисяч. Періодично доводилося спиняти гарячі або провокаційні заклики – перевірити партійні склади продуктів або подивитися, як живе перший секретар обкому. Уперше на цьому мітингу міліція не могла повністю контролювати ситуацію й зверталася до Руху за допомогою щодо підтримки порядку. Вимоги, що пролунали у виступах на мітингу, були внесені в резолюцію, за кожен пункт проголосували окремо. Одним з пунктів була вимога вжити заходів і відзвітувати протягом трьох днів – у середу ввечері призначили новий мітинг на тому ж

місці. Тим, хто не жив у Радянському Союзі, важко уявити, чим це було – змусити відповідати всесильну й всеконтролюючу партію.

Протягом цих днів міська влада й обком при підготовці мітингу координували свої дії з Рухом. Проблеми виникли з місцем проведення мітингу – справа в тому, що площа перед обкомом партії здатна вмістити не більше 5 тисяч чоловік, а очікувалося втричі більше мітингуючих (в дійсності було близько 25 тисяч чоловік). Як представник від Руху в оргкомітеті з організації мітингу, я дав згоду на проведення його на стадіоні ім. Ю. Гагаріна, здатному вмістити таку кількість людей, чим викликав різку критику деяких активістів Руху. У той час недовіра до влади була настільки сильна, що в те, що мітинг переноситься на стадіон, багато людей не повірили, й прийшли до обкому, крім того, побоювалися збиратися на мітинг у замкнутому просторі через ймовірність застосування сили з боку влади. Домовилися, що тих, хто прийде до обкому, Рух колонами відведе на стадіон. Для підстрахування, обком повинен був забезпечити установку для радіомовлення, щоб була можливість проводити мітинг і біля обкому, якщо виникне така необхідність.

10 січня, о шостій вечора, разом з А. Майбою і В. Москаленком я був на площі. Роздобувши гучномовець, ми вишикували людей у колони й повели центральними вулицями на стадіон – такого багатотисячного ходу із синьо-жовтими прапорами й гучномовцями ніхто в Чернігові ніколи не бачив, та й уявити не міг. Біля обкому нікого не залишилося. Колони людей вільно дісталися стадіону, де вже от-от повинен був розпочатися мітинг.

Зненацька чую з динаміків, що Сергія Жигінаса міліція просить підійти до центральної трибуни. Там мене зустріло керівництво міліції, й попросило проїхати на площу перед обкомом, бо там діється щось страшне, і міліція нічого не може вдіяти. Я негайно погодився, машину, щоправда, шукали хвилин двадцять. Коли ми приїхали на площу, там вже зібралось досить багато людей (біля півтори тисячі), які галасливо вимагали розпочати мітинг, розгойдували юрбу, дехто був напідпитку. Ганок обкому захищало три ряди міліції, й туди поки що ніхто не намірявся. Пройшовши в будинок обкому, я побачив чоловік дванадцять у цивільному, із засобами радіозв'язку, досить стурбованих і похмурих.

Обіцяної машини з гучномовцями не виявилось, і я зажадав терміново встановити на ганку будинку політпросвіти мікрофон і наявні колонки, щоб можна було почати альтернативний мітинг, а тим часом забезпечити машину голосного зв'язку. Мікрофон було встановлено, мені дали провідника і внутрішнім переходом провели з обкому в будинок політпросвіти. Впало в око, що біля кожного вікна стояло по 2-3 чоловіка з фото- й кіноапаратурою: таких величезних об'єктивів у звичайному житті бачити не доводилося. У вестибюлі світло було погашено, виднілися тільки силуети досить великої групи людей, мабуть спецназ. Відкрив мітинг – почалися виступи. Але з'ясувалося, що потужності мікрофону не вистачає – ті, хто стояв позаду, почали напирати на передніх, вдавлюючи їх у скляні двері будинку політпросвіти. Не хотілося навіть думати, що відбудеться, якщо юрба вдавить людей всередину будинку – перед застосуванням зброї проти демонстрантів влада в той час не зупинялася, а тим, хто стоїть позаду не видно, й не чути, що відбувається усередині, тобто міг бути «ефект м'ясорубки». Через мікрофон прошу трохи відійти, але ті, хто позаду не чують. І нікого з Руху нема на площі. Довелося під час чергового виступу пройти по внутрішньому переході знову на ганок обкому, і по одному, починаючи з останніх рядів, переконувати відійти назад, а людей уже кілька тисяч. Тепер потрібно бігти на ганок будинку політпросвіти, бо там знову звучать якісь провокаційні заклики.... Взагалі, все це було досить моторошно, і коли поверх голів замайорили синьо-жовті прапори активістів Руху, що поверталися з мітингу на стадіоні, просто гора з плеч звалилася. На моє прохання рухівці утворили півкільце навколо мікрофону, хтось зачитав резолюцію мітингу на стадіоні, яку мітингуючі біля обкому підтримали. Час підійшов до півночі, мітинг пора було закінчувати. Але люди, намовчавшись за 70 років радянської влади, не хотіли розходитися – кожен бажав виступити. Попередивши оточення, я оголосив про закінчення мітингу й обірвав мікрофон, а рухівці стримали натиск самих відчайдушних ораторів. На щастя, на цьому все закінчилось.

Коли запитують про роль Руху в 1989 – 1990 роках, ці чотири дні «ковбасної революції», на мою думку, є кульмінаційною точкою його діяльності:

по-перше, до моменту «ковбасного бунта» Рух уже існував і був відомий, як опозиція існуючому режиму, тому під час тих подій виявився по суті єдиним, хто мав авторитет (слова «Народний Рух» здатні були зупинити будь-яку юрбу);

по-друге, Рух зумів організувати й направити енергію вибуху народного обурення в конструктивне політичне русло, що дозволило уникнути руйнувань і насильства, а також продемонструвало марність обвинувачень в екстремізмі, якими партійна преса залякували людей, намагаючись відштовхнути від Руху;

по-третє, успішне завершення подій (влада й партія змушені були виконати більшість вимог), надихнуло людей на боротьбу за свої права, дозволило позбутися страху – на багатьох підприємствах всевладдю парткомів прийшов кінець, і не тільки в Чернігові, але й у районах, і в інших містах СРСР.

м. Чернігів

Карпенко Валентина Федорівна

Вперше про РУХ я дізналася в 1989 році від свого брата – Віталія Шевченка, котрий в той час працював журналістом в м. Києві, був учасником I з'їзду РУХу. Він розповідав про діяльність рухівської організації в Києві та Фастові, де проживав, привозив мені листівки, газети та літературу про РУХ.

В той час РУХу на Ічнянщині ще не було. Проте передумови для створення осередку цієї громадської організації були. В Ічні був осередок «Просвіти», засідання якого я почала відвідувати. На засіданнях часто були В. Салата – журналіст районної газети, Н. Кондра – вчитель, а пізніше директор Монастирищенської школи-родини, М. Московка – поет, головний санітарний лікар району, А. Грицай – вчитель історії середньої школи № 1 м. Ічні, В. Колос – тодішня завідувача районної бібліотеки, В. Голець – журналіст. Очолював «Просвіту» В. Гаврись. Ці та інші люди були поєднані бажанням захистити українське слово, національну культуру, внести корективи в збанкрутілу ідеологію. Вибори рад трудових колективів, деяких керівників, особливо середньої

ланки, дедалі наростаючий шквал газетних публікацій про невідомі сторінки історичного минулого, nelaковану дійсність, труднощі в економіці розхитали монолітно-стереотипну свідомість мас, пробудили вже не окремих одиниць. Пам'ятним залишився захід, організований «Просвітою», за участю працівників культури, школярів, представників громадськості на сцені РБК восени 1993 року, присвячений вшануванню жертв голодомору 1932 – 1933 рр. (режисер – О. Власенко). Багато хто з ічнянців тоді вперше почув про масштаби тієї трагедії. В пам'яті також концерт української пісні та поезії за участі талановитої співачки Н. Кондри та не менш талановитого поета А. Зігори, ведучою якого була А. Грицай. Концерт, організований просвіт'янками, з успіхом пройшов на сцені РБК та Парафіївського будинку культури.

«Просвіта» брала активну участь у підготовці та проведенні референдуму за незалежність України та у виборах першого президента України. Члени «Просвіти» були агітаторами, членами і головами комісій при проведенні референдуму.

Хоча ідеї РУХу багато хто підтримував, та створювати осередок РУХу не поспішали. Остерігалися, бо поширювалися чутки, що всілякі пограбування і бандитські напади – то справа рухівців.

Перші осередки РУХу як громадської організації утворилися на Ічнянщині на початку 1992 року, після III з'їзду – спочатку Ічнянський, а через два місяці Парафіївський. Головою Ічнянського осередку було обрано В. Ф. Гаврися – пенсіонера, колишнього вчителя виробничого навчання середньої школи м. Ічні, а головою Парафіївського осередку мене. На той час я працювала заступником директора Парафіївської середньої школи.

[...]

сmt. Парафіївка Ічнянського району Чернігівської області

Картун Федір Пилипович

Напередодні Дня Конституції України в 2005 році в районному будинку культури відбулись урочисті збори. Районний будинок культури

був переповнений. На зборах я сидів поруч з Миколою Сергійовичем Єфіменком. За активну державницьку позицію, особистий вклад, в ім'я розбудови незалежної України та з нагоди Дня конституції нам з М. С. Єфіменком та іншим нашим побратимам були вручені почесні грамоти. Вручав вибраний нами наш голова Носівської райдержадміністрації (від Української Народної Партії) Микола Петрович Андрієнко. А почались події в Носівці ще задовго до цього. Стара система постійно, впродовж тривалого часу готувала собі опозицію. Свавільля чиновників, проблеми, що виникли з Афганістаном, Чорнобилем, корупція брали своє.

У 1990 році М. С. Єфіменко, будучи II-м секретарем Носівського райкому КПРС побував на курсах в Києві і приїхав звідти іншою людиною. Його розум і серце заповнили інші ідеї...

...1 травня 1991 року М. С. Єфіменко на чолі неповної середньої школи № 4 м. Носівки прийшов на мітинг комуністів. Учні та вчителі тримали в руках гасла явно антивладні, антикомуністичні. Мені запам'яталося гасло: «Доки Приходьки і Сотниченки будуть управляти нами»? Їх підтримували учні та вчителі школи № 2, які тримали такі ж гасла. Я особисто теж розкрив свій плакат, який тримав під піджаком. Всі учасники демонстрації ходили до цих шкіл, вчитувалися у гасла і згадували. А після першого травня – розпочалось... переповім це коротко: вибух проти свавільля влади в Носівці. Йшли спочатку не як рухівці, бо ще було багато кривотолків. Після так званої «Носівської революції» активісти зібрались в школі № 4, обговорювали події, склали плани на майбутнє. В засіданнях приймали участь і майбутній голова райдержадміністрації (2005 – 2007 рр.) М. П. Андрієнко і його син Ярослав. М. С. Єфіменко потім уже започаткував газету «Демократична Носівщина». Спочатку про народний Рух не заявляли офіційно. На одному із засідань підняли це питання. Пропонувалось (ініціатором був саме М. С. Єфіменко) спочатку створити районну організацію ПДВУ (Партія демократичного відродження України) із наступним переходом в Рух. Пан Пивовар Володимир Миколайович як активний учасник запропонував перейти в існуючу вже тоді (в 1991р.) УРП. Я особисто перейшов

в УРП і очолив її. УРП Носівщини стала асоційованим членом Руху. Нам ділити було нічого. Ми жили одними ідеями. Як розвивались події 1991 року розказують газети...

м. Носівка

Кияшко Олена Олексіївна

Путч 1991-го. Чернігівський варіант

О шостій двадцять ранку 19 серпня 1991 року мені зателефонував мій друг і колега Владислав Савенок. У голосі була тривога. «Увімкни радіо. В країні переворот. Горбачов, як сказали, хворий. Невідомо, чи взагалі живий. Поговоримо на роботі» .

Ми тоді працювали в газеті «Чернігівські Відомості», і вона, як на той час, вважалася газетою відносно «вільнодумною», демократичного спрямування.

Перша реакція

Я відразу зателефонувала редактору опозиційної газети «Громада» Віталію Москаленку. Він сприйняв це, як невдалий вранішній жарт, і невдоволено буркнув щось на зразок: «Знайшла привід розбудити». Я тоді сказала: «Дивись, щоб тебе у ліжку не заарештували».

Схоже, що це подіяло, бо через кілька хвилин він уже сам передзвонив: «І справді переворот».

На роботі обстановка була напружена. Владислав приніс із собою радіоприймач, і ми слухали «Свободу» та «Бі-Бі-Сі», бо більше інформації не було ніякої.

Наш редактор Ніна Сотник дізналася, що в міськвиконкомі повинні відбутися збори так званого партійно-господарського активу, а її на них не запрошують. Це був поганий знак. Несподівано в нашій редакції з'явився колега з «Деснянської правди» і ніби не зовсім серйозно, під'юджував, мовляв, що ви тепер, демократи місцевого розливу, заспіваєте.

Водночас прийшов колега з обласної «молодіжки», активний просвітянин Василь Чепурний і привітався до мене таким чином: «Нехай живе Компартія, що влаштовує перевороти». Він сказав, що іде в Рух на термінові збори, бо треба ж якось на все це реагувати. І додав: «Щоб там не було, а Бобик здох». Як молода людина, він здався нам максималістом. По «Свободі» відомий тоді журналіст-демократ Анатолій Стреляний розповідав, що в разі перемоги самопроголошеного ГКЧП реакція прийде надовго.

Ніна Сотник тоді сказала: «Звичайно, мене звільнять. Що з нами всіма буде? Головне, дітей шкода». У нас (а Влад, покійний нині Вася Струтинський і я вважалися тими самими демократами, яких багато колег не сприймали) також не було ніяких ілюзій.

Пізніше нам стало відомо, що на зборах, які провела рада демократичних організацій Чернігівщини, було направлено телеграму на адресу Верховної Ради – ніякого ГКЧП не визнаємо.

Після того кілька її представників пішли до облвиконкому за дозволом на проведення мітингу. На той час вже пройшла по українському, точніше, як тоді казали, по республіканському радіо інформація про те, що Кравчук, на той час голова Верховної Ради УРСР, заявив, що на Україні ніякого ГКЧП нема.

За словами В. Москаленка, на це вони і посилалися під час переговорів. З боку облради переговори вів нині покійний Олександр Лисенко і, за словами В. Москаленка, його реакція на цей аргумент була такою: «І Кравчук ГКЧП визнає». Дозволу на проведення мітингу вони не одержали.

Коли я понесла на обласне радіо огляд чергового номера нашого тижневика, то на вахті побачила двох військових з автоматами.

Увечері біля П'ятницької церкви представники Руху і «Просвіти» взяли участь у молебні, який провів священник УПЦ Київського патріархату. По центральному каналу телебачення розповідали про запровадження в Москві комендантської години і про список людей, яких будуть затримувати як «небезпечних осіб». Показали і виступ Л. Кравчука, щоправда, з купюрами, які не можна було не помітити.

На дикторів, які читали ці тексти, без жалю не можна було дивитися. А коли показали прес-конференцію «гекачепістів, особливо

Янаєва з тремтячими руками, і неприховано-скептичну реакцію на це деяких журналістів, то моторошне очікування розвитку подій змінилося відчуттям політичного фарсу. І це давало надію.

Мітинг біля П'ятницької церкви

Наступного дня ситуація нагніталася, хоча кадри з Б. Єльциним на танку, які все-таки проскочили по телебаченню, підтверджували, що він не заарештований і готовий до опору. Що робиться в Києві, ми майже не знали, крім чуток про те, що представники Народного Руху України вимагають від Л. Кравчука більш рішучих дій.

Що ставити в черговий номер, ми не уявляли. Інформації про нараду в міськвиконкомі практично не було, крім того, що там закликали підтримувати дисципліну і «наводити порядок» (зрозуміло, який).

Почали з'являтися телеграми на підтримку ГКЧП. Першу з них (про інші, якщо вони і були, потім так ніхто і не дізнався) надіслали лідери обласної ветеранської організації.

Оскільки номер газети ми готували нейтральний, я зранку виконувала якесь буденне редакційне завдання і забігла додому не стільки переобідати, скільки послухати «Свободу».

У цей час мені подзвонив Василь Струтинський: «Демократична опозиція проводить збори – це умовна назва мітингу. Ти жінка і можеш не ходити туди. Мітинг біля П'ятницької церкви. Ми з Владиславом ідемо. Початок за півгодини».

У цей час «Свобода» розповідала про те, як захисники Білого дому в Москві гуртуються в очікуванні штурму.

Коли я підбігла до драмтеатру, то побачила, що прохід до скверу перекрито з обох боків міліцією. Якись дві випадкові жінки хотіли пройти, щоб скоротити собі шлях, і почули: «Обійдіть вулицею».

Ідучи прямо за ними я не встигла й розкрити сумочку, щоб дістати посвідчення, як хлопці переді мною розступилися. З одного боку я висвітлювала громадсько-політичне життя і на мітингах мене бачили часто, причому на деяких бувала не тільки, так би мовити, з обов'язку. А з іншого...

Увесь сквер по периметру був оточений щільним кордоном міліції. «Щоб потім нікого не випустити», – подумалось. – І як швидко зреагували!»

Людей зібралось небагато, адже повідомити про мітинг можна було хіба що по телефону. Василь Панасович Литвин ходив з радіоприймачем і повідомив останню новину: «Сльцин оголосив себе Верховним головнокомандувачем». Він же і став вести мітинг.

Добре пам'ятаю, що на мітингу виступав нинішній голова обласної організації Української Народної партії Володимир Ступак. Перед початком мітингу він почав роздавати листівки, які, напевне, були привезені з Києва (на жаль, у мене вона не збереглася, а це вже історія). Був дуже зворушливий момент, коли міліціонери кинулися за цими листівками, забувши про свої місця в ланцюгу оточення.

Хоча пам'ятаю й інше, коли якісь дві невідомі мені жінки, що, напевне, випадково проскочили крізь міліцейський кордон, репетували: «Проти кого ви тут виступаєте? Нам треба порядок!».

Серед мітингуючих були члени депутатської групи «Чернігів», що діяла тоді у міській раді, – пам'ятаю Сергія Соломаху і Юрія Крисанова.

Цікаво, що прийшли тоді на мітинг і ті, хто з якихось причин на той час з Руху вже повиходили, хоча й стояли біля його витоків, як-то Олександр Котенко чи Сергій Жигінас. Останній прийшов разом із Віталієм Москаленком, і той жартував: «Жигінас так перелякався, що вирішив сховатися в моїй квартирі».

Владислав Савенок, а ми стояли поруч, на це жартома зреагував так: «А що, нормальний хід. Приходять за Москаленком, а там – Жигінас. Приходять за Жигінасом, а там – Москаленко».

В цей час я помітила, як до нашої розмови дослухаються двоє молодиків. Помітив це і Влад. Відвівши мене вбік, він сказав: «Ці хлопці з КДБ, я знаю по мітингах». До речі, увесь мітинг знімався такими ж хлопцями на відео чи кінокамеру.

Коли після поразки путчу за участю депутатів з групи «Чернігів» була спроба розслідувати ситуацію безпосередньо в нашому місті, то вони знайшли дві телеграми від керівництва обласної ветеранської організації – одну на підтримку путчу, а іншу, пізнішу, із його

засудженням, а також дивилися цей фільм. Принаймні мені говорив Сергій Соломаха: «Я бачив вас в історичному кадрі».

Ходили чутки, що міліцейський кордон був не випадковим і нас звідти могли відправити до «органів», але достовірність цієї інформації я особисто не перевіряла.

Повернувшись додому, відразу ж включила приймач. «Свобода» передавала, що війська таки почали штурм «Білого дому». Втім, що це станеться, було зрозуміло з останніх повідомлень.

Добре пам'ятаю, що прямий репортаж тоді вели кореспонденти Максим Соколов та Андрій Бабіцький. Вони працювали дуже професійно, але десь о-пів на другу, коли пролилася перша кров захисників «Білого дому», вони згорнули свій репортаж, вибачившись перед слухачами. Було очевидно, що хлопці побоюються за своє життя.

Цей момент, а ще епізоди мітингу біля П'ятницької церкви мені постійно згадуються, коли нинішні політики «лівого розливу» починають говорити про «карликовий путч», його нібито інсценізацію, попередні домовленості та інші подібні речі.

Тоді ж, коли репортаж обірвався і в квартирі запанувала тиша, у мене була одна думка: «Все. Рубікон перейдено. Що б не було завтра, але починається нова історія. Хоча завтра може бути і страшно». Втім, фактично це вже було сьогодні – друга година ночі. Як не дивно, сон прийшов швидко, немов упала в провалля.

Перелом

Вже о п'ятій без будильника була на ногах і кинулась до приймача. «Свобода» повідомляла, що штурм відмінили і війська повертаються назад. На жаль, є троє загиблих серед захисників «Білого дому».

Втім, прозвучала інформація і про те, що танки із Гончарівського рушили на Київ. Останнє мене неабияк занепокоїло, бо в ті часи про компартійні порядки і звичаї існувала приказка: «Якщо в Москві відрізають нігті, то в Києві – рубають пальці». Хоча загалом настрої був піднесений.

На роботу прийшла першою, але відразу ж за хвилину залетів

сяючий Савенок, з порогу розмахуючи касетою. Це було інтерв'ю з Народним депутатом України Тетяною Яхесвою (вона висувалась і пройшла до парламенту від чернігівських демократичних сил), яке він записав по телефону сьогодні ж вранці.

До речі, Т. Яхєєва теж говорила, що відступ військ у Москві не означає, ніби з путчем уже покінчено, танки рухаються на Київ і представники «Народної ради» (так називалось тоді створене у Верховній Раді об'єднання національно-патріотичних сил) збиралися йти до військових, аби переконати їх утриматися від виконання непродуманих, спрямованих проти свого народу наказів. Це інтерв'ю ми відразу ж почали готувати в номер.

Потім в нашій редакції з'явився колега – журналіст Сергій Павленко, на той час редактор «Комсомольського гарту».

Радісний та усміхнений, він писав заяву про вихід з КППС, примовляючи: «Це ж треба, такий привід, такий привід! Давайте, приєднуйтесь».

Ми з Василем Струтинським почали розмірковувати, чи можна нас вважати комуністами, бо партійні внески не сплачували вже більше дев'яти місяців, тобто з часу створення «Чернігівських відомостей». За статутом Компартії, якщо ти не заплатив внески за три місяці, то фактично втратив зв'язок зі своїм осередком і підлягаєш виключенню.

Але на той час партія вже швидко втрачала свої ряди і прискорювати цей процес компартійні функціонери явно не хотіли, тож і проявляли небачену ліберальність. Більше того, на той час ми з Василем не стояли навіть на партійному обліку.

Цікаво, що, з одного боку, ми самі цього не хотіли, а, з іншого, нас сама ж партія «виштовхувала», щоб не мати зайвого клопоту з опозиціонерами (я була в товаристві «Меморіал», Василь входив до «Просвіти») і створював незалежний журнал «Літературний Чернігів»). Тож ставити на партійний облік у газету «Чернігівський вісник» нас не захотіли, мовляв, вас троє (третім був Сергій Циганков – відповідальний секретар Чернігівський відомостей), то й створюйте свій осередок. Нам з Василем це було тільки на руку.

У цей час вже «прокинулось» і радіо московське, почало давати нормальну інформацію.

Події розвивались стрімко і просто приголомшували. Самогубство Пуго (коли потім показували натовп захисників «Білого дому», запам'ятався плакат «Нас уже не вСПУГОнуть»), надто підозріле самогубство Кручини...

Якось ці жертви не вписуються у версію «карликового» перевороту, яка через деякий час почала нам нав'язуватися. Втім, і відразу після того, як путч «захлинувся», у Чернігові на зібранні у міськвиконкомі компартійний лідер Микола Скоробагатько «сміливо», з «викривальною» тональністю говорив про те, що «за його інформацією» молоді хлопці – захисники «Білого дому» загинули не тоді, коли танки наступали, а, навпаки, при відступу.

Наслідки

Потім, коли Л.Кравчук заборонив Компартію, почалося виселення з партійних кабінетів. Були у нас місцеві «герої», які трималися за свої столи до останнього, телефонували до нашої редакції, вимагали присутності журналістів, гласності. Одне слово, намагалися вчинити гвалт. Дехто з них зараз у Чернігові при досить непоганих посадах, дехто підживився на бізнесі, дехто потім працював на інших, не компартійних кандидатів і на інші партії.

З ініціативи депутатської групи «Чернігів» у міськраді було створено групу, яка мала б з'ясувати, хто підтримував антиконституційні дії. З'ясували вони небагато. На пошті було зафіксовано дві телеграми від обласної ветеранської організації – одна на підтримку ГКЧП, інша – вже із засудженням. Щодо іншого, то безперечно діяло телефонне право.

До речі, вже не пам'ятаю, на який день після путчу, нам подзвонив читач і повідомив, що за обкомом партії дим, щось спалюють. Владислав Савенок відразу ж побіг туди. Дійсно, у гаражах (де зараз розміщуються машини «швидкої допомоги»), спалювали документи.

Владислав навіть приніс документальне підтвердження – напівобгорілий шматок паперу з якимись відомостями, що стосувались політнавчання.

Щодо інших, по-справжньому важливих, то вони вже були знищені,

що підтверджували сліди паперорізальної машини. Про все це ми написали в газеті «Чернігівські відомості», а фактичне підтвердження – «трофей» Савенка – ще довго зберігався у нас на шафі як документальне підтвердження.

Втім, навряд чи хтось із компартійних вождів тоді наполягав би на спростуванні – не та була ситуація. З іншого боку, багато хто з них завбачливо подумав про «тили». Хто тільки міг, намагався щось ухопити з компартійного майна, яке почало конфісковуватись і передаватись іншим організаціям.

Незалежність

Проголошення Незалежності, як-то кажуть, уже «висіло» в повітрі. Тоді Верховна Рада працювала у вихідний – швидше за все, це була субота. Я тоді приїхала до батьків у Мену. Про те, що Верховна Рада проголосувала за Акт проголошення Незалежності, мені з радістю повідомив тато. Це сталося у день його народження.

Тоді ж, 24 серпня 1991 року, багатьом було зрозуміло, що КПУ злякалася різкого демократичного повороту в Москві і намагатиметься зберігати комуністичну Україну у незалежному варіанті.

Пам'ятаю, що «за» Незалежну Україну голосували тоді комуністи і їхній лідер Станіслав Гуренко. Через декілька років мені випало брати у нього інтерв'ю (до Чернігова Гуренко приїхав у статусі народного депутата і представляв якусь свою програму економічного розвитку).

Під кінець інтерв'ю він почав говорити на улюблену тему комуністів – «возз'єднання трьох братніх слов'янських народів». Несподівано, через кілька інших запитань я до цього повернулася: «Чому ж тоді ви голосували за незалежність?» – «Знаєте, в політиці бувають різні ситуації».

До речі, проти незалежності України в 1991 році проголосував заступник голови Верховної Ради, представник демократичних сил харків'янин Володимир Гриньов. Пізніше під час перших виборів Президента України він балотувався на цю посаду.

Мітинг у Чернігові з приводу проголошення Акта незалежності

України не був надто велелюдним: організувати його у вихідний, та ще й серпневий день, коли люди у відпустках, хто на городах і дачах, було непросто.

На ньому були присутні і деякі, на той час вже колишні, працівники компартійних органів (після путчу в Україні заборонили Компартію). Від однієї з них я почула: «В цьому житті ми вже за бортом». І вона, і всі інші за бортом не опинилися, просто пересіли в інші чиновницькі кабінети. Дехто обзавівся досить солідним бізнесом. До речі, коли після закриття райкомів партії рядовим комуністам роздавали партійні квитки, найбільш надійним наказували: «Будуть вибори – голосуйте обов'язково за Мороза». То ж про тили комуністична верхівка завчасно подбала, і це їй вдалося.

Згодом цей путч обізвали «карликовим» і зробили, як на мене, велику помилку. В Росії це кінець-кінцем обернулось поверненням до авторитаризму, а в Україні – спекуляціями на щиросердних народних прагненнях.

А спільне у нас одне – підкилимна політика, безкарність якої породжена «всепрощеньською» політикою до серпневого путчу та його організаторів.

Сайт «Високий вал»

<http://val.ua/politics/ukraine/192744.html>

20 серпня 2008 р.

з наступним редагуванням автора

м. Чернігів

Козачок Микола Федорович

Як це було

Осередок Народного Руху України був створений у м. Бахмачі у серпні 1991 року, а зареєстрований виконкомом Чернігівської крайової організації НРУ 29 жовтня 1991 року під № 71.

Головою осередку був затверджений М. Ф. Козачок.

Перше бойове хрещення ми отримали при підготовці проведенні першого Всеукраїнського референдуму в грудні 1991 року. Велику допомогу в підготовці проведення цього референдуму нам надали львів'яни, які приїхали до нас напередодні у м. Бахмач. В місцевому готелі не було вільних місць, тому члени місцевого осередку НРУ запропонували львів'янам оселитися в їхніх квартирах. Так, у М. Ф Козачка проживало 5 чоловік, у В. О. Пушкар – 3 чоловік, в М. Р. Гончарова – 2 львів'янина.

Разом ми об'їздили всі села району, побували навіть в самих віддалених від райцентру хуторах.

Не скрізь нас зустрічали гостинно. В деяких селах району, таких, наприклад, як Красне і Григорівка, голови колгоспів так настроїли механізаторів і скотарів, що вони поприходили на зустрічі з нами з вилами і лопатами, а в с. Григорівка місцевий коваль прийшов з кувалдою в руках. Всі без винятку були добряче напідпитку, всі вигукували одні і ті ж заучені слова: «Геть, бандерівці, звідси», «Ми вас сюди не запрошували» і т. п.

Нас дуже здивувала поведінка львів'ян. Вони спокійно виходили з автобуса, підходили без ніякої боязні до цих агресивно налаштованих людей і спокійно починали розмову. Через декілька хвилин агресивність в цих людей зникала, а перед від'їздом з цих сіл ці ж самі люди запрошували львів'ян до себе в гості. Нас це дивувало. Ми зрозуміли, що львів'яни – люди особливої формації.

Населення Бахмацького району за незалежність України на першому всеукраїнському референдумі проголосувало на 92,8%.

У 1992 році разом з Батуринськими рухівцями ми примусили керівництво районної державної адміністрації зняти з приміщення прапор неіснуючої держави СРСР, а підняти прапор незалежної України.

У цьому ж році головою районної ради був обраний бувший перший секретар Бахмацького райкому компартії В. П. Птуха. До нас, тобто до голови осередку НРУ М. Ф. Козачка та голови осередку ПДВУ О. Г. Харитоненка, звернулось із заявою декілька депутатів районної Ради з твердженням, що на першій установчій сесії районної Ради були сфальсифіковані результати виборів голови. Декілька депутатів не з'явилися на установчу сесію, декілька не взяло участь у

голосуванні на знак протесту проти виставленої кандидатури, але головою районної ради «став» В. П. Птуха.

На той час змінити цю ситуацію міг тільки районний референдум про недовіру «вибраному» голові районної Ради.

Разом з ПДВУ ми провели спільні збори і вибрали оргкомітет по проведенню районного референдуму про недовіру вибраному з грубими порушеннями на першій установчій сесії районної Ради В. П. Птусі. Але зареєструвати цей спільний наш оргкомітет повинен був Птуха. Він відмовився це зробити.

Ми звернулись в районний суд зі скаргою на неправомірні дії В. П. Птухи. Районний суд нам теж відмовив. Залишалось звернутися тільки до обласного суду. Що ми і зробили, звернувшись за допомогою до місцевого юриста. На обласний суд, куди нас запросили з головою ПДВУ О. Г. Харитоненком, нас уважно вислухали, але в проведенні районного референдуму про недовіру голові Бахмацької районної Ради відмовили. Вердикт відмови був такий, що ми неправильно з юридичної точки зору склали заяву на колегію обласного суду. Хоч заяву писали не ми, а досвідчений юрист з вищою юридичною освітою, якому згодом було присвоєно почесне звання «Заслужений юрист України».

м. Бахмач

Котенко Олександр Іванович

На жаль, мені не довелось часто зустрічатись з В'ячеславом Максимовичем особисто. Найбільш часто я спілкувався з ним упродовж 1989 року в Києві. В той час я був представником від Чернігівщини у Комітеті з організації I Всеукраїнського з'їзду НРУ. Ми збиралися здебільшого на приватних квартирах. Завжди на цих зустрічах був присутній В'ячеслав Чорновіл. Моє перше враження: людина дуже енергійна, рухлива. Розмовляв він дуже швидко, але це був не той випадок, коли слова йдуть попереду думок, навпаки – слова часто не встигали «наздоганяти» думки та ідеї В. Чорновола.

То був надзвичайно складний період в історії РУХу, який тільки-но народився, ще не став організаційно на ноги. Тому було дуже

важливо якнайшвидше провести І з'їзд НРУ, але комуністична антиукраїнська влада на чолі з В. Щербицьким заборонила надавати приміщення для проведення зібрання. Тоді В'ячеслав Максимович терміново з'їздив до Вільнюсу, де через «Саюдіс» домовився, що І з'їзд Руху пройде у столиці Литви. В той же час велись перемовини з секретарем ЦК КПУ з ідеології Л.М. Кравчуком про надання приміщення у Києві. Влада коливалась і ніяк не могла прийняти остаточне рішення. Тому Чорновіл був готовий ще раз їхати у Вільнюс, щоб узгодити це питання. Він буквально заряджав нас своєю енергією. «З'їзд будь-що треба провести у Києві!» – повторював він.

В'ячеслав Максимович, та й всі ми розуміли важливість проведення такого з'їзду саме в Україні. У тому, що І з'їзд Народного Руху України успішно пройшов у Києві – у великій мірі заслуга В. Чорновола. Тому що без його енергії та організаторських здібностей підготувати та провести у такий короткий термін цей дуже важливий для долі України з'їзд було б неможливо. Багато він допомагав цінними порадами нам, представникам областей.

З плином часу ті чи інші постаті в історії падають, забуваються або стають великими. Певен, що справжнє значення постаті В. М. Чорновола для історії України, здобуття нею Незалежності в повній мірі буде оцінено нашими нащадками. А зараз ми можемо тільки схилити голови перед всеперемагаючим Духом цієї Людини.

Матеріали до громадських читань «В'ячеслав Чорновіл і Чернігівщина: до 70-річчя від дня народження борця за незалежність України, визначного політичного і державного діяча» : Навчальний збірник / Чернігівська облдержадміністрація, упр. з питань внутр. політики та зв'язків з громадськістю; Черніг. центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів держ. влади, органів місц. самоврядування, держ. п-в, установ і орг.; Уклад.: С.В. Бутко, Ю.В. Музика, М.В. Фесенко. – Чернігів: ЦППК, 2007. – С. 20.

Лабазов Віктор Станіславович

Із особистого щоденника рухівця

Прилуцький Рух заснований 25 серпня 1990 року. Організаційне засідання проходило в актовому залі НГВУ. До ініціативної групи входили Ігор Павлюченко Віктор Погуляй, Віктор Лабазов. У РУХ заяви подали 25 чоловік. Через тиждень головою осередку був обраний В. Погуляй, співголовами – Йосип Кут, В. Лабазов.

У хронологічному порядку, більш-менш упорядковано із особистого щоденника, подаю деякі найбільш відомі акції Прилуцького РУХУ за 1990–1991 рр. На завершення цієї своєрідної хроніки рухівських буднів побіжно згадані деякі події 1992 р., які наочно ілюструють, що після проголошення Незалежності України боротьба далеко не завершилася...

1990 рік

1-7 вересня – підтримка голодуючого В. Єрілова.

3 вересня – мітинг на стадіоні з цього приводу.

14 вересня – упорядкування бюста Шевченка.

16 вересня – святкування 900-річчя Прилук, приїзд до міста Степана Хмари, Володимира Яворівського, покладання квітів до пам'ятника Шевченку, мітинг біля церкви.

23 вересня – мітинг на стадіоні з приводу голодування В.Єрілова.

24-26 вересня – пікетування РУХом сесії Прилуцької міської ради щодо голодування В. Єрілова.

13-16 жовтня – пікетування Прилуцького райкому КПУ з цього приводу.

7 листопада – участь у демонстрації проти відзначення Великої жовтневої соціалістичної революції у Прилуках.

20-22 листопада – спроба перекрити дорогу групі членів КПРС, які їхали до Верховної Ради УРСР виступати проти Степана Хмари. Автобус прорвався, ледве не подавивши людей.

31 грудня 1990 р. – 1 лютого 1991 року – пікет у холі виконкому

Прилуцької міської ради на знак протесту проти ненадання приміщення для РУХу.

3-7 січня 1991 р. – організація виступів хору з м. Пустомити Львівської області у м. Прилуки та смт. Ладан.

1991 рік

20 січня – день злуки УНР та ЗУНР – мітинг біля церкви в м. Прилуки, інша група рухівців на чолі з В. Лабазовим виїхала до м. Гребінка, де провели спільну акцію з київською групою, очолюваною Іваном Зайцем.

1 лютого – 17 березня – активна агітація проти союзного референдуму, розповсюджено близько 50 тисяч листівок.

15 лютого – випуск за допомогою рухівців міста Пустомити першого номеру газети «Світанок над Удаєм».

9 березня – покладання квітів до пам'ятника Шевченку.

5-7 квітня – організація поїздки групи прилуцьких дітей на Великдень до міста Пустомити Львівської області.

26 квітня – акція до річниці Чорнобильської катастрофи.

1 травня – у м. Прилуки участь у контрдемонстрації під гаслом «Хай живе антикомуністична солідарність трудящих».

25 травня – виїзд у м. Носівка на підтримку голодуючих вчителів.

13-16 липня – організація виступів хору з м. Пустомити Львівської області на відзначення річниці з дня підписання Декларації про державний суверенітет України.

24-25 липня – виїзд у смт. Батурин на святкування 500-річчя козацтва.

17 серпня – похід «Козацькими шляхами», проведений спільно з чернігівцями (Гмирянка – Вільшана – Ічня).

18 серпня – звітні збори Руху, головою обрано В. Лабазова, заступниками – М. Федоренка, А. Кисляка.

19-21 серпня – у м. Прилуки мітинги проти ГКЧП, збір підписів проти Хунти.

24 серпня – мітинг на площі м. Прилук, підняття синьо-жовтого прапора на балконі міської ради.

25-27 серпня – заборона компартії, опечатування Прилуцького міськкому та райкому КПУ.

8 вересня – підняття синьо-жовтого прапора над Прилуцькою районною радою.

9 вересня – прапори зірвані, початок голодування біля Прилуцького райкому КПУ, в якому брало участь 10 чоловік. У цей період – 3 мітинги, блокування Прилуцького райвиконкому, приїзд на допомогу 4 автобусів з активістами-патріотами з м. Івано-Франківська.

3 жовтня – завершення голодування на Прилуцькій міській площі мітингом, у якому брало участь 9 тисяч чоловік.

Після голодування і до 1 грудня 1991 року – активна кампанія на підтримку референдуму за Незалежність і на підтримку кандидатури В. Чорновола на посаду Президента України.

У цей час – приїзд хору з м. Івано-Франківська, концерти у місті Прилуки та по селах району, розповсюдження листівок, агітація біля [центрального] універмагу, виїзди в м. Бахмач, м. Пирятин [Полтавської області], м. Ніжин, м. Срібне, смт. Варва, с. Мала Дівиця, смт. Ладан, м. Носівку. Випуск другого номера газети «Світанок над Удаєм».

Інші акції цього періоду

Жовтень 1990 р. та вересень 1991 р. – виїзди до Верховної Ради України.

Жовтень 1990 р. – участь у II Всеукраїнському з'їзді РУХу.

Жовтень 1991 – виїзд до смт. Батурина на встановлення Хреста загиблим козакам.

Січень – лютий 1992 р. – підтримка страйку в Прилуцькому міськпобуткомбінаті, підтримка страйкомів Держстраху та АТП.

28 лютого – 1 березня 1992 р. – участь у III Всеукраїнському з'їзді Руху.

19 березня 1992 р. – затримка військового літака з 10-ма тоннами цукру, який нелегально вивозився до Росії.

25-30 березня 1992 р. – висунення Г. М. Саченка на посаду Представника Президента по Прилуцькому району.

22 квітня 1992 р. – покладання будяків до пам'ятника Леніну.

1 травня 1992 р. – Урочиста присяга на вірність Україні на Центральній площі м. Прилуки.

13 червня 1992 р. – участь у I Конгресі молодих політиків.

3-5 липня 1992 р. – пікетування Верховної Ради України з вимогою відставки уряду В.Фокіна.

8-9 серпня 1992 р. – м. Київ, участь у святкових заходах, присвячених 50-річчю ОУН-УПА.

23 серпня 1992 р. – проведення Всеприлуцького Віче до Дня Незалежності, проведення акції по написанню на пам'ятнику Леніну «Кат України».

25 серпня – 15 вересня 1992 р. – кожного тижня на пам'ятнику Леніну поновлювався напис «Кат України», проти В. Лабазова порушено адміністративну справу.

16 серпня 1992 р. – Прилуцький міський суд виправдав В. Лабазова.

[...]

м. Прилуки

Лозовий Олександр Миколайович

З початком перебудови в СРСР гласність розбудила у багатьох українців глибоко приховані національні почуття. Ці почуття вже під кінець 80-х рр. ХХ ст. багатьма почали висловлюватись відкрито, але, як правило, на основі націонал-комунізму.

Початком національного відродження можна вважати 1988 р., коли було утворено «Просвіту», а справжній курс на відродження України і українства було прийнято Народним Рухом України з 1989 р.

Перші паростки національного руху в Прилуцькому районі проросли в селі Жовтнєве серед учителів школи, яких підтримала і частина колгоспників, працівників культури та медицини. Серед молодих учителів школи виділилась група «національно свідомих», які не лише підтримували Рух, але і активно несли ідеї в маси. Тут необхідно згадати, перш за все, учителя англійської мови Віктора Лабазова, учителя історії О. Лозового,

учителя музики О. В. Горбаня, завгоспа школи О. В. Панченка. З самого початку до цієї групи приєдналися директор будинку культури М. О. Степаненко (нині сільський голова), медпрацівник А. М. Буцолла, колгоспники Ф. П. Сушко, А. Г. Пугач, пізніше колгоспний агроном М. С. Ярославський, тренер ДЮСШ О. В. Фесюра

Жовтневе в ті часи було не рядовим селом району, а, скоріш за все, обличчям району за показниками розвитку господарства. У селі було два Герої Праці, голова колгоспу – член ЦК КПУ, були делегати різних компартійних з'їздів, пленумів, конференцій, навіть одна доярка – член бюро райкому компартії. Постійними гостями у селі були працівники райкому, райвиконкому, обкому партії. Навіть, здається, у 1990 р., був сам тов. Палажченко – перший секретар обкому компартії. У 1989 – 1990 рр. їх візити були не стільки з метою господарського контролю, бо показники господарювання активно падали, скільки агітаційними. Всі – по декілька разів на місяць – на кожному сході, на виробничих нарадах, партійних і комсомольських зборах, на сесіях сільради очорнювали «ворогів народу» просвітян і рухівців, спочатку тих, що в Києві, а потім і місцевих.

Перші просвітяни і рухівці Жовтневого (тоді їх ніхто не розрізняв) просто мали свою позицію, що відрізнялася від позиції сільського начальства і, головне, не боялися висловлювати її публічно: на тих же зборах і сходах, в розмовах серед людей, в обговореннях тих чи інших політичних подій. Крім цього, активно розповсюджували газети демократичних видань, різні листівки та значки. Ті рухівці, що були членами колгоспу, активно почали боротися з керівництвом колгоспу та парторганізації. Керівництво колгоспу і села спочатку (принаймні в приватних розмовах) навіть були готові співпрацювати, але потім районна влада поставила їх на іншу сторону барикад в боротьбі за українську ідею та Україну. Почалося навішування ярликів, приниження і оббріхування, погрози і переслідування, залякування.

Почалося все з педколективу, куди було направлено для «перевірки» інспектора районного відділу освіти, щоб «поставив на місце ворожих учителів». Почали з учителя англійської мови Віктора Лабазова. Інспектор нічого «не нарив», і тоді вирішили через профспілкові збори винести вирок, вигідний районному відділу освіти. Директором школи

тоді був І. Я. Сушко – людина толерантна і демократична, хоч і не виявляв симпатії до НРУ. Піти на підлість він не міг і не пішов. Просвітяни і рухівці сьогодні щиро вдячні І. Я. Сушку за чесну і принципову позицію, хоч у ті часи йому було дуже непросто. Збори ж так і не висловили суворої догани В. Лабазову переважною більшістю голосів. Навпаки, після зборів переважна більшість педколективу прямо чи опосередковано підтримала РУХ і Просвіту.

Фактично в середині 1990 р. демократичний осередок Жовтневого нараховував до 15 осіб. Члени осередку пропагували ідеї РУХу і в сусідніх селах – Малій Дивиці, Білоричиці, Петрівці, Обичеві. На виборах 1990 р. до Верховної Ради СРСР до 10% жовтневців на проголосували за генерала Громова, а переважною більшістю – проти Палажченка до Верховної Ради СРСР.

Велася робота по відродженню українських традицій. Вітаючи працівників ферми з Новорічними святами, діти школи вперше в історії села провели колядки та щедрівки з текстами, що використовувалися з сивої давнини, згадуючи Бога та всі Різдвяні святки. Безліч заходів було проведено серед дітей школи і їх батьків. Співали пісень і декламували тексти «націоналістичного характеру». Чоловічий хор Жовтневого Будинку культури вдома і на огляді художньої самодіяльності району вперше на Прилуччині того ж таки 1990 р. виконав пісню «Ой, у лузі червона калина».

Найбільше сили в цьому напрямку прикладали: директор Будинку культури М. О. Степаненко, учителі О. В. Горбань, Н. І. Горбань.

Перші результати роботи рухівців були виявлені на березневому референдумі 1991 р. Тоді, під шаленим тиском з боку району, рухівці вели агітацію проти перебування України в складі СРСР. 78 жителів (більше 10%) проголосували проти Союзу. Цей результат був шокуючим для Прилуцького райкому КПУ.

Під час ГКЧП частина членів осередку дещо відійшла, але основна маса залишилася і продовжувала боротьбу.

На референдумі 1 грудня 1991 року більше 90% жовтневців висловилися за незалежність України і близько 10% віддали голоси В. Чорноволу.

с. Жовтневе Прилуцького району Чернігівської області

Лук'яненко Микола Миколайович

Одного разу я виступав з лекцією в колективі камвольно-суконного комбінату. Розказував про рішення партії, як вони виконуються в Чернігові. Було багато запитань і відповідей на них, але це не сподобалось секретарю парткому Воробей. Надійшов донос у міськом партії. В доносі зазначалось, що лекція не носить мобілізаційного характеру, не згуртовує працівників на виробництво, розвалює трудову дисципліну. Такі були погляди на правдиву інформацію. Та ніщо не могло спинити процес демократизації. З'явилися у мене односторонні, хоч ще і не багато. Вирішили в Чернігові створити громадську організацію, яка б своєю роботою сприяла перебудові, виконанню рішень партії.

Настав час дій. Домовився з деякими односторонніми про проведення зборів. Вирішили зібратися в приміщенні товариства «Знання», яке розміщалося у міськкомі компартії.

12 жовтня 1988 року на збори зібралось лише п'ять чоловік а саме: Коваленко Василь Романович, Кулаєв Валентин Миколайович, Литвин Василь Панасович, Лук'яненко Микола Миколайович, Струтинський Василь Миколайович. Ще декілька чоловік із запрошених не прийшли.

Обговоривши різні пропозиції, вирішили: всіх учасників зборів вважати ініціативним комітетом по створенню документу, з наступною доробкою і редагуванням, взяти пропозицію т. Лук'яненка М.М. Протокол цього засідання підписали: Лук'яненко, Коваленко, Литвин.

Так було започатковано створення громадської організації на Чернігівщині. В програмному документі своєю метою ми поставили ту, яка була поставлена 19 партконференцією.

На чергове зібрання, що відбулось 19 жовтня, прийшло чотири чоловіка, а Кулаєв та Струтинський заявили про свій вихід. Та лихо біди початок, як мовиться. Прийшли нові люди, це Костюченко Любова Іванівна, Яхєєва Тетяна Михайлівна, Коношевич Едуард Григорович, Раїна Борис Миколайович. Поповнення достойне: два кандидати наук, профкерівник, керівник з будівельної організації. За цей час члени ініціативної групи побували в редакціях газет, педінституті, КСК, архітектурному заповіднику. Наступне зібрання переглянуло

програмну заяву та прийняло відредаговану, назвавши її так: «Заява ініціативного комітету по створенню Демократичного Руху сприяння перебудові». Робота почалась.

Ще на початку травня в Чернігові виникла філія гельсінської спілки, а її керівником став Я. Мостепан. Це була ідейно згуртована група людей.

Заслужений журналіст Б. Наріжний, не гаючись, випустив струмисько бруду на цю організацію в статті: «Куди і з ким прямує УХС».

По місту замайоріли блакитно-жовті прапори, що було справою УХС. У багатьох це викликало шалену ненависть, в інших патріотичні почуття. Наростала поляризація поглядів на процеси, що відбувались в суспільстві, що не могло пройти мимо нашого комітету. Вважаючи, що настав час – приймемо рішення про проведення установчої конференції ДРСП на дев'яте липня 89 року. На засіданні комітету виникло питання про те, кого запрошувати на конференцію, а вірніше – збори, бо це різні поняття. Одні вважали, що учасниками конференції можуть бути лише ті, хто підпише анкету про визнання Заяви ініціативної групи від 12 жовтня 88 року, а В. Литвин, Л. Костюченко настояли на тому, щоб запросити всіх бажаючих. Забігаючи наперед скажу, що саме ця позиція привела до зриву конференції. Домовились, що відкриє конференцію Л. Костюченко, а з доповіддю про роботу комітету виступить М. Лук'яненко. Декларацію про утворення ДРСП оголосить В. Литвин. Постало питання про місце проведення конференції. Всі прохання до міськвиконкому про надання приміщення виявились марними. Вирішили провести конференцію в лісі, біля с. Халявин, та змилювалась над нами дирекція кооперативного училища, що було тоді по вулиці Попудренка. Дня 9 липня – чекали з нетерпінням і мабуть не тільки ми. Як то буде ?

[...]

Коли проходила реєстрація учасників зборів, то крім анкети, затвердженої комітетом, роздавалась М. Богуславською інша, такого змісту:

Заявление.

Прошу принять меня в Черниговское отделение Народного Руху

України. С основними принципами НРУ согласен.

Дата.

Подпись.

Таких анкет виявилось аж 43, а ті, хто їх заповнював, мабуть, і не думали, що це не анкети ДРСП. За змістом цієї анкети виходило, що в Чернігові вже існує відділення НРУ, а насправді його не було. То в яку організацію були адресовані ці анкети за задумом автора? Друге питання: чому цей автор, будучи щирим патріотом Руху, – анкету написав російською? Наскільки мені пізніше стало відомо, то в цей час органи КДБ готувались до з'їзду Руху і створювали альтернативні організації Руху в багатьох областях. Були такі пропозиції у вересні 1989 року і до нашої організації, але ми їх відхилили. Це був відступ від оповіді про збори, тому продовжу.

Коли ми на подвір'ї обговорювали наші подальші плани, мене покликали до зали. Було там чоловік тридцять і обирали раду та виконком. Вже забулось, хто входив до ради, а склад виконкому я записав. До нього увійшли: Костюченко, Ванжа, Розстальний, Сарана, Москаленко, Чепурний, члени УГС: Мостепан, Котенко, а також такі, що я нічого про їх діяльність не чув. Це були: І. Бурковський, І. Павленко та В. Єрмак і С. Жигінас, які невідомо як прийшли на збори, коли вони проводились на квартирі М. Богуславської. Невідомо, для чого в цей список включили і мене. Мабуть, тому і покликали.

Зал я покинув. Члени виконкому, що залишили зал разом зі мною, і ті, хто розумів, що там відбувається, 20 липня зібрались на чергове засідання. Продовжилась робота по підготовці до проведення зборів ДРСП.

Члени комітету побували в трудових колективах, залучали нових прихильників, вели дискусії з партійними пропагандистами. Наближалась осінь, і було прийнято рішення про проведення установчих зборів 26 серпня. На цей час у нас нараховувалось 93 прихильники.

Майже в переддень конференції до комітету надійшли протоколи від ряду підприємств з Прилук, Ніжина, Мени, Ріпок та інших районів, де колективи цих підприємств приймали рішення про вступ до Руху. На той час я вже знав, що це за «бажання» вступати до Руху. Це

готувалась акція зриву установчого з'їзду Руху. Я ввічливо повернув всі протоколи їх авторам, посылаючись на те, що наша організація ж не Народний Рух, а ДРСП.

Для проведення конференції ми домовились про зал в будинку культури трудових резервів по вул. Щорса.

На конференцію прибуло 70 чоловік. Ведення конференції було доручено виконавчому комітету, а протокол вів А. Пономаренко як юрист за освітою. Затвердили такий порядок денний: інформація про роботу комітету, прийняття декларації про утворення ДРСП, про відношення до НРУ, про Статут, вибори керівних органів.

Після того, як було прийнято декларацію про створення Чернігівської регіональної організації ДРСП, постало питання про відношення до НРУ. В прийнятій по цьому питанню ухвалі зазначалось: «Установча конференція одностайно висловлюється за створення Народного Руху і за приєднання до процесу по його створенню. Зважаючи на пропозиції ряду осередків про перейменування ДРСП, та одностайне схвалення цієї пропозиції учасниками конференції – віднині Рух сприяння перебудові в Чернігівському регіоні буде називатись: «Чернігівська регіональна організація Народного Руху України сприяння перебудові». Звертаємось до координаційної ради по створенню НРУ з проханням зареєструвати нашу організацію як організацію Народного Руху з 12 жовтня 1988 року. До речі, так думалось зробити ще 9 липня, та зайва «революційність» учасників «чорної ради» лише нашкодила. Отже, Чернігівська регіональна організація офіційно 26 серпня стала учасником процесу по створенню НРУ.

Конференція обрала Раду регіональної організації НРУ в кількості одинадцяти осіб: Е. Коношевича, М. Лук'яненка, О. Носенка, М. Панкратова, А. Полуботька, В. Ніконова, А. Пономаренка, Г. Рудого, Л. Руду, В. Литвина, В. Сердюка. На голову ради було запропоновано три кандидатури, на заступника – дві. Більшістю голосів головою Ради обрали М. Лук'яненка, заступником О. Носенка, а секретарем – А. Полуботька.

Обрали трьох делегатів на перший з'їзд НРУ: М Лук'яненка, Г. Рудого, В. Сердюка, а від осередку паровозного депо – Е. Коношевича.

Про установчу конференцію було повідомлено в газеті «Деснянська правда», а від редакції зроблено уточнення, що по місту розклеєно листівки про чергові збори обласної організації НРУ. Мова, мабуть, йшла про організацію, яка виникла на чужих зборах 9 липня.

Отже, в Чернігові розпочали роботу дві організації, що готувались до першого з'їзду НРУ. В перших числах вересня до мене надійшло ряд протоколів від різних підприємств про створення організацій НРУ. Ця стихія по створенню організацій була і в інших областях і не було великого секрету, хто стояв за цим процесом.

Відбулась зустріч з причетними до цього працівниками, де я пояснив, що приєднатись до Руху організації можуть, але делегати на з'їзд вже обрані й інших не буде. Ініціатори цього зрозуміли, що їх ініціатива записилась. На тому і розійшлися, але «делегати» не заспокоїлись і через газету «Деснянська правда» звернулись до оргкомітету по підготовці з'їзду з вимогами про визнання їх делегатами з'їзду. В цьому листі вони писали: «Над нашими головами ніколи не піднімуться жовто-блакитні петлюрівські та бендерівські прапори». Наближалась дата з'їзду і для отримання мандатів у Київ поїхав член комітету Е. Коношевич. В оргкомітеті сказали, що мандати на Чернігів вже отримав О. Котенко, який представляв іншу організацію. Зателефонував М. Богуславській з цього питання. Вона підтвердила, що їх організація отримала 18 мандатів. Пізніше, з'ясувалось, що на квартирі Богуславської зібралось десь 25 чоловік і обрали 18 делегатів. Тоді до Києва поїхали Носенко, Коношевич і я. Оргкомітет працював у приміщенні спілки письменники). Зустрілись з В. Яворівським, І. Драчем, пояснили ситуацію і нас запросили на засідання оргкомітету. Наша організація була визнана, і ми отримали три мандати. Як наслідок, невідомо ким спланованої передз'їздівської боротьби, на з'їзді були від Чернігова дві організації Руху. Вже не було секретом, що як в одній, так і в іншій організації було достатньо інформаторів для компетентних органів і не слід було шукати відьму там, де вона і не ховалась.

Лук'яненко М.М. Спогади не стороннього. – Б. м., б. в., б. р. – С. 24-25; С. 32-35.

м. Чернігів

Малюга Сергій Михайлович

З історії утворення Народного руху України на Ніжинщині

Народний рух України (НРУ) у Ніжині створювався, починаючи з літа 1989 року, і мав назву «Народний рух України за перебудову».

У серпні місяці 1989 р. Ніжинське радіо транслювало виступ на нараді активу міста лаборанта кафедри філософії Ніжинського педагогічного інституту Бурковського Ігоря Зінов'євича. Це був на той час дуже радикальний, сміливий і навіть революційний за змістом виступ, що розкривав антинародну суть методів керівництва КППС. Виступ був зірваний, але основне Бурковський встиг сказати. У виступі І. З. Бурковського червоною ниткою висвітлювалась ідея утворення незалежної України. Прослухавши виступ І. Бурковського (фактично частину виступу, бо був зірваний), я зустрівся з ним, і він повідомив, що в педінституті існує ініціативна група створення осередку Народного руху та що та група щотижня збирається і обговорює цю проблему. Я теж почав відвідувати ці зібрання, на яких познайомився з Альбертом Івашенком, Олександром Щіткою, Миколою Петрашем, Олександром Соколовським. На цих зібраннях ми обговорювали питання проведення роз'яснювальної роботи серед населення про утворення НРУ та його програму.

15 жовтня 1989 р. відбулися перші збори, на яких був формально утворений загальноміський осередок НРУ, бо фактично він існував вже з серпня 1989 р. Головою осередку був обраний Ігор Бурковський, а секретарем – Олександр Соколовський. І. Бурковський зробив доповідь про І з'їзд НРУ України та про установчі збори НРУ в Чернігові, на яких він був присутній.

15 грудня 1989 р. на зборах міського осередку І Бурковський зробив доповідь про політичну ситуацію в Україні та поставив завдання перед членами осередку в плані рішень І з'їзду НРУ (А. Івашенко, М. Петраш проводить роз'яснювальну роботу в робітничих колективах, О. Щітка – серед населення, зокрема, серед освітян, І. Бурковський, О. Соколовський, С. Малюга – серед студентів і викладачів педінституту та с/г технікуму), поставив завдання про

участь організації у «живому ланцюзі» м. Києва. Задовольнили заяву Л. І. Посохіна про вступ до НРУ.

1990 рік

6 лютого. В Педагогічному інституті був створений осередок Народного Руху. До його складу увійшли доц. С. М. Малюга, доц. В. Г. Любченко, ст. викладач А. І. Завальнюк, студенти О. Соколовський, В. Рибак, С. Роговий. Головою обраний С. Малюга.

21 березня. Відбулися установчі збори двох осередків НРУ – загальноміського та інститутського, на яких була утворена міська організація НРУ. Бурковський відмітив, що тепер можна зареєструватись в одній з крайових рад, Київській або Чернігівській, С. М. Малюга відмітив, що два осередки вже давно співпрацюють разом. Наприклад, у виборчій компанії, у налагодженні випуску інформаційних листків, в яких висвітлюється досягнення демократичних організацій та заборона їх діяльності партійно-урядовою номенклатурою КПРС. Збори обрали Раду міської організації НРУ у складі І. Бурковського, С. Малюги, А. Іващенка, М. Петраша та обговорили план роботи на наступний місяць.

26 квітня. І. Бурковський провів повний аналіз прибалтійської проблеми та аналіз проведених у Ніжині мітингів. Було відмічено, що виступи І. Бурковського, С. Малюги, А. Іващенка, М. Петраша, О. Щітки, Л. Посохіна, А. Завальнюка на міському та інститутському мітингах мали глибокий політичний зміст, розкривали ганебну суть діяльності КПРС, наводилися приклади з використанням місцевого матеріалу.

16 травня. На зборах присутні 17 членів осередку, кандидати у члени НРУ, запрошені та всі бажаючі. І. Бурковський виступив з ґрунтовною інформацією про події в Прибалтиці. Засудили дії КПРС та направили відповідного листа Горбачову, прийняли рішення проводити роз'яснювальну роботу в трудових колективах за допомогою інформаційних листків та безпосередньо виступаючи з правдивою інформацією. На збори був запрошений депутат міської ради лікар А. В. Загуменний, який розповів про те, як готується питання

про екологію на чергову сесію та яка екологічна ситуація взагалі в м. Ніжині. Було прийнято рішення, щоб взяти участь у сесії представникам Руху та разом з іншими демократичними організаціями готувати мітинг до річниці Чорнобильської трагедії (що було виконано). Розглядалось також питання про приміщення для Руху, яке місцева влада вперто відмовлялась надавати.

30 травня. Заслухали доповідь О. Щітки про те, що створена УРП на чолі з Левком Лук'яненком, і що він разом з С. Малюгою були присутні в Чернігові на зборах цієї партії. Щітка закликав створити УРП в Ніжині.

20 липня. Про участь членів організації у загальних заходах по відродженню України. Прийняли до руху М. А. Брюховця, В. Ф. Гетьманова, О. М. Суботіна, В. М. Шкурка.

5 вересня. Прийняли рішення про приєднання Ніжинської організації Руху до Чернігівської крайової організації.

11 вересня. Заслухали І. Бурковського, який повідомив, що оголосив голодовку член Руху Леонід Ілліч Посохін – інвалід першої групи Радянської Армії. Його вимоги: 1) підвищення пенсії інвалідам Радянської Армії, що мешкають у м Ніжині (це та категорія пенсіонерів, про яку не згадується в новому законі про пенсії); 2) Змінити курс газети «Під прапором Леніна» – надавати свої сторінки членам РУХу та іншим прогресивним організаціям.

Збори схвалили цю акцію та прийняли рішення: надати їй гласності. Вимоги Посохіна частково були виконані.

20 жовтня. За пропозицією І. Бурковського на II Всеукраїнські збори РУХу делегували голову інститутського осередку НРУ С. М. Малюгу у зв'язку з тим, що І. Бурковський їде складати екзамен (вступні) до аспірантури, передали його повноваження голові міського осередку і голові організації Л. І. Посохіну, з яким рахуються представники місцевої влади, і члени Народного руху його поважають. За час відсутності І. Бурковського Л. Посохін і С. Малюга будуть погоджувати між собою всю роботу організації.

21 листопада. Заслухали інформацію-звіт делегата II з'їзду Руху С. М. Малюги, який детально проінформував про ті завдання і програму, які були прийняті на з'їзді. Відіслали телеграму із зібраними

підписами громадян на підтримку депутата Хмари. Засудили провокаційну акцію Лісовенка у зв'язку з вивезенням продуктів з області. В інформаційних листках довели до відома громадян цю провокаційну акцію.

3 грудня. Прийняли рішення: 1) Налагодити випуск газети демократичних організацій Ніжина (визначити 7 членів РУХу для збирання інформації); 2) Створити осередки НРУ на заводі «Прогрес» (В. К. Турчин), «Мехзавод» (А. Б. Іващенко); 3) Доручити А. Іващенко підготувати доповідь про Українську національну символіку (на наступні збори).

12 грудня. Заслухали інформацію А. Іващенка про національну символіку та інформацію О. Щітки про УАПЦ, а також інформацію про запрошення зі Львова на святкування різдвяних свят. Доручили А. Іващенко, М. Науменку розповсюджувати пресу, яку постачають нам із Західної України подружжя Астаф'євих (Олександр Григорович та Марія Миколаївна). Розглянули питання про підготовку до дня «Злуки» 22 січня та ухвалили назву газети демократичних організацій міста «Вільний голос Ніжина».

1991 рік

20 лютого. Прийняли рішення провести 10 березня конференцію про православну церкву. Прийняли в члени Руху викладача спортивної школи С. Д. Іваненка.

20 березня. Збори РУХу сумісно з УРП прийняли ухвалу звернутися до міськвиконкому з заявою про виділення місця для розміщення інформації НРУ, УРП, ТУМа інших об'єднань демократичного ухилу. Член РУХу В. П. Сліпко зачитав статтю з газети «Труд», за 19.03.91 р., в якій були такі слова полковника Петрусенка: «Будем ставить на уши демократов».

26 квітня. Про підготовку до проведення мітингу на літній естраді парку. Прийняли в НРУ викладача технікуму механізації Медвідь Г. І., (заява 17.03.91), викладача НДПІ Липського П. Ю.

20 жовтня. Прозвітувались голови осередків за роботу, була проведена атестація членів РУХу та відмічено, що після ГКЧП РУХ

увійшов в нову фазу своєї діяльності, у другу фазу. Якщо перша фаза – фаза боротьби за самостійну Україну, то друга фаза – фаза розбудови самостійної України. Намічена та прийнята програма подальшої роботи організації.

1 листопада. Підготовка до зустрічі кандидата в президенти В'ячеслава Чорновола та прийом до РУХу нових членів. Намічена програма дій з підготовки до президентських виборів.

20 листопада. Прийняли рішення взяти активну участь членам організації у проведенні референдуму 1.XII.91 р. про незалежність України. Прийняли до Руху 9 нових членів.

1992 рік

22 січня. Прозвітувався за роботу осередку (міського) його голова Л. І. Посохін, який відмітив, що члени осередку прийняли активну участь у виконанні всіх заходів, які були намічені у плані роботи осередку. Осередок працював у тісному контакті з іншими демократичними організаціями. Поряд з цим, Л. Посохін відмітив, що для зростання лав НРУ не достатньо тільки агітаційної роботи на словах, а потрібно ділом, на власному прикладі показувати – наскільки ми віддані цій справі, наскільки ми чесні і порядні перед людьми і собою. У наших вчинках, навіть, здавалося б, найдрібніших, ми не повинні спонукати людей думати про нас погано і уподібнювати нас тим, проти кого ми боремось. Збори знову обрали головою Л. Посохіна, а заступником О. Щітку.

18 січня. Звітно-виборні збори організації НРУ міста Ніжина. У зборах взяли участь 31 член РУХу. Заслухали звіт голови організації С. Малюги за 1991 рік. У обговоренні взяли участь 7 членів НРУ. Роботу визнали задовільною і переобрали головою Малюгу С. М.

Обрали раду у складі С. Малюги, А. Іващенко, Л. Посохіна, О. Суботіна, В. Іващенко, а також обрали делегатів на конференцію до Крайової ради Руху у складі 12 членів Руху: С. Малюга, Л. Посохін, В. Любченко, О. Турчин, А. Іващенко, О. Щітка, П. Ліпський, А. Завальнюк, В. Сліпко, В. Стрілець, В. Шкуро, Ю. Ковальчук. Направили звернення до Президента України. Керуючись Програмою

та Статутом НРУ (п. 2, с. 4; п. 4, с. 13; п. 2, с. 28 та статтею 18), збори засудили зловживання трьох членів Руху своїми посадовими можливостями (див. газету «Ніжинський вісник» – початок 1992 р.) та суворо їх покарали, виключивши з Руху.

5 березня. Заслухали доповідь про III з'їзд НРУ делегата з'їзду А. Іващенко, який повідомив про розкол РУХу. Обговорили лист п. С. Одарича, надрукований в газеті «Народна газета» та відповідь на нього Н. М. Перовського. Член РУХу В. Кішка (незрячий), що власноручно передавав у президію з'їзду листа Ніжинської організації Руху, у своєму виступі на зборах наголосив на тому, що в структурах Руху багато посланців бувших членів КПУ та КПРС.

25.III – 2.IV. Обговорили питання про політичне становище в Україні, проаналізували, що зроблено Ніжинською організацією НРУ за чотири роки (1989 – 1992) у становленні самостійної держави Україна. Прийняли рішення сформувані в організації осередки територіально-професійні. Із середовища організації Руху виникли інші громадські організації, наприклад, 25 березня – «Нова Україна». Але це вже інша історія.

Стисло про діяльність Ніжинської організації НРУ з 1989 по 1992 рік

1989 рік

Жовтень-грудень. Члени осередку беруть активну участь у підготовці до виборів, як до місцевих рад, так і до Верховної Ради. А. Іващенко виступає серед робітників механічного заводу, О. Щітка – у різних колективах міста, О. Соколовський та С. Малюга проводять роботу серед студентів педінституту та с/г технікуму, і прості люди їм довіряють.

Так, наприклад, 21.12.89 р. відбулися збори колективу фізико-математичного факультету НДПІ. Кандидатом в депутати до обласної Ради було запропоновано три особи: О. Г. Коломійця – доцента кафедри суспільних наук, І. І. Старуна – доцента кафедри математики, В. О. Аніщенко – декана факультету, члена КПРС, студента 3-го

курсу Володимира Передерія (висуванець студентів І. І. Старун при обговоренні свою кандидатуру зняв). Результати таємного голосування показали, що ніхто з претендентів не набрав половини голосів. Найменше набрав О. Г. Коломієць, не зважаючи на те, що він був гарною людиною і кваліфікованим фахівцем. Це пояснюється тим, що КППС із своїми суспільними науками «сиділа в печінках» більшості присутніх. Найбільше набрав голосів В. Передерій, але половини не було, не добрав усього два голоси.

Переголосували 22.12.1989 р., але й на цей раз голосування результатів не дало. Тоді деякі партійно-адміністративні керівники пішли обхідним шляхом и 26 грудня на інститутській конференції просунули В. О. Аніщенко кандидатом у депутати обласної ради. Але на цьому осередок НРУ не зупинився, провів відповідну роз'яснювальну роботу, і 4 березня 1990 року В. О. Аніщенко у депутати не пройшов (див. газету «Під прапором Леніна» 6.02.1990 р).

На дошці оголошень першого поверху НДПІ виділили нам місце для інформаційних листків інститутського осередку РУХу. Цим завдячуємо ректору інституту Арвату Федору Степановичу – патріоту України, душевній людині. Світла пам'ять про нього залишилася у працівників та студентів інституту. Розповсюджували в колективах міста матеріали про Установчий з'їзд Народного Руху України (наприклад, «Жорна» Дніпропетровської регіональної організації; «Крок» – вісник культурно-наукового товариства «Рух»; «Вибір» – видання відділення НРУ в Київському університеті Т. Г. Шевченка та інші).

1990 рік

Січень-березень. Дошка оголошень заповнюється інформаційними листками та виданнями організацій Народного Руху та інших об'єднань демократичного спрямування. Міська організація Руху взяла активну участь у двох січневих акціях: мітинг, присвячений Героям Крут, що відбувся всупереч протидіям місцевої влади на місті загибелі Героїв на станції Крути, та в «живому ланцюзі» у Києві. Члени організації Народного Руху, використовуючи матеріали преси Руху та інших

організації такого ж спрямування, наприклад – «Огляд подій», «Вільне слово», «Голос», «Вісник руху», «Громада», виступають з бесідами перед колективами на тему «То за кого ж ми голосуємо?». Оптимально та регулярно використовуємо наше місце на дошці оголошень у вестибюлі нового корпусу педінституту. На зборах організації обговорили статтю із газети «Вільне слово» № 7 за січень «Рух і перебудова на Україні», статтю члена ради колегії РУХу Федоринчика «Що робити?» та використовували їх у своїх колективах за місцем роботи. На збори засідання осередку педінституту запрошувалися члени парткому, профкому ректорату, викладачі та студенти. Зокрема, були розглянуті наступні питання: встановити та оформити інформаційні дошки НРУ у новому та старому корпусах; взяти участь у розподілі житла та соціально-побутових послуг (пропозиція члена Руху О. Юрченка); підняти клопотання про створення громадської екологічної лабораторії і постійно інформувати населення про стан навколишнього середовища; домагатися впровадження в життя «Закону про мови в УРСР» в інституті; про докорінну зміну викладання суспільних наук та відміну деяких з них взагалі; засудили заяву КПУ (провокаційну) щодо становища на Західній Україні (як таку, що спрямована на розпалювання національної ворожнечі); надіслали телеграму протесту в ЦК КПУ та копію до Секретаріату РУХу; вносили на кожне засідання осередку національний прапор; заслухали виступ секретаря парткому інституту Г. Чирви, який закликав до консолідації в роботі; заслухали та обговорили доповідь О. Соколовського по підсумках виборів до Верховної Ради УРСР (демблок завоював 25% місць); заслухали виступ комсорга природничого факультету Гершовіна, який закликав осередок до співпраці з комсомолом; заслухали та обговорили виступи голови профкому Б. С. Кондратюка, депутата міської ради Л. П. Вишневої, які були спрямовані на консолідацію з інститутською організацією РУХу. На зборах створили комісію з представників Руху, профкому, ректорату, яка займалася наступними питаннями: створенням екологічної лабораторії, докорінною перебудовою викладання суспільних наук, питанням про надання студентам стипендій, організацією роботи семінару по вивченню Біблії. Збори прийняли постанову.

Члени Ніжинської організації Руху взяли активну участь у підготовці та проведенні виборів до місцевих рад та Верховної Ради України. На засіданні організації були закріплені дільниці за кожним членом Руху, на яких вони проводили агітаційну роботу за кандидата В. М. Розстального, на інформаційних дошках розміщуються матеріали про вибори до Верховної ради СРСР 26 березня 1989 р. та про передвиборчу програму Б. Єльцина.

21 березня організація зросла до 15 членів Руху.

Квітень – червень. 1) 26 квітня ніжинська організація НРУ разом із екологічною організацією «Зелений світ» та іншими демократичними організаціями провели загальноміський та інститутський мітинги. 2) Направили вітальну телеграму на ім'я Народної ради як конструктивної парламентської опозиції у Верховній Раді (6 червня). 3) Провели зустріч із особовим складом міліції Ніжина, на якій виступили Л. І. Посохін та С. М. Малюга з інформацією про політичну ситуацію в Україні та про діяльність НРУ. 4) Провели зустріч з робітниками залізниці. Допомогли організувати цю зустріч начальник майстерень Андрій Дмитрович Шаповал та його дружина Катерина Василівна. Зала ПЧ-5 була переповнена. Доповідав та відповідав на питання С. М. Малюга.

Організація НРУ Ніжина налагодила зв'язок із прогресивно мислячими юристами Ніжина Андрієм Костянтиновичем Чуяном (Л. І Посохін), Анатолієм Дмитровичем Середою (М. С. Малюга, М. М. Науменко), до яких ми зверталися за консультаціями стосовно правових питань.

Липень – вересень. 1) Члени міської організації проводять співбесіди серед населення та поширюють листівки в місті з метою забезпечення проведення походу «Дзвін-90». Намітили певну програму та розподілили обов'язки. Активну участь у виготовленні листівок брали викладачі та студенти педінституту та технікуму механізації. 2) Друкуємо та поширюємо листівки з виступами І. Драча, М. Гориня, Д. Павличка, В. Яворівського на святі 500-річчя Запорізької Січі. 3) Друкуємо і поширюємо листівку із статтею Володимира Гриніва «Підготовка до другого з'їзду НРУ», яка надрукована в журналі «Вісник Руху» № 4-6 за 1990 р., в якій

повідомляється, що 25 жовтня відкриється другий з'їзд Народного Руху, а також листівку із статтею Михайлини Бородай «На фініші», у якій пропонується у секретаріаті створити ревізійну комісію або «суд честі» з метою недопущення порушень, аналогічних тим, які траплялися при відправленні дітей у Францію на лікування (потрібно було до 14 років, а наші прислали «діточок» до 20 років). Не минула така гірка чаша і ніжинську організацію Руху (див., наприклад, газету «Ніжинський вісник» за 17 січня 1992 року, критична стаття «Хоч гірка, але правда», підписана С. Малюгою, Л. Посохінім – співголовами Ніжинської організації Руху, М. Науменком – головою міської організації Української республіканської партії, М. Шустом, В. Сліпком – співголовами громади УАПЦ; О Щіткою – провідником Духовної Республіки).

Жовтень – грудень. Надіслали телеграму на підтримку голодуючих студентів та відвідали площу Жовтневої революції, де спілкувалися з голодуючими.

Голова осередку педінституту С. М. Малюга з 25 по 28 жовтня брав участь у Другому з'їзді Народного Руху як делегат від Ніжинської організації, де він спілкувався з І. Драчем, Л. Лук'яненком, М. Горинем, М. Поровським, В. Мартиросяном та іншими делегатами з'їзду.

Представник РУХу С. М. Малюга, ТУМа М. М. Астаф'єва, та голова профкому НДПІ зустрілися з міністром освіти та з головою комітету будівництва і відстояли будівництво житлового будинку біля Графського парку.

У 1990 році організація Руху зросла до 25 осіб.

1991 рік

20 лютого виготовлена печатка та відкритий рахунок у банку.

Щодня інформуємо населення про події в Литві та про дії Б. М. Єльцина, пов'язані з цими подіями.

Інформаційна дошка в педінституті поновлюється щодня, і майже щодня темні сили (зрозуміло які) її оголяють. 16 березня провели спільно з іншими демократичними організаціями міську конференцію до референдуму 17 березня.

27 квітня взяли активну участь у підготовці та проведенні загальноміського мітингу до 5-х роковин Чорнобильської трагедії. Виступили М. М. Науменко, О. М. Щітка, С. М. Малюга.

16 липня взяли активну участь у загальноміському мітингу до дня проголошення Декларації про державний суверенітет України. Напруженість у СРСР посилюється. Борис Миколайович Єльцин воює з несправедливістю, з партійними корупціонерами, і його підтримує народ. Це протистояння детально висвітлюється на нашій інформаційній дошці, з якої постійно зривають парткерівники нашу інформацію, але ми постійно її поновлюємо.

Протистояння у Москві закінчується путчем 19 серпня. Державний переворот, точніше, спроба ГКЧП прийти до влади. Дякуємо Богу (це було велике православне свято «Спас»), який дав сили як моральні, так і фізичні Б. М. Єльцину та його сподвижникам перемогти путчистів. Ця перемога врятувала народи колишньої імперії. Часто мене потім після путчу (після 21 серпня) адміністративно-партійні працівники запитували: «Де ви були під час путчу і чому не кликали народ на барикади?» Я відповідав: «Я жив своїм повсякденним життям, як і більшість членів РУХу. Спілкувався з людьми (колегами, сусідами та іншими громадянами). Розмовляв з ними про події, які відбувалися в Москві, пояснював людям, що це все тимчасово. А на барикади ми не кликали людей, бо це була б провокація, яка привела б до кровопролиття. Тим більше, що ніяких насильницьких дій з боку керівників не було вжито. Інша справа, якби влада розпочала арешти, ми вживали б активні протидії. Дехто з членів РУХу в ці дні їздили в електричках. Потім вони пояснювали, що робили це з метою бесід з пасажирами. Слід відмітити, що жодна листівка не була зірвана із нашої інформаційної дошки. Все що там було на підтримку Єльцина, залишилося на своєму місці з 19 по 21 серпня.

Переконаний, що мені, як керівнику організації РУХу, аж ніяк не можна було кудись виїздити. Потрібно було залишатись з народом, бо до мене телефонували, приходили додому, звертались на вулиці – людям необхідно було порадитись.

24 серпня. Засідання Верховної Ради республіки. Проголошення Акта про незалежність України.

25 серпня. Припинена діяльність КПУ, дякуючи Народній раді. Ніжинська організація Руху спільно з іншими демократичними організаціями Ніжина проводить загальноміський мітинг з вимогами демократичних перетворень у Ніжині.

15 вересня. Члени РУХу взяли участь у Всеукраїнському Віче на Софіївському майдані.

18 вересня. Разом з іншими демократичними організаціями члени РУХу беруть участь у сесії міської ради. Виступили О. Щітка, М. Науменко

20 вересня. На урочистому відкритті пам'ятника Т.Г. Шевченку від організації Руху виступили С. Малюга, О. Щітка, М. Шуст.

У жовтні місяці починає виходити газета «Ніжин», яка була заснована РУХом разом з іншими демократичними організаціями, але друкувалась в Західній Україні. Доставлялась вона подружжям Астаф'євих. З метою безпеки їм доводилось виходити в Носівці, де їх зустрів С. М. Малюга і віз до Ніжина своєю машиною «ЛУАЗ». Такі були часи.

Листопад – грудень. РУХ бере активну участь у підготовці та проведенні референдуму, зокрема, М. М. Науменко та С. М. Малюга як члени комісії від РУХу.

У 1991 році кількість членів РУХу значно зросла і на 31 грудня становила 42 особи загальноміського осередку та 40 членів інститутського осередку.

1992 рік

Січень – квітень. На зборах двох осередків – загальноміського та інститутського було прийняте рішення переформувати осередки за територіально-професійним принципом. Було створено п'ять осередків, які увійшли у склад новоствореної громадської організації «Нова Україна» як самостійні одиниці громадської організації Руху. Таким чином, Ніжинська організація Народного Руху продовжила свою діяльність у складі нової громадської організації м. Ніжина. Але це вже інша історія, історія про розбудову самостійної Української держави.

Короткі висновки

1. Всі члени Руху Ніжинської організації, а їхня кількість у квітні 1992 року сягала 90 осіб, брали активну участь у діяльності організації, не вбачаючи якоїсь користі для себе особисто (матеріальної або службової). Вони діяли за переконаннями, виборювали незалежну самостійну Україну, ризикуючи не тільки собою, а навіть своїми сім'ями.

2. Необхідно відзначити особливу активність наступних членів РУХу:

1. Фундатори: І. З. Бурковський, О. М. Щітка, А. О. Іваненко, М. В. Петраш, О. А. Соколовський, Л. І. Посохін, С. М. Малюга, В. О. Мереуца;

2. Викладачі НДПІ: А. І. Завальнюк, В. Г. Любченко, М. В. Кусов, А. П. Желлада; Ю. О. Ковальчук, П. Ю. Ліпський, О. В. Качалка, Е. Я. Басак.

3. Студенти НДПІ та учні шкіл: О. О. Юрченко, В. О. Пабат, І. В. Сенченко, В. П. Вечера; В. М. Іванченко, О. В. Турчин, В. П. Стрілець, В. П. Рибак, О. О. Роговий.

4. Робітники, службовці, пенсіонери: О. Л. Суботін, В. Ф. Гетьманов, М. А. Брюховець, В. М. Шкурко, В. К. Турчин, С. Д. Іваненко, В. В. Симоненко, І. Г. Яцина, В. М. Перетяцько, А. Д. Глиняний; М. Н. Шуст, М. М. Науменко, О. І. Бабич; М. О. Давиденко, В. П. Кряжев, П. М. Герасименко, В. П. Сліпко.

Дуже вдячні за тісну співпрацю з Ніжинською організацією Руху всім демократичним організаціям Ніжина, з представниками яких ми мали тісний зв'язок. Зокрема, НРУ Ніжина співпрацював з подружжям Астаф'євих (Марією Миколаївною та Олександром Григоровичем) (ТУМ); М. М. Науменком (УРП); В. Ємельяновим («Меморіал»); М. Шкурком (ТУМ).

Ми не менше вдячні за ті поради, які нам надавали П. В. Михед, О. В. Жомнір, О. Е. Годзінський, С. В. Рижков.

Спасибі викладачам музично-педагогічного факультету педінституту Любові Дорохиній та Олені Кавунник за те, що вони навчили нас співати наших українських патріотичних пісень та брали

активну участь у створеному за ініціативою М. Шкурка (ТУМ) хорі з представників демократичних організацій.

До організації РУХу звертались громадяни м. Ніжина та Ніжинського району із заявами, у яких просили допомогти розв'язати ті чи інші життєві проблеми, яких не хотіла вирішувати влада. Ми багато у чому їм допомагали. Вони нам вірили, вірили в те, що Народний Рух разом з іншими демократичними організаціями не тільки виборів самостійну Українську державу, а розбудує її. Але, на жаль, цього не відбулося, хоч минуло майже 18 років. Причин багато, і одну з них можна сформулювати висловлюванням: «Революцію задумують мрійники, роблять фанатики, а користуються негідники».

м. Ніжин

Молочко Віктор Михайлович

У кожної людини мають бути цінності вищі за матеріальні, побутові. Це, передусім, любов до своєї рідної землі, до рідної культури, мови. Це велике щастя бути в гармонії зі світом своїх предків, відчувати себе нерозривною часткою зі своїм народом.

Коли знайомишся з історією України, завжди виникає питання – скільки і чому було втрачено за багато століть і якою була б Україна, яким би був наш народ, якщо б вони розвивались еволюційно, вільно, якщо б їх не загарбували, не роздирали, не нищили людей фізично і духовно і, головне, не нищили їх національну свідомість?

Парадоксально, але, на жаль, не всі люди мають щастя бути синами і доньками саме своєї землі. Спасибі Богу, життєвим обставинам і людям, в серцях яких палає вогонь патріотизму, мені поталанило відчутися красу землі рідної, душевну красу українців, ознайомитися з глибинною історією українського народу. Слава Богу, моє життя складалось так, що я не став манкуртом, відкрив для себе красу гуманізму української культури, зокрема, української літератури.

Ми прагнули свободи, демократії, але цього не може бути поза національним – це нонсенс. У нас є тільки один шлях розвитку – це шлях духовного розвитку. Якщо сьогодні ми не порятуємо людину, її

душу, то на нашій землі будуть жити манкурти, раби, можливо, і ситі.

Невблаганний час впливає на все, в тому числі, і на пам'ять людську... Здається, не так давно були 80-і роки ХХ століття, роки, коли вирішувалася доля незалежної держави України. Ще раз повторююсь, не все сьогодні може відтворити пам'ять. Працюючи в Чернігівському медичному училищі і перебуваючи на курсах в Чернівецькому державному університеті ім. Ю. Федьковича в 1976 році, мені пощастило познайомитися з Михайлом Григоровичем Івасюком, батьком Володимира Івасюка та Анатолієм Миколайовичем Добрянським, великим ерудитом і патріотом. Спілкування з цими людьми розширило мій національний світогляд, поглибило знання з історії української літератури, відкрило трагедію української нації. Все це я прагнув донести своїм учням, робив все, що було в моїх силах, щоб сформувати у них національну свідомість. З цією метою оформив перший в області кабінет «Розстріляне відродження», де була показана трагедія діячів української культури 20 – 30-х років.

У мене збереглося привітання жінок медучилища до Дня Радянської Армії:

«У Молочка справ чимало,
Хоче всіх переконать, що
Культуру, рідну мову,
Гріх нам люди забувать!
З святом Вас вітаєм щиро,
Будемо допомагать,
Щоб хватило сил, наснаги
Рідну мову відстоять».

В кінці 80-х років познайомився з однодумцями, відвідував зібрання Товариства української мови ім. Тараса Шевченка в приміщенні Будинку культури будівельників. Пригадую зібрання в затишній залі музею М. Коцюбинського, де щиро і схвильовано виступив Валерій Юрійович Сарана, закликаючи до активних дій щодо відродження українства.

Незабутнє враження і бажання діяти залишилося після участі у Всеукраїнській конференції Товариства української мови ім. Тараса Шевченка (29-30 вересня 1990 року), де головою Товариства було обрано П. Мовчана. До зали, де відбувалося зібрання, зайшов Дмитро Павличко і закликав всіх приєднатися до ходи українців, які зібралися біля республіканського стадіону. Це була перша грандіозна демонстрація патріотів України, яка засвідчила невмируще бажання кращих синів і доньок України мати свою державу.

Перебуваючи в рядах Комуністичної партії, весь час чекав, що партія визнає свої провини і помилки і, так би мовити, покається. Але так і не дочекався. Це привело мене до прийняття важливого у моєму житті рішення. Я написав заяву про вихід з КПСС, яку і було озвучено на партійних зборах. Це стало несподіванкою для більшості. Звичайно, я усвідомлював, що це може негативно позначитися на моїй педагогічній діяльності і на моєму житті. Треба віддати належне директору медичного училища Григорію Дмитровичу Маленку, який неофіційно підтримав мене. До речі, принципу безпартійності я дотримуюсь і по-сьогодні. Саме в той період українці, які прагнули ідентичності почали носити синьо-жовті значки, що символізували національний прапор України. Підтвердженням цього була реакція на знайомство з Левком Григоровичем Лук'яненком, який після свого звільнення приїхав до Чернігова і в приміщенні Будинку культури будівельників виступив перед нами. Після закінчення зустрічі вийшли на ганок і спілкувалися з Левком Григоровичем, де він сказав, що він теж родом з Городнянського району. Наступного дня працівники спецслужб мене активно переконували в недоцільності відстоювання ідеї незалежної України. Не можу не згадати провокацію, яка, слава Богу, не вдалася. Мені, як депутату Чернігівської міської ради, було запропоновано поїхати на сесію Львівської міської ради. Коли я приїхав до Львова і поселився в готель, то зразу відчув до себе пильну увагу. А ввечері в номер зателефонувала «сусідка» і почала активно запрошувати до свого номеру. Це повторювалося кожного вечора, і врешті-решт на мою коректну відмову я почув звинувачення і погрози. Довелося терміново виїхати зі Львова.

Окремої теми заслуговує виборча кампанія до Верховної ради

України, в якій я активно підтримав кандидатуру В. Ю. Сарани. На жаль, на моє глибоке переконання вибори були сфальсифіковані, і В. Ю. Сарана не став народним депутатом.

Звичайно, ми свідомі того, що чимало людей в кінці 80-х – на початку 90-х років багато зробили для проголошення незалежності України. Це відомі і невідомі широкому загалу люди – вчителі, лікарі, викладачі вузів, працівники культури, будівельники, хлібороби, робітники.

Можна згадати Савенка Владислава Васильовича, Сарану Валерія Юрійовича, Лащевського Анатолія Романовича, Данилюка Михайла Дмитровича, Куровську Ларису Дмитрівну, Чепурного Василя Федоровича, Панченка Івана Федоровича, Ступака Володимира Федоровича, Соломаху Сергія Васильовича, Жигінаса Сергія Вільямовича, Канівця Віктора Івановича, Васильєва Вадима Васильовича, Ванжу Вадима Хомича та вже покійну Богуславську Майю Григорівну.

Хочу зазначити, що незалежна Україна постала з волі Божої. Адже Бог благословляє тих, хто ставить перед собою високу мету і головне – активно працює для досягнення цієї мети.

Декілька століть українці жили мрією про власну державу і весь цей час Україна була на межі національного знищення. Невелика кількість людей з покоління в покоління передавала традицію прагнення незалежності. І коли пішли національно-демократичні процеси, треба було сформувавши громадську думку, переконати більшість. Очевидно, що ми були романтиками і ліриками, ми були максималістами, але всіх нас об'єднували любов до України, бажання мати незалежну Державу.

Мені випала честь бути депутатом Чернігівської міської ради, брати участь у роботі депутатської групи «Чернігів». На одній з сесій запропонував внести до зали національний прапор, але, на жаль, більшість тоді не підтримала. Перед проведенням референдуму 1 грудня 1991 р. в числі трьох чернігівців закликав земляків по обласному радіо проголосувати за Незалежність.

Люди, як і сьогодні, хотіли змін, і тому проголошена була Незалежність України. Але багато хто з нас тоді і сьогодні не

усвідомлюють, що зміни будуть тільки тоді, коли ми будемо змінювати себе.

Нам треба дуже багато попрацювати, щоб незалежність стала реальною, щоб кожен став громадянином України, відповідальним за себе і за ближнього свого, щоб в Україні було більше українців по духу.

Хочу пригадати слова із Святого Письма, книга Ізекіїля 22–30: «І шукав я поміж ними чоловіка, котрий би поставив стіну і став би переді мною в проломі за цю землю, щоб я не загубив її, але не знайшов».

Впевнений, що серед українців і сьогодні є чимало людей, які стануть за цю землю, за народ і тоді постане Україна, про яку так мріяли наші попередники упродовж віків.

м. Чернігів

Москаленко Віталій Панасович

Доля газети «Громада»

І впало зерно в землю

Газета «Громада» – одне з перших демократичних видань в Україні початку 1990-х років, не контрольованих владою. Джерела феномена «Громади» беруть початок у відомій горбачовській «перебудові». В 1988 році було створено одне з перших в Україні Чернігівське відділення Всесоюзного культосвітнього суспільства «Меморіал», що декларувало своєю метою боротьбу зі спадщиною культу особи Сталіна. «Меморіал» належав до так званих неформальних організацій. Ініціаторами створення цієї організації в Чернігові були викладач педінституту Віталій Розстальний й автор цих рядків. У той час я вже був журналістом зі стажем і працював кореспондентом обласної газети «Деснянська правда» (закінчив факультет журналістики Київського держуніверситету). У дійсності, «Меморіал» сів зерна демократії в радянському суспільстві. Я видав два номери (друкував

під копірку на друкарській машинці) інформаційного бюлетеня нашої організації під назвою «Зерна». Тираж – 50 шт. Епіграфом були слова з Євангелія від св. Івана: «Поправді, поправді кажу вам: коли зерно пшеничне, як у землю впаде, не помре, то одне зостається: як умре ж, плід рясний принесе».

Як знати, може бути «Зерна» і принесли «багато плода»...

Це були часи, коли комуністична ортодоксія душила паростки опозиції. Розправилася влада й з Борисом Єльциним. Дорога в ЗМІ для нього фактично була закрита. Інтерес людей до політичної фігури Єльцина тоді був величезний. У Москві, 12 вересня 1988 року, я взяв інтерв'ю в Бориса Єльцина. Коли ми прощалися, він сказав:

– Ви перший журналіст із України, що наважився на зустріч із мною.

Виявилось, що й останній. А далі було так. Викликає мене на «килим» тодішній редактор «Деснянки» І. І. Музиченко. Заходжу. Він сидить червоний, немов варений рак, починає кричати, що я «американський журналіст» (?), що мене зашлють на Колиму, навіщо я поширюю інтерв'ю із цим Єльциним. Іван Ілліч був учасником перебудови в когорті лігачовців – такою була позиція Чернігівського обкому КПУ. У піку їм я повісив у своєму робочому кабінеті портрет Генсека КПРС М. Горбачова – спробуй, накажи зняти. Почали мене виживати із редакції. І те не так, і інше погане. До того ж «горохове пальто» стало допитуватися в сусідів про мій спосіб життя. Довелося звільнитися «за власним бажанням». Прийняв мене на роботу інженером відділу реклами Чернігівського комерційного центра (належить до облпостачзбуту) директор Олександр Іванович Меркулов (безпартійний). У центрі я займався підготовкою до друку рекламної газети. Справа була новою, незнаною. Питання питань: як одержати дозвіл на її видання? У республіканському управлінні по друку мені вдалося незбагненним чином умовити чиновника дати «добро» на випуск одного номера. Так в історії й залишився єдиний номер рекламної газети «Успіх». Олександр Іванович не раз мені говорив, що на нього «давлять», мовляв, забери із центру «рухівця» Москаленка. Він відмовлявся. Тоді його призвали на військові збори й відправили в Чорнобильську зону. О. І. Меркулов трагічно загинув. В. о. директора поставили «правильного» комуніста Володимира Пицуру. Цей мені

заявив: «Є вказівка тебе звільнити – пиши заяву за власним бажанням. Погодишся – як преміальні дві зарплати виплачу». Я – ні в яку. Довелося від мене позбутися «у зв'язку зі скороченням чисельності (штату) працівників» – так записано в трудовій книжці. Улаштуватися за фахом у Чернігові не було ніякої можливості. Так я став безробітним.

У горні «самвидаву»

9 липня 1989 року відбулися установчі збори Чернігівської регіональної організації Народного Руху України за перебудову. Без зв'язку, як говориться, з масами, тобто без своєї газети, будь-яка політична організація приречена на живогіння. На установчих зборах за моєю пропозицією було ухвалене рішення: видавати свою «самиздатовскую» газету. Тоді до нас уже доходили окремі номери нелегальних суспільно-політичних газет, надрукованих на гектографі. Мене обрали членом виконкому й редактором майбутнього друкованого органа. Пропонувалися різні назви газети. Мені сподобалася «Громада» – смне, звучне. Я не раз їздив у Київ у пошуках, де б узялися (за гроші, розуміється) друкувати нелегальну газету. Ніхто не ризикнув. Зв'язався із москвичами. Мені говорять: «Можна друкувати тільки в Литві». Їду у Вільнюс, звертаюся в штаб народного фронту «Саюдіс». Мене відправляють в інститут фізики: «Там знайдете Пятраса Вайтекунаса – він займається пресою». Пятрасу – за тридцять, доцент. Кабінет у Пятраса завалений пачками «самиздатовских» газет. Бачу – самвидав Москви, Ленінграда, Южно-Сахалінська, Новосибірська. Тут друкувалися всі так звані неформальні газети Радянського Союзу. Отже, де надрукують «Громаду», за якою ціною – визначено. Повертаюся в Чернігів готувати перший номер. Технічно це виглядало так. Гранки (стовпчики) матеріалів друкувалися на друкарській машинці, потім наклеювалися на аркуші паперу певного формату (макет). У друкарні з оригіналу робилися форми, з яких і тиражувалася газета. Я добре друкував на друкарській машинці. Попросив одну дівчину написати заголовки – у мене на це «руки не лежать». Через пару тижнів перший номер «Громади» був готовий до друку. Залишалось зібрати гроші,

щоб його надрукувати. Розцінки були такі: 30 копійок за надрукований аркуш формату А-3. У газеті два аркуші (шість сторінок). Тираж – 1000 екземплярів. Потрібно було заплатити друкарні 600 рублів. Це були чималі на той час гроші. А ще ж були необхідні гроші на проїзд, на харчування. Я ж був безробітним... Скидалися в «шапку» всі активісти, ще зібрали на заводі автозапчастин 120 рублів. З великими потугами нашкрябали близько 500 рублів. Решту доклав я і поїхав з макетом у Вільнюс. Думалося, що повернуся з готовою газетою. Але де там. Пятрас говорить, що невелика інститутська друкарня завантажена замовленнями під зав'язку. «Залишайте макет і дзвоніть. Я скажу, коли можна буде приїхати». Проходить тиждень, другий – наше замовлення не готове. А час не терпить – потрібно повідомити народу про створення НРУ, розповісти, за що бореться наша політична організація. Пишу лист голові «Саюдіса» Вітаутасу Ландсбергісу, прошу допомогти надрукувати газету. Незабаром до мене додому подзвонили із Вільнюса: «Приїдьте, замовлення виконане». За вікнами початок вересня.

Я знав, розумів, що газета – це основне в діяльності нашої політичної організації, а тому влада докладе всіх зусиль, щоб не допустити її появи. У мене не було ніякого сумніву, що в організацію впроваджені «стукачі», що за мною стежать. Вирішили, що за газетою поїде «втихую» Валерій Сарана, а я буду активно «світитися» у місті – відволікати увагу «компетентних органів». Валерій поїхав, проходить час, стало відомо, що він повернувся, а газети немає. Через кілька днів з'являється якийсь юнак з половинним тиражем (500 екз.) першого номера «Громади». Валерій пояснив, що його по дорозі додому затримали «люди в цивільному». Автобус зупинили за Ріпками. Валерія висадили. Газету забрали. Групу захоплення очолював начальник місцевого КДБ Фіногенов. Тому що весь тираж було важко везти (це дві пачки по 500 екз., загальною вагою близько 12 кг), Валерій розділив його на дві частини. Одну, котру віз, у нього реквізували, друга – перебувала в камері схову. За нею і їздив хлопчик. Дивна, заплутана історія, але, як би там не було, перший номер нашої газети таки потрапив до читача. Ми раділи!

Я підготував другий номер «Громади». За надрукованою газетою

поїхали у Вільнюс разом з Віталієм Розстальним. За нами був «хвіст» – 3-4 агента. Маскувалися вони невміло – ми їх вирахували. Підслухали, як один з них щось говорив про нас провіднику. У Вільнюсі забирати газету відправилися до полудня. Литовські колеги розводять руками: «хтось» уночі украв газету зі складу – це був приватний гараж. Зрозуміло, чому за нами був такий пухнастий «хвіст». Повернулися додому збентежені, з одним екземпляром «Громади» № 2.

Я сказав собі: «Ну, добродії-демократи, так справа не піде, потрібна ґрунтовна конспірація. Відтепер газету я повністю беру у свої руки». Після цього випадку тільки Віталій Розстальний знав, коли я відвожу макет нового номера, коли забираю готовий тираж. Зізнаюся, що революційна романтика, азарт боротьби заповнили мене. Свої заощадження, які я «нагорбатил» на Сахаліні, працюючи в морі матросом, вклав у газету. Від нашої організації НРУ мені більше не давали ні копійки «на газету», благо, допомагали поширювати. Були в мене й, так сказати, свої розповсюджувачі – вони мали відсоток із продажу. «Самиздатовская» газета «розкрутилася», стала рентабельною, Вона навіть годувала свого редактора-видавця.

«Громада» перебувала постійно в полі зору КДБ. Мене (редактора) «запросив для бесіди» заступник прокурора області – вимагав пояснити, на якій підставі видається газета. Я сказав: «Правова основа видання «Громади» – це стаття 60 Конституції СРСР й 40 Конституції УРСР, які гарантують громадянам свободу слова й друку». Згодом я переговорив з народним депутатом СРСР й УРСР В. Яворівським, нардепом УРСР від Чернігівщини С. Семенцем – вони погодилися стати членами редколегії редакції газети «Громада». По великому рахунку, це була фікція, але якоюсь мірою вона захищала газету від прямих «наїздів» місцевої влади. Зі мною зустрічався секретар обкому Компартії України по ідеології Володимир Половець. Пропонував «співробітничати». Реально, проти «Громади» велася боротьба майже увесь час її існування. Я дотепер не можу зрозуміти, чому мене не прибили де-небудь «у темному кутку». Ну, напали хулігани, або потрапив під машину... Так мало чого можна було влаштувати.

Коли приходив час друкувати газету, я просто зникав із Чернігова. Щоб заплутати сліди, їхав у Вільнюс через Київ, бувало через Москву.

Поїзд приходив з України у Вільнюс о другій годині ночі. Доводилося «кимарить» на вокзалі, улаштувавшись сьак-так на твердій лавці. Я згадував, як у студентські роки саме на цьому залізничному вокзалі коротав залишок ночі, коли їздив у Каунас дивитися картини Чюрльоніса. В 6.00 відкривався вокзальний буфет. Візьмеш сосиску, чашечку кави, перекусиш – і в місто. Тиняєшся до 8-9 ранку, поки не з'явиться на робочому місці Пятрас (надалі до друку нелегальних видань підключилися різні ділки). Віддаєш замовлення – і вільний до вечора, зворотний поїзд десь в 20.00. Добре, якщо погода дозволяє гуляти. А якщо дощ, сльота, сніжне місиво... Мерзлякувато, ноги мокрі. Я йшов у бібліотеку. Читав до одуру газети, журнали. Іноді доводилося залишатися у Вільнюсі на добу. Вільного часу валом. Я побував практично у всіх музеях, ходив у театр, оглядав храми. Купив тут відому багатьом у Чернігові символічну кепку – розцвічену синіми й жовтими квадратиками. Ночував то в Пятраса, з яким заприятелював, то на квартирі в чернігівських земляків. Пятрас подарував мені свою картину – він ще був і художником. Ця невелика картина з унікальним сюжетом (чорний квадратик на тлі зимового пейзажу) висить у мене в кімнаті. Завдяки Пятрасу я побував на засіданні Литовського Сейму як спецкор з України. Зараз Пятрас Вайтекунас (чув по радіо) якийсь міністр у Литві.

Періодичність «Громади» визначалася в міру надходження актуальних матеріалів, виходило не рідше одного разу на місяць. Максимальний тираж «Громади» досягав 3000 екземплярів. Це вже був вантаж на дві руки. Доводилося переносити частинами. Саме важке й ризиковане – доставити надрукований тираж у Чернігів. Бувало, для маскування ховав пачки видрукованої газети в коробку з-під телевізора. Віталій Розстальний знав, коли я повертаюся з газетою – мене зустрічали на вокзалі. Один раз ми вирішили розіграти «органи». Галасливо поїхали з Розстальним у Вільнюс за газетою. Із собою взяли дві більших валізи. У дійсності ми відвезли макет номера. Повертаємося, а на вокзалі в Чернігові нас зустрічає група людей, чоловік 10-12. Представилися членами робітничого загону охорони громадського порядку. Зрозуміло, ніяких посвідчень не показували. Взяли нас під руки й перепроводили кожного окремо в автомобілі.

Повезли в глухі закутки. Там ці «робітники» відкрили валізи й виявили в них кілька номерів російськомовної газети «Згода», які навіщо – теж вилучили. Із кривими посмішками віддали валізи й виїхали. «Пролетіли», ребятушки! Добиратися кожному з нас додому довелося, як прийдеться. Номера машин записали. Вони виявилися фальшивими. Ми написали по цьому факту заяви в Генеральну Прокуратуру СРСР, у міліцію. Місцеві прокурори пояснили, що на нас «напав рекет». Приходив співробітник лінійного відділу міліції й відверто просив: «Хлопці, заберіть свої заяви. Ми ж всі розуміємо, хто вас «брав».

Те, що мій телефон слухають, встановили просто. Валера Сарана повинен був їхати в Литву на форум українства. Зговорилися розіграти комедію. Валера їде «порожній», а ми з Віталієм Розстальним по телефону обговорюємо, що Сарана повезе макет газети. Більше про це ніхто не знав. Тільки поїзд пройшов Ріпки, й попутники Валерія по купе відправилися в туалет переодягатися, як вриваються троє. «Віддай по-доброму те, що везеш», – став вимагати один свистячим шепотом. «Та, що ви хлопці, нічого я не везу, можете подивитися...». Провели ми кагебешників на полові! Звернулися із цього приводу із заявою в КДБ СРСР. Приїжджав перевіряючий з Москви. Зрозуміло, що факт прослуховування телефонів не був установлений.

Ще цікавий момент. Дзвонить до мене Розстальний: «Приїхали хлопці з району, п'ємо пиво, говоримо – приходь». Я прийшов, випив пива, взяв том «Бюлетня опозиції» Троцького й відправився додому. Тільки перейшов дорогу, як біля мене (міст через Стрижень) зупиняється легковик. З нього виходять двоє. Один штовхає в плече – явно намагається спровокувати бійку. Я розумію, що до чого, й не піддаюся на провокацію. Мене саджають в авто й везуть у медвитверезник. Черговий лікар попався порядний, оглянув мене й говорить: «Це не наш клієнт». Змушені були відпустити. Зате в «Деснянській правді» (21.10.1989 р.) з'явився пасквіль «Ішов козак по місту», в якому розписувалося, як міліція затримала редактора газети «Громада» у нетверезому стані. Автор підводив читачів до думки, мовляв, от ви купуєте цю газету, а редактор за ваші грошки пиячить. Примітивна провокація, до речі, не остання. Розвішували на парканах навіть писані від руки листівки, в яких я обвинувачувався в «гріхах».

Останній номер «самиздатовской» «Громади» вийшов наприкінці 1990 року. Був прийнятий закон СРСР «Про пресу і засоби масової інформації», що дозволяв легалізувати газету й друкувати її у звичайній друкарні. Здавалося, починається новий, кращий період існування газети «Громада».

Юр'їв день для вільної преси

Постало питання про офіційну реєстрацію органа Чернігівської крайової організації Народного Руху України – газети «Громада». У назві організації слова «за перебудову» до цього часу вже були усунуті. Чернігівська організація НРУ якісно змінилася. Трапилося наступне. До певного часу Чернігівська організація НРУ була «парасолькою» для всіх суспільних об'єднань демократичного напрямку. Існувала навіть група комуністів, що стояли на демократичній платформі. Валерій Сарана очолював місцеве Товариство української мови «Просвіта». Практично в повному складі він привів цю організацію в РУХ. У результаті ліберально-демократична політична організація стала перетворюватися в націонал-патріотичну, де превалювали культуртрегерські настрої з нетерпимістю до інакомислення. Скільки я не піднімав питання про реєстрацію «Громади» (потрібно була офіційна заява від організації), відповідь була: «ну от, ну зробимо». І нічого... Рухові потрібний був ідейно-спрямований партійний орган, що не вчить людей думати, а змушує вірити пропагованим ідеям. Така суть будь-якого партійного видання. Принципами «Громади» були діалог, плюралізм думок – без яких громадське суспільство неможливе. Політику я розглядав як «концентроване вираження економіки», як боротьбу за права людини. Жаль мені було кидати своє дітище. І тоді я подав заяву на реєстрацію «Громади» як органа Чернігівського відділення товариства «Меморіал». Начальник обласного управління по пресі Іван Сало (колишній секретар по ідеології Чернігівського міськкому КПУ) гальмував, як тільки міг, реєстрацію «Громади». Довелося залучити до вирішення питання нардепа СРСР Володимира Яворівського. Однією рукою Сало підписував реєстраційне посвідчення, а іншою дзвонив в усі райдрукарні з

попередженням, щоб не друкували опозиційну газету. Про це мені говорили самі директори друкарень. Поліграфічні підприємства були в підпорядкуванні управління по друку. Я подзвонив Салові й сказав, що «наб'ю йому вуха». Він розлютився, погрожував міліцією. На дверях під'їзду багатоповерхівки, де жив мій опонент, з'явився великий зроблений фарбою напис «Тут живе Сало». А хто його зробив? На ім'я Сала прийшла телеграма з Києва з коротким текстом: «Не бешкетуй». Як говорив літературний герой Остап Бендер із приводу підпільного мільйонера Корейка: головне внести сум'яття в табір супротивника. Зрештою, ресстраційне посвідчення було видано.

Два перших номери легалізованої газети «Громада» довелося друкувати на Київщині, у Володарській друкарні. У Володарці я жив у місцевому готелі кілька днів, поки не наберуть текст на лінотипі, зверстають і не відкатають газету. Ну, а потім – доставляти тираж автобусами в Чернігів. Добрий геній послав мені в допомогу майстра – поліграфіста Віктора Івановича Гавриленка (нехай земля йому буде пухом). Він знав уся й усіх у друкарнях області – працював ремонтником-наладчиком типографського устаткування. Ми зблизилися. Коли я хвилювався – де будемо друкувати газету? – Віктор мене заспокоював словами: «Та нічого, спечемо». Завдяки йому, «Громаду» друкували в різних друкарнях: у Коропі, Семенівці, Куликівці, Щорсі, Корюківці. На директорів цих друкарень був великий тиск із боку місцевих райкомівців – вимагали під будь-яким приводом не друкувати «Громаду».

А друкарням потрібні були замовлення. З кінця 1992 року «Громада» кинула «якір» у райдрукарні Щорса. У цьому райцентрі жила родина сільської інтелігенції Семененків. Павло Дмитрович Семененко – рідкісна людина, це пасіонарій, революціонер-романтик, український патріот. У цьому будинку завжди були мені раді. Газету в друкарні доводилося робити іноді дві-три доби. Відключили, скажімо, електроенергію – сиди, чекай. Потрібно відзначити, що в «Громади» було багато симпатиків, які стояли за газету «горою». З тих пор пройшло майже двадцять років, спробую згадати добровільних помічників: С. Жигінас, В. Логин, сімейна пара В. Ванжа й М. Богуславська, А. Майба, О. Котенко, В. Литвин, О. Кияшко,

М. Шкурко. Кого не назвав, вибачайте, людська пам'ять – не жорсткий диск компа.

[...]

2007 р.
м. Херсон

Осадців Іван Васильович

Перша зустріч із рухівцем Чернігівщини

У жовтні 1989 р. мені на тодішню роботу в Чернігівський облонкодиспансер зателефонував Олександр Котенко, відомий на той час по негативних публікаціях в «Деснянській правді» рухивець, мій колега, лікар реанімаційного відділення Чернігівської міськлікарні. Олександр сказав, що знає мене як активного прихильника демплатформи тодішньої компартії та захисника прав медпрацівників в колективі. Домовились зустрітись та обговорити політичну ситуацію. Зустрілись та домовились про мою допомогу в його зустрічі із трудовим колективом облонкодиспансеру. Зустріч відбулася, Олександр прийшов на збори колективу як людина емоційна, говорив різко по відношенню до влади, часто використовував фактичний матеріал, в т. ч. стосовно медицини, тому в колективі медиків особливого негативу не визвав, хоча під впливом компартійної пропаганди рухівців тоді сахались та й просто боялись. з того часу я поступово став вивчати політичну обстановку в місті, відвідувати збори ТУМ ім. Тараса Шевченка, мітинги із участю рухівців та придивлятись до цих людей, адже для Чернігівщини такі люди були явно не характерними і я б сказав, навіть рідкісними.

Родом я із Івано-Франківщини, тому напередодні, в серпні 1989 р., побував там на рухівському мітингу, поспілкувався із братом Левком, активним рухівцем. На Чернігівщині ж трудно було знайти надійні контакти, та й загальний настрій людей був надто далеким від Руху. Тому контакт із Олександром Котенком, добряче обляяним журналістом «Деснянської правди» Мухую, для мене, та й для багатьох інших активних людей, став початком аналізу ситуації та

підготовки до прийняття рішення по яку сторону барикади ставати.

«Ковбасна революція» та Іван Панченко

«Ковбасна революція» вихлюпнула людське незадоволення та скриту психологічну напругу назовні. Пригадується мітинг біля обкому компартії. Стихійний, некерований натовп до одних пробував прислуховуватись, відомих партноменклатурників переважно засвистував. На всіх справив враження Іван Панченко. Поважна людина, він був чи не єдиним спокійним чоловіком на тому морі емоцій. Говорив впевнено. Легко втихомирив бурхливий натовп. Власне кажучи, висловлю думку багатьох людей, близьких та далеких від руху, що якраз такі люди формували ряди членів Руху та ряди числених його прихильників. Слова та дії таких людей робили перелом в людській свідомості, показували, що є нові люди та нові погляди, словами «розтоплювали броню» всесильного монстра – КПРС, і не лише десь там далеко в Москві на передачі «Взгляд», а тут поруч, серед нас.

Про подарунки для делегатів з'їзду КПРС та прогноз розвитку подій в СРСР

У березні 1990 р. мене визвали у військкомат і «запропонували» поїздки в Чорнобиль. Я подав довідку, що вже надавав меддопомогу постраждалим в зоні відчуження в травні 1986 р. працівник військкомату, колишній льотчик – «афганець», що лікувався у нашому військовому госпіталі, коли я служив у туркестанському військовому окрузі, згадав мене і вирішив направити в Москву, на курси начальників військових терапевтичних госпіталів в кінці квітня, де я пробув до початку червня. Столиця СРСР бурлила: невідомі по вечорах били офіцерів, «як захисників КПРС», а вдень відкриття чергового з'їзду КПРС на Красній площі перед великим веселим натовпом стояла купка жартівників-демократів біля ящика і великого плаката із написом «Презервативи для делегатів з'їзду КПРС». ніхто їх не чіпав... Були всі клінічні ознаки слабкості влади. Час для дій настав остаточно. Із такими новинами для друзів приїхав я із навчання. По прибутті до

Чернігова, в червні 1990 р., за тиждень до Бориса Єльцина, я вийшов із КПРС із «політичних міркувань». Зразу ж після цього змінив місце роботи, покинувши перше місце в резерві на головного лікаря Чернігівського облонкодиспансеру, та перейшов на роботу в III міську поліклініку, що через вулицю від приміщення Чернігівського Руху. Тепер тут можна було бувати щоденно, зразу після роботи. Треба було чимось жертвувати. До «ГКЧП» та незалежності України залишалось більше року...

Медико-екологічна комісія руху

Почалися рухівські будні, сповнені як важкої рутинної праці, так і романтики мітингових пристрастей та суперечок в Чернігівському [міському] «гайд-парку», у скверіку за спиною у пам'ятника Богдану Хмельницькому.

Я зразу визначився із напрямком роботи – медико-екологічна комісія руху. В комісії я познайомився із Володимиром Ступаком – добрим «штабістом» та організатором. Серед документації побачив постанову української екологічної асоціації «Зелений Світ» № 0-57 від 31.03.1990 р. «Про ресстрацію колективним членом УЕА «Зелений Світ» екологічного комітету Чернігівської організації НРУ». Із «Зеленим Світом» мене єднали друзі із Києва, набуті під час навчання в клінічній ординатурі Київського НДІ гематології та під час виїзду на евакуацію постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи в травні 1986 р. До того ж, медико-екологічна тематика безвідмовно добре діяла на наших прихильників, а опоненти зовсім не знали, як на неї реагувати. Тоді після Чорнобильської катастрофи всі раптом стали екологічно свідомими. З часом я став регулярним виступаючим на мітингах, треба ж було комусь порушувати медико-екологічні проблеми. Почався тиск на дружину та її батьків. Обком та КГБ не спали.

28.09.1990 р. мені вручили посвідчення (тимчасове) громадянина Української Народної Республіки за № 134289. Наївно, романтично, але вірилось, бачилось себе в своїй незалежній Україні.

Чернігівський «Зелений Світ» і Рух

Як я вже згадував раніше, між НРУ та УЕА «Зелений світ» була тісна співпраця. Власне більшість із тих, хто вийшов на перший опозиційний мітинг у Києві під екологічними знаменами в роковину Чорнобильської катастрофи в подальшому були відомими на всю Україну рухівцями. Адже пробудження екологічної свідомості в постчорнобильській Україні було безпрограшним варіантом привчання людей до іншої, опозиційної думки, ніж була в КПРС, тим більше, що остання добряче забрехала як під час чорнобильської катастрофи, так і після неї, і народ все розумів. Першими прапор «Зеленого Світу» на Чернігівщині піднімали Вадим Ванжа і Сергій Черняков. Але треба було йти далі, тож я запропонував провести установчу конференцію обласної організації «Зеленого Світу». Домовився про безкоштовну оренду актового залу в Чернігівській дитячій поліклініці № 1, зібрав підписи більше 30 чоловік і наша конференція була проведена 30 грудня 1990 р. Мене обрали заступником голови зеленої ради та головою управи організації. Від медико-екологічної комісії НРУ Володимир Ступак та я ввійшли до зеленої ради Чернігівської обласної асоціації «Зелений Світ». До створення організації підштовхнули рішення міжнародної конференції із медичних наслідків аварії на ЧАЕС, що в кінці 1990 р. відбулася в Чернігові. Місцем проведення конференції не випадково обрали Чернігів, Адже громадська думка з цього питання найбільше в Україні була збурена у нас. Перші захворювання на рак щитовидної залози у дітей були виявлені в нашій області, а збурювачами цієї громадської думки були ми. Міжнародна конференція із медичних наслідків аварії на ЧАЕС однозначно визначилась, що рак щитовидної залози у дітей України є прямим наслідком Чорнобильської катастрофи. Це дало нам додаткові «козири» в інформуванні населення, тепер ніхто не міг називати нас некомпетентними «бузотьорами», що безпідставно нагнітають обстановку в області та лякають населення з причини своїх політичних інтересів. Рух і «Зелений Світ» Чернігівщини прийняли звернення до мешканців області «Наслідки Чорнобильської трагедії на Чернігівщині».

Оскільки із вересня по листопад 1990 р., та й в подальшому, під прапором «Зеленого Світу» та із плакатами на екологічну тематику, ми неодноразово пікетували та роздавали листівки про чорнобильський рак щитовидки у дітей, а міжнародна конференція із медичних наслідків аварії на ЧАЕС підтвердила наші висновки – авторитет Руху та «Зеленого Світу» в кінці 1990 р. – на початку 1991 р. різко пішов вгору, адже під загрозою чорнобильського лиха виявились діти та внуки практично всіх мешканців нашого міста та й області. Слід сказати, що для найширшого загалу всі ми тоді були рухівцями! Пікетували та роздавали листівки про чорнобильський рак щитовидки у дітей ми біля прохідних всіх крупних підприємств Чернігова. В першій половині 1991 р. ініціативу із цього питання підхопили мешканці Чернігова, зокрема, працівники найбільш інтелектуального та політично свідомого радіозаводу і депутати-демократи Чернігівської міськради. Така масовість дала добрі плоди і Верховна Рада надала дітям Чернігова та області статус постраждалих від «йодного удару».

Участь у створенні та роботі «Координаційно-консультативної ради демократичних організацій Чернігівщини». Юридична реєстрація Чернігівського «Зеленого Світу»

4 грудня 1990 р. в приміщенні Руху відбулася «консультативна нарада представників демократичних партій і організацій Чернігівщини», що фактично була сильним продуманим психологічним ходом рухівців. 14 представників від 8 демократичних організацій, що майже всі «народилися» із руху, тепер виступали від коаліції різних організацій, а не лише від Руху. Це додавало нам прихильників, адже кожен бажаючий міг знайти собі організацію до вподоби, а також сприяло більшій масовості на мітингах. Такий результат був сильним тиском на компартійно-провладні структури, що помітно почали втрачати контроль над ситуацією.

Об'єднані однією ідеєю незалежності України, невелика група рухівців, наших активних людей, під знаменами різних громадсько-політичних організацій, активно допомагали одна одній в проведенні

різних заходів, мітингів, пікетів, походів. Практично не відчувалось ніякої міжусобиці... Те відчуття братства пам'ятається донині.

2 березня 1991 р., згідно діючого на той час законодавства, постановою № 68/9 Українська Екологічна Асоціація «Зелений Світ» зареєструвала колективним членом Чернігівську обласну екологічну асоціацію «Зелений Світ». У червні 1991 р. «Зелений Світ» отримав печатку та відкрив рахунок в банку. На той час Вадим Ванжа виїхав в Ізраїль на постійне місце проживання, тому все керівництво «Зеленим Світом» лягло на мене.

Січень 1991 року. Перше випробування демократії в СРСР

У січні 1991 р. владою була вчинена перша спроба призупинити розвал Союзу та одночасно залякати демократичні сили взагалі. Удар був нанесений по Прибалтиці, адже демократичні сили цих республік практично і відкрито не скривали свого прагнення вийти із складу Союзу, тому ввечері проти мирної демонстрації пішли танки, атакували телецентр. Наступним сніжним холодним ввечері десь біля десяти чернігівських демократів із плакатами пікетували на сходах драмтеатру, а поруч на площі були невеликі групи людей. Народ серйозно налякали. Ті, що ходили в Рух із цікавості та в «розвідку» раптом пропали неділь на три. На моєму плакаті було написано щось на зразок «Якщо ми не захистимо сьогодні свободу інших – завтра нікому буде захищати нашу свободу». Це тоді поруч мене стояв Дуплик із плакатом, на якому було написано «Горбачов – фашистський злочинець». Міліція, що була на площі, весь час повідомляла по мегафону про заборону несанкціонованого мітингу. Люди, що підходили, тихо зникали в темноті, проте окремі підходили до нас, одні хвалили, інші сварили... До мене підійшов один із колег по моїй лікарській професії, правда, із керівного складу і, злорадно усміхаючись, промовив: «Ну, тепер вас, демократів, скрутять в баранячий ріг!». Дивлячись напередодні по телевізору події в Прибалтиці, такий фінал можна було передбачити. Десь через тиждень мене послали на нараду лікарів з медобслуговування ліквідаторів, постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи. Нарада проходила в облздороввідділі.

На піджаку у мене був маленький значок у формі жовто-синього прапорця із барельєфом Тараса Шевченка. Я сів у ряд, ще два крісла були вільні. До мене підходили лікарі із районів, але побачивши значок – втікали, як від прокаженого. Підійшов Анатолій Груша, тодішній головний лікар облікарні і сказав: «Іван, у тебе наш прапор, та ще й із Шевченком!». Далі він пішов, як зазвичай, у президію, а його заступник сів біля мене. Я сидів посередині, а одне місце так і залишилось вільне, хоча позаду, в кінці залу, лікарі із районів стояли. Одним словом, не так радісно і приємно було відстоювати незалежність України, як декому може здатися сьогодні...

Перший досвід участі кандидатом у депутати Чернігівської міськради. Мітинг до роковин Чорнобиля в 1991 р.

На той час я вже мав досвід участі у виборних компаніях у якості агітатора та члена дільничної виборчої комісії, але в лютому трудовий колектив «Нафтогазгеології» висунув мою кандидатуру кандидатом у депутати міської ради по округу №104 (вул. Любецька). Довибори, а це були саме вони, відбулися 17 березня 1991. На другий тур вийшли двоє, я і Віктор Свинарьов, тодішній начальник [Чернігівської] міської міліції. Другий тур був безрезультатний: не пройшов жодний кандидат у зв'язку із неявкою виборців. Істинну причину ми не могли виявити, оскільки великою групою учасників виборчої кампанії відбули на з'їзд «Зеленого Світу» в Івано-Франківськ, а саме в ту неділю відбувся другий тур виборів. Але форми і методи роботи із конкретними фактами, що турбують людей, показали, що ми на правильному шляху, і це згодом підтвердили вибори 1994 р., коли до міськради пройшло 15 депутатів від «Зеленого Світу».

Оскільки на нараді в Мінздраві тодішній начальник облздороввідділу Володимир Гончаренко відмовився від фінансової допомоги області для подолання медичних наслідків Чорнобиля, а міжнародна конференція в Чернігові в грудні 1990 р. підтвердила чорнобильський слід у захворюваннях дітей на рак щитовидної залози, то ми вирішили розпочати підготовку до мітингу в день роковин Чорнобиля зі збору підписів. Вимоги підписантів, враховуючи

відсутність необхідного сучасного медичного обладнання, були такі:

1. Виділення інвалютних коштів підприємств для закупівлі іноземної медичної апаратури з метою обстеження мешканців міста, і, перш за все, дітей на виявлення захворювань, пов'язаних із аварією на ЧАЕС.

2. Негайне забезпечення мешканців м. Чернігова «чистими» продуктами харчування.

Всього було зібрано більше 1,5 тис. підписів, розпочали на зборах Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка, а продовжили біля прохідних підприємств міста. Не всі підписувались, але плакат про збір підписів бачили дуже і дуже багато. Резонанс був значний.

Про наші будні та свята

Мітинги майже завжди відкривав Валерій Сарана. Людина із дивним поєднанням прагматизму, романтизму, українського гумору та природної хитрості, цей чоловік задавав тон виступів, а далі надавав слово кожному із нас. Бажаючих було небагато.

Наш рухівський священик із Української Автокефальної Православної Церкви отець Семен, у миру С. Перва, був із нами і в будні, і в свята, і в походах, і на мітингах. Прибув він із Західної України для духовної підтримки у трудні часи. Не було свого храму – не біда! Ставили столик перед П'ятницькою церквою та святкували Вербну Неділю, Великдень, Спас. Віра в Бога додавала нам сили та безстрашності.

21 квітня 1991 р. у Всесвітній день Землі наші рухівські зелені організували школярів міста та «Зеленбуд» на масову посадку дерев у міському саду. Про це йшлося в опозиційній газеті «За незалежність», номер якої за 1 червня 1991 р. був присвячений Чернігівщині. В надрукованій в цій Івано-Франківській газеті моїй статті «Про острів стабільності і гірку долю робінзонів» йшлося не лише про посадку дерев, але й, взагалі, про політичну ситуацію, про захворювання на рак щитовидної залози та сумні наслідки Чорнобиля взагалі і їхній вплив на демографічну ситуацію в області. У цілому, інформування населення з медико-екологічних проблем, було дуже важливою складовою нашої боротьби за незалежність держави Україна – України для людей.

Похід козацькими шляхами «Дзвін-91»

Літо 1991 р. виявилось жарким і в фізичному і в політичному змісті. Імперію розривало в різні боки. З однієї сторони демократи, що хотіли нової влади, а із другої – колись монолітна влада наче поділилась на дві частини: Із однієї сторони група молодих компартійних прагматиків на чолі із Михайлом Горбачовим, друга із представників старої сталінської школи та представників ВПК. Наступила патова ситуація у владі. Люди хотіли змін.

Саме в цей час Рух та ТУМ ім. Т. Шевченка організували похід «Козацькими шляхами» по північних районах області. Зі сторони ТУМу керівником був Василь Чепурний, людина із природною інтелігентністю та глибокою патріотичністю водночас. Автобусом їхали від одного до іншого визначеного населеного пункту та проводили в них мітинги. Робота була старанно продумана та психологічно вивірена, хоча зовні все здавалось стихійним. Зразу при виході із автобуса Іван Іващенко на всю потужність включав магнітофон із козацьким маршем. До нашої колони підбігали компартійні агітатори, щоб «гавкнути» та «куснути», нам було байдуже, а місцеві люди не могли нічого чути, за гучним маршем і все сприймалось, наче ці агітатори нас вітають. Саме цей момент нас дуже смішив, тому ми весело усміхались, передчуваючи фіаско агітаторів, а вони повторювали цю помилку із села в село. Далі підходили до вибраного місця десь на підвищенні. Потім звучало коротке вступне слово про похід В. Ступака, В. Сарани чи В. Чепурного, а за словом зразу ж лунала гарна українська пісня, і натовп сам закривав рота компартійним агітаторам, що, отямившись, знову піднімали голову. Так, повторюючи пісню і слово, на одному диханні проводили весь мітинг, а тим часом наші агітатори роздавали листівки. Періодично замість пісні лунали сатира та гумор, в тому числі у вигляді пародій на теми українських народних пісень. Дісталось тут на горіхи і Горбачову, і Союзу! Прекрасний музичний супровід здійснював композитор Микола Збарацький. В поході під Коропом ним була створена пісня «Козачка» на слова Надії Галковської, що також співала в нашому похідному хорі. Похід закінчився встановленням пам'ятної плити Івану Мазепі в Батурині [на Гончарівці]

та урочистим концертом на стадіоні селища. Співочим гуртом, де співав і я, керувала наш рухівський маестро Лариса Куровська. Групою козаків із стягами та хоругвами командував молодий отаман Володимир Бичек, В поході благословляв на діла та відправляв службу Божу отець Семен (в миру С. Перва). Після походу, в дорозі, на пам'ять, ряд його учасників поставили свої автографи на нашій «козацькій газеті». Було це 21 липня 1991 р.

«ГКЧП»

У суботу та неділю, безпосередньо перед святом Спаса, що в 1991 р. випало на понеділок, наша група знову вирушила в похід «Козацькими шляхами». На цей раз південними районами Чернігівщини. Похід завершили після обіду в неділю в Качанівці. Додому відправились під вечір. Обговорювали події в країні. Відчувалось напруження у владних структурах Москви, здогадувались, що буде якесь зрушення в гіршу сторону, але не чекали так швидко.

Ранком в понеділок включив радіоприймач і зразу стало все зрозуміло – «ГКЧП». Пішов на роботу в III міську поліклініку де тоді працював в міському гематологічному кабінеті. Виконуючий обов'язки головного лікаря Борис Яновський швидко зібрав керівний склад і дружненько підтримали «ГКЧП». прийняли колективне рішення видавати міліції всіх «бузотьорів». Мене особисто попередили про рішення. До мене підходили співробітники, щиро співчували, деякі жінки плакали і казали, що тепер мене заберуть в тюрму. Прийшов один колишній пацієнт, ледь відхекавшись, повідомив, що повернувся від свого секретаря парторганізації (компартії, зрозуміло), де заплатив борг партвнесків за півроку і порекомендував, щоби я негайно відновився в КПРС, із якої я вийшов більше року тому назад, на початку червня 1990 р. Я подякував за пораду, але сказав, що робити цього не буду. Хворих в той день майже не було і в обід я пішов в рух, приміщення якого було поруч, на другій стороні вул. Щорса. Скоро розпочалось засідання Координаційної ради демократичних партій і організацій. Координаційна рада засудила «антинародний, антиконституційний переворот в Москві», прийняла всім відоме рішення

та зробила звернення до Верховної Ради [України], що зіграло визначну роль у прийнятті нею подальших рішень.

Від «Зеленого Світу» під рішенням я поставив свій підпис. Оскільки було свято Спаса, то ми домовились зустрітися біля закритої тоді П'ятницької церкви, де наш рухівський священник отець Семен пообіцяв освятити яблука. Валерій Сарана запропонував після служби Божої обговорити питання про вихід завтра на мітинг протесту біля пам'ятника Богдану Хмельницькому.

У день мітингу, ще за годину до призначеного часу, сквер був оточений щільним кільцем міліції. хто прийшов пізніше, вже не змогли потрапити на мітинг. Як і домовились, всі ми прийшли раніше і могли спостерігати за розвитком подій. Всього мітингуючих було 200 – 250 чоловік, виступаючих було чоловік вісім. Я теж виступив. Говорив, окрім загальних тоді фраз про «антинародний, антиконституційний переворот у Москві», про те, що в разі приходу до влади «гекачепістів», знову почнеться гонка озброєнь, а це означає, що, окрім Чернобиля, виникне ще багато екологічних проблем і т. п., оскільки я виступав від «зеленого світу». Під кінець мітингу наш співочий гурт виконував гімн України. Десь в метрі від мене молодий чоловік в цивільному, років 25-ти, що весь час коментував по рації хід мітингу, передав чергове зведення: «Пають свій гімн «Ще не вмерла Україна». До цього часу не можу без сміху згадувати це донесення...

Весь час, поки йшов мітинг, відеокамери компетентних органів та компартії із усіх сторін знімали мітингуючих, шкода, що після розпаду СРСР мені так і не вдалося знайти жодної касети, не тільки про цей мітинг, але й про багато інших, адже оперативна зйомка велася спецслужбами завжди... Час від часу зі сторони міліції через мегафон лунали погрози «припинити незаконний мітинг», а не то організатори будуть притягнуті до кримінальної відповідальності. Вже наступного ранку всім організаторам та виступаючим, кому дома, кому на роботі, вручили повістки до міліції... а вечором просили повернути назад – «ГКЧП» безславно пішов у історію, хоча всі «гекачепісти» залишились на владному олімпі, окрім кількох представників верхівки в Москві. Проте час йшов невблаганно – стало зрозуміло, що почалася нова ера.

Український прапор над Черніговом!

Запам'яталося, що український жовто-синій прапор ми підняли над Черніговом в той же день, коли його підняли над Верховною Радою України. Почувши по радіо новину, після обіду пішов у рух. Там уже ліквідатор Іван Неділько, учасник всіх мітингів та палкий прапорносець, приніс великий шовковий прапор, а Любов Шуман збігала додому, принесла праску та добре випрасувала його. Яюсь одностайно вирішили, що треба підняти прапор над міськрадою, бо надто консервативне керівництво облради не давало ніякої надії і шансу. Юрій Соболев зателефонував голові міськвиконкому Валентину Мельничуку, та попередив, що ми ідемо підняти прапор і, після переконливого питання Соболя: «Чи ви проти рішення Верховної Ради» – Мельничук погодився! Швидко пішли до міської ради. Мельничук вже спускався східцями із другого поверху. Михайло Данилюк тут же передав йому прапор, а він передав своєму заступнику Чорненькому і наказав підняти прапор разом із рухівцями, а сам поїхав додому. Прапор встановили замість радянського червоно-синього. А вже на другий день міськрада постановила все таки почепити зверху радянський прапор, але наш прапор побоялись знімати. Протягом місяця радянський прапор тихо зник не лише із міської, але й із обласної ради, далі хвиля пішла в райони і в села, а Рух активно допомагав прапорами, котрих тоді не вистачало.

Форум української інтелігенції. «Грамотка» Олеся Гончара

Після проголошення незалежності України, в Києві 14–15 вересня 1991 р. був скликаний «Форум української інтелігенції». Все йшло, як завжди в ті часи, із певною долею романтизму та ейфорії після недавно проголошеної незалежності. На форумі був присутній тодішній голова Верховної Ради України Леонід Кравчук.

Раптом оголосили, що у приміщенні бомба і попросили всіх негайно покинути зал засідань. Виходили нехотючи, здогадувались, що це провокація. Через пару годин наше припущення підтвердилось. Організатори провокації знали, як збити настрій інтелігенції. Непомітно,

разом із Чепурним, опинилися у групі людей, де були Олесь Гончар та Іван Драч. Гончар поцікавився ситуацією на Чернігівщині, про похід «Козацькими шляхами» та «поблагословив на зустріч із інтелігенцією в районах «грамоткою» – особистим підписом на моєму «мандаті представника форуму». Вразив внутрішній спокій та душевна батьківська доброта і якась «сонячна» теплота цієї великої людини.

Поки йшов пошук бомби в залі форуму, оголосили обід. Далі, куштуючи борщ, розмову вів із Іваном Драчем. При всіх позитивах від цього спілкування, була і одна річ, що вразила негативно. Іван Драч кілька раз наполіг, що ми не готові взяти владу в руки, немає досвіду. Ми із Василем Чепурним не погоджувались. Ейфорія від незалежності поступово розвіювалась. Ставало зрозумілим, що надовго в Україну прийде стара влада, із слабкою вірою, а то і з безвір'ям в ту «справедливу Україну правди і науки», про яку ми всі мріяли. Але розуміння нової ситуації лише підштовхувало до нової боротьби та прийняття нових рішень.

[...]

м. Чернігів

Панченко Іван Федорович

У 1989 р. в Україні йшов процес створення опозиційної до правлячої Комуністичної партії політичної організації. Як це відбувалося?

Як це відбувалось у м. Чернігові я хочу написати, тому що з кінця січня 1989 р. брав активну участь у роботі товариства «Меморіал». 9 липня 1989 р. в обласному центрі був на зборах представників від «Меморіалу», УГС (Української гельсінської спілки), Товариства української мови, на яких утворено організацію Народного руху України за перебудову; був делегатом Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову 8-10 вересня 1989 р. і всіх наступних з'їздів Руху до розколу Руху у 1999 р., а потім був делегатом всіх з'їздів Української Народної партії, окрім 2006 р. і 2007 р., з 1990 р. до 2006 р. – заступником голови крайової (обласної) організації Руху, а з 1999 р. – УНП.

Коротко про основні політичні події 1989 р. Члени товариства

«Меморіал» весною 1989 р. збирались у товаристві «Знання», обговорювали політичну ситуацію у СРСР, приймали відповідні рішення, вели роз'яснювальну роботу серед інтелігенції м. Чернігова. Великий резонанс мали події у Грузії 9 квітня 1989 р. Члени товариства одностайно засудили дії органів влади у Тбілісі і прийняли рішення про проведення мітингу-протесту на Красній площі м. Чернігова. Відповідну заяву до Чернігівської міськради підписали Т. М. Яхеєва, В. П. Москаленко, І. Ф. Панченко, Н. М. Дерев'яно. Безумовно, тодішня міська рада дозволу не дала.

9 липня 1989 р. у актовому залі торгового ПТУ зібрались члени опозиційних до влади товариств: «Меморіалу», Української мови і Української гелсінської спілки, в залі були ще якісь люди, яких я не знав. В результаті довгих дебатів запланований сценарій органів влади не пройшов, М. М. Лук'яненко покинув залу. Проголосували за створення організації Народного руху за перебудову, обрали керівний орган – раду організації, голови та заступників не обирали. Членами ради обрали В. М. Розстального, В. Ю. Сарану, В. П. Москаленка, Л. І. Костюченко, І. Ф. Панченко, О. І. Котенка. На жаль, точного списку я не маю. Засідання ради РУХу проходили в основному на квартирі члена Руху В. Х. Ванжі, а інколи, на квартирі В. П. Москаленка. У кінці літа 1989 р. активісти Руху збирали підписи (в тому числі і на Красній площі Чернігова) під зверненням до Верховної Ради України, в якому вимагали, щоб у новому законі про вибори народних депутатів УРСР (березень 1990 р.) був відсутній пункт про обрання депутатів від громадських організацій. Завдяки тому, що такі вимоги ставились по всій Україні, Верховна Рада виключила такий пункт.

У кінці серпня 1989 р. на конференції Руху, яка проходила на квартирі В. Х. Ванжі були обрані делегати на Установчий з'їзд Народного руху України за перебудову. Я хочу назвати їх всіх, тому що на той час вони займали активну позицію, боролись за демократизацію суспільства, багатопартійність, відміну шостої статті Конституції СРСР про головну роль КПРС. Делегати: А. Т. Бабкін, С. В. Бутко, В. Х. Ванжа, О. М. Васильєва, О. М. Дяченко, С. В. Жигінас, Л. І. Костюченко, О. І. Котенко, В. І. Лисий, В. В. Логін,

Л. Г. Лук'яненко, А. І. Майба, В. П. Москаленко, В. М. Павленко, І. Ф. Панченко, В. І. Перепеча, В. М. Розстальний, В. Ю. Сарана, П. Д. Семененко, В. М. Фальба, І. З. Чех.

Після цього історичного з'їзду всі наші делегати розповідали про роботу з'їзду, прийняту Програму і Статут. Все більше людей нас підтримувало. Не можу не згадати про судове засідання Деснянського райсуду у Чернігові 4 жовтня 1989 р., на якому суддя намагався засудити О. І. Котенка за проведення мітингу. В знак протесту В. Ю. Сарана, І. Ф. Панченко і О. І. Котенко заявили про відмову від радянського громадянства. Суддя зразу закрити судові засідання і більше це питання не розглядалось (я зберіг цю судову повістку).

Після знаменитих подій «ковбасної революції» влада нам надала приміщення обласної філармонії для проведення обласної конференції РУХу (а як восени 1989 р. нам відмовляла), а також приміщення для нашого офісу по вул. Щорса, 4. Це нам дуже допомогло під час виборів народних депутатів УРСР (березень – квітень 1990 р.) у два тури.

Влітку 1990 – 1991 рр. активісти Народного РУХу проводили велику агітаційну роботу в селах області під час походів «Дзвін-90» і «Козацькими шляхами-91».

Часто згадую про події в Кіптях у вересні 1990 р. Згідно рішення проводу обласної організації РУХу ми (М. П. Коваль за кермом своєї машини, його дружина, Ю. О. Соболев, Л. Д. Куровська, І. Ф. Панченко) поїхали до кордону між Київською і Чернігівською областю для зустрічі артистів хору «Гомін», які їхали з концертом на святкування дня міста Чернігова. На кордоні двох областей ми побачили представників влади із Чернігова, які повідомили нам про заборону приїзду хору до Чернігова. Коли приїхав автобус з артистами (з ними їхав В. Ф. Ступак), то вони ознайомили і їх з таким рішенням. Порадившись, ми прийняли рішення їхати до Чернігова, але в с. Кіпті біля пункту ДАІ автобус було зупинено і до Чернігова нас не пропускали. На знак протесту проти свавілля представників влади (відповідальних працівників обкомів компартії, комсомолу, обласної ради та інших структур) всі вийшли з автобуса і перекрили дорогу. «Репрезентуючи місцевих жителів» представники комуністичної влади

пішли проти нас. Цей супротив затягувався, і ми прийняли рішення, щоб я поїхав до Чернігова, і розповів про ситуацію. Коли я приїхав до Чернігова, то біля обкому комуністичної партії побачив багато наших прихильників на чолі з В. Ю. Сараною. Порадившись, прийняли рішення перекрити дорогу біля торгового центру «Дружба» [сучасний Мегацентр], що ми й зробили. Хор «Гомін» вимушений був повернутись до Києва, але наступного дня вони знову поїхали до Чернігова, ніхто їх не зупиняв і на Валу в присутності більше 2000 чол. відбувся концерт. Була зачитана дуже радикальна резолюція мітингу, і всі за неї одноголосно проголосували.

Велику агітаційно-роз'яснювальну роботу ми проводили у «гайд-парку» біля пам'ятника Б. Хмельницького у Чернігові, коли ми там кожної неділі проводили мітинги. Найбільш значимий із них – 19 серпня 1991р. Мітинг проходив в оточенні міліції, всіх відверто знімали на відеокамеру працівники КДБ. Ми виступали за вихід України із СРСР. 24 серпня я із своїм сином і багатьма нашими активістами були у Києві біля Верховної Ради з вимогою незалежності України. Стояли до вечора, дочекались прийняття Акта про державну незалежність і всі намагались хоч трохи, але потримати величезний синьо-жовтий прапор, який був занесений до зали тепер вже парламенту Української держави.

Не можу забути про таку визначну подію, як перший Всесвітній форум українців, що проходив у Києві 21-23 серпня 1992 р., і був присвячений першій річниці Незалежної України. Чернігівщину представляли 10 делегатів, і мені пощастило бути в їх числі. Найбільше вразило те, що делегати з багатьох країн світу говорили українською мовою, хоча і з акцентом, але в той же час скільки в Україні проживало українців, які не вміли говорити своєю рідною мовою.

м. Чернігів

– Іване Федоровичу, якою була соціально-політична ситуація напередодні тих знаменитих подій, що стали відомими на весь тодішній Радянський Союз?

– Соціально-політична ситуація на Чернігівщині, як і по всій Україні

і всьому Союзу, була важкою. Черги в магазинах, нестача основних продуктів харчування. І, на зразок хрущовської ситуації, з продажу стали зникати навіть прості миючі засоби і мило. А в той же час моя знайома була в Азербайджані, і там цього всього вистачало. Тобто хотіли спровокувати ситуацію і зняти Горбачова деякі опозиційні сили, які згодом переросли у ГКЧП.

В Чернігові відбувалося те ж саме. І це стало передумовою того, що, як я завжди говорив, напередодні Різдва Божий перст упав на Чернігів саме за гріхи комуністів перед народом, перед церквою.

– Тепер – конкретно про ці події вечора 6-го січня і ночі на Різдво.

– Події ці почалися на розі вулиць Рокоссовського і Доценка, коли «Волга» облвиконкому вдарила в «Жигулі». Можливо, події і ненабули б такого розвитку, але відповідальний працівник облвиконкому Заїка, що був у машині, почав хвалитися, що це – його машина, а в багажнику, що відкрився, люди раптом побачили багато продуктів харчування, які були тоді недоступні для народу. Вибухнуло явне невдоволення. Коли я прийшов на місце подій десь о 8-й чи о 8.30 вечора, то побачив таку картину: «Волга» лежала колесами догори, на днищі стояло по 2-3 чоловік, яких замінювали інші, вони тримали в руках палки ковбас, м'ясну вирізку, і всі вони були напідпитку. Людей зібралось уже десь до тисячі. Все це знімалося на відеокамеру. З членів Руху я побачив тут тільки двох чоловік, і ми домовилися, що тут ніякої активної участі не прийматимемо. Але потім молоді люди, які були напідпитку, перевернули машину на колеса і потягли її вниз, до Седнівської. Тоді повернули на вулицю Першого Травня, в напрямі центру. Але стомилися, бо переднє ліве колесо було заблоковане від удару. Хлопці побачили попереду кран і побігли за водієм. Водій спершу відмовлявся тягти машину, але я підійшов до нього і сказав, щоб він погодився, пояснивши потім, що його все рівно примусили. Водій підчепив до крана «Волгу», і її потягли далі.

Весь час нас супроводжували представники КДБ і міліції. І ось ми почали спускатися до П'яти Кутів. Йшли ми таким чином: попереду – шеренга молодих людей через всю вулицю, за ними – кран з «Волгою», за нею – великий натовп людей. Я пішов вперед і

побачив, що дорога перекрита автобусами ПАЗ, за ними побачив групу ЗМОП. Вони отримали наказ бити людей. «Змопівці» накинулися на людей з кийками і стали їх бити – по голові і куди завгодно, хоч бити людей кийками по голові було заборонено. Тоді до керівників міліції підійшли з натовпу старші люди і стали вимагати, щоб побиття припинилося. І це швидко припинили. Натовп був розлучений. Люди розсунули автобуси, хоч ті були й на швидкості. Потім всі вийшли на проспект Жовтневої Революції і повернули до центру. Був далі і ще один заслін міліціонерів, але крізь нього пройшли, як крізь сито.

Включивши сигнал, люди пішли на центральну площу Чернігова, Тут мітинг продовжувався. Ми пішли звідси вже десь близько 12-ї ночі. Зі мною були Розстальний і Москаленко, вони йшли ще від П'яти Кутів. Ми радилися, що робити далі? Люди з площі потягли машину до обкому партії. Тут мітинг продовжувався. Люди вимагали, щоб з'явився перший секретар обкому Палажченко. Але замість нього з'явився другий секретар Мисник, який пообіцяв о другій годині дня дати відповіді на всі запитання людей і запросив на цей час на зустріч до обкому партії.

Ми, представники Народного Руху, збиралися завжди за театром, у сквері біля пам'ятника Богданові Хмельницькому, називали це місце нашим «Гайд-парком». Тут ми й домовилися зустрітися 7 січня о 12 годині дня – члени виконкому, ради Руху. Між, іншим, тоді у нас голови обласного Руху ще не було, був лише координатор – Жигінас, котрий вів протоколи. У «Гайд-парку» ми прийняли рішення, що підемо на зустріч о 2-й годині, підготували резолюцію мітингу, яка містила політичні вимоги, такі, як скасування 6-ї статті Конституції СРСР – про керівну роль Компартії.

[...]

Але тоді, коли ми підійшли до будинку обкому партії, людей тут не було. Нікого. І заслуга Народного Руху в тому, що саме ми організували цей мітинг біля обкому партії. Нас було чоловік 15. Ми стали запрошувати перехожих на мітинг, говорити їм: «Ви ж чули, що тут було вночі?» Поступово гурт людей збільшувався. Вийшов Палажченко з групою керівників і став відповідати на запитання людей. Вже не було чути й відповідей у мегафон. Ми почали вимагати

озвучення площі. Швидко на будинку політосвіти було встановлено динаміки, з'явився мікрофон. Я взяв мікрофон і десь дві години вів цей мітинг.

У резолюцію мітингу люди додали багато соціально-економічних вимог.

– **Далі події розвивалися не менш бурхливо?**

– Так. Зверніть увагу; в резолюції цього мітингу уже було заплановано наступний мітинг біля обкому на 10 січня. Але між 7 і 10 січня в Палаці культури хіміків було проведено збори партійно-господарського активу. На актив приїхав завідуючий відділом ЦК Компартії України Леонід Кравчук. Від Руху були я, Розстальний і Москаленко. Перший секретар міськкому партії Федоренко поставив на голосування, щоб не проводити мітинг 10 січня біля обкому. І всі проголосували проти цього мітингу. Але я у своєму виступі сказав, що це – зневага до людей. І що люди все рівно прийдуть до обкому.

Наступна подія – зустріч Леоніда Кравчука в обкомі партії з журналістами засобів інформації і керівництвом обласного Руху. Від обкому не було нікого, окрім Палажченка. Той вибачився, що досі не знайшов часу зустрітися з Рухом і вислухати вимоги людей. Я зазначив, що Палажченко говорить так, ніби він два роки був десь у Монголії і не знав, що в Чернігові робиться.

Напередодні мітингу, 9 січня, – ще одна зустріч: у завідуючого відділом обкому І. Леонова. Нас було 6 чоловік: Чепурний, Жигінас, Розстальний, Москаленко, Майба і я. До Леонова приєднався потім інструктор ЦК Дудка. Три години на нас чинився тиск, щоб ми не організували на завтра мітинг біля обкому.

Нам обіцяли надати можливість виступити на всіх великих підприємствах і закликати людей йти на мітинг на стадіон, а не до обкому партії. Ми категорично відмовились ігнорувати рішення людей 7 січня. Тоді нам запропонували прийти до обкому і посадити людей в автобуси, які б відвезли всіх до стадіону. Врешті вирішили так: якщо люди погодяться, то ми поведемо їх колоною до стадіону, а хто

залишитися, то буде там несанкціонований мітинг; на стадіоні вести мітинг доручалось голові міськвиконкому М. Літвінову і мені; було заплановано послухати 8 виступів від влади і 8 – від Руху.

– **Тепер – про мітинг на стадіоні.**

– На стадіоні ім. Гагаріна зібралися десятки тисяч людей. Особливо вразило, коли на стадіон прийшла з синьо-жовтими прапорами колона від обкому і піднялась на трибуну. Під шум трибун першим виступив Палажченко, голові облвиконкому Гришку взагалі не дали говорити. Після цього виступали представники Руху і всі бажаючі. Була прийнята резолюція мітингу, яку я забрав з собою.

Прийшовши до обкому партії (там теж був мітинг), я зачитав її знову. Всі підтримали резолюцію. На стадіоні було присутнє телебачення, йшла радіотрансляція на місто.

Після цього розпочались партзбори на всіх підприємствах, більшість учасників вимагали відставки бюро обкому партії. Відбулись ще два мітинги: 14.01 – на центральній площі, 27.01 – на стадіоні. Обласна партійна конференція обрала нове керівництво області.

Повним ходом йшла кампанія по виборах на альтернативній основі (вперше в історії УРСР) народних депутатів УРСР і місцевих рад.

– **Отже, акція протесту людей переросла в серйозні соціально-політичні події?**

– І саме в цьому була велика заслуга щойно створеного Народного Руху України. Ми надали подіям важливого політичного звучання. Давайте уявимо собі, що було б, якби обласний Рух не організував тоді, 7 січня, першого мітингу біля обкому. Комуністична влада могла, б подати події, що відбулися напередодні, як звичайне порушення громадського порядку, а учасників акції зобразити як якихось хуліганів, а не людей, що протестували проти злиденного життя і несправедливості.

– **Яке значення «ковбасної революції»?**

Ця подія набула розголосу по всьому СРСР, люди побачили, що можна і треба відкрито висловлювати свої претензії до влади. Ця подія стала поштовхом для жителів інших міст СРСР. Проходили мітинги і в містах нашої області (Мена, Борзна, Прилуки, влітку того ж року – у Носівці).

Люди почали «підніматися з колін», а члени Компартії стали масово

виходити з партії або не платити внески, що теж, згідно статуту, через 3 місяці призводило до вибуття з партії. Ці події прискорили зростання національної свідомості наших людей, і уже в 1991 р. на референдумі за незалежність України проголосувало більше 90% виборців.

Крім того, у лютому 1990 року для Руху було виділено приміщення на вул. Щорса, 4, яке стало центром для всіх демократично настроєних людей під час березневих виборів до Верховної Ради УРСР і місцевих рад. Були виконані більшість пунктів резолюцій січневих мітингів.

Проте не виконано до цього часу основне бажання людей: суттєве покращення рівня життя народу України. А не виконано через те, що при владі залишаються, в основному, ті ж самі комуністичні партноменклатурники, які не хочуть або затримують проведення в Україні соціально орієнтованих ринкових реформ.

Панченко І.Ф. Бурхливий січень Чернігова // Сіверщина. – 2000. – 7 січня; 14 січня.

Сарана Валерій Юрійович

Перш ніж приступити до опису далеких вже нині подій національно-визвольної боротьби, а саме: роботи щодо створення «Просвіти» і РУХу, хотілось би декількома реченнями пояснити, чому я був серед перших її учасників. Мої дитячі та юнацькі роки з 1952 року пройшли у Чернігові. Я жив і виховувався в українській родині, де була постійна тяга до української мови, книги, пісні. У домашній бібліотеці були твори Шевченка, Лесі Українки, Котляревського, Нечуя-Левицького, Квітки-Основ'яненка, сучасних українських авторів. Батьки свідомо віддали мене до української школи, хоча поряд була престижна російська. У студентські роки продовжував цікавитись українською історією і літературою. Захоплювався поезією Симоненка, Вінграновського, Сингаївського, Сомы, Драча, Павличка. Думаю, що все це у комплексі сформувало моє ставлення до української ідеї, української незалежності. Багато цінної для себе та цікавої інформації я отримував з видань, присвячених боротьбі із так званими «українськими буржуазними націоналістами», де уважно читаючи між рядками можна

було дізнатися про ОУН, УПА, лідерів національно-визвольних змагань.

Слухав «Радіо Свобода», «Вільна Європа», «Німецька хвиля», які теж збагачували інформацією. Тобто до кінця 80-х років мій світогляд щодо української національної ідеї був в основному сформований. Передплачуючи газету СПУ «Літературна Україна», ознайомився з проектом Статуту ТУМа ім. Тараса Шевченка і створив у юридичному технікумі, де на той час працював, первинний осередок Товариства. Одночасно йшли пошуки однодумців, які б поділяли мої погляди. Так виник гурт людей, до якого увійшли: я, журналісти Чепурний, Савенок, інженери Івченко та Лашевський, нині покійний режисер та актор Леонід Отрюх. Наша група провела велику підготовчу роботу і вже під час проведення обласної установчої конференції ТУМа, до її керівництва увійшли люди по-справжньому патріотично налаштовані, а не ті, кого нав'язував обком КПРС. Очолив Товариство Василь Чепурний, я став його заступником, а Владислав Савенок – секретарем. На засіданнях Товариства розглядалося багато питань, що стосувались української мови, культури, духовності. Але все частіше у виступах лунали політичні мотиви, що дуже лякало представників обкому, міськкому, райкомів КПРС, які ходили на засідання ТУМа, як на роботу. Саме в Товаристві, я переконаний, визріло те ядро, те коло людей, які в подальшому сформували РУХ, надали його ідеології національно-демократичного, а не загальнодемократичного забарвлення. У подальшому більшість людей, які прийшли до РУХу з загальнодемократичною ідеологією та були далекі від української національної ідеї, відійшли від політичної діяльності.

Найбільш знакові події, які згуртували Чернігівський РУХ, піднесли його політичний та соціальний статус, зробили його політичною силою, яка реально протистояла КПРС: так звана «ковбасна революція» та вибори до Верховної Ради України [годішньої УРСР]. Вони мають майже 20-ти річну історію, і тому хочу попросити вибачення у тих своїх побратимів, чий прізвища я не згадаю, бо властивість пам'яті, на жаль, така, що на її сторінках дещо стирається.

Стихийний вибух, пов'язаний із «ковбасною революцією», який сколихнув Чернігівщину та загалом й Україну, показав, що в області вже існує політична сила, яка здатна очолити народну стихію і повести її в напрямі демократизації суспільства та державної незалежності. Під час цих подій з найкращого боку як організатори та патріоти проявили себе Віталій Розстальний, Віталій Москаленко, Іван Панченко, Сергій Жигінас, Олександр Котенко та багато інших. Ця подія викликала шок і переляк у компартійному таборі. Якщо до «ковбасної революції» до нової політичної сили, яка зароджувалася, ставилася дещо зверхньо, то під час січневого вибуху лідери РУХу були запрошені на зустріч з керівництвом області за участю тодішнього завідувача ідеологічного відділу ЦК КПУ, а в майбутньому Президента України, Леоніда Кравчука. Ми на зустрічі висунули низку вимог, у тому числі й політичного характеру. Серед них – розпуск бюро обкому КПРС. Слід зазначити, що значна частина наших вимог була виконана. Наприклад: надання приміщення для РУХу (до того усі зустрічі, наради проводилися на приватних квартирах членів організації). У двох невеличких кімнатах за адресою м. Чернігів, вул. Щорса, 4, де він розмістився, збиралось під час різних заходів до декількох десятків людей, велися політичні дискусії, суперечки, інколи сварки. Останні, я переконаний, організовувалися агентурою КДБ. Але під час дискусій та суперечок вироблялася стратегія і тактика наших дій, народжувалася стійкість організації. Почали виникати первинні організації в районах: у Прилуках серед лідерів були Віктор Погуляй, Віктор Лабазов; Ніжині – Сергій Малюга, Володимир Максимонько; Мені – Олександр Наумчик, Олександр Дяченко; Острі – Юрій Коржов, Володимир Француз; Сосниці – Григорій Хуторненко; Носівці – Микола Більбат, Микола Андрієнко; Ріпках – Володимир Молчанов та багато інших.

Після «ковбасної революції» Чернігівський РУХ почав структуруватися, організаційно зміцнів, перейшов до більш організованої та планової роботи.

На першому етапі формування керівництва Крайової організації РУХу, очевидно, через бажання зробити його максимально демократичним, було створено тріумвірат – три співголови організації:

я, Олександр Котенко та Анатолій Майба. Але така схема не витримала перевірки часом, бо політичне протистояння з КПРС вимагало більш чіткої та централізованої системи керівництва організацією. Було прийнято рішення – відмовитися від інституту співголів. Мене обрали головою Крайового РУХу. Почалася робота по розбудові організації. У цій організаційній роботі себе чудово зарекомендували Володимир Ступак, Михайло Данилюк, Іван Панченко та інші.

Важливим кроком у діяльності організації, як політичної сили, стали вибори до Верховної Ради України [тодішньої УРСР] та місцевих рад. В умовах політичного протистояння та домінуючої ролі Компартії у всіх владних структурах, правоохоронних органах та практично у всіх сферах життя, ця боротьба, як на мене, просто героїчна, але вона підтвердила, що суспільство визріло для незалежності і демократії. За інших умов подібна боротьба закінчилася б поразкою національно-демократичних сил. З початком виборчої компанії січня – березня 1991 р. до нас прийшло дуже багато людей, які пропонували свої послуги і допомогу. Не можу не згадати з якою віддачею та самовідданістю працювали під час виборчої компанії Валентин Рейваховський, Юрій Соболев, Лариса Куровська, Галина Нестеренко, Надія Галковська і сотні й сотні людей у всіх районах області. Мене було висунуто кандидатом у депутати Верховної Ради України [тодішньої УРСР] від Чернігівської «Просвіти». Всього у Новозаводському виборчому окрузі міста Чернігова зареєструвалося 21 кандидат. Компартиїні органи вели активну пропагандистську роботу проти мене як кандидата, що представляв політичну силу – РУХ, яка протистояла КПРС. У дискредитації мене КПРСівські агітатори не гребували нічим. Вони звинувачували мене у всіх смертних гріхах, мислимих і немислимих. РУХом була створена група підтримки і виборчий штаб, які проводили величезну агітаційну та організаційну роботу. Штаб очолив Володимир Ступак. За період виборчої компанії проведено сотні зустрічей із виборцями у трудових колективах, дворах житлових мікрорайонів тощо. У результаті такої інтенсивної і вкрай виснажливої роботи я виграв у свого найближчого суперника – члена бюро обкому КПРС, генерального директора

«Хімволокно» Анатолія Лисенка понад 12 тис. голосів виборців, хоча й не набрав, як того вимагав тодішній виборчий закон понад 50% голосів. Тому відбувся другий тур. На жаль, на цьому етапі виборчих змагань не вдалося забезпечити нашими спостерігачами більшість виборчих дільниць і, як усі ми були переконані, в результаті фальсифікацій та підтасовок я програв А. Лисенку близько тисячі голосів.

Але не дивлячись на цей програш, наголошую не на поразці: ми морально перемогли, бо люди про нас дізнались, нам повірили, пішли за нами. Тому, переконаний, саме РУХ став провідною політичною та організаційною силою, яка у серпні 1991 р. привела Україну до незалежності.

м. Чернігів

– Валерію Юрійовичу, спершу те, що називають «досьє».
Щебто представлення нашим читачам.

– Народився я 29 травня 1947 року в Києві. З 1952 року наша сім'я мешкає в Чернігові. Батьки тривалий час працювали викладачами Чернігівського кооперативного технікуму. Мати, на жаль, вже покійна, батько має 88 років, і в свої літа – тверду пам'ять і міцний розум. По закінченні школи вступив до Київського інституту народного господарства. Тоді можна було йти в економісти. 1970 року закінчив фінансово-економічний факультет. Працював у кредитних, фінансових органах, служив в армії. З усього трудового шляху найбільше (20 років) пропрацював викладачем економічних дисциплін у Чернігівському юридичному технікумі, який нині є вузом. Був заступником глави обласної державної адміністрації, керував апаратом фракції Народного Руху у Верховній Раді, працював головним консультантом Управління внутрішньої політики Адміністрації Президента України, тоді – Кучми. А останні місця моєї роботи – генеральний директор Національного заповідника «Чернігів стародавній», заступник начальника обласного управління культури і туризму.

– Як технар, фінансист, викладач, котрий міг би спокійно

працювати в аудиторії до самої пенсії, приходять у політику, до національно-демократичних сил?

– Мабуть, мій склад мислення, досить критичний, підштовхнув мене до незгоди з тим, що відбувається, ще у 60 – 70-ті роки. Колись нас примушували конспектувати Леніна, Маркса. Але коли бачиш, що на папері воно красиво написано, а в житті – далеко не так, доходиш висновку, що, як сказав відомий режисер Станіслав Говорухін назвою свого фільму, – «Так жити не можна».

Ще у 1967 році, будучи студентом у Києві, я ходив до пам'ятника Шевченку, коли там відзначали річницю його перепоховання в Україні. Це вже була політична акція. З університету тоді частину студентства повиключали за це. Я, мабуть, один там був з «наргоспу», тому мене й не засікли тоді. Я завжди мав потяг до українського, національного бачення проблем. Батько мене віддав до української школи, хоча можна було йти в російську.

Мабуть, поштовхом до більш чіткої позиції стали публікації в газеті «Літературна Україна», яку я передплачував, про створення Товариства української мови ім. Т. Шевченка. А оскільки у мене в технікумі було багато прихильників національної ідеї, історії, мови нашої (я був єдиним з викладачів, хто викладав українською спеціальні дисципліни), то до мене потяглися студенти. І ми створили осередок товариства. При створенні обласної організації ТУМа я був обраний заступником голови.

– **Давайте перейдемо до початку Руху на Чернігівщині.**

– Щось можу й забути, час так летить... 1989 рік, початок 90-го, знаменита «ковбасна революція» в Чернігові, що стала своєрідним апофеозом політичного вибуху. Спершу активісти обласного Руху збиралися на приватних квартирах. І лише після «ковбасної революції» отримали приміщення на Щорса, 4, де весь час був потім офіс Руху. Там збиралися десятки людей, велися гарячі дискусії, політичні суперечки. Серед присутніх були й ті, котрі працювали на КДБ, і вони свідомо провокували деякі речі, щоб не дати розвинутися нашій організації.

– **Повернімося трішки назад, у кінець 80-х. До початку агітації за демократію, незалежність. Конкретніше — про друк**

першої незалежної демократичної чернігівської газети «Громада», по суті підпільної.

– Мені випало привозити на Чернігівщину перший номер газети «Громада», який друкувався в Литві. Тоді Литва була островом свободи на території Радянського Союзу. Там усе друкувалося, бо місцева влада в цьому руслі рухалася. І тодішній редактор «Громади» Віталій Москаленко звернувся до нас, до Руху, з проханням: хто може поїхати по газету? Наприкінці літа у мене ще тривали канікули, я був вільний, тому й поїхав. Тоді через Чернігів ходив гарний потяг «Рига – Сімферополь». Сідаєш, і вранці вже у Вільнюсі. А вечірнім потягом їдеш назад, на Чернігів.

Але якось не розрахував, що тиражу газети буде стільки за обсягом. Зміг забрати лише половину тиражу, і то завантажив ним дві валізи. Сказав, що хтось приїде за рештою. Завантажив газети у камеру схову на вокзалі і пішов до вечора гуляти по Вільнюсу. А коли перед від'їздом став забирати газети з камери схову, раптом бачу, що моя ніша не відчиняється. Набрал код, який забути неможливо: рік свого народження – 1947. Аж тут біжить чоловік, що обслуговує камери. Відчинив. Усе пройшло спокійно. Виявляється, по Вільнюсу спецслужби мене не «водили», а чекали на вокзалі, думали, може, я вчиню якийсь скандал, щоб затримати.

Пасажирів було небагато, літній сезон завершувався. Мені спало на думку, що я обдурю цих людей, які стежать за мною, у Гомелі. Спакував валізи. Вийшов у Гомелі на перон, прогулююся. Як тільки дали сигнал, що поїзд відправляється, я швидко забіг у вагон, забрав валізи і зіскочив на перон. Думаю: цікаво, хто вийде слідом за мною? Не помітив нікого. І поки йшов від залізничного до автовокзалу, в цей проміжок часу спецслужби мене втратили з поля зору. Але, коли я сів в автобус на Чернігів, мене знову «засікли».

На зупинці на заправній станції під Ріпками до автобуса зайшли міліцейський майор і люди в цивільному. Звеліли забрати речі і виходити. Привезли мене в райвідділ міліції. Тут підключилися люди з КДБ. І мене там тримали цілий день. Лякали, що посадять. А їхнє завдання було не просто в тому, аби забрати ці газети, а щоб я повідомив своїм, що газети пропали, що їх вкрали. До речі, вони не

знали, що це не весь тираж. Завершилося все тим, що мене відпустили, а газети забрали. Але ми направили до Литви іншого гінця, менш відомого, ніж я. Він отримав від мене інструкцію, як провезти газети, і таки ж доставив їх. Це було дуже несподіваним для спецслужб.

– Мабуть, Вам доводилося зустрічатися пізніше з тими працівниками спецслужб? У тому числі й тоді, коли Ви займали високі посади в державній владі?

– Доводилося. Ще додаю, що ці хлопці спочатку мене залякували. Але от що цікаво психологічно. Коли тебе довго «ведуть», а потім нарешті затримують, спадає якась психологічна напруга. Думаю, вже що буде, те й буде. Коли хлопці з КДБ побачили, що в них нічого не виходить із залякуванням, змінили тактику. Закінчилося тим, що офіцер спецслужби запропонував мені з ним випити. Випили по чарці, але мене від стресу горілка абсолютно «не взяла». Тоді він мені: «Давай підемо в лазню?» А я кажу. «Еге, ти ж мені там двері кілком підпреш, а потім скажеш, що у мене серце «вхопило». Такі от були речі. Врешті, і вони самі у спецслужбах вже боялися якогось громадського вибуху і хотіли, щоб я боявся їх. Потім, будучи вже при владі, я не раз зустрічався з цим офіцером. Він працював в органах влади в незалежній Україні. Що ж, життя йде, якісь зміни відбуваються в людях.

– Ви були в самій гущі подій, і з Вами було багато соратників. Згадайте їх поіменно.

– Знаєте, час летить, могу когось і забути. З покійних соратників з особливим болем і щемом згадую Анатолія Майбу. Так склалося, що, коли Рух у Чернігові створився, нас було три співголови: Олександр Котенко, Анатолій Майба і я. Потім вирішили: краще, якщо очолює один, і головою обрали мене. Але Анатолій так багато зробив для Руху, загалом для демократичних сил. З нинішніх соратників теж багато кого хочеться назвати. Це Іван Панченко, Лариса Куровська, Василь Чепурний. Хочеться згадати мого соратника Валентина Ральченка. Дуже надійна, потужна людина. Коли у 1991 році стався заколот ГКЧП, то ми в Русі отримали команду палити списки, архіви. Я потім уявив собі, як воно буде – відновлювати всі документи. Тоді ми із Ральченком подивилися один

одному у вічі і поклялися, що лише удвох знатимемо, де будуть зберігатися наші партійні документи, що б там не трапалося. Аркадій Нотаріус, який живе зараз в Ізраїлі, – один із найактивніших наших рухівців. Анатолій Бабкін, росіянин за національністю, але так боровся за національні ідеї! Анатолій Баранов, відставник-військовий, росіянин, відданий Україні. Михайло Данилюк, Галина Нестеренко, Анатолій Лашевський, Олексій Івченко, Владислав Савенок... Це перший ряд людей, які вступили в боротьбу. Ще раз прошу вибачення, якщо когось не згадав.

Не хочу ніяким чином применшувати значення Помаранчевої революції. Але тоді ми протистояли потужній поліцейській державі з апаратом КДБ, органами влади, суду, прокуратури. Ми йшли на боротьбу, не знаючи, звичайно, чим усе закінчиться. Коли повертався додому, а наші засідання затягувалися допізна, я, заходячи в під'їзд, хвилину – дві прислуховувався, чи не скрипить там щось на східцях? Особливо, якщо не було світла. Потім зрозумів: якщо вороги захочуть щось зі мною зробити, вони зроблять, бо професіонали. Було багато телефонних дзвінків із залякуванням, погрозами дитині. Крізь усе це ми пройшли.

Валерій Сарана: «З вільнюського потяга я вискочив у Гомелі. З двома валізами підпільної газети» (Інтерв'ю брав П. Антоненко) // Сіверщина. – 2007. – 1 червня.

– Пригадую, як мене запросив на бесіду в обком Компартії один з партійних функціонерів та ідеологів. До речі, коли пізніше я працював заступником губернатора області, він був моїм підлеглим.

– Знаю, про кого Ви говорите. Це був не найгірший із партфункціонерів, принаймні людина мисляча, виходець з простої селянської родини. Він запросив Вас подискутувати чи «виховувати»?

– Це та дискусія, яка переходить у виховання. От він і каже: «Валерію Юрійовичу, це ж ви страшні такі націоналісти». І каже так, наче ми з сокирами ходимо й рубаємо всіх. Я йому: «Ви ніколи не бачили, як іде наша рухівська колона? На мітинг, з прапорами». «Ні,

не довелося». Кажу, ви прийдіть подивитися. У мене по центру йде Тарас, українець, у вишиванці, з синьо-жовтим прапором. Справа йде Степан, чорношкірий хлопець, який мешкав тут у родичів, вивчив українську мову. Зліва – єврей Аркадій Нотаріус.

У технікумі у мене була велика підтримка серед студентів. Був осередок «Просвіти», туристи, з якими ми разом ходили в походи. Коли якимось керівництвом технікуму спробувало на мене тиснути, я сказав: «Знаєте, я зараз оголошу голодування, отут сяду, і через дві години технікум застрайкує. І побачимо, як ви себе вестимете і чи будете ви тоді взагалі керівництвом?» Тому ми порозумілися. У нас було таке мирне співіснування. Хоча впевнений, що директору технікуму з обкому надзвонювали, але відвертого тиску на мене не було. У деяких організаціях такий тиск на рухівців був, аж до звільнення з роботи.

– **Туризм у Вас якимось поєднувався з політикою?**

– Одразу скажу, що потяг до мандрів у мене в крові. На Черкащині, коли я ще хлоп'яком їздив у батькове село, моя бабуся розказувала, що у нас у роду ніколи не було кріпаків, хоча частина села була закріпачена. Мабуть, від предків-козаків оцей потяг до мандрів. Байдарки, гори, велосипед, лижні походи — все це було, і немало. Походи, безперечно, гуртували. Коли з хлопцями, студентами, сидиш біля вогнища, їси кашу з одного казанка, то говориш їм і про свої погляди. Ненав'язливо, але воно потрапляло на хороший ґрунт.

Раніше за кожним навчальним закладом, за установами були закріплені працівники КДБ, і от якимось підходить до мене мій студент і каже тихенько так, що його запросив на бесіду такий працівник КДБ. І запитав, що я говорив студентам у походах про академіка Сахарова і таке інше. А студент відповідає, що Валерій Юрійович говорив з ними лише про навчання. Хоча я дійсно розказував туристам чимало такого політичного. Тобто не здавали мене студенти.

– **Для Вас та й усіх нас особливо пам'ятні перші демократичні альтернативні вибори до Верховної Ради України, які були весною 1990 року. Ще при СРСР, але вже на фініші імперії.**

– Дуже складна була виборча кампанія. Обком Компартії (і це мені пізніше розповіли його працівники) за мною закріпив одного із секретарів обкому, якому чітко поставили завдання: не пропустити мене в парламент. Другий кандидат від демократичних сил у Чернігові – Тетяна Яхєєва – була політиком загальнодемократичного напрямку. А от я чітко представляв політичну силу Народний Рух України. Розробили цілу схему боротьби зі мною на виборах. Насамперед у Новозаводському окрузі Чернігова, де я балотувався, був висунутий 21 кандидат. З них одразу кілька – головні лікарі обласних лікарень. Вважалося, що вони відтягнуть значну частину голосів на себе. Так і сталося, бо довелося проводити другий тур. Хоч я і виграв у суперника, що зайняв друге місце, майже 12 тисяч голосів, але набрати 50% плюс один голос не вдалося. А саме цього тоді вимагав закон, щоб перемагти.

– **Цим основним суперником у Вас був не абихто, а директор промислового гіганта «Хімволокно».**

– Так, Анатолій Лисенко. І ось другий тур. У ньому була вже просто відверта фальсифікація. На жаль, ми не мали можливості все проконтролювати. Мені повідомляли люди з виборчих дільниць, як пачками кидали бюлетені за мого суперника. Пригадую, що на кожну мою зустріч з виборцями спеціально приходив хтось із працівників обкому партії з єдиною метою – поставити якісь провокативні запитання. Постійно зривалися наші агітаційні листівки. І при всьому тому програв супернику лише з тисячу голосів.

А в обласну раду тоді по деяких округах вибори не відбулися і пройшли повторні. Я вирішив також балотуватися в облраду. Обком компартії не міг придумати нічого іншого, як поставити мені в суперники тут, у Чернігові, батюшку з Троїцького собору. Пішла різна агітація проти мене з боку церковників Московського патріархату, наприклад, називали мене безбожником. Я мусив нагадувати виборцям, що я людина хрещена, віруюча, більше того, мій дід був сільським священиком.

– **І ось 1991 рік – проголошення незалежності, затвердження на Всенародному референдумі.**

– Тоді, на референдумі, структури Руху провели величезну роботу.

Ми поширили величезну кількість агітаційного матеріалу; приймали людей із Західної України, які прибули допомогти в агітації за незалежність, організовували цим людям зустрічі в районах.

– Дехто твердить, що успіх референдуму – це, мовляв, мало не повністю заслуга комуністів, які з тих чи інших міркувань вирішили підтримати незалежність.

– Одне могу сказати: вже не було такого відвертого протистояння влади і Руху. Але, щоб якимось сприяння в тому ж референдумі, такого теж не було. Колосальну роботу по референдуму провели саме національно-демократичні сили.

– На жаль, на президентських виборах, що пройшли в один день з референдумом, національно-демократичні сили програли.

– І вважаю, через те, що не змогли визначитися з єдиним спільним кандидатом. Але потім був цікавий момент. Новий Президент Леонід Кравчук уже не міг спиратися лише на свою колишню компартійну номенклатуру. Тому шукав контактів і підтримки з новою найбільшою політичною силою – Рухом. І це з його ініціативи було введено нові обласні державні адміністрації (спершу це був інститут представника Президента в області), посади заступників голів з гуманітарних питань, на яких було покладено обов'язок вести ідеологічну роботу. Чимало моїх колег-рухівців, як і я, обійняли такі посади. Сфери, які були мені підпорядковані, – освіта, культура, релігійні питання, молодь і спорт – тією чи іншою мірою були пов'язані з ідеологічною роботою. Я працював на цій посаді два з половиною роки.

– Досі тривають дискусії: чи тоді, на початку незалежності, Рух не дуже підтримав Кравчука, чи, може, й він не дуже прагнув спиратися на Рух і загалом національно-демократичні сили?

– Мабуть, і не могла скластися така співпраця. На ключових посадах в Адміністрації Президента опинилися люди, які свого часу працювали з Кравчуком у ЦК партії. В областях ми займалися ідеологією, але суттєві важелі матеріального впливу не були в руках Руху. Час розсудить, що ми змогли, що не змогли зробити у владі.

Але тоді ми, демократи, прийшли до влади на Чернігівщині досить непоганою командою.

– **Давайте згадаємо цих людей, які були першими.**

– Сергій Соломаха працював начальником обласного управління молоді та спорту. Заступником у нього був колишній керівник «Меморіалу» Віталій Розстальний. Лариса Куровська працювала заступником начальника облуправління культури. Василь Чепурний — керівник прес-служби обласної державної адміністрації. Юрій Соболев, Анатолій Бабкін, наші активісти, також працювали на солідних посадах у структурі обласної влади. Ці та [інші] наші люди пішли у владу і робили немало.

У нас не вистачало людей, належним чином підготовлених. Були патріоти, люди енергійні, але, як кажуть, з вулиці, з мітингів, і вони не мали досвіду державної роботи. Але тих, хто прийшов у владу, вважаю, зі своїми обов'язками справилися.

– **Можете порівняти демократичне середовище нинішнє і тодішнє, 90-х років?**

– Усе-таки тоді було менше політичних кон'юнктурників. Більше було людей, відданих ідеї, а не тих, що йдуть за посадами, благами. Втім, це буває при всіх революціях: спершу йдуть ідеалісти, а потім — ті, хто хоче щось мати від революції. Невипадково почали множитися різні політичні партії, на базі й ідей того ж таки Руху. Невипадково — численні розколи і в Русі, і в інших партіях.

– **Фініш епохи Кучми, Помаранчева революція, те, що було далі?**

– А далі ви бачите, яке сьогодні розчарування у людей тим, що відбувається в державі. Є навіть загроза втрати держави. І от уявіть, як мені і моїм побратимам, котрі це все починали, пройшли через усі труднощі, погрози, загрозу життю, все це спостерігати. Боляче, що після 16 років незалежності все більшає прірва між так званою політичною елітою і народом. Знаєте, більшість громадян України так далекі від отої політичної колотнечі, що діється там, нагорі. А те все дуже далеке від українського громадянина. На жаль, цей пересічний українець для багатьох політиків — біомаса, якою можна маніпулювати.

– **То як бути далі? У тому числі ветеранам національно-**

демократичного руху, які починали свою боротьбу років з 20 тому?

– Мої політичні побратими роблять усе, щоб держава міцнішала, була демократичною, заможною. Ми не відійшли ні на крок від своїх ідей, за які боролися багато років.

Валерій Сарана: «Перелякані комуністи виставили мені суперником на виборах московського попа». Перший голова Руху області – про час і про себе. (Інтерв'ю брав П. Антоненко) // Сіверщина. – 2007. – 17 серпня.

Семененко Ніна Дмитрівна

РУХ – Рятуйте Україну, хлопці!

Так розшифрував назву Руху син одного з учасників першого з'їзду Руху в далекому 1989 році, учасником якого був і мій чоловік Семененко Павло Дмитрович, який організував і очолив осередок Руху у м. Щорсі. І про участь у цьому з'їзді він розповів учасникам зборів районного партійного активу, де Рух «предавали партійної анафеме». Після цього виступу наша сім'я ніби опинилась в 1937 році, який добре пам'ятає моя мама, бо по всіх колективах району райком організував збори, де нищівній критиці піддавався Рух і Семененко. Як писав поет В. Орлов:

«Партийные кадры забили тревогу.
Долой демократов! Спасайте отчизну!
И снова зовут на большую дорогу,
Которая их привела к коммунизму».

Райкомівська пропаганда уподібнилась геббельсівській в Німеччині: чим більш неправдopodobніша брехня, тим більше люди в неї вірять. Розпускали слухи: рухівці палять поля з врожаєм, ходять по хатах і

вимагають у пенсіонерів останні гроші тощо. А знайома, яка добре знала нашу сім'ю спитала: «Чи правда що рухівці вирізуватимуть жителів міста Щорс?» І дістало гумору мені відповісти, що почнуть завтра з її вулиці. Особливий жах (правду ж не знали) викликала у зомбованих обивателів твердження, що рухівці, то ті ж самі бандерівці, і так райкомівська пропаганда наполохала зомбованих людей, що ті з того часу бояться воїнів ОУН-УПА, а не комуністичну владу, яка з 1917 років знищила понад 80 млн. людей в СРСР, яка «профукала» наші заощадження, партійні внески комуністів тощо. І так нажахали, що ще в минулому році знайомий чоловік розповідав, що його питали, як ти водишся з тим Семененком, він же рухивець.

Звичайно ж, в районній газеті з'явилася розгромна стаття про Рух і Семененка, зокрема: «В депо на зборах запропонували повісити Семененка на одну мотузку з Лук'яненком та Чорноволом (яка честь!). Навіть з одної із шкіл міста прибігли мої пацієнти (працювала логопедом) і розповіли, що класний керівник на зборах ляяла вашого чоловіка і Вас за те, що ви його підтримуєте, і з дитячою безпосередністю спитали: «Хіба може Ваш чоловік бути поганим?» Дома я зі сльозами розповіла про це і закінчила: «Навіть дітей настроїли, ну, чому тобі треба більше всіх?» І тоді старша доня, перша помічниця батька в справах РУХу, мовила: «Мамо, ти ж молишся на А. Д. Сахарова, а подумай, як його дружині?» Керівник ПМК-215, підприємства сусіднього з РЕМом, де працював чоловік, наказав: «Не пускати Семененка на територію как бешеную собаку». Отак!

До речі, від цього керівника діставалось і працівникові ПМК-215, нинішньому підприємцю С. І. Василечку, який теж перебував у РУСі. КДБ організував провокації щоб скомпрометувати Семененка: підслали якогось молодика, який пропонував чоловіку зброю, від якої чоловік відмовився. Приїздив працівник із КДБ, чомусь відвіз аж за місто в ліс і там «обробляв і перевиховував» Семененка. А ми дома переживали. Знайомі боялись телефонувати нам, попереджали, що наш телефон прослуховується, бо впродовж кількох років збори членів РУХу проходили саме в нашій квартирі. КДБ працював «исправно». Недарма в незалежній Україні КДБісти одержують такі високі пенсії, які рухівцям і не снились.

В результаті всього цього чоловіка на роботі понизили на посаді, а на руках у нас була тяжкохвора незряча донька, яку ми впродовж 25 років возили на лікування «от Москвы до самих до окраин». І не те, щоб якась допомога була кому-небудь від профспілок, а навіть преміальних чоловіку не платили. Виключили його із партії... На бюро обкому він аргументовано спростував всі висунуті йому звинувачення і тоді основну критику спрямували чомусь на костюм чоловіка: мовляв, бач який костюм дала тобі радянська влада... А Семененко за життя ніколи не носив дорогих костюмів (їх носила партійна номенклатура), не мав змоги. Костюм був дешевий, такі ж дешеві сорочка і краватка, які були підібрані під тон смужкам на костюмі. Проте костюм сидів бездоганно на його стрункій фігурі. Чоловік, будучи не згодним із рішенням обкому, подав скаргу в ЦК КПУ. Звідти приїхав в Щорс інструктор ЦК тов. Чорний і пропонував Семененку відмовитися від участі в РУСі в обмін на відновлення в партії, на посаді тощо. Проте чоловік не згодився.

Як згадував чоловік, тоді «народ безмолствовал» (О. Пушкін), і тільки одна людина наважилась вступитись за нього. Це письменниця Л. О. Вакуловська, яка народилася в м. Щорсі, часто приїздила сюди, але друкувалася переважно в Білорусі. Вона написала відкритого листа тодішньому I-му секретарю Щорського райкому партії П. Д. Шаповалу, головному противнику демократичних перетворень і ідеї незалежності України і який по іронії долі презентував незалежну Україну як посол у Киргизстані та Білорусі.

В листі письменниця охарактеризувала обстановку в області, в районі і виступила на захист РУХу. Листа звичайно ж не надрукували. Лідія Олександрівна пише про пленум, де звучали промови, в яких була відсутня і логіка, і культура мови. «І приємним винятком звучали промови представників РУХу, яким не відмовиш ні в логіці, ні в реальній оцінці подій, бо в РУСі кращі люди, цвіт української інтелігенції». Письменниця писала: «В Щорсі виключили із партії Семененка П. Д., члена РУХу, облили брудом в районній газеті. Що ж він зробив такого? І не крав, не грабував, не брав хабарі, не закликав до терору, а поїхав як делегат на I з'їзд Руху в Київ, а потім розповів про цю подію на зборах. І за це удари по ньому із далекобійних

апаратних гармат. Де ж нове мислення партії? Не рухівець Семененко і не такі, як він, є загрозою партії! Семененко відкрито, не ховаючись по кутках, висловив свої думки. Інша справа – згоджуватись з ним чи сперечатись. А загроза – ті циніки-партійці, що дрімають на зборах, голосують одноставно, не думаючи, завжди підлабузнюючись до вищестоячих. Їх девіз – не висовуйся, не нашкодь собі, вони продадуть і Бога, і чорта, і рідну матір... Висновок один: малоосвічений, малоінтелігентний, косноязычний апарат партії не може повести за собою маси».

Л. О. Вакуловська констатує, що союз нерушимий затріщав по швах, наявна не тільки економічна, а й політична криза. Пророчими виявилися її слова, написані в 1990 році: «Не за горами час, коли ми прийдемо до багатопартійності, і РУХ рано чи пізно одержить свій офіційно визнаний законний статус».

Не викликає сумнівів, що описане мною типове для рухівців і їх сімей; особливо в райцентрах, селах, де їх було небагато, і всі були на виду. Знаю, з якими труднощами видавав газету «Громада» В. П. Москаленко, який часто бував у нас в Щорсі. До речі, цю демократичну газету радила читати і Л. О. Вакуловська, щоб вони голосливо не шельмували РУХ, а опонували по суті.

Любити Україну ніколи не було легко. Коли пишуть, що незалежність країни упала нам з неба, а українці для цього нічого не робили, я згадую численні жертви, принесені на вівтар незалежності кращими її синами впродовж століть. Їхню естафету підхопили воїни ОУН-УПА, гордість нації, а нашу національну пам'ять і свідомість будила безстрашна когорта: Лук'яненко, Чорновіл, Горинь, Дзюба, Сверстюк та інші, за що розплатились роками репресій і тюрем. Пишаюсь, що в Україні знайшлися справжні лицарі, справжні чоловіки, які зібралися на І з'їзд Руху, що було дуже непросто, серед яких був і мій чоловік П. Д. Семененко.

Коли кажуть, що незалежність нічого нам не дала, заперечую, як швидко ми забули оті «чорні тюльпани» з Афганістану, безкінечні черги буквально за усім. Але основну біду бачу в тому, що наші чоловіки масово не підтримали РУХ: одні спились, інші були «кухонними дезертирами», сміливими тільки на кухні, тримали нейтралітет. Багато

з них все розуміли, але «макітру тримали виключно по вітру», а парті комсомольська номенклатура, забувши про честь і совість, розкрала країну.

Безперечно, що немало пройдено доріг і немало зроблено помилок, але є Україна, лунає щодня наш гімн, який багато років тому тихенько наспівував мені батько, вчитель історії. Гордо майорять навкруги жовтоблакітні прапори, а в 1989 році такий прапор висів тільки біля нашого дому і його зривали за наказом районної влади, яка частково і досі при владі. І нам тільки потрібно, як часто повторює мій чоловік, не очікувати кращого життя, а самим робити його. А перефразовуючи слова Дж. Кеннеді, слід не питати, що Україна зробила для тебе, а що ти зробив для України?

2008 р.
м. Щорс

Соболь Юрій Олексійович

Перші паростки національного відродження у 80-х роках минулого століття я сприйняв миттєво. Адже народився і виріс в українському середовищі південної Прилуччини, на межі лісостепу, в українській сім'ї, де свято берегли і дотримувалися народних звичаїв і обрядів, шанували історію козаччини. Та й саме велике та на той час і неймовірно красиве село Лиски (назва походить від Лисої гори!), яке розкинулося в ярах на березі тихоплинного Удаю, ніколи не було кріпацьким, а завжди жилося бунтівним духом від часів Коліївщини і до Другої світової... За переказами, основу його у XVIII столітті склали козаки – втікачі з поруйнованої Катериною II Запорозької Січі. Благодатним вважаю і навчання в Київському державному інституті культури ім. О. Є. Корнійчука, в якому при бажанні в період 70-х років ХХ ст. можна було здобути майже енциклопедичну гуманітарну освіту, бо навчали мене викладачі-дисиденти, яких «попросили» у свій час з Вищої партійної школи, Київського університету та інших елітних навчальних закладів за «вольнодуміє». А бажання вчитися у простого сільського хлопця було велике.

Пригадую, що вирішальним кроком до практичної участі у національно-визвольному русі для мене стало створення в Чернігові Товариства української мови ім. Тараса Шевченка. Офіційно вступив до Товариства у 1989 р., незабаром був обраний заступником голови обласного ТУМа. На той час ним [тобто головою] вперше став Василь Чепурний. Особливо чітко пам'ятаю наші щотижневі збори в актовому залі Палацу культури будівельників, який був наданий для нашої організації за сприяння обкому КПУ, який бажав мати вплив на ТУМ.

Одним із перших завдань для мене було створення курсів українознавства, адже саме така робота і визначалась для нас у той період. Добрим словом слід згадати нині вже, на жаль, покійного активного просвітянина, директора літературно-меморіального музею-заповідника М. М. Коцюбинського, його онука Юлія Романовича Коцюбинського, який надав для цих курсів приміщення в музеї. І хоча курси були платними, вони користувалися успіхом, кіно-лекційний зал музею-заповідника завжди був переповнений. Ще б пак! Адже для лекцій та виступів ми запрошували, без перебільшення, таких видатних і непересічних істориків, філософів, громадських діячів, як: Євгена Сверстюка, Олену Апанович, Василя Марочка, Володимира Сергійчука, Левка Лук'яненка, Романа Іваничука, Олександра Коваленка та інших. Кожен приїзд до Чернігова таких особистостей приносив нам все нових і нових прихильників, впевненість у своїй правоті.

А ще на порядку денному Товариства української мови постійно стояло питання створення первинних осередків в організаціях, і невпинна, щоденна пропагандистська робота.

Справжньою революцією, національним вибухом стала публікація в столичній «Літературній Україні» проекту статуту «Народного Руху України за перебудову». Нарешті щось стало організаційно викристалізовуватися із хвиль романтики! Працюючи на той час старшим методистом обласної бібліотеки ім. В. Г. Короленка, я мав можливість щомісячно бувати в районах та селах області, проводити семінари, наради та перевірки. Твердим внутрішнім обов'язком для мене стала пропаганда ідей та напрямів роботи Народного Руху на кожному із цих заходів. Так тривав майже увесь 1989 рік. До честі

моїх колег в районах, «сигналів» до відповідних органів не було. Я й до сих пір дивуюся цьому, адже до Незалежності було ще майже три роки!

Проте все стало «на свої місця» після чергового семінару в м. Щорсі. Після повернення до Чернігова мав дуже неприємну розмову як зі своїм керівництвом, так із інструкторами ідеологічного відділу обкому Компартії щодо «націоналістичної» пропаганди. Прийшлося послатися на публікації в «Літературній Україні». На перший погляд, усе обійшлося без оргвисновків. Проте, не так сталося, як гадалося. Десь через місяць одна із моїх співробітниць, молода дівчина, чесна і порядна людина, зізналася, що її під загрозою звільнення з роботи в 5-му управлінні КДБ по Чернігівській області змусили підписати зобов'язання доносити про мою поведінку, розмови, зустрічі, про все, що пов'язане з моїм життям та роботою. Відтоді аж до самої Незалежності чиясь «турботлива» рука і чийсь «турботливі» очі майже весь час супроводжували мене по життю. З часом до цього додалися і телефонні погрози фізичної розправи. Приходилось оберегатися... Як тільки була створена обласна організація НРУ, я відразу ж вступив до її лав.

1990 рік запам'ятався мені декількома найбільш доленосними для України і області подіями. По-перше, відбулися вибори народних депутатів до Верховної Ради України [тобто УРСР], в яких мені довелося прийняти участь як довіреній особі Валерія Сарани. Це був багатомісячний виснажливий марафон подолання шаленого опору партійно-господарської номенклатури, організації зустрічей в трудових колективах, часто-густо з мегафоном на подвір'ях та в робітничих гуртожитках, організації роботи у виборчих дільницях. Хоча В. Сарана і не був обраний депутатом, та все ж до Верховної Ради пройшла представник демократичних сил Тетяна Яхеева. Передвиборче гасло «Надія у нас одна – Рух, Яхеева, Сарана» ще довго не давало спати компартійному керівництву.

Найяскравіший спогад року – це події в Кіптях, коли керівництво області та міста Чернігова не дозволили пропустити артистів хору «Гомін» та членів Товариства Лева зі Львівщини, які їхали до Чернігова на свято міста. Я був у складі групи, яка від імені НРУ та ТУМа, мешканців

міста зустріли «Ікаруси» з гостями хлібом-сіллю на кордоні Чернігівської та Київської областей. У складі групи, крім мене, були Лариса Куровська, наш водій, активіст РУХу Іван Панченко, Володимир Ступак. Коли автобуси, які за командою працівників ДАІ зупинилися біля КПП в с. Кіпті [Козелецького району Чернігівської області], були заблоковані сільськогосподарською технікою і оточені переодягненими партапаратниками, на знак протесту ми разом із артистами, співаючи патріотичні пісні, вийшли на дорогу і на 3 години перекрили міжнародну київську трасу. Це було щось!!! У перші хвилини, коли на тебе мчить авто зі швидкістю до 100 км/год., дуже страшно. Утворилася величезна «пробка», водії обурювалися. Ми їм роз'яснювали причину нашої акції непокори. Проте до кровопролиття не дійшло. У цей час, після нашого повідомлення про подію у Кіптях, за ініціативою рухівців тисячі обурених чернігівців зібрались на перехресті вулиць Леніна, Щорса та Київської і перекрили рух авто в місті. Надвечір, за настійливими проханнями працівників МВС, автобуси з Кіптів повернулися назад до Києва. Маючи в складі делегації народного депутата Верховної Ради Олександра Гудиму та депутата Львівської обласної ради Ольгу Гижу, ми довго добивалися прямого телефіру на УТ-1, проте все було марно. Переночувавши в с. Димерці Київської області у відеооператора НРУ Олега Жуковського, який знімав на відеокамеру всі події в Кіптях, наступного дня разом з хором «Гомін» та Левком Лук'яненком ми все-таки приїхали до Чернігова. Тисячі чернігівців на літній естраді на Валю, стоячи, вітали виступи як політиків, так і митців. Отак влада своїми недолугими діями пришвидшувала свій кінець. За фактом незаконних подій з боку влади в Кіптях, побиття народного депутата О. Гудими була відкрита кримінальна справа, яка поспувала нерви багатьом партапаратникам, але завершилася нічим.

25 – 28 жовтня 1990 р. в Палаці культури «Україна» в Києві відбулися Другі Всеукраїнські збори НРУ, делегатом яких я був обраний від Чернігівщини. Запамяталося, що під час роботи з'їзду ми приймали участь в блокуванні доступу до Софії Київської пошту Патріарха Московського Алексія II, якій хотів дарувати так звану «автономію» своєму Українському екзархату з блюзнірським перейменуванням його в Українську Православну Церкву. Наша загороджувальна шеренга

була від пожежної частини, що в приміщенні УМВС Київської області, і до чотириповерхових будинків з правої сторони Софійської площі. Раз по раз виникали сутички з міліцією та пожежниками, які намагалися звільнити від нас вулицю. У повітрі гриміло багатотисячне «Геть московського попа!». Алексія II так і не допустили до святині українців.

Дякуючи конструктивній позиції і розумінню ходу історії тодішнього директора Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» [на той час – Чернігівський обласний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»] Євгена Сидельникова, у вересні 1990 р. громади УАПЦ м. Чернігова отримали у постійне користування свій перший храм – П'ятницьку церкву. Це була велика радість для всіх віруючих УАПЦ і неприємний сюрприз для партійного керівництва області, адже про це вони дізналися із передач по радіо та публікацій у пресі. Безпосередню участь у переговорному процесі приймав і я. На черзі – церква святих Михайла і Федора, яка знаходилася на балансі військового госпіталю. Слід зауважити, НРУ і ТУМ завжди активно підтримували УАПЦ. Члени цих організацій збирали підписи мешканців міста на підтримку передачі громадам УАПЦ П'ятницької церкви, церкви святих Михайла і Федора, Катерининської церкви, допомагали матеріально, на перших порах утримували священиків, складали значну частину парафіян. Серед перших парафіян – активних віруючих УАПЦ в Чернігові – слід назвати Софію Бобу, Катерину Тарасенко, Надію Лук'яненко, Тамару Непомнящу, Святослава Логіна, Сергія Ковбуса, хор «Причастя» під керівництвом Лариси Куровської, Михайла Середу, Івана Горілого та багато, багато інших. Саме завдяки їхній самовідданій праці, нерідко самопожертві, на Чернігово-Сіверщині відроджувалася Українська Церква. Доброго слова і доброї згадки заслуговує і перший священик УАПЦ на Чернігівщині отець Семен (Перва).

Серед подій 1990 р., в яких мені довелося брати участь – і похід «Дзвін-90» південними районами області, де ми вели агітаційну роботу. Це, зокрема, і мітинги в Мені, Носівці, Прилуках, Ніжині. Закінчився рік, як відомо, «ковбасною революцією». Знахабніла й озлоблена компартійна влада забула, що Чернігівщина – «край партизанської слави». І ославилася на весь світ!

А ще взимку на вулицях міста та в оселях чернігівців лунали колядки та щедрівки у виконанні членів хору та активістів Товариства української мови під керівництвом Л. Куровської. До честі мешканців міста, вони на «ура» сприймали неznані ще піснеспіви. І лише зрідка якісь «продвинутий» молодик міг кинути в спину колядників щось на кшталт «життя від них нету, етіх бандерівцев». Прихильно ставилася до перших вертелів і церква. Пригадую, як у складі колядницького гурту намагалися обов'язково пройти повз Воскресенську церкву якраз по закінченню служби, адже її настоятель отець Іван (Савенко) обов'язково щедро наділяв торбу Міхоноші як грішми, так і ласощами.

Рік проголошення Незалежності мені більше всього запам'ятався участю в поході «Козацькими шляхами-91», якій проходив селами та містами північних районів нашої області. Ми були повністю автономними, мали свій транспорт, кухню, достатній запас продовольства, все необхідне для ночівлі на відкритому повітрі, оскільки похід проходив у червні-липні. Крім членів ТУМа та НРУ – чернігівців, з нами подорожували і представники Союзу українців з Москви. Учасники походу розповідали людям про традиції нашого народу, його історію, культуру, Українську Автокефальну Православну Церкву. Після виступів обов'язково відбувався концерт. Люди сприймали нас добре, дякували, особливо за виконання українських народних пісень. Відчувалося, що ми на межі великих змін. Була разюча відмінність у позитивний бік у порівнянні з походом «Дзвін-90». Під час походу народилося декілька славних пісень. Так, Надією Галковською та Миколою Збарацьким була створена пісня «Я козачка твоя», яка вперше була виконана в Коропі, та незаслужено призабута «Україна – чайка біла, Схід і Захід два крила». До речі, музика останньої стала основою музики гімну Чернігівського земляцтва. Воістину, як за Т. Шевченком, «діла добрих оновляться».

Кульмінацією походу «Козацькими шляхами-91», його окрасою стало проведення першого козацького свята в смт. Батурині. Слід підкреслити, що обласні організації ТУМу та НРУ з початків свого утворення віддавали належну шану трагічним сторінкам історії однієї з гетьманських столиць України – Батурина, різко засуджували різню, влаштовану військами Меншикова. Перед початком свята ми

базувалися на острові на річці Сейм, приймаючи гостей – учасників свята – майже з усієї України. До пізньої ночі над водою лунали пісні, разом із львів'янами та івано-франківцями ми танцювали «Аркан».

Розпочалося свято хресним ходом на чолі із священниками УАПЦ отцями Семеном (Первою) та Юрієм (Бойком) від цитаделі – і до Гончарівки, де напередодні ми, учасники походу «Козацькими шляхами-91», відкрили перший в Україні пам'ятний знак славному гетьману Івану Мазепі. Мені випала честь нести одну із хоругов на чолі колони поряд із почесними гостями – Левком Лук'яненком, Олександром Гудимою та Романом Іваничуком. Доброю прикметою на довголіття свята стало благословення священниками молодят на щасливе життя.

Решта заходів проходила на тодішньому хоч і доволі запущеному, але затишному селищному стадіоні біля будинку Кочубея. Відбувся великий концерт колективів художньої самодіяльності, козацькі ігри, своє мистецтво показував кінний театр. Тут ми вдруге зустрілися з хором «Гомін», згадали події річної давнини в Кіптях.

Оглядаючись назад на двадцять років, упевнений – розпад СРСР – це історично закономірний процес. Всі колоніальні системи розпалися. Я радий і горджуся тим, що «допоміг» Союзу піти в небуття.

м. Чернігів

Трегубенко Сергій Миколайович

То з чого все почалося? Мабуть, як завжди, з протиріччя. Вісімдесятий рік, компартія будувала чи то перерозвинутий соціалізм, чи то недорозвинутий комунізм. Дивно якось вона його будувала, все супроводжувалося суцільною корумпованістю, продажністю і лицемірством влади. Мабуть, воно скрізь так було, але в Мену призначили неординарного начальника міліції Бориса Андрійовича Кириндася. Після цього протиріччя вкрай загострилися. Дволика система, для вирішення суспільних проблем, вимагала хабарів на державному рівні. В особистих справах також чесність була протиставлена зиску. І коли новий начальник міліції додав до цього

всього ще і сувору законність, то такий «коктейль» для одних закінчився самогубством, а для інших в'язницею.

Потім розпочалася перебудова. Горбачов говорив по-новому, влада діяла по-старому, низи намагалися це якось пережити.

В січні 1990 р. в Чернігові спалахнула «ковбасна» революція. Через три тижні, 28 січня того ж року в м. Мені відбувся перший несанкціонований мітинг. А 11-го лютого на міському стадіоні в Мені проходив уже четвертий, наймасовіший мітинг. Підставою слугувала ініціатива кандидата в депутати обласної ради, борця за правду, директора Менського зоопарку Геннадія Івановича Полосьмака. На мітингу влада звітувала перед народом про свою діяльність. І про те, як розслідувалася справа керівництва районної влади, спійманої в урочищі Чамарово 18 грудня 1988 р., під час незаконного полювання, про що, через публікацію у всесоюзній компартійній газеті «Правда», довідався весь Радянський Союз. Також мова йшла про ряд інших зловживань й безліч людських проблем, до яких чиновництву діла не було.

На цьому мітингу вперше голосно пролунали слова представника РУХу, вчителя Миколаївської неповної середньої школи Олександра Миколайовича Дяченка. Він говорив про те, що РУХ, на відміну від Української Гельсінської спілки, не виступає за відокремлення України від СРСР, а лише прагне до ліквідації адміністративно-командної системи.

Навесні райком компартії оголосив, що в райкомі відкривається дискусійний політклуб. Він дійсно почав працювати, і повідомлення про його діяльність систематично друкувалися в районній газеті «Колгоспна правда».

25 березня 1990 р. О. М. Дяченко проводить конференцію Менської організації Народного Руху України за перебудову. Серед названих основних принципів діяльності: влада Радам, невтручання райкому партії в господарські і кадрові питання, створення громадських організацій, гласність, гуманізм і плюралізм поглядів, пріоритет загальнолюдських цінностей. Там же було прийняте звернення до членів компартії району.

Це був той час, коли активні люди, незалежно від того, були вони

рухівцями чи комуністами, разом обговорювали оновлення партії, майбутнє країни та перебудови, і бажали перетворень на краще. 5 квітня з'являється стаття третього секретаря райкому компартії Галини Миколаївни Сипченко «Консолідація чи конфронтація»? А вже 19 липня стаття члена Руху Олександра Борисовича Наумчика під назвою «Чому розпався дискусійний клуб»? Висновок автора зводиться до того, що метою політклубу було не прагнення вирішувати проблеми, враховуючи думку людей, а скоріше вивчення настроїв та імітація перебудови.

Ось так Мена жила тими самими проблемами, що і весь Радянський Союз. Посіяна серед людей надія на перебудову, на трансформацію компартії і радянської системи в «соціалізм з людським обличчям» зводилася нанівець прагненням компартійного і господарського чиновництва жити по-старому. Сварилися між собою різні владні угруповання, котрі гуртувалися навколо двох перших секретарів райкому компартії А. С. Пономаренка та М. І. Ющенка за право керувати справами у районі. Небажання і нездатність змінювати щось у суспільному житті призводило до розчарування людей у владі. Компартія деградувала і потихеньку розсипалася. Рух ставав більш самостійним.

16 липня 1990 р. у Верховній Раді проголошено Декларацію про державний суверенітет України. Відповідно розвивалися події і в Мені: під час мітингу 7 листопада 1990 року дев'ять чоловік на чолі з О. Б. Наумчиком вперше пройшли по площі під жовто-блакитним прапором з гаслами: «КПРС і Рух – на рівні права» та «Комуністам – комунізм, Україні – волю».

На початку 1991 р. розпочинає активну діяльність робітничий контроль. Проте взяти під свій контроль діючу адміністративно-командну систему, ніякі, основані на людському прагненні до справедливості, громадські структури неспроможні.

16 липня 1991 р., до Дня незалежності України, приуроченого до першої річниці проголошення Декларації про державний суверенітет України, Менський осередок Народного Руху України проводить мітинг. Кожен пункт голосується окремо. Серед них вимога власної армії, власних грошей, встановлення митниць, вимога деполітизувати

правоохоронні органи і суд, заклади освіти. Запропонований Горбачовим союзний договір називається ярмом для України, планується розпочати роботу по відкликанню депутата Верховної Ради УРСР Куянова, як такого, що не виправдав довіру виборців. До сесії райради мітинг звернувся з проханням підняти над приміщенням райвиконкому, тоді ще не державний, а національний, освячений у церкві жовто-блакитний прапор.

Коли реакційне крило компартії спробувало узурпувати владу 19 серпня 91-го, то один з членів Менського руху, Віктор Сергійович Суліменков навіть їздив до Москви захищати демократію. 24-го серпня Верховна Рада проголосила державну незалежність України, після чого комісією, за участю двох представників Руху, було опломбовано райком компартії.

Рівно через місяць сесія районної ради звернулася до Верховної Ради з своїм схваленням проголошеної незалежності. Крім того, було вирішено підняти над райрадою жовто-блакитний прапор та сфотографуватися біля нього. Але прапор так і не був піднятий, власного у райраді не було, а рухівці свого не дали, бо погоджувалися тільки на один жовто-блакитний прапор, а не на майоріння поряд двох – радянського і національного.

15 лютого 1992 р. відбулася конференція Менського осередку. Підведені перші підсумки, і знову постійна робота на суспільство.

Мітинги, робітничий контроль, пропаганда державної незалежності, боротьба з компартійною номенклатурою і її висуванцями на виборах, і все це робив нечисленний гурт рухівців. Намагалися втрутитися в кадрові питання і поставити владу під контроль народу. Ось, на третій день після свого призначення, приїздить в Мену, на зустріч з діючим керівником району представник Президента в Чернігівській області. Відразу у нього взято інтерв'ю і запропоновано відкласти призначення представника Президента в Менському районі до того часу, поки Рух не обговорить це питання з мешканцями на запланованому мітингу. Самі йшли у владу. Так, голову осередку О. Б. Наумчика трудовий колектив обрав директором комбикормового заводу. Автор цих рядків, за поданням осередку Руху, пішов працювати завідуючим відділом в справах молоді і спорту райдержадміністрації.

Цікавий то народ, рухівці. Працювали не заради себе, за ідею, для народу і майбутнього України. Про ті події і тих людей варто книжку писати, але думки спрямовані в іншому напрямку. Чому ефективність Руху виявилася такою низькою, чому ми сьогодні не маємо розвинутої, процвітаючої України?

Відповідь проста – перетворити Україну в квітучий край, по силам лише всьому народу. От і вийшло так, що бувша компартійна влада почала хапати суспільне собі, при цьому киваючи на нас: «Спасибі Руху за розруху». Народ чекав, що ми йому побудуємо той комунізм, котрий колись пообіцяв Микита Хрущов. А ми, з нашими прагненнями до суспільного блага, були витіснені демагогами і тими, хто наживав собі великі статки за рахунок пограбування суспільства.

То ж чи ми винні у тому, що не змогли швидко і якісно зробити те, що обіцяли людям? Частково так, адже свого часу відмовилися від головного програмного завдання Руху – відродження людини як морально відповідальної особистості, і взяли на озброєння тільки прагнення прийти до влади. Владу, у достатньому обсязі, ми взяти не змогли. Втім, якби і взяли, то дуже швидко перед нами б постало те саме завдання – готувати людей до здатності навести в Україні порядок. Пройшли роки, і нам тепер потрібно продовжувати те, що свого часу відклали вбік, як менш важливе – готувати людей, розвивати громадянське суспільство і демократію. І потім разом з народом творити ту квітучу Україну, про котру мріяли ще при радянській владі.

м. Мена

Чепурний Василь Федорович

Молодість Руху

Потрапивши до Чернігова зі столичного університету, звісно, я став шукати однодумців. Доволі скоро у нас уже виникла своя група: виконробі Анатолій Лещевський та Олексій Івченко, кравець Владислав Савенок, якого я перетягнув працювати у

«Комсомольський гарт», де й сам осів. Згодом сконтактувалися з викладачем юридичного технікуму Валерієм Сараною. З ним і зустріч відбулася завдяки «Літературній Україні» – коли вона повідомила про створення ініціативної групи Товариства шанувальників рідної мови, той зв'язався з керівником місцевої письменницької організації і вийшов на нашу групу.

Неспідлені душі

Збиралися ми на квартирах, напівпідпільно, але повітря свободи уже так п'янило наші голови, що про особливу обережність ми не дбали, за винятком хіба що Богдана Луціва, галичанина-інженера, який мав родичів у Канаді, і пізніше туди таки виїхав. У грудні 1988 р. я поїхав на республіканську нараду організаційної групи по створенню Товариства. Головував Павличко, в президії – Драч, Мушкетик, академік Русанівський, Жулинський. Я виступав приблизно так (відтворюю за щоденником):

«Я нещодавно був у Ленінграді і там мені пощастило встановити зв'язки з товариством українців, яке минулого понеділка офіційно оголосило про відродження своєї роботи. Я із задоволенням передаю вам вітання від ленінградських українців. (Оплески).

Але передати таке вітання від чернігівського товариства я не можу. Бо його нема. Чому?

У нас є ініціативна група, куди входять журналісти, будівельники, викладач. От нас покликав до себе Станіслав Панасович Реп'ях, сказав, що є бомага, підписана Юрієм Михайловичем Мушкетиком (показую на нього рукою), включив нас у цю комісію і сказав, що оце і є наше Товариство (Шум у залі, бо це була підміна понять. Мушкетик махає руками: «Та то ж по освіті! Що він там зовсім уже!»)...

Починати треба зі школи. Але як же важко те робити, коли на недавньому пленумі ЦК Компартії України з гордістю говорилося про те, що майже половина школярів республіки навчається українською мовою. А про це треба говорити з ганьбою, що тільки половина навчається рідною мовою! (Оплески, бо це ж критика Щербицького). І як у такій ситуації не вигукнути: «Коли ж у нашому ЦК з'являться

нові українські Скрипники?!» (Страшенні оплески). І коли ж вони очолять республіканську партійну організацію?! (Оплески бурхливі).

... Як два наших (тоді ще не було терміну «просвітян», бо й «Просвіти» не було – В. Ч.) прийшли до Бойка (директора Чернігівського музичного училища – В. Ч.) і заговорили українською мовою, він викликав свого заступника і сказав: «Подивися – ще є в Чернігові дві неспідлені душі!» (Оплески). Тож давайте працювати так, щоб отаких неспідлених душ було якомога більше!».

Мене тоді обрали членом оргкомітету по скликанню установчої конференції Товариства. Зрештою, від Чернігова і обирати не було кого – ніхто з письменників тоді у Київ не поїхав, і я був самотнім представником Чернігівщини.

15 січня 1989 року ми вже провели в музеї М. Коцюбинського установчі збори чернігівського Товариства української мови імені Т. Шевченка – директор Юлій Коцюбинський дозволив таке зібрання як зі своїх проукраїнських переконань, так і через дозвіл обкому. Бо комуністи планували поставити на чолі нової неформальної організації свою людину і не розраховували, що ми, молоді та ранні, добре підготувалися: написали проект Статуту, продумали, хто буде вести збори, кого пропонувати на голову. Щодо останнього, то після деяких роздумувань навколо кандидатури С. Реп'яха, зупинилися все-таки на моїй кандидатурі – я мав добре «прикриття», працюючи кореспондентом «Комсомольського гарту».

Згаданий Владислав Бойко пообіцяв привести в Товариство хорovu капелу музичної фабрики, клуб «Щедрість» – всього біля 50 осіб. В юридичному технікумі біля десятка було із Сараною. Обіцяли приєднатися Валентина Мастерова з Мени з літературною студією (восьмеро) та Микола Адаменко із Сосниці. Микола Петрович, як політв'язень, дуже зрадив, що головою має бути не офіційний представник, а «неформал». Редактор «Комсомольського гарту» Сергій Павленко погодився на публікацію нашого звернення і то аж на цілу сторінку. Часи таки дійсно змінилися: у газеті обкому комсомолу – заява неформалів! Щоправда, наше Товариство відкрито не протиставляло себе владі, а просто робило свою українську справу.

Пригадую, як на одному із велелюдних зібрань Товариства Яків

Мостепан провокативно став вигукувати щось про свою кров, яку він не пошкодує пролити біля обкому компартії за незалежну Україну. Таким чином він тоді накручував зал проти інструктора обкому Компартії Олега Васюти, який виступав про українську музику. Як головуючий, я втрутився і сказав, що кров Мостепана краще знадобиться для України, а не для поливу обкомівських клумб. А собі подумав, що це є справжнісінький провокатор. Час підтвердив мою правоту: цей син працівниці КГБ майже зразу після проголошення незалежності України виїхав у Німеччину і навіть говорить тепер виключно німецькою та ... російською.

Про останнє кажуть ті, хто його там зустрічав. Зрештою, порожня бочка завжди голосно гуде, але користі з неї мало.

Тоді я записував вірша однокурсника Олега Стрекаля:

Народе мій, безкоровайний,
Зачатий в маренні політик,
У тебе мачуха і матір
Живуть хатами насупроти.
Ти по-дитячому гостюєш
В обох, по черзі. Де ж тут відать,
Що вилюднів. І кудо шляху
З дверей у двері. З часу в час.

Тоді ж записував собі «Пророцтво 17 року» Василя Симоненка та Стусове: «Протрухлий український материк Рoste як гриб...». Такі настрої були.

Установчі збори

Леонід Отрюх, режисер обласної філармонії, член нашої ініціативної групи, «сражался аки лев» – ми поставили його головувати. «Пацани! Нічого у них не вийде!» – зневажливо вигукував про нас, ініціаторів Товариства, ставленик обкому. А ці пацани головою виставили відомого режисера, проти якого не так просто вести інтригу. Зрештою, зал всю гру зрозумів і загалом підтримав нас, молодих. Були не просто оплески, але й свист навіть, коли виступав Реп'ях. Єдине, на що довелося погодитися: значно розширений склад ради. За мене

голосували одногосно – навіть гінці обкому не стали голосувати «проти», щоб не дуже світитися.

До речі, потім, уже в ході роботи, з деякими обкомівцями ми чудово співпрацювали. Скажімо, тільки завдяки завідувачу відділом обкому Василю Дмитренку нам у Чернігові вдалося українізувати рекламу фільмів у кінотеатрах і навіть провести суто просвітянський мітинг «За Україну!»

Наше віче (так ми назвали тоді збори) викликало хвилю інтересу до Товариства рідного слова імені Т. Шевченка і до мене. Сергій Павленко розповів: «Тільки приходжу на роботу – дзвінок: «Хто такий Чепурний?» «Хороший хлопець та в партію приймати треба!» Варто додати, що я таки подавав заяву на вступ кандидатом у члени КПРС, але коли з неї вийшли Драч та Павличко – забрав заяву назад. Зрозумів, що мої ілюзії на перебудову Компартії – наївні.

А влада всіляко намагалася приручити нове утворення – пам'ятаю, як на Шевченківський вечір у президії відвели місце і мені. Скрасчку, здається, але ж в одному ряду із першим секретарем обкому КПУ Л. Палажченком. У системі радянських координат це був знак. Який, на щастя, я проігнорував. Щоправда, не навмисне – ми проводили свій захід біля пам'ятника Шевченку і в президію урочистостей я банально запізнився. Тому моє порожнє місце у президії офіційного зібрання також виявилось знаком. Знаком непокори.

Палажченко

Про нього розказували легенди, які дуже схожі з тим, що зараз є про білоруського президента Лукашенка: і в чоботях по фермах ходив, і з вертольота поля контролював, і з молодими дівчатами-доярками на базах відпочинку бавився. Та час його пройшов.

Коли вибухнула «ковбасна революція», приїхала перевірка з ЦК Компартії України на чолі із завідуючим відділом Леонідом Кравчуком – нас, лідерів неформалів, запросили до обкому. І там я з юнацькою безкомпромісністю говорив не тільки про редактора «Деснянської правди» Івана Музиченка, від якого у ліфті несе самогоном, але й прямо в очі радив Леоніду Палажченку йти у відставку. Мертва тиша

була мені союзником – навіть наші зазімали від такої зухвалості. Не забуваймо, що тодішній перший секретар обкому КПУ був всесильним – його влади сьогодні не мають голови адміністрацій, рад, начальники міліції та спецслужб, разом узяті.

Та не забуду погляд Леоніда Кравчука – він дивився так хитро і схвально, аж наче тільки цього й чекав. То дійсно хитрий лис! І добре, що загалом його хитрість вписалася у систему української незалежності, а не пішла на службу Москві.

Рухаємось...

Таким чином, Товариство української мови імені Т.Шевченка стало одним із базових стовпів творення Руху на Чернігівщині. Інші – «Меморіал», рештки російського клубу «Отечество» та ДДСП (Демократическое движение содействия перестройке) – не несли в собі національного начала, лишень антикомуністичне. Тому-то згодом такі діячі, як Жигінас, Васильєва, Богуславська, Москаленко, Костюченко, Розстальний, відійшли від РУХу, хоча дехто з них і мають українські прізвища. Ще була УГС, яка стояла особиною і якимось із Рухом не асоціювалась.

На липневих зборах НРУ за перебудову [9 липня 1989 р.] вочевидь було намагання Миколи Лук'яненка та його «дедеспешної» групи очолити нову силу. Згодом дійшло і до створення Руху-2, що теж було чи свідомою чи ні, але провокацією. Яка, слава Богу, не вдалася.

м. Чернігів

Шкурко Микола Пантелійович

ТУМ і РУХ будили Ніжин разом

Ідеєю створення гуртка шанувальників рідної мови я загорівся 1987 р., коли був слухачем факультету журналістики при міськрайонній газеті «Під прапором Леніна». Відомо, що перебудова починалася з гласності. Подав кілька матеріалів на мовно-культурницьку тематику в місцеву

та республіканську пресу, зав'язалося листування із редакціями. Підштовхнула до рішучих дій стаття Сергія Плачинди в «Літературній Україні» – «А мова, як море». Я написав лист-відгук і отримав відповідь, датовану 1-м травня 1987 р. Письменник рекомендував мені як «технареві» ставити питання про надання українській мові статусу державної і звернутися з цього приводу до А. А. Громика (міністра закордонних справ СРСР). Водночас запропонував створити у Ніжині клуб шанувальників української мови, як це вже зробили при Спілці письменників України.

Установчі збори товариства відбулися 25 лютого 1989 р. в Ніжинському державному педінституті ім. М. В. Гоголя. Напередодні зборів була проведена значна робота, досить складна в умовах тодішньої компартійної системи. Паралельно з умовляннями секретаря з ідеології міськкому КПУ В. А. Кривець збирали підписи авторитетних людей під зверненням «До всіх, кому не байдужа доля рідної мови». Міськрайонна газета «Під прапором Леніна» змушена була його опублікувати 15 лютого. Допомогло й те, що раніше відбулася установча конференція обласного товариства, де мене, з легкої руки С. П. Реп'яха, було обрано членом Ради, а невдовзі ніжинська делегація взяла участь в установчій конференції республіканського Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка. Вона пройшла в Києві 11-12 лютого 1989 р. як форум усіх патріотичних сил.

Зважаючи на те, що прихисток Товариству надав педінститут (завдяки його ректорові Ф. С. Арвату), а на засіданнях часто бував проректор П. М. Никоненко, я намагався дотримуватися засадничих принципів товариства, а політичні питання, які час від часу виникали, переносив за рамки засідань товариства. Це дало змогу, з одного боку, зосередитися на статутних завданнях, тобто мовних та культурно-просвітницьких, а з іншого – уникнути конфліктів із керівництвом інституту та владою.

Тому й масові заходи, які ми проводили, обійшлися без порушень громадського порядку та неприємних інцидентів. Боротьба ж насправді була, але «тиха». Адже члени товариства брали участь у політичних акціях, із середовища товариства виник

осередок Руху, товариство активно взяло участь у перших альтернативних виборах 1990 р. Тому і перепопи ставилися – у вигляді опонування, конкуренції з боку тих, хто був при владі (її представляли в стосунках з товариством заступник голови міськвиконкому С. В. Смирнова та завідувач ідеологічного відділу міськкому партії А. М. Крутько, які намагалися не випустити демократичний рух з-під контролю). На мою думку, це був еволюційний процес, хоч і проходив він з великим темпом. Гадаю, всі були налаштовані на краще, тому й зроблено було за сім років мого керівництва чимало.

Співпраця з газетою «Громада» (1990 – 1994 рр.) – ще одна сторінка в діяльності товариства. На прохання редактора В. П. Москаленка я подавав дописи не тільки на мовно-культурницьку, але й на соціально-економічну тематику. Займалися (що важливо!) розповсюдженням газети: в електричках, на всіляких заходах, зібраннях ТУМа та в осередках інших демократичних організацій. Газета мала неоціненне значення для формування демократичного руху в області, а для мене особисто — ще й листи редактора Віталія Москаленка, в яких він відверто повідомляв те, що не можна було публікувати. Зокрема, критичні висловлювання й на адресу місцевих рухівців за непідтримку своєї ж газети.

Національно-демократичний рух 1989 – 1991 рр. у Ніжині як і у всій країні проходив у кілька етапів: 1989-й рік становлення: виникнення патріотичних осередків; 1990-й – набирання сили: участь у перших демократичних виборах, створення Народної ради у Верховній Раді УРСР; 1991-й – пік боротьби за проголошення Незалежності, вибори Президента, формування Уряду незалежної України.

Після цього наступив певний спад у роботі. Причини цього дві. Шалений опір компартійної номенклатури приходові у владу демократів, дискредитування їх. З іншого боку, здача позицій лідерами (які потрапили до Верховної Ради, отримали посади, матеріальне забезпечення), розколи, несистемність у роботі, зокрема, відсутність підтримки центром низових осередків національно-демократичних сил.

Із переліку основних заходів Ніжинського
Товариства української мови «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка спільно
з Народним рухом України за перебудову за 1989 – 1992 роки

1989 рік

9 липня. Участь в установчих зборах Чернігівського Народного руху України за перебудову. НРУ утворилося на основі російськомовного ДДСП («Демократического движения содействия перестройке»), до якого долучилися національно-патріотичні організації області, в т. ч. ТУМ.

Серпень. У міськкомі КПУ проведено «круглий стіл», де виробили рекомендації щодо розширення сфери функціонування української мови. Вони опубліковані в газеті «Під прапором Леніна». Початок кампанії за надання українській мові державного статусу, дискусія «Щоб рідне слово стало рідним».

За сприяння ТУМа утворився осередок Народного Руху України за перебудову. Із пропозицією створити в Ніжині осередок РУХу до мене звернувся Володимир Мельник, ніжинець, співробітник Інституту літератури АН УРСР, з яким я познайомився в Києві на установчій конференції ТУМа, В. О. Мельника вже нема з нами, тому є потреба зачитувати його листи до мене:

Від 26.02.1989 р. «...Ви обов'язково інформуйте про конференцію пресу (свою і «Літ. Україну»). Це важливо! І про Народний Рух не забувайте!»

Від 31.10.1989 р.: «Добре, що Ви рухаетесь, що спільно дієте з Товариством і НРУ. Надалі радив би звертатися не приватно, а «офіційно» до київської чи й республіканської координаційної ради НРУ в подібних питаннях. Але я хотів би дізнатися, як пройшли збори, хто у Ніжині очолив НРУ, які були ускладнення... Напишіть!»

Безпосередні рекомендації щодо створення осередку РУХу я отримував від Сергія Одарича (який родинно також був пов'язаний з Ніжином), тоді одного з організаторів Всеукраїнського РУХу, нині міського голови м. Черкаси. З ним я зустрічався в кінці травня – на початку червня 1989 р. у Києві, а потім у Ніжині.

Оскільки базою для РУХу стало Товариство української мови, важливо було для збереження самого товариства і водночас для встановлення тісного зв'язку з РУХом, розмежувати місця зібрання і проблематику обох організацій. Багато членів ТУМ були одночасно й членами НРУ. Звісно, я брав участь у перших та подальших зборах НРУ в Чернігові та Ніжині.

Збиратися ніжинські рухівці почали з літа 1989 р. в приміщенні ТВО «Джерела», з керівником якого Сергієм Рижковим я був добре знайомий. Серед перших рухівців були також І. З. Бурковський, В. О. Мереуца, О. М. Щітка, А. О. Іващенко, О. А. Соколовський, О. І. Шатайло, О. В. Турчин, В. М. Ємельянов. Спочатку на одному з чергових зібрань ТУМ І. Бурковського було уповноважено представляти товариство в РУХу, а на установчих зборах Ніжинського НРУ, які відбулися в жовтні 1989 р., він став головою Ніжинського осередку РУХу. Першочерговим завданням осередку було провести своїх членів у ради на виборах 1990 р.

Жовтень. Участь у нараді активу громадських організацій міста, яку проводили перший секретар обкому КПУ Л. Палажченко і перший секретар міському партії В. Процько. Від Товариства виступив М. Шкурко. Говорив, зокрема, про необхідність відміни рішення облвиконкому про передачу палацу Розумовського в Батурині на баланс тресту «Оленегірськбуд», що в Мурманській області РФСР. Виступ іншого члена Товариства, керівника осередку НРУ І. Бурковського, було зірвано.

Грудень. На зборах ТУМ висунуто кандидатів у депутати: до Верховної Ради УРСР – викладача Чернігівського педінституту В. М. Розстального; до Чернігівської обласної ради – інженера заводу «Ніжинсільмаш» М. С. Берденка; до Ніжинської міської ради – інженера жиркомбінату М. П. Шкурка. У Платформі Ніжинського ТУМ на виборах ставилася вимога незалежності УРСР і її повного міжнародного статусу як члена ООН. У зборах, які дали старт виборчій кампанії у місті, брав участь та допомагав їхньому юридичному забезпеченню Едуард Андріанович Пушмін, голова окружної виборчої комісії, доктор юридичних наук, професор НДПІ. Пізніше він загинув у Києві за загадкових обставин.

Перші провокації влади проти РУХу в Ніжині. Публікація в газеті «Під прапором Леніна», потім у «Деснянській правді» за грудень, інформації про те, що у будинку, в якому проживає А. О. Іващенко, виявлено зброю. При цьому підкреслювалася його причетність до Народного Руху України за перебудову.

Ніжинське ТУМ виступило із офіційною заявою на захист А. О. Іващенко. Справжній власник зброї був засуджений на півтора роки виправних робіт на будовах народного господарства.

1990 рік

19 – 20 січня відбулися зустрічі представників так званих неформальних організацій з компартійною владою міста на пленумі міськкому КПУ та за участі жителів – у Будинку культури. Приводом стала «ковбасна революція» в Чернігові у ніч на Різдво. Вперше було офіційно виставлено вимоги демократичних змін у місті й районі. Керівник осередку Народного Руху І. З. Бурковський наполягав на реєстрації всіх неформальних об'єднань міста з наданням елементарних умов для роботи: «Ми – за гласність, за Ніжинський Гайд-парк, за співробітництво з партійними та радянськими органами». Голова Ніжинського ТУМ ім. Т. Шевченка М. П. Шкурко доволі аргументовано відстоював необхідність об'єднання міськкому і райкому компартії.

11 січня ініціативу зустрічі висунув активіст РУХу і ТУМу член КПРС, начальник бюро СКБ заводу «Ніжинсільмаш» М. С. Берденко на зборах партійно-господарського активу заводу.

21 січня. Брали участь у «живому ланцюзі» в Києві.

Березень. Кампанія на підтримку висунутих товариством кандидатів у депутати рад усіх рівнів. Троє наших висунувців – С. В. Рижков, А. В. Загуменний, А. К. Чужан – стали депутатами міської ради. Ю. Бондаренком, членом дільничної виборчої комісії в с. М. Кошелівка, виявлено підроблені бюлетені проти В. Розстального на користь першого секретаря райкому КПУ В. Тарасенка. Зафіксовано також підкуп продуктами виборців в с. Крути. Поливання брудом у компартійній пресі висунувця до Верховної Ради УРСР від

Ніжинського ТУМ, активіста Чернігівського РУХу В. М. Розстального.

Червень. Боротьба загальноміського РУХу (голова І. З. Бурковський) спільно з ТУМ (голова М. П. Шкурко) і асоціацією «Зелений світ» (голова Р. І. Жайворонок) проти будівництва житлового будинку в районі Графського парку: збір підписів, проведення мітингу. За клопотанням громадськості Чернігівський обласний комітет з охорони природи звернувся до влади міста припинити незаконні дії. Осередок Руху НДПІ (голова С. М. Малюга) виступив у пресі на захист будівництва.

Конфлікт набув широкого розголосу, зокрема в статті «Котлован», опублікованій 11 листопада в газеті «Радянська Україна».

22 липня провели загальноміський Шевченківський вечір у Будинку культури. Забезпечили проведення культурологічного походу «Дзвін-90» у Ніжині. Священики УАПЦ освятили козацький Миколаївський собор та відправили службу українською мовою. Похід «Дзвін-90» у Ніжині викликав резонанс. У газеті «Під прапором Леніна» з'явилися публікації як «за», так і «проти».

Серпень-листопад. Спільний виступ РУХу, ТУМ, УРП, асоціації «Зелений світ», СНУМ з вимогами до Ніжинської міськради передати будинок, в якому планувалося розмістити музей комсомольської слави, під громадсько-політичний центр, а також відреставрований щойно козацький Миколаївський собор громаді УАПЦ.

Тиск компартійної влади на роботі на активістів, зокрема, монтажника ПБУ-38 В. О. Мереуцу, а також у НДПІ на працівника І. З. Бурковського та студента О. А. Соколовського, які наприкінці року змушені були залишити місто.

Керівництво осередком РУХу перейшло до співголів С. М. Малюги, В. Б. Максимонька, Л. І. Посохіна.

1991 рік

16 березня. Провели в Будинку культури спільно з НРУ міську конференцію до референдуму 17 березня.

27 квітня. Організували спільно з іншими демократичними

організаціями загальноміський мітинг до 5-х роковин Чорнобильської трагедії.

5 травня. У Ніжині в Зеленому театрі провели презентацію Незалежної газети Чернігівщини «Громада».

13 липня. Взяли участь в організованому міськвиконкомом «круглому столі», на якому велася дискусія з приводу Декларації про суверенітет України.

16 липня. ТУМ, РУХ, УРП, ДемПУ провели загальноміський мітинг до дня проголошення Декларації про державний суверенітет України на літній естраді парку Т. Г. Шевченка.

18 – 21 липня. Провели похід «Козацькими шляхами» за маршрутом «Ніжин – Крути – Заньки – Борзна – Батурин», в якому взяли участь два хороших колективи зі Львівщини, та влаштували Вечір-концерт «А ми тую славу збережемо» у Зеленому театрі Шевченківського парку.

Нагнітання напруженості, яке закінчилося путчем у Москві, відчувалося в публікаціях компартійної преси. Зокрема, в ніжинській газеті «Під прапором Леніна» була опублікована стаття члена парткому КПУ заводу «Прогрес» В. Гомоляки «Неповага до народу. Наболіло!». На випуск реакційного номеру «Під прапором Леніна» від 15 січня 1991 р. товариство направило протест голові міськради В. І. Процьку. Протягом 1991 р. відбувалося стеження за М. П. Шкурком агентами КДБ під час відряджень (до м. Одеса) та відпустки (у м. Генічеськ). Можна уявити, чим би все закінчилося для демократів, якби ГКЧП прийшло до влади.

1 вересня. Спільно з РУХом та іншими демократичними організаціями провели загальноміський мітинг на підтримку Акта незалежності України та з вимогами демократичних перетворень у Ніжині, які оприлюднив викладач пединституту П. В. Михед. Всього резолюція мітингу містила 22 пункти, які не на жарт перелякали компартійну номенклатуру. Серед головних вимог – злиття в єдиний орган міської та районної Рад народних депутатів, створення в місті мерії як більш ефективного органу міської влади, перевибори мера, перевибори місцевих депутатів, зняття з посад одіозних осіб. На жаль, багато пунктів є актуальними й сьогодні.

15 вересня. Участь у Всеукраїнському Віче в Києві на Софійському майдані.

18 вересня. Пікетування міської ради, участь у сесії міської ради, підняття блакитно-жовтого прапора, подарованого товариству львів'янами на Всеукраїнському Віче. На сесії міськради вперше виступили представники демократичних організацій: О. Щітка (УРП), В. Максимонько (ДемПУ), М. Шкурко, О. Астаф'єв (ТУМ), В. Ємельянов («Меморіал»). За їх участю було затверджено склад комісії для перевірки діяльності посадових осіб органів влади та управління у зв'язку з державним переворотом (ГКЧП).

Жовтень. Вийшов перший номер газети «Ніжин», заснованої ТУМом, РУХом, УРП. Всього вийшло три номери. У листопаді 1992 р. почала виходити «Просвіта» – газета товариства. Редактором обох газет був О. Г. Астаф'єв. 28 жовтня відбулися загальні збори Ніжинського ТУМ «Просвіта», на яких прийнято звернення з приводу референдуму на підтримку Акта проголошення незалежності України і звернення голосувати за В'ячеслава Чорновола. 26 листопада 1991 р. обидва звернення опубліковані в газеті «Ніжинський вісник».

26 жовтня у міському Будинку культури відбулися збори інтелігенції Ніжина. Вони скликані ініціативою міськвиконкому та за активної участі місцевих організацій ДемПУ, УРП, РУХу, ТУМ «Просвіта». Учасники зборів прийняли звернення інтелігенції до ніжинців із закликком на референдумі 1 грудня сказати «так» незалежній Україні.

Листопад – грудень. Підготовка до всеукраїнського референдуму: організували виступи трьох лекторів зі Львова на підприємствах міста, сприяли організації виступу в Ніжині В. Чорновола та Л. Лук'яненка; члени Товариства і РУХу виступали у селах, поширювали листівки, пресу, плакати за незалежність України.

1992 р.

Січень. Дискусія в Ніжинському РУХу, започаткована в місцевій пресі групою, яку очолив С. М. Малюга. У конфлікт втрутилася представницька комісія у складі голови крайової організації РУХу В. Сарани, заступника голови обласної організації УРП А. Майби,

представника єпископа Чернігівської єпархії УАПЦ В. Логіна, яка відкинула безпідставні звинувачення, висунуті до В. Б. Максимонька, М. П. Шкурка, В. Бацанського. Виконком крайової організації РУХу визнав неправочинним рішення, опубліковане від імені Ніжинської міської організації РУХу в газеті «Ніжинський вісник» за 25 січня 1992 р., про виключення з Руху В. Б. Максимонька і М.П.Шкурка.

12 лютого. Відбулися позачергові звітно-виборні збори Ніжинського РУХу. На зборах були присутні: заступник голови секретаріату РУХу С. Одарич, голова крайової ради РУХу В. Сарана, заступник голови крайової ради РУХу В. Ступак, член виконкому РУХу Т. Вознюк. Головою Ніжинської організації РУХу, обраний В. Костянецький, заступником — В. Максимонько. Делегатами 3-х Всеукраїнських зборів РУХу обрані А. Іващенко і В. Максимонько.

11 квітня. У зв'язку з Днем Перемоги звернулися разом з іншими демократичними організаціями (РУХОМ, ДемПУ, ТУМОМ «Просвіта») із закликом до єдності ветеранів, які воювали в Червоній Армії, з ветеранами Української Повстанської Армії.

10 червня. Разом з іншими демократичними організаціями – РУХОМ, ДемПУ – Товариство стало в конструктивну опозицію до апарату представника Президента в Ніжинському районі на чолі з І. Дяченком, оскільки формування апарату відбулося без участі демократичних сил. Газета «Ніжинський вісник» опублікувала відповідну заяву, яку підписали голова міськрайонної організації РУХу В. Б. Максимонько, голова осередку Демократичної партії України М. С. Берденко, голова Ніжинського товариства української мови «Просвіта» М. П. Шкурко.

15 червня. Ніжинські організації НРУ (голова В. Б. Максимонько), ДемПУ (голова М. С. Берденко), УРП (голова М. М. Науменко), СПУ (секретар В. Другаков), «Нова Україна» (керівник С. О. Король), ТУМ «Просвіта» (голова М. П. Шкурко) звернулися до міськвиконкому про потребу обладнання в публічних місцях інформаційних стендів громадських організацій, а також про надання можливості виступати на сесіях міської Ради. До того часу оголошення про заходи ТУМа розміщувалися у вітрині книгарні «Освіта», де директором була член Товариства Г. І. Балаба

Стенди були встановлені. На сесії міськради в жовтні голова ТУМа «Просвіта» М. П. Шкурко запропонував приймати Конституцію України новим складом парламенту. Статтю М. П. Шкурка «Спочатку зміна Парламенту» опублікувала 19 серпня газета «Ніжинський вісник».

Однак через відсутність єдності демократичних сил провести збори громадян Ніжина «Про дострокове припинення повноважень депутатів Верховної Ради України» не вдалося.

Не дивлячись на цю «виліковну хворобу», яка проте не дозволяє їй досі досягти самостійності України, я все ж гордий з того, що разом з ніжинцями зробив помітний внесок у справу державності української мови і здобуття омріяної Незалежності.

м. Ніжин

IV. ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ПУБЛІЦИСТИКА

О. БОЙКО

ректор Ніжинського державного
університету ім. М. В. Гоголя,
доктор політичних наук, професор

Феномен «провінційних революцій» у контексті суспільно-політичного протистояння доби перебудови (літо 1989 р. – лютий 1990 р.)

Після липневого шахтарського страйку 1989 р. протистояння опозиції та влади вступило у нову фазу свого розвитку, характерними рисами якої були гостра та інтенсивна конфронтація у боротьбі за реальну владу на місцях; швидке переростання опозиційних настроїв суспільства у масштабну демонстрацію відкритого активного протесту (мітинги, страйки, демонстрації, пікетування, голодування тощо); прогресуюча політизація та масовість цих акцій. Найбільш поширеними та дієвими формами впливу опозиції на офіційну владу у цей час були демонстрації та мітинги. ЦК КПУ у своїй інформації від 9 серпня 1989 р. повідомляв ЦК КПРС: «Спостерігаються постійні зміни у тактиці націоналістичних елементів. Входять в практику перманентні, не повністю оформлені мітинги, на яких групи екстремістів ведуть «летючу» агітацію на багатолюдних вулицях та площах, у підземних переходах»¹. Така зміна тактики була не випадковою, вона пояснювалась низкою факторів та обставин. По-перше, наростаючі у геометричній прогресії демократизація і гласність створили сприятливий ґрунт для розгортання масових політичних акцій такого типу. По-друге, опозиційні сили «доросли» до того організаційного рівня, щоб не брати участь у стихійно виникаючих мітингах та демонстраціях, а цілеспрямовано планувати, готувати та здійснювати (мобілізація мас, реклама, офіційне повідомлення властей, виготовлення транспарантів, розподіл ролей, визначення ораторів

тощо) подібні акції. По-третє, мітингова форма спілкування з масами давала переваги опозиції, оскільки лейтмотивом більшості цих заходів була критика пануючої системи та власть імущих, яка, як правило, впливала на емоції, а не вимагала серйозного аналітичного підґрунтя; крім того, у лавах опозиції була значна частина творчої та наукової інтелігенції, яка могла набагато краще за номенклатуру, що звикла до «телефонного» управління суспільними процесами, сформулювати та висловити власну думку. По-четверте, мітинги та демонстрації є невід'ємною частиною будь-якого виборчого процесу. По-п'яте, саме ці політичні акції були для опозиції найзручнішими у процесі завоювання симпатій народних мас, оскільки поєднували в одне ціле радикальні дії активістів, безпосередньо включених у політичні акції та участь широких кіл громадськості, які перебували у стані невизначеності, що дозволяло опозиції схилити шальку політичних терезів на свій бік.

Слід зазначити, що політичне протистояння, яке формально розгорталось по лінії «влада – опозиція», фактично відбувалося у трикутнику «влада – народ – опозиція». В його рамках зароджувалися, загострювалися та виринали на поверхню всі можливі способи конфліктів – суперництво, конкуренція, конфронтація. Причому «влада» та «опозиція» максимально виявляли свою активність у намаганні розширення власної соціальної бази, а народ прискіпливо та з недовірою прислухувався до промов та гасел і приглядався до лідерів та їх оточення, не поспішав, чи то за інерцією, чи то глибоко обдумуючи кожен крок, займати чітко визначену політичну позицію. Проте, врешті-решт, підхоплений «мітинговою стихією», маятник громадської думки дедалі більше розгойдувався, і суспільство все більше починає виявляти свою активність, втрачаючи стабільність, і не завжди розуміючи, що фактично стає заручником волі лідерів, об'єктом маніпулювання, засобом здобуття або втримання влади.

Як відомо, мітинговому періоду у суспільно-політичному житті республіки було покладено початок ще 13 червня 1988 р., коли у Львові відбувся багатотисячний мітинг під час проведення установчих зборів Товариства української мови ². Варто підкреслити, що цей виступ був органічною частиною незвичних для системи масових виявів активності широких народних мас, направленої на поширення

альтернативних офіційним політичних поглядів та захист власних інтересів на теренах СРСР. У зв'язку з цим закономірно, що вже 28 липня 1988 р. Президія Верховної Ради СРСР видала Указ «Про порядок організації та проведення зборів, мітингів, вуличних походів та демонстрацій» (влітку цього ж року фактично аналогічну постанову було затверджено і Президією Верховної Ради України) та «Про обов'язки та права внутрішніх військ МВД СРСР при охороні громадського порядку». Спираючись на ці документи, влада намагалась стримати наростаючу мітингову стихію, відсікти представників радикальних опозиційних сил та каналізувати народну активність у безпечне русло. Саме після них по всій країні у місцях проведення мітингів дедалі частіше почали з'являтися загони міліції особливого призначення (ЗМОП) та формування спецвійськ.

Між тим, мітинговий рух, затягуючи у свій стихійний вир все ширші кола громадськості, дедалі потужнішими хвилями підмивав основи системи. Початок новому етапові своєрідної мітингової війни фактично було покладено наприкінці літа 1989 р., коли 5 серпня було надруковано проект закону «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР», а наступного дня опубліковано закон «Про вибори народних депутатів Української РСР». Влада відчувала, що ці документи викличуть бурхливу негативну реакцію суспільства, оскільки вони були ще консервативнішими, ніж загальносоюзні (наприклад, якщо кандидата у народні депутати СРСР міг висувати будь-який трудовий колектив, то за новими документами цей колектив мав нараховувати не менше 300 осіб), і тому оперативно готувалась до відсічі опозиційним силам. Уже 8 серпня на колегії Прокуратури УРСР розглядалося питання про посилення нагляду за дотриманням законодавства про порядок проведення мітингів та демонстрацій, про міжнаціональні відносини та діяльність неформальних об'єднань. Усім прокурорам областей були дані вказівки про посилення боротьби з особами, які представляють особливу громадську загрозу, ізоляцію їх від суспільства. Ця ж проблема знаходилась у центрі уваги на нараді керівників правоохоронних органів республіки 8 вересня 1989 р., де були розглянуті питання, пов'язані з активізацією роботи правоохоронних органів «по попередженню та припиненню діяльності

екстремістів, націоналістичних лідерів, так званої уніатської церкви, інших осіб, які намагаються дестабілізувати ситуацію, провокувати безчинства та невдоволення населення, вступають у різке протиріччя з законом»³. Варто підкреслити, що ще 9 серпня ЦК КПУ у своїй інформації у ЦК КПРС з тривогою зазначав: «...аналіз ситуації, що склалась, дає підставу вважати, що екстремістські, націоналістично налаштовані елементи будуть і в подальшому розпалювати політичні пристрасті, намагатися залучати людей у масові мітинги та демонстрації... У зв'язку з цим передислокація з України у інші регіони країни значної кількості міліції та військ МВС послаблює можливості протидії негативним проявам у екстремальних умовах. Просимо розглянути питання про можливість повернення у республіку хоча б половини названого контингенту, перш за все у Львівську область»⁴.

За даними МВС та Прокуратури УРСР, за десять місяців 1989 р. у республіці неформальними організаціями було проведено 927 масових заходів, у яких взяло участь понад 500 тис. осіб⁵. Про наростаючі протестні настрої у суспільстві переконливо свідчило те, що 445 акцій (тобто 48%) були несанкціонованими. Найскладніша ситуація для офіційної влади склалася у Західному регіоні республіки: у Львівській області проведено 201 несанкціонований масовий захід, у Тернопільській – 44, Івано-Франківській – 34. Своєю активністю відзначались і неформали м. Києва та Кримської області, де відбулось відповідно 34 та 37 несанкціонованих масових зібрань. Варто підкреслити, що влада намагалась боротись проти наростаючої мітингової стихії не лише заборонами, а й адресними репресивними заходами (за висловом М. Гориня, «мікрорепресіями») – з початку 1989 р. до листопада до адміністративної відповідальності було притягнуто більш як 800 осіб, в тому числі 253 організатори та активних учасники несанкціонованих масових заходів⁶. Не випадково у цей час газета «Нью-Йорк таймс» писала про «пристрасне бажання до незалежності, яке охопило сьогодні житницю радянської імперії – регіон, втрату якого Москва не може собі дозволити»⁷.

На початку січня 1990 р. боротьба за владу в Україні вступила у вирішальну фазу. Політична атмосфера у суспільстві була настільки напруженою, що банальної автопригоди у Чернігові та тривіальної

поїздки керівних працівників Чернівців та членів їх родин за кордон було достатньо для того, щоб викликати цілу хвилю «провінційних» революцій у республіці⁸. Зокрема, у Чернігові після зіткнення 6 січня службової машини, у якій знаходились нетверезі водії та відповідальний працівник облвиконкому В. Заїка, з приватними «Жигулями» виник стихійний мітинг. Представники Чернігівської організації Руху В. Розстальний, С. Жигінас, І. Панченко. А. Майба та інші вирішили направити стихійний вибух народного невдоволення у політичне русло. Під їх впливом уже наступного дня чотиритисячне зібрання чернівців висловило невдоволення заявою першого секретаря Чернігівського обкому КПУ Л. Палажченка про звільнення В. Заїки з посади та порушення проти нього кримінальної справи, і висунуло ультимативні вимоги загальнополітичного масштабу – термінова відставка обкому партії; скликання позачергової обласної партконференції; скасування райкомів партії у обласному центрі; безперешкодна реєстрація неформальних об'єднань; відкриття міської незалежної газети; створення на підприємствах страйкових комітетів; вилучення з Конституції СРСР 6 статті; відокремлення України від СРСР⁹. Ескалація політичного протистояння у Чернігові розгорталась у геометричній прогресії – вже 10 січня на центральному стадіоні обласного центру відбувся санкціонований мітинг, у якому брали участь, за оцінками партійних органів, 30 – 35 тис. осіб. Крім того, в цей же час біля приміщення обкому партії відбувся несанкціонований мітинг (7 – 10 тис. осіб). Учасники цих зібрань гостро та емоційно наполягали на відставці партійного та радянського керівництва області, вилученні 6 статті, виході України зі складу СРСР. Особливо загрозливими для влади тенденціями було «переміщення мітингів у трудові колективи» та наростаюча активність молоді¹⁰.

Дещо в менших масштабах, але не менш драматично розгорталися події у Чернівцях, де 11 січня за ініціативою регіональної групи НРУ під керівництвом народного депутата СРСР Л. Сандуляка було організовано пікетування приміщення Чернівецького обкому КПУ. Пікетуючі висловлювали свою незгоду з рішенням пленуму обкому партії про відставку одного лише першого секретаря, а не всього бюро.

Невдовзі пікетування під впливом представників УГС переросло у несанкціонований двотисячний мітинг¹¹.

Після подій у Чернігові та Чернівцях у демократичних колах «поширилась думка, що необхідно ширше використовувати метод силового тиску на партійні органи для спонукання до виходу у відставку бюро обкомів партії»¹². Характерно, що саме ця теза швидко стала лейтмотивом проведених у цей час мітингів у Львівській, Вінницькій, Донецькій, Івано-Франківській, Закарпатській, Полтавській, Одеській та Хмельницькій областях¹³. Варто підкреслити, що феномен «провінційних революцій» – це не виключно українське явище. Оцінюючи характер та динаміку протистояння опозиції та влади в масштабах СРСР, «Литературная газета» писала наприкінці січня 1990 р., що «гаряче зараз у зонах «маленьких протиапаратних революцій». Чернівці, Чернігів, Житомир, Тюмень, Владивосток... Тут зміна влади йшла і йде у незвичній у своїй викривальній відкритості формі і аж до колективних відставок бюро і виконкомів. Не випадково в Україні та і в інших місцях преса переповнена закликами до рішучого оновлення партії»¹⁴.

Важливою віхою суспільно-політичного життя та своєрідним каталізатором розгортання хвилі «провінційних» революцій став «живий ланцюг», проведений 21 січня 1990 р. на ознаменування 71 річниці возз'єднання УНР та ЗУНР між Києвом та Львовом по лінії Київ – Житомир – Рівне – Тернопіль – Львів – Івано-Франківськ, у якому, за офіційними даними, взяло участь 450 тис. чоловік, а за твердженням члена Проводу Руху М. Поровського – майже 1 млн. осіб¹⁵.

Між тим мітингова хвиля дедалі наростала та ширилася – наприкінці січня за ініціативою неформальних організацій у Хмельницькому, Луцьку, Полтаві, Рівному, Львові, Ворошиловграді та інших містах республіки пройшли масові мітинги¹⁶. Перша декада лютого була відзначена потужним натиском на номенклатуру опозиційних сил. У цей період багатотисячні мітинги пройшли у Дніпропетровську, Києві, Хмельницькому, Полтаві, Донецьку, Івано-Франківську та інших містах¹⁷. У більшості випадків основною вимогою була відставка місцевого партійного та радянського керівництва. Ситуація дедалі більше почала виходити з-під контролю державних органів.

18 лютого 1990 р. опозиція перейшла від локальних дій до організації протестної акції республіканського масштабу. У цей день у населених пунктах 16 областей (Вінницькій, Волинській, Ворошиловградській, Дніпропетровській, Донецькій, Житомирській, Закарпатській, Львівській, Одеській, Полтавській, Рівненській, Сумській, Тернопільській, Хмельницькій, Черкаській, м. Києві) пройшли організовані неформалами мітинги, у яких взяло участь 100 тис. осіб ¹⁸. Особливо гостро йшла розмова на тритисячному несанкціонованому мітингу у Луцьку, учасники якого вимагали відставки райкомів та обкому партії, а також запропонували з 19 лютого розпочати створення громадських комітетів управління на підприємствах. На мітингах у Збаражі Тернопільської області, Полтаві, Сумах, Шепетівці, Полонному Хмельницької області та в інших населених пунктах висувались вимоги створення Української національної професійної армії: деполітизації армії, міліції, органів безпеки; затвердження офіційною національною символікою ¹⁹. П'ятитисячний мітинг у Дніпродзержинську виступив з оголошенням недовіри Політбюро ЦК КПУ та Раді Міністрів УРСР ²⁰. У резолюції загальноміського мітингу у Павлограді зазначається: «Вимагати від партійного апарату усіх рівнів не втручатися у роботу радянських та господарських органів» ²¹.

Особливістю цих виступів було те, що їх учасники не лише максимально красномовно висловили недовіру офіційній владі та вимогу відставки керівників партійних і радянських органів, а й заявили, що в разі невиконання резолюцій мітингів 25 лютого будуть організовані масові страйки, мітинги та демонстрації. Тобто опозиція продекларувала свою готовність до організації низки крупномасштабних загальнореспубліканських політичних акцій у боротьбі за владу. Така рішуча позиція була певною мірою зумовлена тим, що хвиля народного протесту прокотилась у цей час по всій країні, і бурхливі події у нашій республіці були органічною частиною «мітингової стихії», що охопила СРСР: у лютому 1990 р. по країні пройшло більш як 2 тис. мітингів, маніфестацій та демонстрацій, у яких взяли участь 7,5 млн. осіб ²².

У цей час політична ситуація в Україні була настільки загостреною,

що здавалось ось-ось вийде з-під контролю. З початку 1989 р. до лютого опозицією було організовано та проведено 1565 масових заходів, в тому числі 732 несанкціонованих, в яких взяли участь більш як 2 млн. осіб²³. Поет Олександр Зайвий писав про мітингову стихію, яка охопила республіку у добу перебудови:

На чорнобильських руїнах,
на омонівських кийках
мітингує Україна
без вождів і без ЦеКа.

Найбільш політично активними були Львівська, Івано-Франківська, Кримська, Полтавська, Тернопільська, Харківська, Донецька області та м. Київ. Особливо тривожило владу те, що несанкціонована політична активність зростала набагато вищими темпами, ніж злочинність: якщо число «антигромадських проявів на вулицях» збільшилось за цей період на 65,7%, то злочинність зросла на 32% . За цих обставин правоохоронні органи порушили 28 кримінальних справ, до адміністративної відповідальності було притягнуто 1125 осіб, в тому числі 150 організаторів та 94 активних учасників несанкціонованих зібрань²⁴.

Між тим, ситуація дедалі загострювалася, і наприкінці лютого 1989 р. політичне протистояння у республіці досягло чергового свого піку. В цей час фактично розгорнулася своєрідна «мітингова війна». Лише 25 лютого в Україні відбулося близько ста мітингів, у яких взяло участь близько 230 тис. осіб. Мітинги пройшли у всіх обласних містах, крім Вінниці, та у багатьох районних центрах. Наймасовішими вони були у Тернополі – 15 тис. осіб, Миколаєві та Рівному – 10 тис, Києві – до 10 тис, Одесі, Житомирі – 7 тис, Дніпропетровську, Запоріжжі, Харкові, Львові, Донецьку, Полтаві, – до 6 тис. осіб²⁵.

У ході цієї неоголошеної війни була спроба офіційних владних структур перейти у вирішальний наступ. Про це переконливо свідчить той факт, що більше половини мітингів – 54 (очевидно за вказівкою згори) – були ініційовані та організовані партійними комітетами та радянськими органами, а їх учасники, за традицією висловлюючись за підтримку перебудови, все

ж особливо акцентували у своїх виступах на підтримці проекту Платформи ЦК КПРС до XXVIII з'їзду партії²⁶. Під наростаючим тиском демократичних сил КПУ здавала позицію за позицією: з січня по квітень 1990 р. пішли у відставку одинадцять перших секретарів обкомів партії з двадцяти п'яти²⁶. Врешті-решт партія була змушена відмовитися від монополії на владу. У проекті Платформи ЦК КПРС до XXVIII з'їзду партії, схваленому лютовим (1990 р.) Пленумом ЦК КПРС, констатується: «КПРС буде проводити свою політику та боротися за збереження становища правлячої партії у рамках демократичного процесу, завойовуючи на виборах голоси виборців для отримання мандату народу на формування керівних органів у центрі, республіках, на місцях... У зв'язку з цим партія вважає необхідним у порядку законодавчої ініціативи внести на З'їзд народних депутатів СРСР відповідну пропозицію по статті 6 Основного Закону країни»²⁷. Остаточо це рішення підтвердив березневий (1990 р.) Пленум ЦК КПРС, виступаючи на якому, Фролов точно визначив суть і зміст події, що відбулась: «Те, про що ми зараз говоримо, лише формально називається як зміна 6-ї та 7-ї статей Конституції країни. Насправді ж (і це ще раз говорить на користь того, чому це необхідно було зробити на завершальних етапах політичної реформи) це, товариші, у буквальному розумінні переворот, завершення, цілковите завершення зміни політичної системи»²⁸.

Отже, характерними рисами та особливостями політичної боротьби влади та опозиції у період з літа 1989 р. по березень 1990 р. були: багатовекторність політичного протистояння та різноманітність його форм; стихійне переростання одних політичних акцій у інші (зустрічі з народними депутатами СРСР, пікетування, панахиди – у демонстрації та мітинги); неоднаковий ступінь політичної активності у різних регіонах України; переважання національно-патріотичного акценту у громадських акціях на вісі Київ – Львів та соціального у Донбасі та більшості східних областей: різке посилення політизації громадських заходів: втягнення в орбіту протестних виступів дедалі ширших кіл народних мас; посилення силового тиску на опозицію з боку правоохоронних органів, диференційований характер адміністративних дій: наростаюча самоорганізація опозиції, зростання її авторитету; прогресуюча втрата партійними структурами контролю за перебігом подій та розгортанням

політичного процесу у республіці. Перераховані політичні фактори та чинники переплелись у цей час у цілий клубок суспільних протиріч, що врешті-решт і привело до якісних змін: наростаюча «мітингова стихія» фактично переросла у хвилю «провінційних» революцій.

Глибинна суть «провінційних» революцій січня – лютого 1990 р. полягала у тому, що у їх ході опозиція, ще не набравши достатньої сили та впливу, щоб ставити у практичну площину питання про заміну системи, все ж вийшла на той рівень, коли мала змогу суттєво впливати на формування її стрижня – номенклатури та «відкоригувати» питання про місце і роль партії у суспільстві. Значення «провінційних» революцій поліфонічне. По-перше, вони не лише остаточно розбудили дремаючу провінцію, а й дали їй можливість усвідомити свої місце і роль у політичному житті республіки та підняти до політичних вимог загальносоюзного масштабу. По-друге, продемонстрували силу опозиції. По-третє, виявили певну слабкість партійних структур, які фактично перейшли у глухий захист і лише раз по раз «здавали» своїх представників, і, врешті-решт, змушені були погодитися на усунення з Конституції СРСР 6 статті, на якій фактично базувалася її монополія на владу, що було стратегічно важливо для демократичних структур напередодні виборів. Особливістю феномена «провінційних» революцій було те, що, маючи географічно локальний характер, у своїй сукупності та одночасності дії вони фактично перетворились на загальнореспубліканську крупномасштабну політичну акцію, що мала надзвичайно серйозні наслідки для суспільства.

---

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 32, спр. 2642 / Інформація ЦК КПУ «Про деякі зміни у тактиці націоналістичних елементів у республіці», від 9 серпня 1989 р., арк. 158.

² Литвин В. М. Україна: політика, політики, власть. На фоні політичного портрета Л. Кравчука. – К., 1997. – С. 146.

³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2616 / Інформація прокуратури УРСР «Про стан виконання у республіці законодавства, направлено на попередження національної чи расової ворожнечі», від 8 вересня 1989 р., арк. 135.

⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2642 / Інформація ЦК КПУ «Про деякі зміни у тактиці націоналістичних елементів у республіці», від 9 серпня 1989 р., арк. 162.

⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2616 / Інформація Прокуратури УРСР, від 14 листопада 1989 р., арк. 137; спр. 2616 / Інформація Міністерства внутрішніх справ УРСР, від 24 листопада 1989 р., арк. 143.

⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2616 / Інформація Міністерства внутрішніх справ УРСР, від 24 листопада 1989 р., арк. 143.

⁷ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2555 / Записка радника МЗС УРСР В. Лапицького «Навколо питання про уніатську церкву на Україні напередодні візиту М. С. Горбачова до Ватикану», від 28 листопада 1989 р., арк. 172.

⁸ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2725 / Інформація ЦК КПУ в ЦК КПРС «Про суспільно-політичну ситуацію у республіці та хід виборчої кампанії», 12 січня 1990 р., арк. 7.

⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2725 / Інформація ЦК КПУ в ЦК КПРС «Про загострення суспільно-політичної ситуації у Чернігівській області», від 13 січня 1990 р., арк. 17–18; Гак В. Про події в Чернігові // Літературна Україна. – 1990. – 18 січня. – С. 2.

¹⁰ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2873 / Інформація про оперативну ситуацію у республіці, від 11 січня 1990 р., арк. 31; спр. 2725 / Інформація ЦК КПУ в ЦК КПРС «Про суспільно-політичну ситуацію у республіці та хід виборчої кампанії», 12 січня 1990 р., арк. 7.

¹¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2873 / Інформація про оперативну ситуацію у республіці, від 12 січня 1990 р., арк. 33.

¹² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2873 / Інформація про оперативну ситуацію у республіці з 15 по 22 січня 1989 р., арк. 54.

¹³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2873 / Інформація про оперативну ситуацію у республіці, від 12 січня 1990 р., арк. 33; спр. 2873 / Інформація про оперативну ситуацію у республіці з 15 по 22 січня 1989 р., арк. 54.

¹⁴ Заречкин Ю. Говорить прямо // Литературная газета. – 1990. – 24 января. – С. 1.

¹⁵ Див.: ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2873 / Інформація про оперативну ситуацію у республіці з 15 по 22 січня, арк. 55; Поровський М. Співповідь на другому з'їзді НРУ «Організаційна діяльність Руху: стан, проблеми, перспективи» // Забутий заповіт борцям за Україну. – Коломия, 1996. – С. 105.

¹⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2873 / Інформація про оперативну ситуацію у республіці, від 29 січня 1990 р., арк. 70.

¹⁷ Див.: ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2873 / Інформація про оперативну ситуацію у республіці, від 5 лютого 1990 р., арк. 97; там само / Інформація про оперативну ситуацію у республіці, від 6 лютого 1990 р., арк. 99; там само / Інформація про оперативну ситуацію у республіці, від 7 лютого 1990 р., арк. 100; там само / Інформація про оперативну ситуацію у республіці, від 8 лютого 1990 р., арк. 102; там само / Інформація про оперативну ситуацію у республіці, від 9 лютого 1990 р., арк. 104; спр. 2772 / Інформація «Про політичну ситуацію у Донецькій області», від 6 березня 1990 р., арк. 16.

¹⁸ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2873 / Інформація про оперативну ситуацію у

республіці, від 19 лютого 1990 р., арк. 121.

¹⁹ Там само, арк. 121-122.

²⁰ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2873 / Інформація про оперативну ситуацію у республіці, від 20 лютого 1990 р., арк. 124.

²¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2763 / Резолюція загальноміського мітингу, що відбувся 18 лютого 1990 р. на Жовтневій площі м. Павлограда, від 18 лютого 1990 р., арк. 50.

²² Див.: Власть и оппозиция. Российский политический процесс XX столетия. – М., 1995. – С. 315.

²³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2872 / Доповідна записка «Про деякі тенденції розвитку негативних проявів у республіки та заходи по їх попередженню», від 20 лютого 1990 р., арк. 41.

²⁴ Там само, арк. 41, 42.

²⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2767 / Інформація «Про мітинги, що відбулися у республіці 25 лютого 1990 р.», від 25 лютого 1990 р., арк. 42.

²⁶ Там само.

²⁷ Див.: Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К., 1994. – С. 230.

²⁸ К гуманному демократическому социализму. Платформа ЦК КПСС к XXVIII съезду партии. Проект, одобренный февральским (1990 г.) Пленумом ЦК КПСС. – М., 1990. – С. 25 – 26.

²⁹ Цит. за: Горбачов М. С. Жизнь и реформы. – Кн. 1. – М., 1995. – С. 482.

Бойко О. Феномен «провінційних революцій» у контексті суспільно-політичного протистояння доби перебудови (літо 1989 р. – лютий 1990 р.) // Сіверянський літопис. – 2001. – № 2. – С. 3-8.

С. ПАВЛЕНКО

власний кореспондент газети «Голос України»,
редактор всеукраїнського наукового журналу
«Сіверянський літопис»,
Заслужений журналіст України

**Сторінки
боротьби за незалежність України
на Чернігівщині
1988 – 1990 роки**

Утворення перших опозиційних громадських організацій

Перші легальні об'єднання громадян, не створені з ініціативи КПРС,

почали з'являтися на Чернігівщині у 1988 – 1989 роках. Вони не були ще відкрито опозиційні режимові, але до них потрапили небайдужі люди, які проявили зацікавленість у швидкій реформації радянського суспільства, у ліквідації існуючих негараздів, проблем. Їх критична настроєність до оточуючої дійсності насторожувала владнопартійні інституції. Останні вживали всіх можливих заходів, аби підпорядкувати неформалів, взяти їх під свою опіку.

У жовтні 1988 року в обласному центрі почала діяти Ініціативна група по створенню Демократичного руху прихильників перебудови (ініціатор Микола Лук'яненко), яка прийняла програмну заяву¹. «Їх програма складається в основному з декларативних гасел і закликів, орієнтована на компрометацію місцевих партійних і радянських органів, перехоплення у них ініціативи у вирішенні важливих соціально-політичних завдань», – так повідомлялося 1 березня 1989 року у доповідній Комітету партійного контролю при ЦК КПРС з Чернігівського обкому КПУ². У вересні – жовтні на квартирах почала збиратися група вболівальників за стан української мови в Україні та обласному центрі зокрема. Журналісти з «Комсомольського гарту» Владислав Савенок та Василь Чепурний, режисер філармонії Леонід Отрюх, директор музучилища Владислав Бойко, виконроби Олексій Івченко, Анатолій Лащевський, завідуючий відділом «Чернігівнафтогазгеологія» Богдан Луців, викладач юридичного технікуму Валерій Сарана до кінця 1988 року виробили програму створення дійової, неформальної громадської організації – обласного товариства української мови імені Т. Шевченка.

Водночас офіційно у січні 1989 року розпочало створювати подібне товариство відділення Спілки письменників УРСР в Чернігові під керівництвом Станіслава Реп'яха.

Перші установчі збори обласного товариства української мови відбулися 15 січня 1989 року у приміщенні музею Михайла Коцюбинського³. Вони пройшли у гострій полеміці, намагання представників Чернігівського обкому КПУ обрати «свій» склад керівних органів нової організації. Але цей задум не вдався.

Першим головою обласного товариства імені Шевченка був обраний двадцятип'ятирічний завідуючий відділом обласної

«молодіжки» Василь Чепурний. Відразу після установчих зборів з'явилися первинні осередки товариства в редакції «Комсомольського гарту», юридичному технікумі, ЧРПЗ, а згодом у Ніжині, Сосниці, Бахмачі.

Водночас у цей же період у Чернігівському педінституті виник політклуб, який очолив викладач Віталій Розстальний⁴. Основною метою цього об'єднання стало вивчення масштабів сталінських репресій. Політклуб провів перше вшанування жертв сталінізму у формі вечора* в педінституті⁵.

Незабаром з ініціативи В. Розстального, який був учасником установчого з'їзду «Меморіалу» в Москві, у Чернігові відбувається ряд організаційних зборів прихильників створення подібної організації на Чернігівщині. У них найактивнішу участь взяли кореспондент «Деснянської правди» Віталій Москаленко, виконроб Фелікс Кагно, викладач медучилища Олександр Котенко, полковник міліції-відставник Василь Литвин, вчитель Володимир Трейтяк, завідуючий кафедрою історії СРСР та УРСР Чернігівського педінституту Олександр Коваленко та інші⁶.

Установчі збори історико-просвітницького товариства «Меморіал» відбулися в залі обласної організації товариства «Знання» 25 лютого 1989 року⁷. Як і під час створення товариства української мови, Чернігівський обком КПУ намагався взяти ситуацію «під контроль». Установчі збори відкрила ветеран КППС і комсомолу Т. Атрошенко. У залі було чимало номенклатури. І все ж, незважаючи на це, ініціатори-вболівальники відкриття правди про минуле здобули мандати і в керівництві організації (співголовами організації «Меморіал» стали В. Розстальний, В. Москаленко та О. Коваленко), і стали більшістю серед обраних делегатів на установчий з'їзд республіканського «Меморіалу». Загалом нова організація стає в чітку опозицію до КППС і її дітища — тоталітарного режиму. Заяву чернігівського «Меморіалу» про цькування академіка А. Сахарова надрукувала латвійська газета «Советская молодежь»⁸.

«Меморіалівці» провели похід-реквієм до будинку колишнього НКВС⁹, інші заходи. Як відзначалося 5 липня 1989 року на засіданні

---

* Планувалася мітинг, але міська влада його не дозволила.

бюро Чернігівського обкому КПУ, «окремі члени обласного історико-просвітницького товариства «Меморіал» (56 чоловік) також допускають у своїй діяльності демагогічні висловлювання, що збуджують суспільну думку, образливі випадки щодо представників партії та радянських органів влади»¹⁰.

На цьому ж засіданні йшлося й про вже «націоналістичні тенденції в діяльності обласного самодіяльного об'єднання «Товариства української мови імені Т. Г. Шевченка»: «Тон тут задають активісти «Товариства» (Чепурний, Сарана та інші), які в унісон з виступами ряду українських письменників надмірно трагізують і розпалюють пристрасті ніби катастрофічного стану української мови та культури». – зафіксовано документально в протоколі ОК КПУ¹¹.

У квітні 1989 року у Чернігові створюється філія Української Гельсинської Спілки. Її фундатором став голова УГС Левко Лук'яненко, який 26 січня того ж року повернувся додому з заслання.

Чернігівськими членами УГС згодились бути Олександр Лук'яненко, Ігор Орлов, Михайло Коваленко, Яків Мостепан, Микола Миколаєнко¹². На першому організаційному засіданні, в якому взяли участь десять чоловік, обрано керівником філії сторожа музучилища, випускника Чернігівського педінституту Якова Мостепана. Завдяки Левку Лук'яненку філія УГС стала найбільш значною політичною опозиційною силою на Чернігівщині. Вона радикальніше оцінювала діяльність КПРС, влади, проповідувала розвал СРСР, чіткіше від інших вимагала утвердження в Україні прав людини, свободи слова, друку.

2 вересня 1989 року Якова Мостепана Чернігівським народним судом оштрафовано на 100 карбованців за організацію несанкціонованого мітингу на Красній площі.

Його однодумці цього ж дня зібрались о 20 годині у центрі міста для збирання коштів на штраф. У цьому зв'язку міліцією був затриманий член УГС О. Котенко.

7 листопада 1989 року вперше місцева УГС провела значну суспільно-політичну акцію. Членам філії Олександрю Котенку та Михайлу Коваленку під час святкування річниці Жовтневого перевороту вдалось обхитрувати пильність міліцейського кордону, наблизитись з масами людей до трибуни і підняти над головами гасла

«Ми за багатопартійну систему», «Відмініть шосту статтю Конституції». Відразу їх оточили декілька чоловік в цивільному і пошматували гасла. Членів УГС відвели у приміщення товариства «Знання» і протримали там двадцять хвилин. Настрій обласного керівництва все ж добряче підупав: такого зухвальства місцевих неформалів ніхто не очікував. Розголос про акцію невідомих загалу учасників мітингу поширився обласним центром.

9 липня 1989 року відбулись установчі збори крайової організації Народного Руху України за перебудову. [...] Рухівцями стало чимало комуністів, навіть інструктор Чернігівського райкому КПУ Сергій Бутко*, якого було обрано делегатом установчого з'їзду Руху в Києві.

На той ще час вироблена делегатами з'їзду 8 – 10 вересня 1989 року в столиці України програма Руху підтримувала «принципи радикального оновлення суспільства, проголошені ХХVII з'їздом КПРС, XIX Всесоюзною партконференцією, Першим з'їздом народних депутатів СРСР»¹³. Водночас вона виступала «за приведення Конституції УРСР та законодавства республіки у повну відповідність з положеннями Загальної декларації прав людини ООН», проти цензури¹⁴, втручання органів КДБ та МВС у сферу ідеології¹⁵, відстоювала свободу слова та інформації¹⁶.

Відразу після з'їзду на найбільшу новостворену масову організацію з ініціативи ЦК КПУ було розгорнуто шалену атаку¹⁷. 20 вересня 1989 року Чернігівський обком КПУ видав секретну постанову «Про роботу у зв'язку з установчим з'їздом Народного руху України за перебудову»¹⁸. У ній ставилось завдання «організувати по обласному, місцевому радіомовленню спеціальні передачі, у газетах – спеціальні публікації, які викривали б політичні діла лідерів НРУ, справжнє обличчя окремих делегатів з'їзду НРУ»¹⁹. У тільки-но народженого опозиційного утворення не було своєї преси. А тому й чернігівська філія НРУ не мала можливості

---

* Відраджений для контролю за організацією, він скоро переосмислив свої погляди і став невдовзі «переродженцем», невтомним дослідником дій УПА, ОУН

відповісти на критичні публікації місцевих засобів масової інформації. Винятком стала лише газета Чернігівського радіоприладного заводу «Приборостроитель», яка вже 13 вересня опублікувала повідомлення інженера-конструктора відділу 441 А. Бабкіна про участь його та В. Фальби, І. Чеха в роботі установчого з'їзду Руху²⁰, а 18 жовтня дала статтю фрезерувальника цеху 10 Ю. Сігеті «Чому я за Рух». В останній автор спростовує звинувачення, мусовані офіційною пресою про рухівців.

Разом з тим, керівництво крайової організації НРУ за перебудову відчуло нагальну потребу у виданні свого органу. За цю справу взявся Віталій Москаленко, який на той час з політичних мотивів вже змушений був піти з «Деснянської правди». Так як всі друкарні Чернігівщини і найближчих областей були під суворим контролем компартійного апарату, перше число опозиційної газети «Громада» друкувалось у серпні 1989 року у Вільнюсі²¹. Половину тиражу (500 примірників) у вересні намагався доставити у Чернігів Валерій Сарана. Незважаючи на те, що він зробив кілька пересадок, у Ріпках автобус зупинили співробітники ДАІ та КДБ і, не складаючи ніякого протоколу, вилучили всі газети²². Другу половину тиражу у кінці вересня при великій конспірації було доставлено в Чернігів.

Другий номер «Громади» був викрадений співробітниками спецслужб у Вільнюсі зі складу В. Москаленка та В. Розстального, які поверталися ні з чим Литви, на вокзалі в Чернігові арештували вісім агентів і, завівши в глухий куток, обшукали²³.

Третій номер попутками доставив з Литви пенсіонер, колишній офіцер Віктор Іванович Перепеча²⁴.

Перші активісти новоутворених громадських організацій зазнали політичних переслідувань. Компартійна влада вже не вдавалась до позбавлення їх волі. Проте В. Розстального, С. Жигінаса, В. Москаленка (двічі) та інших позбавила роботи. У багатьох трудових колективах дирекції, парткоми чинили тиск на членів неформальних організацій, осуджували їх дії.

-
- ¹ Федорович В. Куди прямує Рух? // Комсомольський гарт. – 1990. – 6 січня.
- ² Москаленко В. Спроби демократії // Громада. – 1993. – № 5.
- ³ Савенок В. Створено товариство // Комсомольський гарт. – 1989. – 28 січня.
- ⁴ Москаленко В. Спроба демократії // Громада. – 1993. – № 7.
- ⁵ Минуте вчить, сучасне закликає // Комсомольський гарт. – 1989. – 28 січня.
- ⁶ Сенько В. (В. Савенок) «Меморіал» – людяність, пам'ять, справедливість // Комсомольський гарт. – 1989. – 4 березня.
- ⁷ Советская молодежь. – 1989. – 21 червня.
- ⁸ Москаленко В. Спроби демократії // Громада. – 1994. – № 1.
- ⁹ Там само. – 1993. – № 5.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ Тут і далі використано спогади Олександра Лук'яненка.
- ¹² Москаленко В. Спроби демократії // Громада. – 1994. – № 5.
- ¹³ Народний Рух України за Перебудову. Програма. Статут. – К.: Укр. вид-во «Смолюскіп» ім. Василя Симоненка, 1989. – С. 3.
- ¹⁴ Там само. – С 6.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ О. Гарань. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. – К., 1993. – С. 67.
- ¹⁸ Москаленко В. Спроби демократії // Громада. – 1994. – № 5.
- ¹⁹ Там само. – 1994. – № 6.
- ²⁰ Приборостроитель. – 1989. – 13 сентября.
- ²¹ Козлянський С. Газети «Громада» 5 років // Громада. – 1994. – № 8.
- ²² Там само.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само.

Перша ковбасна революція в СРСР

Процеси демократизації в СРСР, розпочаті «з дозволу» КПРС, у 1989 році наштовхнулись на її ж заскоружливість, непідступність для перебудови, небажання апарату втрачати монопольну політичну владу, системи привілеїв, внести корективи в ідеологію, яка збанкрутіла. Вибори рад трудових колективів, деяких керівників, особливо середньої ланки, дедалі наростаючий шквал газетних публікацій про невідомі сторінки історичного минулого, нелаковану дійсність, труднощі в економіці розхитали монолітно-стереотипну свідомість мас,

пробудили вже не окремих одиниць. На Чернігівському радіоприладному заводі влітку 1989 року критична маса невдоволення вилілась у «Відкритий лист комуністів інструментального виробництва об'єднання обласного комітету КПУ». Його прийняли відкритим голосуванням на партійних зборах 18, 17, 27 цехів, відділу 448 та дільниці 357 заводу. Він набув великого розголосу у місті, бо був надрукований у заводській багатотиражці «Приборостроитель». Газета за день-два стала бестселером. З неї робили ксерокопії. Вона передавалась з рук в руки. У відкритому листі члени КПС розмірковують над причиною почастішання випадків виходу колег по роботі з партійних рядів. На їхню думку, в області вище керівництво не турбується про авторитет комуністів.

«Чому наш секретар обкому живе в 12-квартирному особняку, для будівництва якого було знайдено місце в центрі міста (зі знесенням житлового будинку) і затрачені кошти, на які можна побудувати не 12, а набагато більше квартир? – ставили питання руба автори листа, – Для кого у нас 2 райкоми, обком, міськом для парторганізацій міста з населенням менше 300 тисяч? І майже у кожного працівника цих установ окремих чудово обладнаний кабінет, приймальня»¹.

Комуністи ЧРПЗ звинуватили обком партії в тому, що робітники заводу не можуть за 15 років роботи отримати земельну ділянку під город, а в той же час вся номенклатура побудувала під містом, у зручних місцях дачі, працівники партапарату активно займаються браконьєрством. Та найбільше вразили усіх не так смілива констатація фактів, про які більшість людей знала, а висунуті вимоги.

Не якісь дисиденти, антирадянщики, а свої ж, звичайні чернігівські комуністи, вимагали ліквідувати міські райкоми партії і вивільнені приміщення передати для використання під медустанови. Вони також у формі ультиматуму пропонували переселити першого секретаря обкому КПУ та інших мешканців 12-квартирного будинку в звичайні квартири, розформувати лічсанупр (лікарню та поліклініку, де обслуговувалась номенклатура ОК КПУ), закрити спецпродуктові розподільники для партапарату, переобладнати вишуканий новозбудований готель обкому в профілакторій для матері та дитини.

28 липня 1989 року², налякане опублікованим, бюро обкому спішно

скликало нараду, на якій перший секретар обкому КПУ Леонід Палажченко проінформував присутніх про публікацію «Приборостроителя» і намагався спростувати більшість наведених у ній фактів, а також роз'яснив позицію бюро щодо окремих проблем, піднятих у листі комуністів. Його виступ майже повністю опубліковано 2 серпня у газеті ЧРПЗ. Аргументація першого секретаря була сприйнята із недовірою і загалом викликала настрої загального невдоволення у трудовому колективі. Коли перший секретар Чернігівського міськкому КПУ Євген Федоренко спробував на загальних зборах як член бюро обкому КПУ ще раз роз'яснити позицію бюро обкому КПУ, багато робітників демонстративно покинуло зал³.

На зборах цехів трудові підрозділи висувають нові вимоги. Так, загальні збори робітників, службовців та інженерно-технічних працівників цеху № 19 прийняли пакет вимог, зокрема, і таку: «Раді народних депутатів спільно з прокуратурою провести інвентаризацію житлового фонду відповідальних працівників райкомів, міськкому, обкому Компартії України. Лишки житлової площі забрати»⁴.

Пропозиції комуністів, робітників ніхто всерйоз не розглядав і не намагався вирішити. Апарат обкому КПУ доклав більше зусиль, аби приборкати-втихомирити бунтуючий колектив роз'яснювальними бесідами, пустопорожніми зборами і не дати можливості поширитися радикальним поглядам-настроєм на інші заводи, фабрики. Так як під контролем ОК КПУ була вся обласна преса, радіо, то відповідно про ситуацію з вимогами комуністів, робітників на ЧРПЗ ніяких повідомлень не давалося. Все це дедалі більше впевнювало пробуджених партійців, що вони продовжують жити у країні, де є дві правди: одна – для еліти КПРС, а інша – для простого люду, рядових членів КПРС. Консультанта Будинку політосвіти ОК КПУ Володимира Повжика за оголошення на пленумі обкому партії інформації про дачі вищого партійного керівництва восени 1989 року «попросили» з відповідальної на той час посади і залишили без роботи.

Зневіра від всіляких обіцянок, брехливих відповідей керівних партюкратів, на перший погляд, приглушила відкриті спроби боротьби за більш справедливий устрій життя. Ніхто у вищих ешелонах влади

і не підозрював, що ця тиша тимчасова, що вона акумулює в собі настрої невдоволення, які, наростаючи, як пухир, у певний момент мали прорвати вже в іншій формі, ніж це було спочатку.

Перша «ковбасна революція» в СРСР спалахнула, як сірник, у Чернігові у ніч з 6 на 7 січня 1990 року. Почалася вона з звичайної дорожньо-транспортної пригоди після 18 години вечора 6-го січня. На велелюдному перехресті вулиць Рокоссовського та Доценка «Волга» облвиконкому 18 15 ЧН зіткнулась з приватними «Жигулями». На очах чернігівців п'яний водій службової автомашини намагався втекти. Його затримали разом з керівником, якого він віз, – завідуючим відділом облвиконкому В. Заїкою. В автомашині, яку оточили перехожі, всі побачили окорок, копчені ковбаси та інші делікатеси, спиртні напої⁵. Ще у серпні 1989 року директор ЧРПЗ Л. Безверхий на зборах у своєму колективі говорив з приводу вимог комуністів, «що якби у нас в магазинах лежав хоч один сорт ковбаси, то такий лист взагалі не з'явився б»⁶. Мабуть, і дорожньо-транспортна пригода в Чернігові не переросла б у народний вибух, якби м'ясні продукти вільно, а не з підсобок продавалися в магазинах обласного центру, а також планово не забиралися в Москву та інші регіони СРСР.

Вражені побаченими делікатесами люди, кількість яких дедалі більше стихійно зростала, спрямували своє обурення на автомобіль, його перекинули, а потім, незважаючи на міліцейські кордони, притягли на Красну площу, а згодом до обкому КПУ. Там розпочався мітинг. Люди говорили про наболіле, висловлювали своє обурення існуючими умовами життя, картали обкомівців.

7 січня о 14 годині тисячі чернігівців знову зібралися біля обкому партії. Стихія криків, вигуків проти Л. Палажченка і його колег, які намагались вступити в діалог з мітингуючими, була подолана представниками Руху, до голосу яких всі прислухалися. Заздалегідь заготовлений проект резолюції мітингу, виготовлений на квартирі редактора «Громади» Віталієм Москаленком та Сергієм Жигінасом⁷, в основному повторював вимоги комуністів ЧРПЗ і з незначними доповненнями був прийнятий учасниками мітингу. Опозиційний стихійний бунт чернігівців проти влади завдяки народженню напередодні в Чернігові реальної політичної сили – Руху – набув організаційного

характеру, сфокусував настрої обурення окремим фактом негідної поведінки представника номенклатури у загальний протест не тільки проти місцевого керівництва, а й проти всевладдя КПРС.

Мітингуючі проголосували за відставку бюро обкому партії у повному складі, відміну шостої статті Конституції СРСР, створення незалежної газети, відміну всіх привілеїв чернігівського керівництва⁸, повністю підтримали положення відкритого листа комуністів ЧРПЗ. 10 січня відбувся великий масовий мітинг чернігівчан на стадіоні імені Гагаріна⁹. Людському всезростаючому тиску вже не можна було протистояти новими обіцянками, запевненнями. ЦК КПУ; який представляв у ті дні в Чернігові Леонід Кравчук, вирішив розрядити обстановку і локалізувати конфлікт втратою двох фігур – першого секретаря обкому КПУ Л. Палажченка та голови облвиконкому М. Гришка, які 12 січня підписали заяви з проханням звільнити їх від виконання службових обов'язків. 13 січня вперше на всю область по радіо транслювався пленум обкому партії.

Мітинги в обласному центрі скликали люд на центральні площі Варви¹⁰, Борзни¹¹, Мени, де ще раніше групи опозиціонерів постали проти старих методів керівництва, прорахунків головних посадових осіб.

За прикладом Чернігова (мітинги показало Центральне телебачення) з аналогічними вимогами сколихнулись-вибухнули обласні центри Росії, України. Чернігівський сірник підпалив вибухонебезпечний стан пробуджено-невдоволеного так званого «радянського» народу. Відшумілі мітинги, страйки стали відчутною сходиною в очищенні суспільства від комплексу страху, здобутті людьми не проголошених, а реальних свобод і прав, відправили у відставку тисячі збанкрутілих партійних вельмож. Однак при цьому вони не змінили основ політичної системи, провідну і консервативну роль у ній КПРС. Відбулася лише часткова її модернізація, демократизація.

У Чернігові старій номенклатурі, досвідченому апарату обкому партії вдалося після незначних втрат та уступок взяти ситуацію під контроль. Перебуваючи в стані ейфорії від недавніх мітингових перемог, люди вже не дуже-то звертали увагу, що в основному їх пропозиції ввічливо замовчувалися-ігнорувалися, що на

післямітингових пленумах Чернігівського обкому КПУ з трибуни виступали здебільшого заздалегідь визначені «свої» промовці. 22 січня пленум, учасниками якого з правом голосу були старі консервативні діячі обидвома ОК КПУ «демократично» – погоджено обирають новий секретаріат обкому партії, в якому займають відповідальні посади представники тієї ж партійної еліти, які пройшли вишкіл в Чернігівському обкомі КПУ.

Відставка Л. Палажченка і М. Гришка, інших посадових осіб породила у багатьох ілюзію про прихід справжньої перебудови на Чернігівщину, очищення рядів КПРС від застійного баласту. Насправді ж зміни торкнулися лише партійної верхівки. У районах, багатьох парторганізаціях панувала догматично-інертна консервативна номенклатура, настроєна рішуче проти демократичних змін. У її руках зосереджувалась влада, кадри, транспорт, друкарні, а тому перші альтернативні вибори до Верховної Ради загалом дали в парламент консервативну компартійну більшість. Рухівський кандидат В. Сарана завдяки наклепам, листівкам («В. Сарана єдиний залежний кандидат. Від кого і від чого? Від київських апаратчиків УГС, від подачок, які вони йому кидають»¹²⁾) не набрав потрібної кількості голосів.

Опозиційні демократичні організації, концентруючись в обласному центрі та Прилуках, Ніжині здебільшого не мали дієвих організаторів на місцях, а тому й населення мало знало про їхні альтернативні програми, погляди. Сільська глибинка взагалі жила несхитним попереднім життям. Тому не випадково в обласну Раду, райради потрапили переважно директори, голови колгоспів. Невеличка опозиційна група депутатів в облраді ніякого впливу на вироблення і прийняття рішень не робила.

Проте йшли місяці, і з ними приходило розуміння, що тоталітарний режим – це не тільки конкретний партійний вельможа, його дача, привілей, а ціла система, яку не можна змінити, помінявши Л. Палажченка на В. Лісовенка. Опозиційні громадські організації першими дійшли до цього усвідомлення. Вже в квітні – травні 1990 року неформали більш радикально і без страху викривають злочинну суть КПРС, більшовизм, вступають у відкриту конфронтацію з райкомаами і парткомаами.

Загострення політичної боротьби призводить до розшарування у стані демократично настроєних людей, об'єднання їх у партії, громадські об'єднання з певними платформами. У квітні – травні 1990 року на базі УГС у Чернігові з'являється перша опозиційна режимові партія УРП (Українська республіканська партія). За нею протягом 1990 – 1991 років виникають в обласному центрі ПДВУ, СНУМ, об'єднання «Нова Україна», «Зелений світ». Кожна нова організація, партія зробила свій посильний внесок у подальшу руйнацію основ тоталітарного режиму, демократизацію суспільства. Після «ковбасної революції» демократи вже жодного разу не могли скликати такого велелюдного мітингу, як 10 січня 1990 року. І все ж, коло прихильників демократичної опозиції зростає. На кінець 1990 року в області налічувалось понад 1000 зареєстрованих членів ТУМа, «Меморіалу». Руху, УРП, і «Зеленого світу», СНУМу, ПДВУ, «Нової України». Не більше їх було і в інших областях України, СРСР. Проте і цього було достатньо для усунення від влади комуністичного режиму, який під світлом правди і демократизації, прозріння людей 19-21 серпня 1991 року агонізував у формі сумнозвісного ДКНС і наказав довго жити.

---

¹ Открытое письмо коммунистов инструментального производства объединения областному комитету КПУ // Приборостроитель. – 1989. – 26 июля.

² На совещании в обкоме Компартии Украины // Приборостроитель. – 1989. – 2 августа.

³ Барабаш Л. Что было после письма // Приборостроитель. – 1989. – 9 августа.

⁴ Махлай А. Собрание приняло решение // Там же.

⁵ В ночь перед рождеством. // Приборостроитель. – 1990. – 10 января;

⁶ Приборостроитель. – 1989. – 9 августа.

⁷ Москаленко В. Спроби демократії // Громада. – 1994. – № 6.

⁸ Резолюция состоявшегося 7 января общегородского митинга // Приборостроитель. – 1990. – 10 января.

⁹ Раби-не ми, раби – німі! // Комсомольський гарт. – 1990. – 13 січня.

¹⁰ Мітинг у Варві // Комсомольський гарт. – 1990. – 20 січня.

¹¹ Підтримали Б. Хозяя // Там само.

¹² Савенок В. Тиражированная ложь против одной правды // Приборостроитель. – 1990. – 14 марта.

Павленко С. О. Опозиція на Чернігівщині: 1944 – 1990 рр. – Чернігів, 1995. – С. 54 – 66.

С. СОЛОМАХА

секретар Чернігівського громадського організаційного комітету по підготовці та проведенню заходів щодо відзначення 20-ї річниці утворення громадсько-політичної організації Народного Руху України за перебудову, помічник-консультант народного депутата України

Українська національно-демократична революція 1990 – 1992 років на Чернігівщині

Основні рушійні сили та учасники

1. Рух робітників та інженерно-технічних працівників (ІТР) за демократизацію управління на підприємствах, що розглядався його учасниками як спосіб підйому виробництва, в першу чергу, товарів народного споживання, дефіцит яких був на той час кричущим.

2. Так звана «демократична» течія серед частини членів КПРС, які вбачали в поновленні «ленінських принципів» вихід з глухого кута, в якому опинилась мілітаризована економіка СРСР.

3. Рух за реабілітацію і поновлення прав репресованих за роки тоталітарного сталінського режиму та незадоволених (ображених) режимом.

4. Рух кооператорів та підприємців, народжений послабленням адміністративного тиску з боку держави.

5. Рух україномовної інтелігенції, пригнобленої комуністичним режимом, статус якої обмежувався роботою в офіційних україномовних виданнях, закладах культури та освіти.

6. Так звані «агенти впливу» із спецслужб.

Саме представники цих рухів і течій утворили масовий рух, направлений на повалення мирним шляхом монополії Комуністичної партії на владу, демократизацію і, нарешті, здобуття Україною незалежності. Цей рух оформився 9 липня 1989 року в громадсько-політичну організацію – Чернігівське відділення Народного руху України за перебудову, яка очолила національно-

демократичну революцію 1990 – 1992 років на Чернігівщині.

Пізніше Чернігівське відділення Народного руху України за Перебудову перетворилося в політичну партію – Чернігівську крайову організацію Народного руху України, з 21 січня 2000 року діє як РУХ (Український Народний Рух), а з 25 січня 2003 року як Українська народна партія.

І якщо «ковбасна революція» в січні 1990 року була початком активної фази національно-демократичної революції на Чернігівщині, то її завершенням вважаємо формування обласної державної адміністрації В. Мельничука у травні 1992 року.

Розглянемо основні рушійні сили та учасників національно-демократичної революції 1990 – 1992 років на Чернігівщині.

1. Рух за демократизацію управління виробництвом

В основному проявився на підприємствах союзного підпорядкування, які не були прямо залежні від місцевої партноменклатури, таких, як найбільше підприємство області – в/о «Чернігівський радіоприладний завод» ім. В. І. Леніна. Саме тут працювало близько 16 тисяч досить високооплачуваних робітників та ІТР, була своя багатотиражна газета «Приборостроитель», що активно включилася в ініційований згори рух за створення СТК (советов трудовых коллективов). Активними його учасниками були інженери А. Бабкін, Ю. Крисанов, С. Соломаха, І. Чех, а також робітник В. Фальба. Цьому руху, безумовно, сприяла політика КППС під проводом М. Горбачова (1987 – 1989 рр.) щодо обрання на державних підприємствах керівників усіх ланок. Зрозуміло, що скористатися цим планувала в першу чергу місцева компартійна номенклатура, яка намагалася шляхом «виборів» пересісти у директорські крісла.

Активізації цього руху сприяла ситуація, що склалася з генеральним директором в/о «ЧРПЗ» Л. Безверхим, людиною пенсійного віку. Останній мав відчутний тиск як з боку вихідців з підприємства (Б. Суховірський, К. Колесник), так і з боку представника місцевої партноменклатури М. Бутка, котрі вступили в боротьбу за цю посаду. Кожен з них, мабуть, розраховував використати рух СТК на свою

користь. Так, до речі, і сталося у серпні 1990 р., коли організований активістами СТК страйк з приводу відсутності у продажу сигарет призвів до усунення Л. Безверхого з посади генерального директора та призначення за пропозицією 1-го секретаря Чернігівського обкому КПУ В. Лісовенка на цю посаду М. Бутка. За таких обставин діяльність СТК на в/о «ЧРПЗ» набула широкого розмаху і розголосу серед жителів міста та області. Цьому сприяло і призначення на посаду редактора багатотиражної газети «Приборостроитель» Ж. Лозанюк, яка під гаслом гласності перетворила цю газету фактично в перший легальний друкований орган опозиційних до Компартії сил на Чернігівщині. Популярну газету читали по всій області.

Практичним результатом діяльності руху за демократизацію управління виробництвом стало створення і реєстрація на в/о «ЧРПЗ» 22 січня 1990 року першого на Чернігівщині первинного осередку НРУ на підприємстві та активна участь представників в/о «ЧРПЗ» (обрано 41 депутата) та інших підприємств м. Чернігова у виборах до місцевих рад у березні – червні 1990 року. Саме цими депутатами була утворена перша на Чернігівщині демократична депутатська група «Чернігів», яка у 1990 – 1994 роках була однією з найвпливовіших і дійових гілок національно-демократичного руху на Чернігівщині.

Членів демократичної депутатської групи «Чернігів» об'єднувало бажання позбавити монопольної влади компартію шляхом департизації державних установ, переходу на багатопартійність, передачі важелів влади і контролю над виконавчою владою до демократично обраних Рад.

Серед справ, здійснених демократичною депутатською групою «Чернігів», у Чернігівській міській раді народних депутатів (голова Ю. Філіппов, секретар – С. Соломаха), були:

- висування та підтримка альтернативної кандидатури від демократичних сил на посаду голови міськради (Т. Яхєєва проти А. Лисенка);

- блокування проведення сесій до обрання повного складу міськради (квітень – червень 1990 року);

- прийняття міськрадою рішення про транслявання засідань сесії для виборців перед міськрадою (вперше на Чернігівщині);

- виявлення фальсифікацій під час проведення виборів до міської ради по виборчій дільниці у школі № 29 та незатвердження на підставі цього депутатських повноважень директора школи В. Колесника;
- незатвердження у 1990 році на своїх посадах більшості членів виконкому, начальників управлінь та відділів міськвиконкому (єдиний випадок на Чернігівщині);
- прийняття найдемократичнішого на Чернігівщині регламенту міськради, що дав можливість поіменного голосування за вимогою 1/5 від складу депутатів міськради (це дало, наприклад, змогу вперше за період 1990 – 1994 рр. на Чернігівщині прийняти рішення про зняття депутатської недоторканності з директора Чернігівської ТЕЦ Козирева, депутата Новозаводської райради);
- проведення об'єктивного розслідування подій в м. Чернігові, що стали наслідком блокування владою хору «Гомін» під с. Кіпті у 22 вересня 1990 року;
- усунення нардепа А. Лисенка з посади голови Чернігівської міськради (жовтень 1990 року);
- прийняття шляхом поіменного голосування рішення міськради про заборону забудови заплави р. Десни в районі Лісковиці;
- ініціювання 7 грудня 1990 року першого на Чернігівщині поіменного голосування про встановлення над приміщенням Ради поряд з державним прапором синьо-жовтого (підтримане лише 22 депутатами);
- опозиція прокомуністичній обласній раді та райрадам м. Чернігова шляхом заяв, звернень, виступів у засобах інформації;
- блокування обрання депутатом міської ради 1-го секретаря міському КПУ І. Леонова шляхом організації членами депутатської групи «Чернігів» контролю на виборчій дільниці;
- ініціювання заснування міськрадою газети «Чернігівські відомості», міського радіо та телебачення;
- ініціювання і опечатування членами депутатської групи «Чернігів» приміщень обкому та міському КПУ після заборони КПУ Верховною Радою України (серпень 1991 року);
- ініціювання створення комісії міськради з розслідування «ГКЧП»

у м. Чернігові (голова С. Касперович, секретар С. Соломаха) та затвердження доповіді комісії міськрадою;

– прийняття рішення про проведення референдуму 1 грудня 1991 року щодо ліквідації поділу м. Чернігова на райони;

– блокування обрання М. Бондаренка на посаду заступника голови міськради;

– ініціювання повернення історичного герба місту Чернігову;

– обрання на посаду заступника голови міськради представника демократичних сил Г. Ракова (єдиний випадок на Чернігівщині);

– ініціювання у 29 серпня 1991 року поіменного голосування про встановлення національного синьо-жовтого прапора в залі засідань і над входом у міськраду (підтримано 83 депутатами);

– висування та підтримка міськрадою кандидатури В. Мельничука на голову облдержадміністрації на противагу голові облради О. Лисенку (лютий 1992 року);

– ініціювання виборів нового голови міськради після призначення В. Мельничука головою облдержадміністрації (травень 1992 року).

Представники демократичної депутатської групи «Чернігів» брали активну участь у формуванні першої некомуністичної облдержадміністрації на чолі з В. Мельничуком 1992 – 1994 рр., а саме: В. Бабич – голова регіонального відділення Фонду державного майна України, К. Титаренко – заступник голови регіонального відділення Фонду державного майна України, С. Касперович – представник комітету захисту прав військовослужбовців, С. Соломаха – начальник облуправління у справах сім'ї та молоді, І. Чех – начальник облуправління у справах захисту прав споживачів, М. Зінченко – начальник відділу облуправління у справах захисту прав споживачів, Ю. Філіппов – начальник регіонального відділення інноваційного фонду України.

Активними учасниками руху за демократизацію управління виробництвом, крім працівників в/о «ЧРПЗ», були на в/о «Чернігівнафтогазгеологія» – В. Бабич, Г. Раков, на в/о «Чернігівавтодеталь» – В. Рейваховський, А. Майба, А. Баранов, у Чернігівській філії КПІ – Ю. Філіппов, Т. Яхеева, Л. Костюченко, на в/о «Хімволокно» – В. Ральченко, В. Ванжа та інші.

Серед членів демократичної депутатської групи «Чернігів», яка налічувала 46 депутатів (загальний склад міськради – 150 депутатів), членами НРУ були лише А. Бабкін, В. Дворянков, С. Соломаха, І. Чех, пізніше до них приєдналися А. Баранов та Т. Яхєєва – член депутатської групи Народного Руху України у Верховній Раді України. Незважаючи на нечисленність у складі демократичної депутатської групи «Чернігів» членів НРУ за перебудову, у 1990 – 1994 роках остання реалізувала у Чернігівській міськраді в основному програму НРУ за перебудову.

2. «Демократична» течія в КПРС

Проявилась навесні 1989 року у вигляді дискусійного клубу, організованого Чернігівським міськкомом КПУ за участю Ю. Крисанова, В. Литвина, А. Майби, І. Панченка, В. Розстального та інших.

Ідейно оформилась у вигляді «демократичної платформи» КПРС на початку 1990 року під впливом «ковбасної революції» в м. Чернігові. Саме січневі «розбірки» в парторганізаціях були піком активності частини членів КПРС, які побачили вихід з кризи в СРСР у розширенні демократії, гласності та переходу від командно-адміністративної системи управління економікою на ринкову.

Найбільшим досягненням «демократичної» течії в КПРС можна вважати прийняття парторганізацією в/о «ЧРПЗ» резолюції про підтримку вимог «ковбасних» мітингів щодо усунення з посади 1-го секретаря обкому Л. Палажченка, обласного бюро Компартії та висунення вимоги щодо відставки Чернігівського міського бюро Компартії і його 1-го секретаря Є. Федоренка.

«Демократична» течія в КПРС на Чернігівщині фактично припинила існування в кінці 1990 року у зв'язку з виходом найактивніших її учасників з лав КПРС, головним чином, після провалу надій на можливість «демократичної» платформи змінити курс КПРС на останньому з'їзді та переходу на позиції національно-демократичного руху (А. Майба, І. Панченко, С. Соломаха, В. Ступак).

3. Рух репресованих та незадоволених (ображених)

Наслідком нового курсу керівництва КПРС «перестройки и гласности» виявився рух репресованих тоталітарним комуністичним режимом за реабілітацію і поновлення своїх прав, який першим перетворився у «неформальну» організацію як в СРСР, так і на Чернігівщині. Найактивнішим представником цього руху в нашій області було історико-просвітницьке товариство «Меморіал» під проводом В. Розстального, І. Панченка, В. Москаленка. Товариство «Меморіал», як перший прояв накопиченого роками незадоволення, було напочатку найактивнішим. Особливою популярністю на початку 1989 року користувалися виступи В. Розстального в засобах інформації з розповідями про «білі плями» історії та проведення масових акцій по поновленню пам'яті про репресованих комуністичним режимом.

Типовим проявом організаційних потуг незадоволених і ображених режимом на Чернігівщині була спроба створити ДДСП («Демократическое движение содействия перестройке»). У ДДСП об'єдналися різні люди, починаючи від ображених Компартією (М. Лук'яненко, О. Носенко), борців за соціальну справедливість (Е. Коношевич), економістів (Л. Костюченко) до екологів (В. Сердюк), які в основному займались обговоренням ситуації в країні та складанням листів і звернень.

ДДСП органічно вписувалося в загальносоюзний демократичний рух, який набув широкого розголосу в Москві і, нарешті, проявився в провінції. Саме тому спроба М. Лук'яненка і його прибічників заснувати Рух-2 на іншій, ніж національно-демократична платформа, провалилась, незважаючи на сприяння з боку режиму (таким, мабуть, мріяли бачити Рух ідеологи Компартії).

Крім тих, хто намагався створювати так звані «неформальні» організації, були такі, хто при будь-якій нагоді критикував існуючу владу та йшов на конфлікти з КДБ, щоб прискорити свій виїзд за кордон (Я. Мостепан).

У той же час більшість людей, незадоволених своїм життєвим рівнем, не мали стійкого світогляду і тому були готові підтримати будь-які прояви протистояння з владою. Особливо яскраво це

проявилось під час «ковбасної революції» у січні 1990 року та частково під час референдуму 1 грудня 1991 року. В подальшому більшість цих людей ставали прихильниками не стільки партій чи програм, а харизматичних лідерів на зразок Н. Вітренко, а більш-менш національно свідомі – УРП, КУН або НРУ в м. Прилуки.

4. Рух кооператорів та підприємців

В уяві економістів та теоретиків «перестройки» цей рух повинен би домагатися більшої економічної свободи. Крім С. Жигінаса, котрого як кооператора рекомендувала в оргкомітет по створенню Чернігівського відділення НРУ к.е.н. Л. Костюченко, інші активісти цього руху під час створення НРУ практично себе не проявляли. Мабуть, заробляли в цей час гроші у турпоїздках до Польщі.

5. Рух української інтелігенції

На Чернігівщині цей рух у кінці 80-х років був представлений такими постатями, як В. Чепурний, В. Сарана, Л. Куровська, М. Данилюк, В. Савенок, В. Ступак, Ю. Коцюбинський, Н. Галковська, С. Богдан, Г. Нестеренко, Р. Решетнюк, В. Єрмак та багато інших, котрі були ініціаторами створення Чернігівського обласного Товариства української мови ім. Т. Шевченка і його першими членами, та О. Котенка, котрий підтримував Л. Лук'яненка у спробах створити осередок Української Гельсінської Спілки на Чернігівщині.

Під впливом активістів цих організацій почалася поступова «українізація» до того аморфних «демократических движений» та перехід на платформу Народного руху України за перебудову.

На виборах до Верховної Ради України та місцевих рад у березні-червні 1990 року саме проти представників цього руху режим вів запеклу боротьбу (особливо проти В. Сарани), в т. ч. і шляхом прямої фальсифікації підсумків виборів. Як наслідок, жоден офіційний представник цих організацій не був обраний депутатом. Отже, режим бачив у них найбільшу небезпеку. Це підтвердили події «ковбасної революції», коли стихійний протест очолили саме представники

національно-демократичних сил, які сформулювали вимоги, головували на мітингах та підняли національний синьо-жовтий прапор.

Після здобуття Україною незалежності та визнання НРУ за перебудову її головною рушійною силою деякі представники національно-визвольного руху української інтелігенції на Чернігівщині були запрошені на керівні посади до облдержадміністрації В. Мельничука (В. Сарана – заступник голови облдержадміністрації з гуманітарних питань, В. Чепурний – керівник прес-служби, Л. Куровська – заступник начальника облуправління культури, В. Єрмак – заступник начальника в справах молоді та спорту облуправління, Ю. Соболь – начальник відділу по зв'язках з громадськістю, політичними організаціями та рухами облдержадміністрації).

І якщо «Націоналізм – це фашизм» і «Рухівці рвуться до влади» – були головними звинуваченнями рухівців з боку опонентів до здобуття Україною незалежності, то пізніше ці гасла були замінені на: «Спасибо руху – за разруху!», «Рухівці та демократи при владі». Про те, що саме проти цієї складової НРУ за перебудову з боку спецслужб (конфіскація частини тиражу першого числа газети «Громада») та компартійних органів велась ще й шалена ідеологічна боротьба, свідчить такий факт.

Під час зустрічі у зв'язку з «ковбасною революцією» в січні 1990 року Л. Кравчука (головного ідеолога КПУ на той час) і Л. Палажченка (1-го секретаря Чернігівського обкому КПУ) з трудовим колективом в/о «ЧРПЗ» член НРУ за перебудову С. Соломаха з трибуни намагався спростувати звинувачення Руху у націоналізмі. Єдиним аргументом, яким вдалося хоч трохи пом'якшити позицію присутніх у залі до Руху, виявилася розповідь про те, що «делегатами I Всеукраїнського з'їзду Руху від в/о «ЧРПЗ» були троє: білорус – А. Фальба, росіянин – А. Бабкін і Чех з КБ (І. Чех – прізвище, а КБ – місце його роботи). То хіба Рух – це націоналісти?» В залі і в Л. Кравчука – сміх!

6. «Агенти впливу»

Враховуючи специфіку тоталітарного комуністичного режиму в

СРСР та роль у ньому спецслужб, неважко уявити кількість так званих «сексотів», що були направлені КДБ та іншими спецслужбами у «неформальні» організації, що утворювались у кінці 80-х років. Безумовно, ніколи повна правда про їхню роль у становленні НРУ за перебудову не буде оприлюднена. Тож сьогодні доводиться лише здогадуватись...

Це розуміли і самі учасники «неформальних» організацій, що створювало атмосферу недовіри та відходу багатьох активних людей від громадської діяльності.

Про те, що діяльність «агентів впливу» була ефективною, свідчить факт утворення у грудні 1990 року, замість розбудови структур Руху, так званої Координаційної ради демократичних організацій Чернігівщини. Більшість представників цих організацій в «Раді» були одночасно членами Руху.

У кожного «сексота», мабуть, були різні завдання: одні тільки інформували органи або направляли діяльність рухівців, деякі тільки «допомагали» очолити «рухівські» організації лідерам, яких легше було скомпрометувати або направляти..., інші ставали активними «борцями», що навіть очолювали і вели за собою..., а деякі, не виключено, настільки захоплювались боротьбою, що ставали рухівцями за переконанням.

Чи виконали «сексоти» поставлені перед ними завдання? Мабуть, ні або, принаймні, не всі. Але ті, хто залишилися в лавах НРУ як партії, і після проголошення незалежності України були потенційними «агентами впливу», яких спецслужби, в тому числі інших країн, мали можливість використовувати в своїх цілях. Безумовно, розкол політичної партії НРУ напередодні президентських виборів у 1999 році відбувся за їхньою безпосередньою участю.

І останнє. Як у будь-якій справжній революції, перший етап української національно-демократичної революції на Чернігівщині завершився реставрацією, тобто поверненням до влади компартійної номенклатури на чолі з останнім 1-м секретарем обкому КПУ П. Шаповалом – головою обласної ради і облвиконкому. Відбулося це, звісно, демократичним шляхом завдяки його перемозі над В. Мельничуком на дочасних виборах у липні 1994 року. Внаслідок

цього вже у липні – вересні 1994 року практично усі рухівці і переважна більшість членів демократичної групи «Чернігів» були звільнені зі своїх посад в органах державної влади.

Лише 10 років потому підчас «помаранчової революції» у листопаді – грудні 2004 року Чернігівська громада довела, що зусилля рухівців по розбудові громадянського суспільства не були марними.

Основні події національно-демократичної революції на Чернігівщині

1. Заснування Чернігівського осередку Товариства української мови ім. Т. Шевченка (15 січня 1989 року).

2. Повернення Л. Лук'яненка на Чернігівщину (26 січня 1989 року).

3. Утворення регіональної організації історико-просвітницького товариства «Меморіал» (25 лютого 1989 року).

4. Спроба створення ДДСП (11 березня 1989 року).

5. Збори в ЧДПІ ім. Т. Шевченка, присвячені річниці Чорнобильської трагедії (26 квітня 1989 року).

6. Зібрання представників «неформальних» організацій в Палаці культури в/о «Хімволокно» (18 травня 1989 року).

Спочатку учасники зустрічі зібрались у холі другого поверху, але їх було набагато більше, ніж це дозволяло приміщення. За наполяганням Я. Мостепана адміністрацією палацу було надане приміщення кінозалу. На цьому зібранні вперше публічно перед широким загалом чернігівців виступив Л. Лук'яненко. У своєму виступі він з позицій юриста звинуватив КПРС в узурпації влади, а існуючі негаразди в країні пов'язав з монополією однієї партії та закликав до реальної багатопартійності. Цю думку палко підтримали присутні, особливо А. Бабкін.

7. Зустріч керівників «неформальних» організацій на запрошення Товариства української мови ім. Т. Шевченка (кінець травня 1989 року).

Обговорювались питання відносин з владою, ставлення до неї, можливість співпраці між «неформальними» організаціями. На пропозицію С. Соломахи утворено оргкомітет по заснуванню

об'єднання «неформальних» організацій на зразок прибалтійських фронтів. Для підготовки установчих зборів нової організації делеговано по три представники від кожної з присутніх на зустрічі організацій: Товариства української мови ім. Т. Шевченка, ДДСП, товариства «Меморіал», а також С. Жигінаса (запропонований Л. Костюченко як представник кооператорів).

8. Установчі збори Чернігівського відділення НРУ за перебудову в кооперативному училищі (9 липня 1989 року).

Підготовка зборів здійснювалась ДДСП (приміщення, запрошення учасників тощо) без узгодження з іншими членами «неформальних» організацій з розрахунком прийняти учасників зборів в ДДСП, а потім цю організацію оголосити Рухом. З цим не погодились В. Сарана, О. Котенко, С. Жигінас, В. Розстальний та інші учасники зборів, які запропонували не вважати зібрання зборами ДДСП, а безпосередньо оголосити їх установчими зборами Чернігівського відділення НРУ за перебудову. В гарячих суперечках, в яких узяв участь В. Тканко – секретар міськкому Компартії з ідеології, перемогли прихильники проведення установчих зборів НРУ за перебудову. У відповідь на це прихильники ДДСП залишили президію (мабуть, розраховуючи на зрив зборів). У президії залишились Л. Костюченко та А. Майба, які продовжили вести зібрання, що прийняло рішення про утворення Чернігівського відділення НРУ за перебудову.

Про цю подію повідомили газети «Приборостроитель», «Деснянська правда», радіо «Свобода».

9. Збори активу Чернігівського відділення НРУ за перебудову для обрання делегатів на I-й (Установчий) Всеукраїнський з'їзд НРУ (серпень 1989 року).

Після цих установчих зборів постала проблема узгодження складу делегації від Чернігівщини члени ДДСП на чолі з М. Лук'яненком, які не визнали рішень установчих зборів, почали за допомогою профспілок і компарторганізацій формувати паралельний так званий Рух-2. Представники ДДСП проводили з дозволу парткомів на підприємствах збори трудових колективів, де закликали вступати до «движення содействия перестройке», а не до націоналістичного Руху.

Після зриву міліцією проведення зборів по обговоренню делегатів

на стадіоні «Юність» двадцять представників «неформальних» організацій були вимушені зібратись в однокімнатній квартирі В. Москаленка. Присутні погодились з тим, що В. Сарана, О. Котенко, С. Жигінас є уповноваженими представниками оргкомітету І Всеукраїнського з'їзду НРУ за перебудову, тобто на них покладено повноваження координувати роботу по формуванню делегації від Чернігівщини. Після чого було проведено обговорення та вибори 19 кандидатів у делегати. Найгостріша суперечка точилася по кандидатурі Л. Лук'яненка, на якій наполягав О. Котенко, котрий вів протокол зборів. У багатьох з присутніх були побоювання щодо негативної реакції влади у разі обрання Л. Лук'яненка делегатом. Л. Костюченко як компроміс було запропоновано обрати делегатом ще й працівника Чернігівського райкому КПУ С. Бутка, якого ніхто з присутніх не знав. Але в пакеті обидві кандидатури були підтримані більшістю. Крім того, для ДДСП було зарезервовано мандати на трьох делегатів, яких вони повинні були визначити самостійно.

За пропозицією С. Соломахи було прийнято рішення у зв'язку з провокаційною діяльністю ДДСП на підприємствах м. Чернігова по створенню альтернативної організації Рух-2, провести конференцію по затвердженню делегатів від Чернігівщини на І-й Всеукраїнський з'їзд НРУ за перебудову.

10. Конференція по затвердженню делегатів на І-й Всеукраїнський з'їзд НРУ за перебудову від Чернігівщини (3 вересня 1989 року).

Через можливість провокацій з боку влади учасники конференції збирались на Красній площі, біля драмтеатру, і групами направлялись на квартиру подружжя В. Ванжі та М. Богуславської. У конференції брали участь більше 25 делегатів, у тому числі з області. Найчисленнішою була делегація в/о «ЧРПЗ».

Конференція затвердила делегатів на І Всеукраїнський з'їзд в м. Києві, який проходив 8-10 вересня 1989 року і проголосив утворення масової громадсько-політичної організації Народний рух України за перебудову.

11. «Ковбасна революція» (в ніч з 6 на 7 січня 1990 року).

12. Мітинги на стадіоні ім. Гагаріна та біля обкому КПУ (10, 27 січня 1990 р.).

13. Усунення 1-го секретаря, бюро обкому КПУ, голови облвиконкому, 1-го секретаря Чернігівського міськкому (січень – лютий 1990 р.).

14. Проведення 3 лютого 1990 року I-ї (Установчої) конференції Чернігівської крайової організації Народного Руху України за перебудову.

15. Обрання до Верховної Ради України Т. Яхеєвої та групи демократично налаштованих депутатів до Чернігівської міськради (березень-червень 1990 р.). Утворення ними 10 травня 1990 року демократичної депутатської групи «Чернігів».

16. Проведення культурологічного походу «Дзвін-90» 21-26 липня 1990 року за маршрутом: Чернігів – Куликівка – Ніжин – Борзна – Батурин – Бахмач – Качанівка – Срібне.

Започаткування 24 липня 1990 року Козацького свята в Батурині.

17. Протистояння в с. Кіптях та м. Чернігові між владою і національно-демократичними силами у зв'язку із спробою влади не допустити хор «Гомін» до м. Чернігова (22 вересня 1990 р.).

18. Проведення 6 жовтня 1990 року II-ї конференції Чернігівської крайової організації Народного Руху України за перебудову.

19. Масові акції національно-демократичних сил у м. Чернігові, інших містах області, в т.ч. на 1 травня, 16 липня 1991 р.

20. Голодування вчителів та масові протести в місті Носівка в травні – червні 1991 року.

21. Проведення культурологічного походу «Козацькими шляхами» у липні – серпні 1991 року.

22. Масовий протест національно-демократичних сил проти ГКЧП (мітинг біля пам'ятника Б. Хмельницькому 20 серпня 1991 р.).

23. Закриття та опечатування обкому та міськкому КПУ в м. Чернігові народними депутатами Чернігівської міської ради.

24. Проведення агітаційної роботи на підтримку референдуму 1 грудня 1991 року.

25. Проведення 2 лютого 1992 року III-ї конференції Чернігівської обласної організації Народного Руху України.

26. Призначення головою обласної держадміністрації, за пропозицією сесії Чернігівської міськради, В. Мельничука (березень 1992 р.).

27. Призначення на посаду заступника голови обласної держадміністрації В. Сарани, інших представників національно-демократичних сил (квітень-травень 1992 р.).

Перелік делегатів від Чернігівської регіональної організації Руху *:

1. Бабкін Анатолій Тихонович, інженер-конструктор в/о «ЧРПЗ».
2. Бутко Сергій Володимирович, інструктор Чернігівського райкому КПУ.
3. Ванжа Вадим Хомич, робітник в/о «Хімволокно».
4. Васильєва Олена Михайлівна, вчитель, м. Чернігів.
5. Дяченко Олександр Миколайович, вчитель історії, с. Локнисте Менського району.
6. Жигінас Сергій Вільямович, інженер. Кооператив «Курсор». Член оргкомітету з'їзду.
7. Костюченко Любов Іванівна, доцент кафедри ЧФ КПІ.
8. Котенко Олександр Іванович, лікар міської лікарні. Член оргкомітету з'їзду, відповідальний секретар регіону.
9. Лисий Віталій Іванович, лікар, м. Чернігів.
10. Логін В'ячеслав В'ячеславович, інженер ПКБ ОПУ, м. Чернігів.
11. Лук'яненко Левко Григорович, юрист, безробітний, голова Української Гельсінської Спілки.
12. Майба Анатолій Іванович, інженер «ЧЗАЗ».
13. Москаленко Віталій Панасович, журналіст, співголова обласного товариства «Меморіал».
14. Павленко Володимир Михайлович, робітник обласної друкарні.
15. Панченко Іван Федорович, заступник голови облправління НТТ комунального господарства і побутового обслуговування населення.
16. Перепеча Віктор Іванович, працівник в/о «ЧРПЗ».
17. Розстальний Віталій Миколайович, викладач кафедри історії ЧДПІ, співголова обласного товариства «Меморіал».
18. Сарана Валерій Юрійович, викладач Чернігівського юридичного технікуму, заступник голови обласного Товариства української мови ім. Т. Шевченка.
19. Семененко Павло Дмитрович, робітник, м. Щорс.

20. Фальба Володимир Миколайович, робітник в/о «ЧРПЗ».

21. Чех Іван Захарович, інженер-конструктор в/о «ЧРПЗ», м. Чернігів.

Від Чернігівської крайової організації НРУ до Ради представників обрано: С. Жигінаса, О. Котенка, до Ради колегії – Л. Костюченко, Л. Лук'яненка, В. Розстального.

* Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали Установчого з'їзду Народного руху за перебудову // Україна. Наука і культура, Рух (Український народний рух). – К., 2000. – С. 478 – 479.

Соломаха С. Українська національно-демократична революція 1990–1992 років на Чернігівщині // Сіверянський літопис». – 2006. – №1(67) – С. 12 – 19, з наступними правками і доповненнями автора.

В. МОСКАЛЕНКО

Спроби демократії

«Як Україна швидко йде в розруху» – писав поет страдницької долі Л. Терехович з села Кучинівки в лютому 1992 року. А в серпні його не стало... Україна і справді спішить-біжить не в кращі часи. Тож може й собі треба щось написати про початок демократичного руху на Чернігівщині 90-х років, безпосереднім учасником якого довелось бути. А то, не дай Боже, як спалахне, то не до мемуарів. З такими думками і почав роботу.

У чому головна заслуга Михайла Горбачова? А в тому, що добравшись до імператорського трону, не побоявся зазирнути в прірву, куди сунула ядерна супердержавка. І, побачивши це чорне провалля, – вирішив рятувати. Не себе, бо на його вік влади вистачало, а величезну країну. Рятував, як умів. Але імперія була приречена... А почав Михайло Горбачов з того, що, долаючи колосальний супротив командно-адміністративної системи, відпускав поволі гайки тоталітаризму. В рамках цього процесу і почали з'являтися в 1988 р. паростки демократії на Чернігівщині.

У 1986 р. «верхи» оголосили перебудову, мовляв, трохи підлатаємо,

підфарбуємо і потрапимо в цивілізований рай. Згадаймо, з якою надією ми чекали XIX Всесоюзну партконференцію, потім перший з'їзд нардепів СРСР. А на шпальтах центральних московських видань вже почала гуляти волелюбна гласність. Бах! «Правда» надрукувала статтю про «королівське» полювання можновладців в Менському заповіднику. Бах! З'являється публікація в журналі «Журналіст», і в якій згадується не в рожевому світлі перший секретар Чернігівського обкому КПУ Л. Палажченко. Бах!... Поволі демократичні розмови з кухонь почали переходити в трудові колективи, громадські місця, черги. Найбільш сміливі чи відчайдушні, махнувши на оте КДБ, почали гуртуватися навколо якоїсь демократичної ідеї. Так виникли громадсько-політичні об'єднання громадян, яких принизливо називали «неформалами». Звернемося до документів. Ось витяг з доповідної Комітету партійного контролю при ЦК КПРС від 1 березня 1989 року «Про обстановку і деякі негативні явища в самодіяльних громадських об'єднаннях», яку підписав тодішній секретар Чернігівського обкому КПУ (нині нардеп України) тов. Мисник.

«В целом политико-идеологическая обстановка в области устойчивая, созидательная...

Под влиянием усиливающихся процессов демократизации и гласности наметилась тенденция к созданию неформальных объединений.

Так, с октября 1988 г. в областном центре четверо жителей г. Чернигова, называющие себя «инициативной группой», в своих выступлениях начали высказываться за создание массовой неформальной общественной организации – «демократическое движение сторонников перестройки». Их «программа», состоящая в основном из декларативных лозунгов и призывов, ориентирована на компрометацию местных партийных и советских органов, перехват у них инициативы в решении важных социально-политических задач...

15 января 1989 г. учредительное собрание, на котором присутствовало около 200 представителей различных категорий интеллигенции, создало областное общество украинского языка им. Т. Г. Шевченко. Аналогичное общество создано при Нежинском государственном институте. В выступлениях некоторых товарищей

просматривается стремление уклониться от руководства партийных органов и областной писательской организации.

26 февраля текущего года учреждено общество «Мемориал».

Обстановка в обществах контролируется партийными органами.

В связи с помилованием вернулся с мест лишения свободы и включился в активную деятельность националистически настроенный Лукьяненко Л. Г., являющийся председателем так называемой «Украинской Хельсинской спилки», борющейся за отделение Украины от СССР. По имеющимся данным, Лукьяненко выполняет замыслы подчинить своему влиянию неформальные объединения г. Чернигова и создать на их основе один из филиалов «УХС».

Щоб повести далі розповідь про ці об'єднання, як вони створювались, що робили, про головних діючих осіб тощо, вважаю за потрібне процитувати ще один документ. Це витяг з протоколу засідання бюро Чернігівського обкому КПУ від 5 липня 1989 року. Називається він «О некоторых тенденциях развития политической обстановки в области».

«На политическую обстановку в области начали оказывать определенное влияние самостоятельные общественные объединения. В то же время деятельность ряда из них не всегда согласуется с их предназначением. В их руководство проникли сторонники митинговой демократии, демагогии, любители громкой фразы. Они подталкивают политически неустойчивых лиц к конфронтации с партийными и советскими органами, стремятся перехватить у них инициативу...

Значительную активность проявляет созданное в октябре 1988 г. в г. Чернигове неформальное объединение, именуемое себя «инициативной группой по созданию демократического движения содействия перестройке». Заявляя на словах о стремлении содействовать партии и советским органам в реализации решений XXVII съезда КПСС и XIX Всесоюзной партконференции, лидеры ДДСП в действительности стремятся удовлетворить свои амбициозные претензии на осуществление контроля за состоянием дел в области, ходом перестройки, выборами в Советы народных депутатов и т. п. Они постоянно пытаются компрометировать руководителей местных партийных и советских органов, собирают

подписи под различными обращениями и воззваниями, требуют проведения митингов и демонстраций.

Заметны националистические тенденции в деятельности областного самодеятельного объединения «Товарищества украинской мовы им. Т. Г. Шевченка», насчитывающего около 100 человек, имеющего свои отделения в гг. Нежине, Мене, пгт. Соснице.

Тон здесь задают активисты «Товариства» (Чепурной, Сарана и другие), которые в унисон с выступлениями ряда украинских писателей чрезмерно трагедизируют и разжигают страсти якобы катастрофического положения украинского языка и культуры...

Повышенный интерес к деятельности «Товариства» проявил Лукьяненко Л. Г., неоднократно судимый за антисоветскую националистическую деятельность, который предпринимает настойчивые усилия по созданию в области филиала националистической организации так называемого «Украинского Хельсинского союза».

Наряду с конструктивными подходами к решению задач, связанных с реабилитацией жертв сталинских репрессий, устранению «белых» пятен в истории нашей Родины, отдельные члены областного историко-просветительского общества «Мемориал» (56 чел) также допускают в своей деятельности демагогические высказывания, лишь будоражащие общественное мнение, оскорбительные выпады по отношению к представителям партии и советских органов власти...

Сориентировать правоохранительные органы на своевременное выявление и пресечение замыслов экстремистски и националистически настроенных лиц, решительно применять действующее законодательство... В случае возникновения незаконных зборищ, оперативно принимать меры по наведению надлежащего порядка. В целях предотвращения издания антисоветских публикаций обеспечить должную охрану и контроль за использованием печатной и множительной техники».

В обласній бібліотеці ім. В. Короленка досить часто можна бачити викладача історії Чернігівського педінституту, який розмовляє ввічливою українською мовою В. Половця, – колишнього секретаря з ідеології Чернігівського обкому КПУ. Це він підписав цитований документ.

А минулого року начальник обласного управління СБУ Ю. Черніков присягався під синьо-жовтим прапором на вірність народу України. В 1989 р. очолював Чернігівське КДБ і підписав вищезгаданий документ. «О темпора! О морес!». Так бачилась громадсько-політична обстановка в той час з начальницьких кабінетів.

В минулому номері «Громади» я спробував на підставі документів обкому КПУ познайомити читачів з тим, як оцінювали соціально-політичну обстановку на Чернігівщині її компартійні керманічі. Ну, а як сприймалась в 1988 – 89 роках горбачовська перебудова населенням, принаймні її свідомою частиною? На мій погляд, це була романтична пора сподівань перемін на краще. Головним супротивником оновлення бачилась компартійна верхівка на всіх рівнях. Багато чого з історії було ще не відомо, а тому критично не осмислювалось вчення Леніна, багато хто вірив в комуністичний соціалізм з «людським обличчям». Ідея незалежної України ледь маячила крізь туман вже рожевої ідеології. Здавалось, що треба відмінити 6-ту статтю Конституції СРСР про керівну і направляючу роль КПРС, ввести багатопартійну систему, призначити вільні вибори народних депутатів, і демократія, з притаманним їй добробутом, ступить на нашу землю.

Мені пригадуються друзі-товариші, з якими пліч-о-пліч довелось починати боротьбу за її величність Демократію. Який то був світлий і чистий порив! Ніхто з нас і гадки не мав про владу, якісь блага. Навпаки, були утиски, неприємності... Скільки довелось пережити-передумати, щоб зрозуміти, що КПРС – це ідеологічна ширма, за якою знаходиться панівний клас, що так звані демократичні партії – річ умовна. Мета будь-якої партії – влада. Для цього вони й створюються. Ну, а владу ніхто добровільно не віддає. Тож і диктатура може бути демократичною. Справді демократичним може бути тільки державний устрій, та й то при досить високій політичній культурі і певній ментальності народу. Жебраку, люмпену – демократія не потрібна, йому б – аби корито з баландою...

Тим часом командно-адміністративна економіка тодішнього

СРСР продовжувала зменшувати оберти. Та доки в магазинах був звичний «совківський» мінімум товарів, то особливо не задумувались над економічними проблемами. Здавалось, що політична реформа автоматично переведе нашу економіку на ринкові рейки. Ось в такій обстановці почали створюватись на Чернігівщині перші, як тоді їх називали, неформальні громадсько-політичні об'єднання громадян. В 1988 – 89 роках в Чернігові їх виникло кілька. Це регіональні організації історико-просвітницького товариства «Меморіал» і Української Гельсінської Спілки, Демократичний рух сприяння перебудові, Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка «Просвіта», яке в той час більше цікавилось питаннями відродження української національної культури, ніж політикою. Ще деякий час існував і активно діяв невеликий осередок партії Демократичний Союз. Про ці організації далі й піде мова.

Почну з товариства «Меморіал», у створенні якого довелось брати безпосередню участь. А ще тому, що Чернігівське відділення Всесоюзного історико-просвітницького товариства «Меморіал» першим з'явилося в Україні. «Меморіал» бере свій початок з ініціативної групи, яка збирала в Москві підписи громадян на підтримку реабілітації жертв сталінського режиму. Ініціатива ширилась, знаходила все більше прихильників. Виникла думка створити організацію, яка б займалася вивченням сталінщини, правозахисною діяльністю. Звичайно, що комуністична влада аж ніяк не підтримувала цю ініціативу і, скоріше, їй протидіяла, бо розуміла: злочини Сталіна – це злочини партії. Та громадський рух за створення «Меморіалу» прорвав греблю цієї протидії.

Громадський рух за створення антисталінської, демократичної, політизованої, легальної організації «Меморіал», перекинувся і в інші регіони Радянського Союзу, зокрема, на Чернігівщину.

Ідея створення такої організації, як-то кажуть, носилася в повітрі. В деяких областях (Херсонська) компартійні органи перехопили цю ідею і створили свої, «обкомівські» осередки «Меморіалу». На

Чернігівщині партпаратчики прогавили цей момент, а коли оговталися, то було вже пізно. А Чернігівське відділення Всесоюзного добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал» створювалось так.

Не пам'ятаю, від кого я почув про демократично налаштованого викладача історії Чернігівського педінституту Віталія Розстального. Гора з горою не сходиться, а люди... Одним словом, познайомились і швидко порозумілися. Вирішили створити Чернігівський осередок товариства «Меморіал». Для цього у нас було все: Віталій мав колосальний матеріал про репресованих сталінським режимом, а також тісний контакт зі студентським політклубом педінституту. На одному із засідань клубу поділилися зі студентами своїм задумом. Нас підтримали, створили ініціативну групу, в яку увійшли я, В. Розстальний, керівник політклубу В. Мозговий та ще кілька студентів. Політклуб по суті був стартовим майданчиком для «Меморіалу».

Вже на другому засіданні було вирішено провести мітинг громадськості міста, присвячений пам'яті жертв сталінських репресій. Відповідно до закону склали заяву про дозвіл на проведення цього мітингу на одній з площ Чернігова і віднесли до міськвиконкому. Заяву підписали викладачі педінституту В. Розстальний, Ю. Корзунова, студент В. Мозговий. І тут почалося... Тиск був неймовірний, аби цю заяву забрали. Так, Віталія Розстального «проробляли» ректор педінституту О. Явоненко, перший секретар міськкому КПУ Є. Федоренко, секретар міськради М. Чорненький. Після тривалих переговорів влада дозволила провести такий мітинг-збори, але в актовому залі педінституту. Змушені були погодитись. Розпочали активну підготовку цього заходу – першого за десятки років існування Радянської влади, який організовувався без партійних органів. В місті з'явилися наші листівки про мітинг.

[...] Зала була переповнена. В. Розстальний рахував знайомих в обличчя кадебістів – махнув рукою. Хай їм грець! Ми чудово знали, відчували, що КДБ уважно слідкує за діяльністю нашої ініціативної групи. На КДБ ми просто не звертали уваги, бо діяли у відповідності

до тодішніх законів СРСР. Звичайно, ми розуміли, що закони не указ для місцевої партократії, і вона докладе всіх зусиль, аби взяти під контроль неконтрольовану організацію. Ну, а поки що, коло «меморіальців» було вузьке, і інформація не втрачалася.

Мітинг-збори провели коректно і зважено. Ось, що писав «Комсомольський гарт»: «Очі присутніх ставали вологими од сліз, коли виступила викладачка вузу Л. С. Уляницька. Їй тоді не виповнилося і семи років, але пам'ять виразно зберегла картину того ранку, коли незнайомі люди на світанку, забрали її батька... Дуже схожа на цю була історія, яку з великим хвилюванням розповіла учителька з Корюківського району Л. Підлісна...». Учасники зборів обрали делегатів від Чернігівщини на Всесоюзну конференцію «Меморіалу». В цю делегацію увійшли В. Розстальний, вчителі сільських шкіл В. Трейтак, О. Дяченко і автор цих рядків.

Про цей мітинг-збори ще повідомила республіканська газета «Радянська Україна». Редактор газети «Деснянська правда» І. Музиченко категорично відмовився надрукувати хоча б інформацію. Він вважав, що ні до чого ворухити минуле і компрометувати владу.

Та як би там не було, а розголос про існування такої організації як «Меморіал» набирав силу. Наша ініціативна група, яка досить розрослася, збиралася на квартирі В. Розстального або в мене. Необхідно було провести установчі збори, щоб юридично оформити організацію. Але передусім чернігівська делегація мала взяти участь в установчих зборах Всесоюзного «Меморалу», які відбувалися в Москві.

Наша делегація, як пам'ятаю, повинна була їхати до Москви у четвер. Особливих ускладнень у її членів з необхідністю відпроситися з роботи не виникло. Окрім мене.

На той час я працював кореспондентом в газеті «Деснянська правда». Завітав в кабінет до редактора І. Музиченка.

– Ви в курсі того, що мене обрано делегатом на установчу конференцію Всесоюзного товариства «Меморіал»?

– Так, так! Можете їхати...

В четвер я вийшов на роботу. Потяг відправлявся після обіду. Десь об 11.00 мене викликав редактор.

І ось я в кабінеті Музиченка.

– Я не раджу тобі їхати до Москви, – говорить. Обличчя в нього червоне. Ні, він не зніяковів. То з перепою. І це знали всі.

– Це що? Наказ? – запитую.

– Вважай за наказ. За прогул звільню з роботи.

Ось так я не потрапив на установчий І з'їзд «Меморіалу». Проте жалкував не довго, бо поїздка тоді до Москви не була проблемою.

Невдовзі повернулися наші делегати і привезли вичерпну інформацію про все, що там діялось. Але треба було діяти і тут, але вже як організації з офіційним статусом.

Та надолужував прогаяне і обком КПУ. Настільки відомо, була дана команда з ЦК негайно створити «свої» організації «Меморіал». На В. Розстального почали тиснути (на той час він був членом компартії). Пам'ятаю, як на один телефонний дзвінок з «білого» дому він відривав: «Можете створювати свій «Меморіал», але його нізащо в Москві не визнають!».

Тільки після цього нам дозволили провести установчу конференцію в приміщенні товариства «Знання», але разом з обкомівськими «меморіальцями». «Чорт з вами», – вирішили ми, – приходьте, але ми зробимо все, аби вони були у меншості». Так воно і сталося. На конференцію прийшло 70 – 80 чоловік «наших» і 10 – 12 з боку опонентів. Звичайно, що вплинути вони на формування організації аж ніяк не могли. Хто ж такі були «наші»? Це були люди різного віку, різних професій, але їх єднало одне: прагнення волі, демократії. На конференції обрали делегатів на установчий з'їзд республіканського «Меморіалу», трьох співголів. Ними стали: автор цих рядків, В. Розстальний і завідуючий кафедрою історії СРСР і УРСР Чернігівського педінституту О. Коваленко. Останнього нав'язали «зверху». З тактичних міркувань ми погодились. І не прогадали. Це дозволило підтримати певний статус організації, пом'якшити нападки партапарату. Олександр Борисович Коваленко правильно зрозумів цю гру і не заважав нам займатися своєю справою.

Обрали ще на конференції і так звану робочу групу правління обласного відділення товариства «Меморіал». До неї увійшло чимало всякого люду (див: «Деснянська правда», стаття «Створено товариство «Меморіал»), яка насправді ніколи нічого не робила. В згаданій статті було написано: «Основним завданням «Меморіалу» є надання допомоги партійним та радянським органам у роботі по десталінізації історичної правди, відновлення в повному обсязі історичної правди, роз'яснення згубної ролі та наслідків сталінщини». Так то воно так, та й не так. Партійні органи дивились на нас, як на щось зайве, незрозуміло навіть дозволене вищим партійним керівництвом. З свого боку, ми поглядали на партократію, як на ворогів всього нового, прогресивного.

Сформувалось ядро з активістів, які були ініціаторами і виконавцями багатьох задумів. Ось їхні прізвища: В. Трейтяк, О. Васильєва, О. Дяченко, В. Мозговий, В. Приходько, В. Фальба, Ф. Кагно, В. Ванжа, В. Литвин, Т. Милиця, В. Назаренко, І. Панченко, Т. Новік, Е. Кашук, Ю. Ярін.

Після установчого з'їзду республіканського «Меморіалу» на черговій конференції ми прийняли Статут організації і Декларацію Принципів Чернігівського відділення Всесоюзного товариства «Меморіал». Останній документ був особливо важливим в нашій діяльності. Річ у тім, що обком КПУ намагався спрямувати діяльність нашої організації тільки на минуле, мовляв, копирсайтесь в архівах в межах дозволеного, увічнійте пам'ять репресованих і т. п. Але не лізьте в політику. В своїх Принципах ми проголосили, що діяльність наша спирається в першу чергу на Декларацію прав людини ООН. «Своїми першочерговими завданнями ми вважаємо: «Увічнення пам'яті всіх жертв тоталітарно-бюрократичної системи. Кращий їм пам'ятник – це демонтаж цієї системи і заміна її на плюралістичну з повною демократизацією політичного і економічного життя в країні». Саме це найбільше дратувало наших опонентів.

Чим же займався чернігівський «Меморіал»? Провадилось чимало різних акцій по увічненню пам'яті репресованих, роз'яснювали про «червоний» терор, відгукувались заявами і листівками на важливі події в країні. Так, заяву Чернігівського

«Меморіалу» про цькування академіка А. Сахарова оприлюднила відома на весь Радянський Союз демократична латвійська газета «Советская молодежь» (21.06.89 р.)

Запам'ятався мені похід-реквієм вулицями міста до будинку колишнього НКВС (нині тут знаходиться історичний факультет педінституту), присвячений пам'яті жертв чекістів. Незважаючи на дощ, людей прийшло багато. Колоною пішли до названого будинку, оточили ланцюжком, запалили свічки. Захід був санкціонований місцевою владою. Але міліції, осіб у «сірому» було чимало. Чого вони боялись, на що чатували – важко збагнути.

У вечірній імлі палали вогники свічок. Перехожі зупинялись, цікавились, що до чого, і часто дякували: «Спасибі, хлопці, що вшановуєте загиблих».

Зараз вже відомі інструкції, які наказували місцевим органам КДБ боротися з «неформалами», руйнувати їхні організації «зсередини». Звичайно, що чернігівські послідовники Ф. Держинського їх виконували. Ось приклад. Вирішили ми провести мітинг, присвячений відомим подіям в Тбілісі у квітні 1989 р. Заяву про дозвіл на проведення мітингу, яку передали в міськвиконком, підписала не «засвічена» Н. Дерев'яно.

І от отой «дехто в сірому» почав обходити сусідів Н. Дерев'яно і допитуватися, хто вона і що, чи не має якихось збочень. Не важко збагнути, хто робив це «допитування» і навіщо... Дозвіл на проведення мітингу так і не дали. До речі, майже всі люди, які забороняли, затискували, і зараз сидять в міськвиконкомі. І коли я чую, що демократи при владі, то думаю, що це говорить або повний дурень, або підлий провокатор.

Мені здається, що тоді в міськвиконкомі завжди лежала наша заява з вимогою дозволити проведення мітингу. В ті часи вони були актуальними. Ми писали ті заяви, подавали, а влада під будь-яким приводом відмовляла. Ось така йшла гра.

Великий розголос мали і наші збори, які відбувались в товаристві «Знання». «Меморіал» був відкритою громадсько-політичною

організацією. Тож до нас записалися і напівнезаконні члени УГС і поборники горбачовської перебудови з місцевої організації Демократичний рух сприяння перебудові (ДРСП). Приходили на збори і представники обкомівського апарату. Як правило, все закінчувалось звинуваченням партократії. На трибуну витягували обкомівця і починали шпиняти його запитаннями з негайним коментарем відповіді. Проте, «анархії» на зборах не було. Ми відмовились від отої президії, голосуванням вибирали ведучого зборів і секретаря. Обраним вручали порядок денний і гайда, веди, тільки суворо дотримуйся регламенту.

На одних таких зборах розглядалося питання про ненадходження на Чернігівщину чергового номера журналу «Журналіст», в якому була критична стаття про першого секретаря обкому Л. Палажченка. В Україні журнал з'явився, а в нашій області ні. Я особисто займався перевіркою доставки журналу з Москви. Зв'язався з редакцією «Журналіста». Колеги повідомили, що пачка з журналами була відправлена в Чернігів. Місцеві зв'язківці твердили, що журнал не надходив, мовляв, по дорозі загубили...

На зібрання прийшли «наша» кореспондентка з «Деснянської правди» О. Кияшко і, явно з наказу обкому партії, редактор згаданої газети І. Музиченко. Він намагався переконати присутніх, що журнал не надійшов. І тут вихоплюється О. Кияшко: «Це неправда! У вас на столі, в кабінеті лежить цей номер».

Що тут почалось! Музиченка буквально затюкали, і він червоний, немов варений рак покинув трибуну. Та простити цього підлеглий він не зміг. Наступного дня відбулось засідання редколегії. В результаті у О. Кияшко стався нервовий шок, схопило серце, і вона місяць пробула в лікарні. Всі члени редколегії продовжують працювати в редакції. І як розібратися, хто змінив погляди, а хто маску...

Щодо отого числа «Журналіста», то з добрий десяток примірників мені надіслали колеги з Москви і Києва. Нам вдалось зробити (а це тоді було непросто) з допомогою Н. Дерев'яно ксерокопії. Стаття про компартійного керівника пішла містом...

В той час я почав видавати самвидавський прес-бюлетень Чернігівського «Меморіалу» під назвою «Зерна». Чи не з цього «зернятки» потім виросла «Громада»? Епіграфом були слова із

Євангелія від св. Івана: «Поправді, поправді кажу вам: коли зерно пшеничне, як у землю впаде, не помре, то одне зостається; як умре ж, плід рясний принесе». Прес-бюлетень представляв собою 12 – 16 стандартних аркушів, віддрукованих на друкарській машинці. Тираж – близько 50 екземплярів. На жаль, у мене не збереглося жодного.

Хотілось би сказати, як більшість з «неформалів» усвідомлювали тоді дійсність. Вважали, що клятві партократи перекрутили вчення Леніна і що можна побудувати соціалізм з «людським обличчям», але потрібно дозволити багатопартійність, владу передати Радам, надати свободу пресі. Хто тоді знав, що перші концтабори для політичних опонентів запровадив саме Ленін? Не знали, що голодомор в Україні в 1933 році – це справа комуністів. Багато чого не знали... Звідси і прекраснодушні ілюзії щодо Перебудови, віра в швидке утвердження демократії, а особливо в народ. Останнє найбільш важливо, бо як тільки втрачається віра в народ, то починаються політичні ігри.

Вище я згадував про існування в Чернігові ще двох нечисельних громадсько-політичних організацій: УГС і ДРСП. Писати про діяльність цих організацій мені не з руки, бо їх членом ніколи не був. Та більшість членів цих угруповань були і членами «Меморіалу». Таким чином, «Меморіал» був, так би мовити, консолідуючою організацією. Згодом цю роль перебрав на себе Народний Рух України за перебудову. З плином часу УГС трансформувалась в Українську республіканську партію. ДРСП проіснував дуже недовго. А «Меморіал» (я маю на увазі чернігівський) розчинився в НРУ.

Але повернімося в недалеке минуле. В колишніх республіках СРСР почали з'являтися народні рухи за перебудову. Насправді це були національно-визвольні рухи, які ставили собі за мету так «перебудувати» СРСР, щоб здобути своїм народам незалежність. Почалось творення такого руху і в Україні. Як і коли залетіла рухівська іскра в Чернігів – не можу пригадати. Ніякі емісари із Західної України до нас не приїздили. Просто ідея створення такої всеукраїнської громадсько-політичної організації визріла в суспільстві. В Чернігові рухівський осередок створювався своєрідно.

Для того, щоб створити в Чернігові первинний осередок НРУ,

необхідно було провести установчі збори. Знайти приміщення, отримати офіційний дозвіл на проведення такого зібрання і мріяти не можна було.

Небезпечно було зібратися і на приватній квартирі. «Стукачі» донесуть, приїде міліція і всіх забере під приводом встановлення осіб. Це ж саме стосувалось і до зборів просто неба, скажімо, на стадіоні, в лісі. А тут унікальний випадок – влада дозволила провести установчі збори місцевій організації ДРСП в актовому залі кооперативного училища. Чому така милість? Гадаю, що для демократичного іміджу владі були необхідні контрольовані «неформальні» організації політичного забарвлення. ДРСП ж була тоді скоріше не організацією, а дискусійним клубом. Принаймні, я не пам'ятаю, щоб «дереспесівці» розклеїли бодай одну листівку. От і дозволили. Нехай пенсіонери та інтелігенти бавляться в політику.

На ці збори були запрошені всі бажаючі. Та напередодні, на Валу, на лавах літнього театру (тепер його не існує) зібрались представники «Меморіалу» – автор цих рядків і В. Розстальний, УГС – О. Котенко, Я. Мостепан, М. Миколаєнко, ДРСП – С. Жигінас, В. Фальба, товариство «Просвіта» – В. Сарана, Ю. Соболев. Оцим гуртом і вирішили використати збори ДРСП, як легальний спосіб створення Чернігівського осередку НРУ. Для цього треба було перед зборами записатися до ДРСП і отримати мандат для голосування. Звичайно, що лідери ДРСП (М. Лук'яненко, В. Литвин, Е. Коношевич, О. Носенко) про нашу змову не знали. Проте з ними була розмова про створення саме НРУ, але вони відмовились щось міняти.

І ось збори розпочались. Лідери ДРСП раділи: он скільки людей прийшло. Та коли почали затверджувати порядок денний, то абсолютна більшість голосуванням підтримала пропозицію створити саме НРУ. «Вожді» ДРСП були приголомшені таким поворотом подій. Довелось підкоритись більшості. Можна було уявити, яка була реакція в обкомі КПУ...

На зборах вибрали керівні органи, прийняли відповідні документи. Звернення новоствореної організації, резолюція № 1 і Декларація були оприлюднені в газеті «Громада» № 1, 1989 року. Якщо хтось зацікавиться цими документами, то всі номери газети зберігаються

в Чернігівському обласному архіві, обласній бібліотеці ім. В. Короленка, в Державній науковій бібліотеці, що в Києві, а також в бібліотеці Конгресу США.

Щоб читачу був зрозумілий подальший перебіг подій, треба процитувати витяг з Резолюції № 1: «В своїй діяльності Чернігівська організація НРУ (тимчасово до прийняття власного статуту або до прийняття статуту і програми НРУ за перебудову республіканським установчим з'їздом) керується Декларацією прийнятою на зборах 9 липня цього року».

Були сформовані Рада та виконком, до яких увійшли І. Бурковський (Ніжин), В. Ванжа, С. Жигінас, О. Котенко, Л. Костюченко, М. Лук'яненко, А. Майба, Я. Мостепан, В. Москаленко, В. Павленко, В. Розстальний, В. Фальба, В. Сарана, В. Сердюк, П. Семененко (Щорс), В. Єрмак (Ріпки), В. Логін, В. Чепурний.

Створену Чернігівську регіональну організацію Народного Руху України за перебудову відразу обгавкала «Деснянська правда» (15 липня). З'явилася стаття «Від чийого імені?», яку нібито підписали робітниця В. Коновалова і економіст Н. Сафоніна. До речі, «клепала» ця газета і на «Меморіал». 8 липня 1989 р. видрукувала ахінею голови міської ради ветеранів В. Сорокіна «Хто і як сприймає демократію». Поливала брудом демократичні організації «Деснянка» аж до серпня 1991 року (ГКЧП).

В Україні тоді назрівали дві політичні події – вибори до Верховної Ради України і проведення республіканських установчих зборів Народного Руху України за перебудову. Під знаком цих подій і почала діяти Чернігівська організація НРУ. Звичайно, що приміщення для зборів, для роботи не було. Збиралися на квартирі подружжя В. Ванжі – М. Богуславської або в мене, іноді на стадіоні. Осередки НРУ з'явилися в деяких райцентрах, на крупних підприємствах Чернігова (ЗАЗ, ЧРПЗ). Організація почала діяти. Із записника С. Жигінаса:

5.08. Ходили на прийом до депутатів СРСР Насінника і Шевченка, просили допомогти створити клуб виборців та Гайд-парк.

6.08. Біля магазину «Дитячий світ» виставили стенд з фотографіями, на яких спецназ в Києві розганяв акцію протесту-голодування проти заборони ВР України використовувати національну

символіку. Витримали годину. Нас оточили молодики певного гатунку, які імітували «народ». Були агресія, тиск.

19.08. Біля Головоштампу вперше в Чернігові виставили стенд з нашими вимогами щодо змін в законі про вибори. Почали збирати підписи громадян. Людей зібралось дуже багато, читали вимоги, ставили підписи. Приїхало три міліцейських машини з працівниками, набігло різних у штатському. Тиск був неймовірний, щоб ми забирались геть. Зрештою, міліція вилучила плакати і повела учасників акції до обласного управління УВС, де склали протоколи. Інкримінували порушення громадського порядку. О. Васильєвій і О. Котенку прислали на роботу «бумаги» для життя заходів.

В наступні дні збирали підписи на ЗАЗі та біля заводу. Москаленко по журналістському посвідченню пройшов на завод і розклеїв листівки.

23.08. В місті з'явилися провокаційні листівки за підписом «Рух», які закликали городян зібратись на стадіоні на мітинг. З цього приводу Москаленка і Розстального викликали в прокуратуру.

26.08. Їздили в Київ на координаційну раду по проведенню республіканських установчих зборів НРУ. В цей час М. Лук'яненко створив «свій», альтернативний Рух.

29.08. Отримали з міськвиконкому відмову про надання приміщення для проведення конференції.

30.08. Мене звільнили з роботи. (С. Жигінаса звільнили з роботи під тиском КДБ – прим. ред.)

1.09. На газетному кіоску з'явився провокаційний напис «Убий жида» за підписом «Вільна Україна». На заяву НРУ міліція не реагувала.

Суддя Афанашенко наклав штраф у 100 крб. на Я. Мостепана за проведення несанкціонованих владою зборів УГС.

2.09. Міліція затримала О. Котенка і В. Павленка за те, що вони збирали пожертви від людей на сплату штрафу Мостепану.

3.09. Провели збори на квартирі у В. Ванжі. Було 33 чоловіки, в тому числі і з районів. На порядку денному: «Про поточний момент. Про програму та статут».

Звичайно, що в записнику занотовані не всі заходи, які проводив Рух. Та цього досить для висновку, що Чернігівська регіональна організація НРУ діяла активно. І це, (незважаючи на нечисленність – близько сотні членів). На своєму початку НРУ був за всіма ознаками ліберально-демократичним рухом, який консолідував демократичні сили. Факт, що серед активістів НРУ були тоді і члени КПРС. Щоправда, це тривало недовго. Більшість з них розлучились з компартійними членськими квитками, хоча в ті часи це було зробити непросто. Чи не найпершим вийшов з КПРС С. Жигінас. Шуму було багато. Не обминула нас і «Деснянська правда» – одвічний рупор властей імущих. Та й в Русі не всі однозначно сприйняли вихід Жигінаса з отих лав, бо вважали, що компартію треба розхитувати з середини. На мою думку, такої ж тактики трималися і опоненти – засиляли в Рух провокаторів, агентів. Може, з часом і дізнаємось, як це робилось, хто був діючими особами.

Мені добре запам'яталась конференція, на якій обиралися делегати на установчий з'їзд НРУ. Збиралися однієї суботи на квартирі Ванжі – Богуславської. Притримувались конспірації і приходили поодиночі. Бо ж могли «засікати» і з допомогою міліції розігнати збори, що не санкціоновані владою.

У більшу кімнату двокімнатної квартири набилось до сорока чоловік. Сиділи долі, на столах – хто де міг. Багато людей було з районів. Делегатів обирали відкритим голосуванням. Вийшла заминка на кандидатурі інструктора Чернігівського райкому КПУ С. Бутка – члена НРУ. Я просив зібрання проголосувати за нього. Аргументи були такі. Перше, від чернігівської організації «йшов» делегатом «націоналіст» Левко Лук'яненко. Якщо у складі делегації буде й партапаратчик, то він «прикриє» Левка і нашу організацію від наскоків компартійної влади.

І друге, нехай людина на власні очі побачить, як проходив з'їзд і розповідь своїм партайгеносе. Це матиме пропагандистське значення, адже офіційні засоби масової інформації щось та набрешуть про рухівське зібрання. Зрештою, це недемократично, адже Бутко є повноправним членом нашої організації. Мене послухали і проголосували за С. Бутка. Потім виявилось, що я був абсолютно

правий. Ми продемонстрували свій плюралізм і позбавили наших опонентів можливості звинувачувати чернігівський Рух в «націоналізмі». Тоді це мало неабияке значення. А Сергій еволюційно очистився від комуністичної ідеології, зараз працює в пединституті і чи не єдиний вивчає історію ОУН-УПА на Чернігівщині.

В процесі формування чернігівської делегації на з'їзд НРУ був у мене ще один примітивний епізод. Якось зателефонувала якась «шестірка» з обкому КПУ і повідомила, що зі мною хоче поговорити секретар по ідеології В. Половець з приводу видання газети. Це мене й «купило». Справа в тому, що я тоді пішов працювати в комерційний центр облпостачзбуту завідувачем відділу реклами, а насправді – редактором комерційної газети. Без візи ЦК КПУ видання будь-якої друкованої продукції було неможливе. Та все ж, (признаюсь в авантюризмі) я обкрутив вся і всіх і офіційно видав один номер рекламної газети «Успех». Ну, а далі – зась!

...Самовдоволений партійний бос розмовляв зі мною, ніби кіт грався з пійманою мишею. А наприкінці сказав прямо: «Якщо хочеш, щоб твоя газета виходила, то зроби так, щоб в рухівській делегації були наші люди». Тобто з партапарату. У відповідь я тільки засміявся. Скінчилась коту масляниця. Щоправда, друге число «Успеха» світ так і не побачило. Зрозумівши, що своїх людей проштовхнути на з'їзд не вдасться, компартійна влада почала блокувати делегатів – була спущена вказівка під будь-яким приводом не «пущать».

На з'їзд НРУ ми мали виїхати в п'ятницю, тобто в робочий день. Я до свого начальства, мовляв, дайте за мій рахунок один день відпустки. «Ти що? Уже попередили, що буде перевірка. Сиди на місці». Приблизно таким лином зробили «невиїзним» і В. Розстального. Але з кожного становища є вихід. О 8.00. ми були на міській станції переливання крові. Здали її по 200 грамів і отримали довідки про звільнення від роботи. Потім вскочили у «попутку» і через півтори години були в Києві. Я не утримався і «погрався» — зателефонував на роботу і сказав секретарші, що йду в лікарню. Згодом вона мені розповіла, що люди з облпостачзбуту, де начальником був Яловий, машиною об'їхали всі медичні заклади, щоб піймати мене на брехні. Ну, а далі

звільнення з роботи. Заїхати на станцію переливання крові тями не вистачило. Про роботу з'їзду писати не варто, бо вже написано доволі. Хіба що пригадати, що він ледь не розколовся на «западенців» і «східняків», коли приймали резолюцію про національну символіку. Треба сказати, що мені довелось брати участь в роботі координаційної ради по організації з'їзду НРУ (офіційними представниками з Чернігівщини були О. Котенко і В. Сарана). Тож доводилось спілкуватися з М. Горинем, В. Іськівим, В. Яворівським та багатьма іншими. Я зрозумів, що самостійницькі настрої Західної України трансформувати до нашого краю найближчим часом не вдасться, а. тому політика НРУ повинна бути диференційована. Я написав листа В. Яворівському з пропозицією про конфедеративний устрій НРУ. Не почули... Час показав, що політичні ініціативи з Галичини не завжди знаходять відгук на інших теренах України. Націонал-демократичний Рух втратив популярність на Східній Україні. Але це вже окрема розмова.

Чернігівський обком КПУ відреагував на з'їзд НРУ секретною постановою від 20 вересня 1989 року під назвою «О работе в связи с учредительным съездом Народного движения Украины за перестройку».

В цьому документі був і план практичних дій, зокрема, «В ближайшее время организовать по областному, местному радиовещанию специальные передачи, в газетах – специальные публикации, которые разоблачили бы политические дела лидеров НДУ, настоящее лицо отдельных делегатов съезда НДУ...». А що можна було закинути чернігівській делегації, якщо у її складі був навіть працівник райкому КПУ? І тоді компартійна влада вдалась до звичних методів: оббріхування, залякування, звільнення з роботи. Звичайно, що вигнати з роботи за політичні переконання не можна було відкрито – часи змінились. Але були й інші підлі прийоми. Так, мене витурили через скорочення відділу (в ньому я був один). Тільки от заступник директора зазвав мене в кабінет і умовляв написати заяву «за власним бажанням», він за це виплатить мені подвійну місячну премію. Я не

погодився. Так чи інакше, але з роботи звільнили С. Жигінаса – годувальника чотирьох малих дітей, В. Розстального, А. Майбу. Посилився силовий тиск з боку міліції – побили члена «Зеленого світу» В. Павленка за те, що він розклеював листівки. В супротив почала регулярно видаватися газета «Громада». Цієї осені газета відзначатиме свій п'ятирічний ювілей. Цій події буде присвячено окреме число, в якому розповім, як довелось долати обкомівсько-кадебістські перепони, переборювати інші труднощі.

І якщо когось зацікавить чим саме займалися місцеві політичні організації демократичного спрямування в той час, то треба погортати підшивку «Громади» за ті роки. Ви зможете прочитати і про вибори до Верховної Ради України (1990 р.), і про діяльність Чернігівського партклубу, і про боротьбу з міською владою за відкриття Гайд-парку. Мені здається, що в місцевій пресі не все було сказано про січневі події 1990 року в Чернігові. Принаймні, за «кадром» залишилось те, що відбувалось за демократичними кулісами.

Увечері 6 січня мені зателефонувала член ради Руху Л. Костюченко і повідомила, що на вулиці Рокоссовського сталася автопригода і розлючені люди перекинули обкомівську «Волгу».

– Нехай міліція розбирається, – відповів я.

Згодом ще дзвоник: «В машині були дефіцитні продукти. Великий натовп котить авто до обкому партії. Вимагають, щоб вийшов перший секретар Палажченко. Міліція нічого вдіяти не може. Скоро вони будуть в районі 5-ти кутів».

Телефоную В. Розстальному: «Пішли подивимось, що там діється». Коли ми підійшли, то побачили, як зламалась міліцейська шеренга, змішалась з натовпом. Стояла непорушно пожежна машина. Скільки було людей? Як на око, то 300-400. Міліцейський кордон відступав, як то кажуть, на нові позиції. Активним елементом цієї стихійної демонстрації була молодь, на жаль, напідпитку. Побиту чорну «Волгу» котили руками. Ми пристали до натовпу. Відкривались вікна, на балкони виходили люди – цікавились, що діється. Не знаю чому, але лідери змінили своє рішення рухатись до обкому партії і завернули на Червону площу. Натовп розростався. З'явилося ще кілька рухівців.

На площі машину перекинули. На її вилазили молодики і щось кричали про клятих партократів. Частина людей пішла до обкому партії, де їм пообіцяли наступного дня зустріч з Палажченком. Закінчилась ця колотнеча глибокої ночі. Ми (рухівці) не брали активної участі в цьому напівтверезому заворушенні, намагалися усвідомити, що це таке і що з цього буде.

Наступного дня, о 10 ранку зібралися в Гайд-парку (сквер Б. Хмельницького), щоб обговорити нічні події і вирішили, що робити. Я скептично поставився до пропозиції використати зустріч Палажченка з людьми для проведення мітингу, бо вважав, що городяни не прийдуть. Та все ж проєкт резолюції можливого мітингу узявся підготувати разом з С. Жигінасом. Пішли до мене додому. Заварили чай. Я заклав лист паперу в друкарську машинку... Ось так з'явилась резолюція, яку з невеликими додатками прийняв мітинг і яка стихійний бунт перевела в політичне річище.

Прийшли ми до обкому партії з деяким запізненням: на сходах обкому Л. Палажченко через мегафон відповідав людям. Тим часом, натовп розростався на очах. Червоний, спітнілий Палажченко щось говорив, але його не слухали, перебивали, глузували. Поволі, поволі, але я з Розстальним протиснувся до Палажченка. І ось В. Розстальний бере мікрофон в руки.: «Я з Народного Руху України...». Натовп враз замовкає. Можна сказати, що з цього й почався мітинг. Віталій передає мікрофон мені. Про що я говорив — не пам'ятаю. А площа перед обкомом партії вже заповнена розбурханим людом. Мегафон не міг забезпечити належне звукопідсилення. Почали скандувати: «Даєш гучномовці!». Ця колотнеча тривала з годину, поки на цоколі тодішнього Будинку політосвіти не з'явилися гучномовці. Біля мікрофону зібралися партапаратчики і рухівці. Встановили якусь черговість виступів. А натовп напивав... Неслись лайка, погрози. Слухали тільки виступаючих від Руху. Зваживши на ситуацію, я зібрав дужих хлопців, які взяли під руки! стали живою стіною між натовпом і імпровізованою трибуною. Я вперше побачив, що таке стихійний народний бунт – страшна то сила!

І все ж, найбільш небезпечна ситуація склалася навколо другого мітингу. Справа в тому, що на першому, стихійному, який відбувся перед обкомом партії, було оголошено, що другий мітинг, на якому місцеве начальство відповість що зроблено на вимоги мітингуючих, відбудеться тут же, 10 січня. Але влада, узгодивши з «неформалами», перенесла його на стадіон ім. Ю. Гагаріна. І це було правильно – на невеличкій «обкомівській» площі могла виникнути штовханина з трагічними наслідками. Засоби масової інформації неодноразово повідомляли про перенесення місця проведення мітингу, але люди не вірили, мовляв, нас дезінформують.

Так сталося, що «штаб» зорганізувався у моїй квартирі. Особисте життя довелось відкласти, бо люди йшли і йшли, тріщав телефон... Тут радились, приймали рішення. Отже, вирішили: людей треба спрямувати від обкому на стадіон. На стадіоні організаційними питаннями займалися В. Сарана, В. Розстальний, І. Панченко, В. Литвин, О. Котенко. На площі – С. Жигінас, А. Майба і автор цих рядків. І от, 10 січня, наприкінці дня на «обкомівську» площу почали сходитися жителі міста. Скільки? Та не менше 2-3 тисяч. С. Жигінасу вдалось проникнути у приміщення обкому партії. Звідси він вийшов приголомшений: «Там повно озброєних людей. Не, дай Бог, мітингуючі почнуть напирати, бити вікна. Може проллється кров».

Я вже згадував, що авторитет Руху тоді був надзвичайно високий. Досить було сказати «Рух», і вас слухалися, бо вірили. Сергій Жигінас добився встановлення звукопідсилювача, з допомогою якого він стримував людей, закликав шикуватись у колону. Міліція не втручалась. Я взяв у руки мегафон. Зрештою, вдалось згуртувати людей у величезну колону, і ми з А. Майбою повели її вулицями міста на стадіон. Ну, а потім знову до обкому партії, допомагати Сергію, аби нічого не сталося... Того вечора він зірвав голос, вгамовуючи розбурханих людей, серед яких чимало було напідпитку. Не можу збагнути чому перед мітингом треба було хильнути, може, для сміливості, розкутості. Он скільки років примушували мовчати...

Про здобутки «ковбасної» революції на Чернігівщині достатньо писалося в пресі. Від себе скажу, що вони скромні. Щоправда, перелякана партократія виділила приміщення для Руху, про що потім дуже жалкувала.

Мітингами так і не вдалось відправити у відставку у повному складі оте бюро обкому партії. Ну, поміняли кілька фігур, і все завершило на коло своє. Але, як то кажуть, пару суспільної напруги випустили.

На хвилі «ковбасної» революції авторитет Руху дуже піднявся. Це було і добре, і погано, бо в організацію хлинуло доволі всякого люду, далекого від розуміння політики. Статут НРУ не передбачав якісь обмеження щодо прийому до організації – досить було повідомити своє прізвище, адресу і ти – рухівець. Доходило до того, що в організацію записувались з метою поліпшити житлові умови, уявляли, що тепер Рух, а не КПУ буде займатися розподілом квартир. Чи були провокатори? Мені здається, що так. Було б дивно, якби спецслужби та компартійні органи не засилали «своїх» людей, як це робилось в інших областях. Ну, а методи відомі: балачки, чутки, плітки і т. п. Одним словом, все, що сіє недовіру, заважає згоді. Та як би там не було, але Народний Рух України діяв, консолідував всі демократичні сили. На жаль, це тривало недовго. Справа в тому, що в рухівську організацію влився численний загін товариства «Просвіта», Якщо просвітяни до січневих подій трималися подалі від «політиків», то тепер стали більш сміливими. Культурологічне мислення просвітян зімкнулось з радикальним угеесівців. І чернігівський Рух від ліберально-демократичної політики перейшов до націонал-демократичної. З'явилися елементи більшовизму, тобто нетерпимість до інакодумання. Минуло небагато часу, і ліберал-демократи були «вичавлені» з Руху. Таким чином, Рух перетворився в партію однодумців і перестав під своїм дахом об'єднувати демократів різних відтінків. Це безперечно звузило його соціальну базу і значно зменшило вплив на суспільство. Націонал-демократична ідея не має широкої популярності на Чернігівщині. Більше прижилася ліберально-демократична з її захистом прав людини. Проте сьогодні домінує, скоріше, повна бездіяльність і зашорений консерватизм. Це можна пояснити як геополітичним місцезнаходженням області, так і демографічною ситуацією. Адже близько 70 відсотків жителів області – це старі люди, що живуть у сільській місцевості. Ось чому Чернігівщина є і ще тривалий час буде оплотом консерватизму. Нав'язати демократичний лад, встановити його силою аж ніяк не

можна, народ мусить до нього дозріти. Демократія – річ складна, вимагає думання. Спробуй розібратися між отими кандидатами на виборах... Чи не краще мати пастуха – він все зробить і для себе, і для покірного стада. Ось тому я й назвав цей цикл публікацій «Спроби демократії».

Москаленко В. Спроби демократії // Громада. – 1993. – № 5, 6, 7; 1994. – № 1, 2, 5, 6, 7.

В. ЄМЕЛЬЯНОВ
завідуючий історичним відділом
Ніжинського краєзнавчого музею,
В. КУЛИК
науковий співробітник історичного відділу
Ніжинського краєзнавчого музею

До історії РУХУ на Ніжинщині

На зламі

Початок весни 1989 року. Іде четвертий рік горбачовської перебудови. Велика країна захлинається в економічних і політичних проблемах, і для багатьох стає зрозуміло, що СРСР з цієї ситуації уже так просто не вийде. Усвідомлювала цю проблему й демократично налаштована українська інтелігенція, яка розпочала пошук виходу із небезпечної ситуації. Саме в її середовищі виникає ідея створення «Народного Руху на Україні за перебудову», програма дій котрого була надрукована 28 березня 1989 року в газеті «Літературна Україна». Ця нова неформальна організація визначала свій курс на політичне, економічне і культурне відродження України. Кінцева мета – розвиток української нації.

Чернігівська обласна організація НРУ була створена 9 липня 1989 року, а в Ніжині – в серпні 1989 року. Згодом у лютому 1990 року в пединституті була створена ще одна організація, а 21 березня того ж року на загальних зборах вони об'єдналися в одну загальноміську

організацію. Для цього тут уже дозріло підґрунтя. Чого, наприклад, коштувало підняти в місті національний прапор України. Сім років по тому, Володимир Мереуца згадував про цю акцію: «... Я і мої друзі в знак протесту проти компартії вирішили підняти над містом наш національний прапор. Знайшли тканину відповідних кольорів і освятили його у великодню ніч 1989 року біля Василівської церкви. Рано вранці підійшли до банної труби. Нас було чоловік 10, але згідно жеребка, випало лізти на верх Костянецькому і Кузьменку, що вони і зробили. А ми стояли біля основи труби, готові дати відсіч міліції, якщо раптом хто з'явиться. Але все обійшлося мирно».

Через декілька годин в місті почався переполох. Забігали кадебісти і міліціонери. З міськкому полетіли спішні депеші в Чернігів і Київ, а звідти надійшов терміновий наказ: «прапор зняти, знайти винних». Останніх, до речі, шукали декілька місяців, але все виявилось марним.

Трохи пізніше, на жаль, зараз вже покійний Володимир Мереуца став активним рухівцем. Розповсюджував газету «Громада», листівки, приймав участь в різних акціях демократичних сил Ніжина. Він до кінця залишився вірним патріотом України. Таким ми його і запам'ятали. З першого дня існування міської організації її члени стали об'єктом нападок з боку міськкому партії. Саме з його кабінетів розповсюджувались про них безглузді чутки, наклепи, а часто народжувались плани прямих провокацій проти перших рухівців.

На початку грудня 1989 р. по вул. Орджонікідзе, будинок № 44 загорівся сарай. Прибувши, пожежники відразу ліквідували причину загоряння, але наштоткнулись на макети пістолетів, автомата і тому подібне. З першого погляду усім було ясно, що це дитячі іграшки. І, напевно б, на цьому все і скінчилось, але в цій історії був і інший бік медалі. В цьому будинку проживав активний рухівець Альберт Іващенко, котрий давно вже викликав роздратування своїми діями у місцевої партійної номенклатури. Міліція обшуковує весь будинок і знаходить малокаліберну гвинтівку із саморобним глушителем. А. Іващенко був терміново викликаний із заводу додому і затриманий. Марно він намагався пояснити міліціонерам, що знайдена «зброя» – це всього лише іграшки, а гвинтівка належала його племіннику. Одним словом, протримали його в міськвідділі міліції добу, а потім з'явився

племінник – господар гвинтівки, й А. Іващенко відпустили додому. Але саме з цього моменту почалося найцікавіше. У місцевій газеті «Під прапором Леніна» надрукували замітку, в якій сповіщалося про знайдену зброю і, що особливо підкреслювалось, саме в «будинку рухівця». І відразу по місту почали розповсюджуватись чутки, одна безглуздіша за іншу. На захист Альберта Іващенко виступає кореспондент газети «Молодь України» Анатолій Бель зі своєю статтею «Горобця на вола, а муху на слона». Цього ж дня (в грудні 1989 року) в обласній газеті «Деснянська правда» друкується стаття «У відблисках пожежі» за підписом майора міліції А. Колесникова. Останній, зваливши всі факти в купу, став підводити А. Іващенко конкретно під статтю: «Але чи вже так бездоганна поведінка Альберта Іващенко? Людина грамотна, він добре знає, що таке «погано», а що «добре», що дозволяється, а що забороняється законом. Побачивши в своїй шафі та на дивані зброю, бойові патрони, інші небезпечні «іграшки» він не поспішив у міліцію ні із заявою, ні із тим, щоб здати їх».

Те, що ця «справа» шита білими нитками, було зрозуміло всім ніжинцям, не позбавленим здорового глузду, але всі також прекрасно розуміли, що над А. Іващенко нависла реальна загроза опинитися за ґратами. Адже багатьом таким чином хотілось скомпрометувати РУХ.

Сам «герой цієї всієї шумихи» і по сьогоднішній день впевнений, що лише «ковбасна революція», яка незабаром розпочалася в Чернігові, врятувала тоді його від великих неприємностей. І тільки в 1990 році відомий своїми демократичними поглядами старший слідчий міськвідділу І. Петрик своєю статтею в газеті «Комсомольський гарт» поставив крапку у всій цій історії: «...Почалось слідство. Звичайна робота для правоохоронних органів, та її обтяжувала та обставина, що події намагались надати політичного забарвлення. Нею особливо зацікавився колишній перший секретар обкому партії... З самого початку було ясно, що ніякого відношення до Руху все це не має... Після того, як слідчий М. П. Ляшенко, який вів справу Іващенко, відмовився від інтерв'ю до завершення попереднього слідства, його усунули від розслідування, а справу передали в управління внутрішніх

справ облвиконкому. Була створена для цього і оперативно-слідча група. Через деякий час без будь-яких пояснень справу повернули у слідче відділення внутрішніх справ Ніжинського міськвиконкому і передали мені... Вину Іващенко не встановлено і кримінальну справу проти нього припинено... Крапку в цій детективній історії поставив суд. Він присудив Р. І. Бідному, якому належали гвинтівка і патрони, півтора року виправних робіт на будовах народного господарства...».

Згодом у місцевих партійних босів з'явився новий головний біль, але на відкрите протистояння вони на цей раз не наважились, а стали діяти у своєму старому стилі – дріб'язково і підло. Мовляв, ідуть католики захоплювати православні храми. Але ця думка зразу зійшла на ніщо, як тільки ніжинці почали спілкуватись з учасниками цього походу.

І знову щоденник Петра Грицяя: «Двадцять другого у неділю до Ніжина прибула делегація походу «Дзвін-90». Ми були на молебні у Миколаєвському соборі; котрий провели два священника УАПЦ. Після цього присутні поклали квіти до пам'ятника Гоголю. Назавжди запам'ятається зустріч з молодою подружньою парою зі Львова. Якись світлі та доброзичливі постаті. Вони охоче йшли на контакт із ніжинцями, розповідали про мету свого приїзду, про необхідність єднання всіх українців, про нову прогресивну газету «За вільну Україну». Розпитували і слухали уважно, із зацікавленням».

Екологічний мітинг під лозунгом «Хай живе КПРС на Чорнобильській АЕС», пройшов у Ніжині 26 квітня 1990 року, в чергову річницю цієї страшної для всієї України трагедії. Організаторами його стали міські організації – РУХ, ТУМ, та асоціація «Зелений світ». На ньому змушений був бути присутнім тодішній голова міськвиконкому Романенко і головний санітарний лікар Рядовой. На них відразу ж посипався шквал запитань з приводу рівня радіації, опромінення, обслуговування в аптеках, лікарні, поліклініці і тому подібне. Ці чиновники на всі претензії ніжинців не могли дати переконливої відповіді. Ця акція закінчилась демонстрацією під національним прапором. Її учасник записав у своєму щоденнику: «... мене заворожили прапори та нечисленні сміливці, котрі враз здається відчули свою правоту і водночас відповідальність за український народ. Далі мовчати вже злочинно. Ще не бачив я в місті стільки міліції, не рахуючи

безлічі коротко стрижених спортивного вигляду, як цього дня».

В газеті «Під прапором Леніна» від 22 червня 1990 року з'явилося повідомлення про те, що через Ніжин і деякі села району пройде всеукраїнський культурологічний похід «Дзвін-90». Мета його – знайомство з історією рідного краю і пробудження національної самосвідомості населення українських міст і сіл.

Напередодні чергової річниці Жовтневої революції демократичні сили Ніжина вирішили провести мітинг-реквієм жертвам більшовицького терору. Усе це повинно було відбутися 4 листопада 1990 року. Згідно закону була подана заявка на цей захід, і Ніжинський міськом партії наважився на дуже брудну провокацію. Вони найняли чотирьох провокаторів із місцевого АТП, котрі спровокували інцидент: вивалили із рук наших людей національні прапори, били їх. Натравили віруючих Миколаївського Собору на представників демократичних сил. Це була остання провокація міськкому партії, попереду був 1991 рік і проголошення незалежності України.

Крути, 28 січня 1990 року

Тоді, у цьому селі відбулися події, що поклали кінець всяким ілюзіям, навіть в особливо довірливих, щодо порядності та чесності методів політичної боротьби районного компартійного начальства в ті дуже непрості часи.

Сьогодні там, на місці знаменитого бою київських студентів із більшовицькими бандами в 1918 році, стоїть величний пам'ятник і відкритий музей в честь полеглих національних героїв України.

У 1990 році на цьому святому для кожного українця місці районним компартійним апаратом була проведена брудна політична провокація, що мала безпосереднє відношення до наступних виборів у Верховну Раду України.

Тоді, в чергову річницю трагічних подій 1918 року, у с. Крути прибули групи студентів із Києва і Львова з метою встановлення хреста в пам'ять загиблих захисників незалежності України. Місцеві комуністи вирішили зірвати панахиду будь-якими методами. Анатолій Нещерет, колишній активний учасник цих подій, згадує: «Було вирішено нести

хрест на плечах через все село до самої станції. Місцеве населення, задалегідь оброблене райкомівцями, з нетерпінням чекало «бендерівців» із палками в руках. Колгоспники були нападитку, бо спиртне, заради такої події, дозволялось продавати у місцевому магазині з самого ранку. Вони збирались показати «націоналістам» – «де раки зимують». Усю цю влаштовану там вакханалію відкрито знімали кінокамерами співробітники КДБ, фіксуючи кожного учасника акції з нашого боку. Ми тоді були морально готові до будь-якого розвитку подій і вирішили не піддаватись на провокації.

Довкола священиків і тих, хто ніс хреста, утворили живе кільце і не допускали в нього п'яних провокаторів. Не відповідаючи на їхню лайку та погрози, ми все-таки встановили пам'ятний хрест. Міліція, яка мовчки спостерігала за цими подіями, зайняла нейтральну позицію. Наш перший хрест простояв чотирнадцять років».

На цьому весь цей червоний шабаш не скінчився – продовження тривало 3 лютого 1990 року. В місцевій газеті з'явилася стаття відомого ненависника незалежної України Кузьменка під назвою «Панахида по петлюрівцям», в котрій цей малограмотний журналіст, заховавшись під псевдонімом, облив брудом полеглих героїв України, а заодно – членів місцевої організації РУХу, створеної 14 січня 1990 року уродженцем міста Ніжина Олександром Гомоляком, 1960 року народження. В 1977 р. після закінчення Ніжинської середньої школи № 14 він поступає в Уманський сільськогосподарський інститут, який і закінчив у 1982 р. Через рік він уже завідує лабораторією технології посівів овочевих культур селекційно-дослідної станції «Маяк» в селі Крутах. Під впливом горбачовської перебудови Олександр Гомоляко створює у 1986 р. «Клуб любителів художнього читання», котрий постійно відвідувало від 8 до 15 чоловік.

Разом збирали гроші на підписку 50 газет і журналів. Бурхливо обговорювали статті, а в той буремний час було про що говорити. Прямо на очах розвалювався Радянський Союз, наступала епоха великих змін. До кінця 80-х років уже минулого 20-го століття члени «Клубу любителів художнього читання» повністю стояли на антикомуністичних позиціях і навіть намагались відправити телеграму співчуття сім'ї А. Сахарова в зв'язку з кончиною великого демократа.

На місцевому поштамті її не прийняли. Так що шлях Олександра Гомоляка був не випадковим, а закономірним. Звичайно, обіймаючи вищезгадану посаду і обравши шлях боротьби за демократію і незалежність України, він стає разом зі своїм однодумцем В. Гуцалом предметом «особливої уваги» з боку районного партійного керівництва, а після події 28 січня 1990 року, відкритої ненависті. Керівництво райкому партії вирішило в першу чергу розправитись з ними. В селі Крути був скликаний сільський сход, що відразу ж перетворився на брудний політичний балаган, задалегідь підготовлений у райкомівських кабінетах. «Оратори» дружно таврували націоналістів, вимагали знести хрест, а потім дружно накинулись на О. Гомоляку і В. Гуцала, вимагаючи їхнього виселення із села. Тоді в сільському клубі запахло гаром 1937 року. В. Гуцало не витримав цієї психологічної атаки і почав каятись в неіснуючих гріхах: «Визнаю, що пішов на мітинг виключно від зацікавленості. З багатьма виступами на мітингу я не згоден, а саме з тими, що паплюжили нашу державу». Після цього відбулося голосування за виселення із села тільки одного О. Гомоляки і значення того самого хреста.

Серед цього одурманеного натовпу знайшлася тільки одна людина – сільський завідувач клубу, яка намагалась довести всім, що такі події мали місце у 1918 р., і саме там, де стоїть хрест, загинули люди. Але це був галас волаючого в пустелі.

Після цього зборища, на якому, до речі, О. Гомоляко не був присутнім, його і його сім'ю почали відверто цькувати у селі, намагаючись таким чином примусити покинути Крути.

Останній вирішив захищатись від цього свавілля, але тільки не шляхом відречення від своїх поглядів, а через суд. У цій справі йому допоміг Центральний провід РУХу, а потім була річна судова тяганина, котру О. Гомоляко виграв у тяжкому протистоянні з компартійними органами Ніжинського району. Але йому все-ж таки на деякий час довелось виїхати із Крут, коли, знову ж таки по вказівці райкому партії, лабораторія була закрита. Відтак, він залишився без роботи. З травня 1990 р. по жовтень 1991 р. О. Гомоляко працював по спеціальності в одному із Московських науково-дослідних інститутів, а потім повернувся в рідні місця, де розпочав

підприємницьку діяльність, не забуваючи політику. Зараз О. Гомоляко – депутат районної Ради і керівник районної організації УНП. І останнє – в самий розпал вищеописаних подій головний редактор газети «Під прапором Леніна» Пригоровський вирішив пограти в демократію, опублікувавши статтю А. Іващенко під назвою «Вимушений написати», в котрій автор задав усім місцевим комуністам тільки одне питання: «Що будете писати, коли наш святий синьо-жовтий прапор і Тризуб будуть реабілітовані? Не знаєте? А цей час не за горами. Це справа кількох місяців».

І це пророцтво дійсно скоро збулося.

С. СОЛОМАХА

секретар Чернігівського громадського організаційного комітету по підготовці та проведенню заходів щодо відзначення 20-ї річниці утворення громадсько-політичної організації Народного Руху України за перебудову, помічник-консультант народного депутата України

«Ковбасна» революція чи бунт?

П'ятнадцять років минуло з того часу, коли різдвяної ночі з 6 на 7 січня 1990 року в Чернігові відбулася подія, що, як тоді здавалося, сколихнула Радянський Союз. Усе почалося з автотранспортної пригоди на розі вулиць Рокоссовського і Доценка десь після 19-ї години вечора. Тоді облвиконкомівська «Волга» зіткнулася з приватними «Жигулями». І пішло-поїхало... З багажника «Волги» вигулькнула ковбаса, окорок та інші делікатеси радянських часів, які на той час для більшості простих радянських людей були справжнім дивом. Більшість товарів повсякденного попиту купували тоді за талонами або їх «викидали» у черги по великих святах. Тільки компартрадянська номенклатура тоді мала більш-менш безпосередній доступ до цих дефіцитів. Тож обурені чернігівці спочатку влаштували несанкціонований мітинг, використавши цю «Волгу» як трибуну. Потім потягнули чи поштовхали її до будинку першого секретаря обкому Компартії. Спроба ЗМОПу зупинити обурений люд у районі П'яти

кутів, біля Деснянського райкому партії тільки розпалила протестуючих. Стихійний марш протесту вщух далеко за північ лише на Красній площі, куди протестуючі притягли понівечену «Волгу».

Далі були багатотисячні мітинги трудящих міста, зібрання трудових колективів, резолюції партійних організацій підприємств з вимогою відставки бюро обкому і міськкому Компартії та перших осіб обласної влади.

Про різдвяні чернігівські події заговорила вся країна, учасників мітингів показало центральне (московське) телебачення.

І, як наслідок, у відставку пішли перші особи області і міста, а з Москви прибув на місце Л. Палажченка (першого секретаря обкому) інший компартійний чиновник – В. Лісовенко.

Ці події, мабуть, з легкої руки автора гасла «Хто з'їв моє м'ясо?» отримали назву «ковбасна революція».

Хоча революція, як стверджує наука, – це докорінний переворот у житті суспільства, що призводить до ліквідації відсталого суспільного ладу й утвердження нового, прогресивного.

Тож до подій 15-річної давності, мабуть, більш підходить інший термін – бунт; Бунт – це стихійне повстання, заколот, заворушення, яке не призводить до докорінних змін у суспільстві.

Те, що чернігівський «ковбасний» бунт безпосередньо не призвів до революційних змін в українському суспільстві, не може зменшити його значення в українській національно-визвольній боротьбі. Цей відкритий стихійний протест, висловлений 15 років тому тоталітарній комуністичній системі, дав потужний поштовх процесу створення громадянського суспільства.

Вже на початку лютого того ж року в обласній філармонії відбулася перша легальна конференція обласної організації Народного Руху України за перебудову, а невдовзі запрацював штаб демократичних сил Чернігівщини по вул. Щорса, 4, в якому нині діє обласна організація Української народної партії. Після березневих виборів 1990 року активно запрацювала в Чернігівській міськраді демократична депутатська група «Чернігів», яку очолив Ю. Філіппов.

Тож, без сумніву, «ковбасні» події на початку 1990 року в м. Чернігові можна вважати останнім попередженням тоталітарній

системі про те, що далі жити «по-радянськи» не можна. Український народ вимагав революційних змін, як каже новий Президент України В. Ющенко, не на словах, як того хотіла і хоче сьогодні компартноменклатура, а на ділі.

Соломаха С. «Ковбасна» революція чи бунт? // Сіверщина. – 2005. – 7 січня.

В. ЄМЕЛЬЯНОВ
завідуючий історичним відділом
Ніжинського краєзнавчого музею

Білі халати жадають розплати

Невмолимо лине час... В цьому впевнюєшся, вивчаючи документи і газети 90-х років 20-го століття. Нібито все це було недавно: перебудова, початок боротьби за незалежність, – а вже минуло 10 років і яких!

Одним словом, настав час згадати й осмислити ті буремні часи.

Перебудова, проголошена М. Горбачовим, підірвала зсередини підгнилий партійно-бюрократичний устрій країни «розвинутого соціалізму». Під акомпанемент гострих сутичок у Верховній Раді України, під стукіт шахтарських касок Донбасу наставав невмолимий кінець страшної, жорстокої системи.

Справжні патріоти України знову підняли знамена національно-визвольної боротьби. Відгомін цих історичних процесів став докочуватись і до Ніжинщини, цього «дикого заповідника комунізму». В нашому місті в умовах більшовицького свавілля розпочали свою діяльність організації «Просвіти» і «Руху».

У 1978 році лікар В. Б. Максимонько починає свою практику в м. Ніжині. Йому все вдавалося на цій ниві, і він міг цілком заслужено розраховувати на швидку кар'єру, але життя розпорядилось по-своєму. Чи міг молодий лікар і патріот України залишитися осторонь, коли вирішувалася доля його Батьківщини? Звісно, ні! Добре розуміючи, на чьому боці правда, В. Максимонько робить свій вибір і стає на

тяжкий шлях боротьби за свободу, демократію, за Україну. З нього він не зійшов і по сьогоднішній день.

У липні 1990 року в «Медичній газеті» була опублікована стаття «Права безправної медицини», в якій ставився ряд гострих питань. Хоча комуністична партія була «керівною і рушійною силою суспільства» – відповідальність за розвал медичного господарства на себе вона не взяла, народу України залишила байку про «безкоштовну медицину». Зате себе партійні боси забезпечували спеціальними клініками, дорогими іноземними ліками.

В липні 1990 року, на черговому підведенні підсумків роботи міських медичних працівників Максимонько виступає із пропозицією підтримати заклик в «Медичній газеті» і провести мітинг медпрацівників. Завершив свій виступ словами: «Компартію – до суду. Рижкова – у відставку, Горбачова – до відповідальності».

Вперше в Ніжині відкрито пролунали антикомуністичні лозунги в конкретному виробничому колективі. І це мало ефект вибуху бомби. Ще секунду тихий медичний зал – тепер зашумів. хто в підтримку В. Максимонька, а хто з погрозами і лайкою. Деякий час головний лікар міської лікарні В. Левковський та його заступник П. Москотін не могли вимовити й слова...

Ідею організувати страйковий комітет відразу ж підтримали колективи шкірвендиспансера, швидкої допомоги, тубдиспансера та інших медичних закладів міста.

31 липня 1990 року в приміщенні стоматполіклініки відбулось засідання представників, делегованих медичними закладами міста. Була створена нова організація – страйковий комітет медичних працівників, а головою обрали В. Максимонька. Головуючим на засіданні був депутат міськради А. Загуменний.

Вже на першому засіданні страйковий комітет на чолі з В. Максимоньком проголосував за 21 пункт вимог, де поряд із реорганізацією медицини, покращенням медичної допомоги населенню, поліпшенням рівня життя медпрацівників, були й такі, як: підтримка державного суверенітету України; деполітизація армії, МВС, КДБ, суду і прокуратури; відновлення національної символіки на території України; Закон «Про мови» – в життя; об'єднання міськ- і райвиконкомів...

На той час у місті зростало невдоволення товарним дефіцитом, діяльністю місцевих керівників, а також зростав потік тих, хто залишав компартію.

У своєму спеціальному зверненні ЦК Компартії України закликав своїх вірних васалів на місцях «давати рішучу відсіч... націонал-патріотам». Миськвиконком відмовляє страйкому провести мітинг в парку ім. Т. Г. Шевченка і «заганяє» медпрацівників – під дах Будинку культури. На останнє засідання страйкому з'являється другий секретар Є. Ковалевський. Саме той Є. Ковалевський, який сказав, що «нацькує» на медпрацівників робітничий клас (після чого А. Загуменний та інші медпрацівники – члени КППС – поклали на стіл свої партійні квитки). В присутності головного лікаря В. Левковського, (якого відкликали з відпустки), його заступника П. Москотіна була зроблена спроба зірвати організований протест медпрацівників – не проводити мітинг. Отримавши гідну відсіч, «гості» йдуть ні з чим, а в підсумковому документі страйкому з'являється те, чого так боялися партапаратники: ліквідувати парткоми на підприємствах!

Напередодні мітингу В. Левковський збирає так званий «актив». Цей «сіренький комуністичний кардинал» ніжинської медицини, на догоду своїм партійним господарям, все робить, щоб, якщо не зірвати мітинг – то хоча б спрямувати його без політичних вимог.

Та В. Максимонько із товаришами вирішили йти до кінця, хоча наперед знали про можливість провокації. Про це якимось мимохідь згадала й заступник голови миськвиконкому С. Смирнова. Страйком готувався до гіршого...

В день мітингу – 18 серпня 1990 року, в переповненому Будинку культури, в «бойовому настрої» розгашувались ветерани, цей постійний резерв Є. Ковалевського, В. Левковського та їм подібних. Саме вони, «старі бійці партії», допомогли В. Левковському домогтися виносу з залу національних прапорів, грубо зірвали виступ представника республіканського страйкового комітету з Києва. Були виступи В. Левковського, Г. Асеева... Здавалося, цьому не буде кінця. На завершення виступ Є. Ковалевського...

У цій критичній ситуації слово бере В. Максимонько. Під час його виступу, стало зрозуміло, що основна маса присутніх підтримує справедливі вимоги страйкового комітету. А поодинокі ветерани, що хотіли вирвати мікрофон з рук В. Максимонька, були зупинені

дружинниками, які чергували на мітингу. Зірвати мітинг не вдалося. Обійшлося і без міліції. Після цього виступу мітинг проходив по сценарієм, підготовленим страйковим комітетом. В результаті була прийнята резолюція, якої так боялися партапаратники і яка, в свою чергу, була відіслана до Верховних Рад СРСР та України.

Здавалося, що в цій історії була поставлена крапка, але... Партноменклатура, що потерпіла поразку у відкритому зіткненні із страйкомом вирішила добитися реваншу, узявши на озброєння повний арсенал, починаючи від партійного словоблудства до відвертої брехні. В своїй статті «Післямова до мітингу та його справжніх цілей», опублікованій в газеті «Під прапором Леніна», Є. Ковалевський не посоромився сфальсифікувати суть мітингу і опустився до брехні на адресу його керівників: «...для них головне – не поліпшити наше життя, а ще більше зіпсувати настроїв людям...». А в кінці багатозначно підкреслив, що, мовляв, медики самі розберуться «чи потрібен їм такий страйком».

Після такої «поради» «взялись до справи» головний лікар В. Левковський та секретар парторганізації К. Косолапова. Була спроба організувати щось альтернативне страйковому комітету.

Із листа В.Максимонька депутату і головному лікарю ЦМЛ В. Левковському:

«Вважаю своїм обов'язком звернутись до Вас з проханням зупинити ту безпринципну акцію з боку адміністрації, партійної організації ЦМЛ по відношенню до страйкового комітету...».

«...Щоб не восторжествувало чергове зло – закликаю Вас звернутись до Совісті. Звертаюсь до Вас, як до депутата і як до головного лікаря, з проханням не зашкодити медпрацівникам в здійсненні їх законних сподівань...».

«...впевнений, що скоро настане час переконатися, хто насправді відстоює інтереси медпрацівників, а хто, заради особистої кар'єри, пенсії, заганяє людей в ще більші злидні».

«...Невже можна допустити, щоб деякі партійні функціонери, деякі адміністратори (члени КППС) ставили свої особисті інтереси вище інтересів народу?»

«Враховуючи те, що в кількох номерах місцевої газети «Під прапором Леніна» поступила необ'єктивна інформація для читача, місцями навіть брехня, прозвучали нападки в мою адресу і на адресу всієї медицини, прошу Вашої допомоги як депутата, надати мені

можливість виступити на сторінках цієї газети...».

І, не дивлячись на те, що 804 медичні працівники поставили свої підписи під зверненням із вимогою надрукувати цього листа і надати можливість В. Максимоньку виступити на шпальтах газети, не дивлячись, на підтримку ідеї трьома колективами медичних працівників – ні звернення сотень медичних працівників, ні відповідь В. Максимонька на шпальтах газети не були надруковані.

Із відповіді головного лікаря В. Левковського:

«Вынос знамен неформальных объединений из зала дома культуры 18.09.90 года во время митинга – это проявление воли медицинских работников...».

«... по поводу предстоящих Ваших публикаций необходимо обращаться в редакцию газеты...»

Із відповіді редакції газети «Під прапором Леніна»: «... повідомляємо, що з проблем медицини газета виступає більш-менш достатньо. Безкінечно зупинялись тільки на них ми не маємо змоги. Що ж до нападок на Вашу адресу, то радимо Вам безпосередньо зустрітись з їх авторами і з'ясувати свої незгоди».

Воістину лицемір'ю немає меж!..

Смельянов В. Білі халати жадають розплати // Світанок над Сіверщиною. – 2000. – Квітень. – №1.

С. СОЛОМАХА

секретар Чернігівського громадського організаційного комітету по підготовці та проведенню заходів щодо відзначення 20-ї річниці утворення громадсько-політичної організації Народного Руху України за перебудову, помічник-консультант народного депутата України

**Боротьба за синьо-жовтий прапор
над Чернігівською міськрадою
у 1990 – 1991 роках**

Часто-густо можна почути, що Україна здобула незалежність випадково. Чи то через процеси, що відбувалися в Москві, чи то

завдяки виключно боротьбі українських патріотів на західних теренах нашої держави. А на Сході і в Центрі за незалежність ніхто не боровся, ну хіба що кілька затятих рухівців. Чи відповідає це дійсності?

Безумовно, проголошення 12 червня 1990 р. Російською Федерацією Декларації про суверенітет підштовхнуло і Верховну Раду України, поки йшов у Москві останній, XXVIII з'їзд КПРС, 16 липня того ж року прийняти Декларацію про суверенітет України, а Київраду – ухвалити історичне рішення про підняття перед будинком Київради національного українського синьо-жовтого прапора. При активній підтримці десятків тисяч киян влада не наважилась перешкодити втіленню цього рішення в життя. Тому синьо-жовтий прапор замайорів на київському Хрещатику вже в липні 1990 р. задовго до Дня незалежності України.

Ця подія надихнула 7 грудня цього ж року і депутатів Чернігівської міської ради, в першу чергу, членів Народного Руху України за перебудову А. Т. Бабкіна, В. Л. Дворянкова, С. В. Соломаху, І. З. Чеха, ініціювати на IV сесії розгляд питання про підняття над Чернігівською міськрадою народних депутатів національного українського синьо-жовтого прапора поряд з державним червоно-синім УРСР¹.

Але якщо за поіменне голосування з цього питання висловились більшість з 46 членів демократичної депутатської групи «Чернігів», яка була в опозиції до влади, то за те, щоб підняти синьо-жовтий над міськрадою поіменно проголосувало лише 22 депутати. «Проти» висловились 70 депутатів, «утрималося» – 19².

До речі, за регламентом, у Чернігівській міській раді I-го демократичного скликання (1990 – 1994 рр.) поіменне голосування відбувалося, якщо за це проголосувало більше як 1/5 частина депутатів від загального складу ради, тобто 30 депутатів. Така ж норма діяла в той час і у Верховній Раді України. У зв'язку з цим тільки у 1990 р. за ініціативою членів демократичної депутатської групи «Чернігів» на II-й сесії поіменно голосували по двох питаннях, на III-й сесії – 4, на IV сесії – 3.

Половина депутатів, що проголосували «за», на той час були працівниками найбільшого підприємства області – виробничого об'єднання «Чернігівський радіоприладний завод», а саме: А. Т. Бабкін,

І. М. Биченок, В. Л. Дворянков, М. О. Зінченко, М. В. Кабенюк, В. А. Кидяєв, С. В. Соломаха, О. М. Шмотін, С. Г. Щербаков, І. З. Чех, Т. П. Яременко. Це засвідчило, що більшість делегованих радіоприладниками депутатів підтримують ідею суверенітету України.

«За» проголосували також представники трудових колективів підприємств, установ та медичних закладів міста: В. І. Бабич, А. А. Баранов, С. І. Богдан, М. О. Дудко, В. М. Молочко, Р. С. Петрук, А. А. Карнабед, Т. С. Курбацька, О. Я. Сокольська, М. П. Слюсаренко, Г. В. Раков.

Серед тих, хто в кінці 1990 р. ще сумнівався, що колись настане 24 серпня 1991 р. і проголосував «проти», переважна більшість керівників різного рівня, відомих на Чернігівщині людей, наприклад, В. П. Борисенко, В. Г. Виноградов, М. П. Дейкун, В. Ф. Демшевський, О. Г. Ісаханов, В. А. Косих, В. П. Купріяненко, В. В. Мельничук, В. П. Павленко, В. П. Пахар, В. М. Тканко, Г. В. Якубова тощо.

Вдруге до розгляду цього питання у Чернігівській міськраді повернулися лише після проголошення незалежності України на VII-й сесії міськради 29 серпня 1991 р., в якій взяв участь і виступив голова крайової організації РУХу В. Сарана³. Дебати з цього питання в сесійній залі були гострими. Щоб якимось чином спонукати голосувати опонентів, член депутатської групи «Чернігів» С. Соломаха безпосередньо перед початком поіменного голосування виступив із заявою: «У мене є пропозиція. Я буду виступати тільки від себе як член РУХу. Я вважаю особисто, що «трясущимися» за свої крісла руками не треба нам (нерозбірливо), інші люди піднімуть і повісять цей прапор. Тому [щоб нікому не було соромно міняти свою позицію] я залишаю на цей час [сесійну залу], коли буде проходити поіменне голосування»⁴.

«За» встановлення синьо-жовтого прапора в залі і над входом в міськраду цього разу поіменно проголосували 83 з 117 присутніх на сесії депутатів із загального складу Ради у 149 депутатів, «проти» – 13, «утримались» – 10, не голосували – 11⁵.

До речі, якщо голова міськради В. В. Мельничук та депутати М. П. Дейкун, В. П. Купріяненко, В. П. Павленко, які були «проти» під

час першої спроби встановлення синьо-жовтого прапору, проголосували «за», а депутати О. Г. Ісаханов, В. П. Пахар, В. М. Тканко, Г. В. Якубова – «утримались», то заступник міського голови В. А. Косих разом з депутатом В. Ф. Демшевським і цього разу проголосували «проти».

Після оголошення результатів голосування рухівцями було негайно урочисто внесено і встановлено у сесійній залі національний синьо-жовтий прапор.

4 вересня 1991 року над Верховною Радою України, а о 19-й годині 20 хвилин того ж дня і над приміщенням Чернігівської міськради замайорів «рухівський» синьо-жовтий прапор, який передав міському голові відповідальний секретар крайової організації РУХу М. Д. Данилюк⁶.

Боротьба за національний український синьо-жовтий прапор у Чернігівській міськраді завершилася перемогою. Але не бракує тих, хто вважає, що не варто сьогодні про це згадувати. Переконаний, щоб змінити на краще сьогодні і майбутнє, треба добре знати і пам'ятати минуле.

---

¹ Фонд архівного відділу Чернігівської міської ради (далі – ФАВЧМР), ф. Р-1, оп. 1, спр. 1626, арк. 621 – 625.

² Там само, арк. 665 – 668.

³ ФАВЧМР, ф.Р-1, оп. 1, спр.1660, арк. 75 – 78.

⁴ Там само, арк. 101.

⁵ Там само, арк. 118 – 121.

⁶ Чернігівські відомості. – 1991 р. – 6-12 вересня.

V. ІЗ СПИСКУ АКТИВНИХ УЧАСНИКІВ БОРОТЬБИ З ТОТАЛІТАРНИМ РЕЖИМОМ ТА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ у 1989 – 1992 роках *

Адаменко Микола Петрович (20.12.1931 р. н.), мешкає у смт. Сосниці, політв'язень, колишній вчитель, поет, прихильник РУХу з 1989 р., засновник Товариства української мови ім. Т. Шевченка в смт. Сосниця.

Бабкін Анатолій Тихонович (16.03.1941 р. н.), проживав у м. Чернігові, працював інженером-конструктором на в/о «Чернігівський радіоприладний завод», член РУХу з 1989 р., делегат Установчого з'їду РУХу за перебудову. Співголова ради первинного осередку РУХу в/о «ЧРПЗ», член Крайової Ради РУХу з лютого 1990 р. Депутат Чернігівської обласної і міської рад 1990 – 1994 рр., член демократичної депутатської групи «Чернігів» та комісії міськради з розслідування «ГКЧП».

Бабич Валерій Іванович (04.11.1946 р. н.), мешкає в м. Чернігові, працював начальником загону в/о «Чернігівнафтогазгеологія», депутат Чернігівської міської ради з 1990 – 1994 рр., член демократичної депутатської групи «Чернігів», заступник голови комісії міськради з розслідування «ГКЧП».

Баранов Анатолій Анатолійович (13.01.1936 р. н.), мешкає в м. Чернігові, працював заступником начальника відділу в/о «Чернігівавтодеталь», член РУХу з 1990 р., депутат Чернігівської міської ради 1990 – 1994 рр., член демократичної депутатської групи «Чернігів».

Богдан Сергій Ілліч (12.06.1933 р. н.), мешкає в м. Чернігові, працював головним лікарем міського пологового будинку, член Товариства української мови ім. Т. Шевченка з 1989 р., депутат Чернігівської міської ради 1990 – 1994 рр.

Богуславська Майя Григорівна (15.11.1933 – 01.10.2005), проживала в м. Чернігові, працювала вихователем гуртожитку Чернігівського тролейбусного управління, поетеса, одна із засновниць Чернігівської організації РУХу 9 липня 1989 р. Мешкала в Ізраїлі з липня 1991 р. по березень 1995 р.

Бутко Сергій Володимирович (14.10.1959 р. н.), мешкає в м. Чернігові, працював інструктором Чернігівського райкому КПУ, член РУХу з 1990 р., делегат Установчого з'їзду РУХу за перебудову.

Ванжа Вадим Хомич (11.01.1941 р. н.), мешкає в м. Чернігові, працював слюсарем контрольно-вимірювальних приборів на в/о «Хімволокно», член товариства «Меморіал». Один із засновників Чернігівської організації РУХу 9 липня 1989 р., делегат Установчого з'їзду РУХу за перебудову, член Крайової Ради РУХу з лютого 1990 р. Мешкав в Ізраїлі з липня 1991 р. по березень 1995 р.

Васильєва Олена Михайлівна (19.01.1955 р. н.), мешкає в м. Чернігові, працювала вчителем російської мови середньої школи № 6. Одна із засновниць, член правління Чернігівського відділення товариства «Меморіал». Член Руху з 1989 р., делегат Установчого з'їзду РУХу за перебудову, член Крайової Ради РУХу з лютого 1990 р.

Галковська Надія Миколаївна (10.05.1951 р. н.), мешкає в м. Чернігові, працювала викладачем музики в музичній студії Палацу культури хіміків, член Товариства української мови ім. Т. Шевченка. Учасниця походу «Козацькими шляхами» 1991 р.

Гомоляко Олександр Іванович (16.07.1960 р. н.), мешкає в с. Крути Ніжинського району, працював завідувачем лабораторії технології посівів овочевих культур селекційно-дослідної станції «Маяк» в селі Крутах. Через переслідування з боку компартійних структур за спробу відновити пам'ять про події січня 1918 р. біля станції Крути змушений був виїхати за межі України, працював з травня 1990 р. по жовтень 1991 р. в одному із московських науководослідних інститутів. Один із засновників Ніжинського РУХу у січні 1990 року.

Грипич Володимир Григорович (02.09.1923 – 06.09.2005), проживав у м. Чернігові, народний артист УРСР і СРСР, працював художнім керівником Чернігівського обласного українського музично-

драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка, член Товариства української мови ім. Т. Шевченка і РУХу з 1990 р.

Данилюк Михайло Дмитрович (21.12.1927 р. н.), мешкає в м. Чернігові, пенсіонер, працював диспетчером-оператором котельні «Чернігівоблтеплокомуненерго», член Товариства української мови ім. Т. Шевченка і РУХу з 1989 р., відповідальний секретар Чернігівської крайової організації РУХу за перебудову з травня 1990 р. Член ДемПУ.

Дворянков Василь Леонідович (07.09.1943 р. н.), мешкає в м. Чернігові, працював інженером-конструктором на в/о «Чернігівський радіоприладний завод», член РУХу з 1989 р. Депутат Чернігівської міської ради 1990 – 1994 рр., член демократичної депутатської групи «Чернігів» та комісії міськради з розслідування «ГКЧП».

Дяченко Олександр Миколайович (1955 р. н.), проживав у с. Локнисте Менського району, працював вчителем історії Миколаївської середньої школи Менського району. Один із засновників обласного відділення товариства «Меморіал». Член РУХу з 1989 р., делегат Установчого з'їзду РУХу за перебудову, член Крайової Ради РУХу з лютого 1990 р. Один із засновників РУХу в Менському районі.

Дудко Микола Олексійович (27.11.1950 р. н.), мешкає в м. Чернігові, працював водієм автотранспортного підприємства 17427, член профкому. Депутат Чернігівської міської ради 1990 – 1994 рр., член демократичної депутатської групи «Чернігів», член комісії міськради з розслідування «ГКЧП».

Єрмак Володимир Олександрович (27.05.1960 р. н.), проживав у с. Олешня Ріпкинського району, працював вчителем Олешнянської середньої школи. Один із засновників Чернігівської організації РУХу 9 липня 1989 р. Член Товариства української мови ім. Т. Шевченка з 1989 р., дослідник і популяризатор творчості Софії Русової з 1990. Член ДемПУ.

Жигінас Сергій Вільямович (12.02.1958 р. н.), мешкає в м. Чернігові, працював програмістом кооперативу «Курсор» у 1989 – 1990 рр. Один із засновників Чернігівської організації РУХу 9 липня 1989 р., член РУХу з липня 1989 р. по жовтень 1990 р. Делегат Установчого з'їзду РУХу за перебудову, член оргкомітету з'їзду. Активний учасник «ковбасної революції».

Жогалко Олександр Миколайович (03.01.1955 р. н.), мешкає в м. Чернігові, працював інженером техніки безпеки В/О «Чернігівгаз», член РУХу з 1990 р., член Товариства української мови ім. Т. Шевченка з 1990 р. Учасник походу «Козацькими шляхами» 1991 р.

Зінченко Микола Олексійович (12.10.1938 р. н.), мешкає в м. Чернігові, працював інженером-технологом на в/о «Чернігівський радіоприладний завод». Депутат Чернігівської міської ради 1990–1998 рр., член демократичної депутатської групи «Чернігів». Член комісії міськради з розслідування «ГКЧП».

Івченко Олексій Іванович (10.03.1956 р. н.), мешкає в м. Чернігові, працював виконробом Чернігівських науково-реставраційних майстерень. Один із засновників Чернігівського обласного товариства української мови ім. Т. Шевченка у 1989 р.

Канівець Віктор Іванович (18.07.1937 р. н.), мешкає в м. Чернігові, доктор сільськогосподарських наук, працював завідуючим лабораторією Інституту сільськогосподарської мікробіології Української Академії Аграрних Наук. Один із засновників Чернігівської організації РУХу 9 липня 1989 р., член Крайової Ради з жовтня 1990 р. член Товариства української мови ім. Т. Шевченка з 1989 р.

Касперович Станіслав Георгійович (05.01.1938 – 25.07.2006), проживав у м. Чернігові, працював старшим викладачем вищого військового авіаційного училища. Учасник війни в Афганістані, нагороджений бойовими орденами «Красного Знамени», двома «Красной Звезды», Грамотою Президії Верховної Ради СРСР. Депутат Чернігівської міської ради з 1990 – 1994 рр., член демократичної депутатської групи «Чернігів», голова комісії міськради з розслідування «ГКЧП».

Кияшко Олена Олексіївна (25.09.1948 р. н.), мешкає в м. Чернігові, працювала журналістом газети «Деснянська правда», з 1990 р. – «Чернігівські відомості». Активний учасник боротьби за об'єктивне висвітлення подій у ЗМІ.

Козачок Микола Федорович (05.04.1933 р. н.), мешкає в м. Бахмачі, працював директором Бахмацької музичної школи, з 1991 року пенсіонер. Один із засновників, голова Бахмацької районної організації РУХу.

Костарчук Юрій Вікторович (16.07.1946 – 08.04.2009), проживав у м. Чернігові, працював завідувачем кафедри математики та прикладної механіки Чернігівського філіалу КПІ, член Товариства української мови ім. Т. Шевченка з 1990 р.

Костюченко Любов Іванівна (04.03.1940 р. н.), мешкає в м. Чернігові, кандидат економічних наук, працювала доцентом Чернігівського філіалу КПІ, голова ради ДДСП («Демократическое движение содействия перестройке»). Одна із засновниць Чернігівської організації РУХу 9 липня 1989 р., делегат Установчого з'їзду РУХу за перебудову, член Крайової Ради РУХу з лютого 1990 р., член РУХу за перебудову 1989–1990 рр.

Котенко Олександр Іванович (25.07.1949 – 15.10.2008), проживав у м. Чернігові, лікар, голова осередку УГС. Один із засновників Чернігівської організації РУХу 9 липня 1989 р., делегат Установчого з'їзду РУХу за перебудову, член оргкомітету з'їзду, відповідальний секретар регіону, співголова Чернігівської крайової організації РУХу за перебудову (з 2 лютого по 6 жовтня 1990 р.), член Української республіканської партії.

Коцюбинський Юлій Романович (28.04.1934 – 15.05.2000), проживав у м. Чернігові, працював директором Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М. М. Коцюбинського, член Товариства української мови ім. Т. Шевченка з 1989 р.

Крисанов Юрій Миколайович (03.03.1948 р. н.), мешкає в м. Чернігові, працював інженером-технологом в/о «Чернігівський радіоприладний завод», депутат Чернігівської міської рад 1990 – 1994 рр., член демократичної депутатської групи «Чернігів» та комісії міськради з розслідування «ГКЧП».

Кузьменко Володимир Васильович (29.11.1948), мешкає в м. Чернігові, працював фельдшером Чернігівського обласного наркологічного диспансеру, член РУХу та Товариства української мови ім. Т. Шевченка з 1989 р. Учасник походу «Дзвін-90». Член УГС, УРП.

Куровська Лариса Дмитрівна (27.05.1949 р. н.), мешкає в м. Чернігові, працювала викладачем Чернігівського музичного училища, член РУХу за перебудову 1989р., член Крайової Ради з жовтня 1990 р., голова Чернігівської міської організації Товариства української мови

ім. Т. Шевченка. Учасник походів «Дзвін-90» та «Козацькими шляхами» 1991 р. Учасниця протистояння у с. Кіпті Козелецького району.

Лабазов Віктор Станіславович (13.07.1960 р. н.), проживав у м. Прилуки, працював вчителем школи с. Жовтневе Прилуцького району, заступник голови Прилуцького міського осередку РУХу за перебудову з серпня 1990 р. Активний учасник і організатор акцій протесту проти тоталітарного режиму і боротьби за незалежність України у м. Прилуки.

Лашевський Анатолій Романович (17.03.1957 р. н.), мешкає в м. Чернігові, працював виконробом будівельно-монтажного управління «Спецбуд» тресту «Чернігівпромбуд». Один із засновників Чернігівського обласного товариства української мови ім. Т. Шевченка, член РУХу з 1989 р.

Литвин Василь Панасович (1922 – 200?), проживав в м. Чернігові, військовий пенсіонер, член товариства «Меморіал» та ДДСП. Один з засновників обласної організації ПДВУ (Партії демократичного відродження України).

Лозанюк Жанна Іванівна (01.01.1949 р. н.), проживає в м. Чернігові, працювала редактором багатотиражної газети «Приборостроитель» в/о «Чернігівський радіоприладний завод», депутат Чернігівської обласної ради у 1990 – 1991 р., депутат Чернігівської міської ради з жовтня 1990 р. по 1994 р., член демократичної депутатської групи «Чернігів». Активний учасник боротьби за об'єктивне висвітлення подій у ЗМІ. Засновник і перший редактор Чернігівського міського телебачення (з грудня 1990 р.).

Лук'яненко Левко Григорович (24.08.1927 р. н.), проживав у смт. Седневі Чернігівського району, голова Української Гельсінської Спілки, Української республіканської партії, делегат Установчого з'їзду РУХу за перебудову від Чернігівщини.

Лук'яненко Микола Миколайович (19.07.1926 р. н.), мешкає в м. Чернігові, пенсіонер, працював контролером позавідомчої охорони міського управління міліції, відповідальний секретар ДДСП. Член ПДВУ.

Майба Анатолій Іванович (13.09.1940 – 07.06.2001), проживав у м. Чернігові, працював начальником лабораторії в/о

«Чернігівавтодеталь». Один із засновників Чернігівської організації РУХу 9 липня 1989 р., делегат Установчого з'їзду РУХу за перебудову, співголова Чернігівської крайової організації РУХу за перебудову (з 2 лютого по 6 жовтня 1990 р.). Учасник походу «Козацькими шляхами» 1991 р. Член УРП.

Максимонько Володимир Болеславович (27.10.1949 р. н.), проживав у м. Ніжині, працював лікарем-дерматовенерологом Ніжинського шкірно-венерологічного диспансеру. Один з засновників РУХу в м. Ніжин, заступник голови Ніжинської організації РУХу з лютого 1992 р.

Малюга Сергій Михайлович (16.07.1934 р. н.), мешкає в м. Ніжині, працював викладачем Ніжинського педагогічного інституту ім. М. Гоголя. Один з засновників РУХу за перебудову в м. Ніжин.

Мастерова Валентина Миколаївна (01.03.1957 р. н.), проживала в м. Мена, працювала завідувачем відділу районної газети «Колгоспна правда», керівник літературної студії «Думи мої». Одна із засновниць Товариства української мови ім. Т. Шевченка у м. Мена.

Молочко Віктор Михайлович (15.07.1949 р. н.), мешкає в м. Чернігові, працював викладачем Чернігівського медичного училища, член Товариства української мови ім. Т. Шевченка з 1990 р. Депутат Чернігівської міської ради 1990 – 1994 рр., член демократичної депутатської групи «Чернігів».

Москаленко Віталій Панасович (25.05.1946 р. н.), проживав в м. Чернігові, працював кореспондентом газети «Деснянська правда», Один із засновників, член правління обласного відділення товариства «Меморіал», редактор газети «Громада». Один із засновників Чернігівської організації РУХу 9 липня 1989 р., делегат Установчого з'їзду РУХу за перебудову, член Крайової Ради РУХу з лютого 1990 р.

Мостепан Яків Іванович (1958 р. н.), проживав у м. Чернігові, вчитель, член РУХу з 1989 р., член УРП. Активний учасник «ковбасної революції». Емігрував до Німеччини.

Неділько Іван Іванович (06.01.1942 – 19.02.2008), проживав у м. Чернігові, працював на Чорнобильській АЕС, член РУХу з 1989 р. Один з засновників РУХу в м. Славутич. Активний учасник акцій протесту проти злочинів тоталітарного режиму.

Нестеренко Галина Федорівна (20.10.1943), мешкає в м. Чернігові, працювала вихователькою дитсадка, член РУХу за перебудову з 1989 р., член товариства української мови ім. Т. Шевченка з 1989 р. Учасник походу «Козацькими шляхами» 1991 р.

Осадців Іван Васильович (07.08.1956 р. н.), мешкає в м. Чернігові, працював лікарем-гематологом Чернігівської міської Української екологічної лікарні. Прихильник РУХу. Один з засновників Чернігівського осередку Української екологічної асоціації «Зелений світ». Учасник походу «Козацькими шляхами» 1991р. Член ПЗУ.

Отрюх Леонід Михайлович (01.03.1929 – 09.02.2007), проживав у м. Чернігові, працював режисером обласної філармонії, один із засновників Чернігівського обласного товариства української мови ім. Т. Шевченка у 1989 р.

Павленко Сергій Олегович (11.09.1955 р. н.), мешкає в м. Чернігові, працював головним редактором молодіжної обласної газети «Комсомольський гарт», член товариства української мови ім. Т. Шевченка з 1990 р. Активний учасник боротьби за об'єктивне висвітлення подій у ЗМІ.

Панченко Іван Федорович (10.09.1946 р. н.), мешкає в м. Чернігові, працював заступником голови облправління НТТ комунального господарства і побутового обслуговування населення, член товариства «Меморіал». Один із засновників Чернігівської організації РУХу 9 липня 1989 р, делегат Установчого з'їзду РУХу за перебудову, член Крайової Ради РУХу з лютого 1990 р., заступник голови Чернігівської крайової організації НРУ(з 6 жовтня 1990 р.). Активний учасник «ковбасної революції», учасник протистояння у с. Кіпті Козелецького р-ну.

Перепеча Віктор Іванович (29.03.1932 – 25.05.2009), проживав у м. Чернігові, працював інженером в/о «Чернігівський радіоприладний завод». Член РУХу з 1989 р., делегат Установчого з'їзду РУХу за перебудову. Активний учасник акцій протесту проти злочинів тоталітарного режиму.

Раков Григорій Володимирович (03.10.1934 р. н.), проживав у м. Чернігові, працював головним геологом партії АСУ в/о «Чернігівнафтогазгеологія», депутат Чернігівської міської ради 1990

– 1994 рр., заступник голови Чернігівської міськради 1992 – 1994 рр., член демократичної депутатської групи «Чернігів».

Ральченко Валентин Миколайович (15.01.1937 р. н.), проживав у м. Чернігові, працював інженером в/о «Хімволокно», член РУХу з 1989 р., член Крайової Ради РУХу з лютого 1990 р. Емігрував в Ізраїль.

Рейваховський Валентин Іванович (01.10.1946 р. н.), мешкає в м. Чернігові, працював електромонтером в/о «Чернігівавтодеталь», член РУХу з 1989 р., голова осередку РУХу на в/о «Чернігів-автодеталь».

Решетнюк-Костарчук Раїса Іванівна (24.04.1948 р. н.), мешкає в м. Чернігові, артистка Чернігівської обласної філармонії, член Товариства української мови ім. Т. Шевченка з 1989 р.

Росстальний Віталій Миколайович (03.10.1957 р. н.), до 2002 року мав прізвище **Розстальний**, мешкає в м. Чернігові, працював викладачем історії СРСР та УРСР Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка. Один із засновників, співголова обласного відділення товариства «Меморіал». Один із засновників Чернігівської організації РУХу 9 липня 1989 р., делегат Установчого з'їзду РУХу за перебудову, член Крайової Ради РУХу з лютого 1990 р. Першим на Чернігівщині підняв у ЗМІ питання щодо висвітлення «білих» плям в історії СРСР.

Савенок Владислав Васильович (05.12.1959 р. н.), мешкає в м. Чернігові, працював кореспондентом обласної газети «Комсомольський гарт» (1988 – 1990 рр.), очолював відділ економіки в міській газеті «Чернігівські відомості» (1990 – 1992 рр.). Один з засновників, відповідальний секретар (до 1990 р.) обласного Товариства української мови ім. Т. Шевченка у 1989 р., член РУХу з 1990 р. Учасник походу «Козацькими шляхами» 1991 р. Активний учасник боротьби за об'єктивне висвітлення подій у ЗМІ.

Сарана Валерій Юрійович (29.05.1947 р. н.), мешкає в м. Чернігові, працював викладачем Чернігівського юридичного технікуму. Один із засновників, заступник голови Чернігівського обласного товариства української мови ім. Т. Шевченка у 1989 р. Один із засновників Чернігівської організації РУХу 9 липня 1989 р., делегат Установчого з'їзду РУХу за перебудову, член оргкомітету з'їзду. Співголова (з 2 лютого по

6 жовтня 1990 р.), голова (з 6 жовтня 1990 р. по 14 квітня 1992 р.) Чернігівської крайової організації РУХу за перебудову. Член ДемПУ.

Семененко Іван Олексійович (28.01.1946 р. н.), мешкає в м. Чернігові, працював директором-художнім керівником Чернігівської обласної філармонії, член обласного Товариства української мови ім. Т. Шевченка з 1989 р., член РУХу з 1990 р., член Крайової Ради РУХу з лютого 1990 р.

Семененко Павло Дмитрович (26.01.1934 р. н.), мешкає в м. Щорсі, працював майстром Щорських РЕМ, член РУХу з 1989 р., делегат Установчого з'їзду РУХу за перебудову, голова Щорського осередку РУХу.

Соболь Юрій Олексійович (06.04.1962 р. н.), мешкає в м. Чернігові, працював старшим методистом науково-методичного відділу обласної універсальної бібліотеки ім. В. Г. Короленка, член Товариства української мови ім. Т. Шевченка з 1989 р., член РУХу з 1990 р. Учасник походів «Дзвін-90», «Козацькими шляхами» 1991 р. Учасник протистояння у с. Кіпті Козелецького району. Один з ініціаторів створення перших громад УАПЦ на Чернігівщині.

Соломаха Сергій Васильович (04.06.1955 р. н.), мешкає в м. Чернігові, працював інженером-конструктором в/о «Чернігівський радіоприладний завод» ім. В. І. Леніна. Активний учасник руху СТК, з 1988 р. голова Ради трудового колективу(СТК) відділу головного технолога. Один із засновників Чернігівської організації РУХу 9 липня 1989 р., осередку РУХу на в/о «ЧРПЗ» у січні 1990 р., заступник голови (з 2 лютого по 9 червня 1992 р.) Чернігівської крайової організації НРУ. Депутат Чернігівської міської ради 1990 – 1994 рр., секретар демократичної депутатської групи «Чернігів», секретар комісії міськради з розслідування «ГКЧП».

Ступак Володимир Федорович (01.01.1961 р. н.), мешкає в м. Чернігові, працював на обласній станції юних туристів управління освіти. У 1990 – 1991 рр. – відповідальний секретар Чернігівського обласного товариства української мови ім. Т. Шевченка. Член РУХу з 1990 р., заступник голови (з 6 жовтня 1990 р.), в.о. голови Чернігівської крайової організації РУХу (з 14 квітня 1992 р.), голова Чернігівської крайової організації РУХу (з 4 жовтня 1992 р.).

Організатор походів «Дзвін-90», «Козацькими шляхами» 1991 р. Учасник протистояння у с. Кіпті Козелецького району.

Трегубенко Сергій Миколайович (14.05.1958 р. н.), мешкає в м. Мена, працював головним метрологом Менського сиркомбінату, член Руху з 1990 р. Активний учасник і організатор акцій Руху проти злочинів тоталітарного режиму та за незалежність України в м. Мені.

Фальба Володимир Миколайович (24.12.1937 р. н.), проживав у м. Чернігові, працював регулювальником радіоапаратури на в/о «Чернігівський радіоприладний завод», член СТК в/о «ЧРПЗ», член товариства «Меморіал», ДДСП. Член РУХу з 1989 р. Делегат Установчого з'їзду РУХу за перебудову, член Крайової Ради з лютого 1990 р., співголова ради первинного осередку РУХу в/о «ЧРПЗ».

Філіппов Юрій Іванович (07.07.1943 – 31.12.2004), проживав у м. Чернігові, працював керівником лабораторії контролю екологічного стану промислових підприємств Чернігівського філіалу Київського політехнічного інституту, депутат Чернігівської міської ради 1990 – 1994 рр., голова демократичної депутатської групи «Чернігів».

Чепурний Василь Федорович (03.06.1964 р. н.), мешкає в м. Чернігові, працював кореспондентом обласної газети «Комсомольський гарт». Один з засновників, голова обласного Товариства української мови ім. Т. Шевченка. Один із засновників Чернігівської організації РУХу 9 липня 1989 р., член Крайової Ради РУХу з лютого 1990 р. Учасник походів «Дзвін-90», «Козацькими шляхами» 1991 р.

Черняков Сергій Васильович (12.11.1962 р. н.), мешкає в м. Чернігові, працював електромонтажником телерадіоапаратури, голова народного контролю і страйкому цеху № 7 на в/о «Чернігівський радіоприладний завод», член РУХу з 1990 р., член УРП з 1991 р. Учасник походів «Дзвін-90», «Козацькими шляхами» 1991 р.

Чех Іван Захарович (09.02.1944 р. н.), мешкає в м. Чернігові, працював інженером-конструктором на в/о «Чернігівський радіоприладний завод», голова профспілкової організації КБ. Член ДДСП, РУХу з 1989 р., делегат Установчого з'їзду РУХу за перебудову. Співголова ради первинного осередку РУХу в/о «ЧРПЗ». Депутат Чернігівської міської ради 1990 – 1994 рр., член

демократичної депутатської групи «Чернігів». Учасник походу «Козацькими шляхами» 1991 р.

Шацький Анатолій Олексійович (22.04.1953 р. н.), мешкає в м. Чернігові, працював начальником відділу постачання ШРБУ обласного комунального господарства, член УГС з 1989 р., член РУХу, УРП з 1990 р. Учасник походу «Дзвін-90».

Шкурко Микола Пантелійович (16.12.1954 р. н.), мешкає в м. Ніжині, працював начальником відділу Ніжинського жиркомбінату. Голова Ніжинського осередку Товариства української мови ім. Т. Шевченка із лютого 1989 р. Один із засновників РУХу за перебудову в м. Ніжин.

Яхєєва Тетяна Михайлівна (25.11.1957 р. н.), проживала в м. Чернігові, з травня 1990 р. в м. Київ, кандидат економічних наук, працювала доцентом Чернігівського філіалу Київського політехнічного інституту. Депутат Чернігівської міської ради 1990 – 1994 рр., член демократичної депутатської групи «Чернігів». Народний депутат України 1990 – 1994 рр. по Деснянському в/о № 438 м. Чернігова. Голова підкомісії комісії з питань економічної реформи, член комісії з питань державного суверенітету, член депутатського об'єднання «Народна рада», член депутатської групи Народного Руху України. Співавтор Декларації про державний суверенітет України (1990 р.) та Закону України «Про економічну самостійність Української РСР».

Упорядник С. СОЛОМАХА

* Представлений список є далеко не повним, інформація про інших відомих й видатних учасників боротьби ще збирається.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Адаменко М. П. (сmt. Сосниця) 185, 192, 319, 412
Алексій ІІ 310, 311
Анатольєва Т. 212
Андрієнко М. П. (м. Носівка) 206, 220, 292
Анікієнко М. І. 142
Аніщенко В. О. (м. Ніжин) 249, 250
Аношко (Менський р-н) 174
Антоненко П. Я. 206, 298, 303
Апанович О. 30, 308
Арват Ф. С. (м. Ніжин) 194, 250, 323
Асєєв Г. С. (м. Ніжин) 114, 406
Астаф'єв О. Г. (м. Ніжин) 330
Астаф'єва М. М. (м. Ніжин) 174, 253
Астаф'єви (м. Ніжин) 247, 255, 256
Атрошенко Т. (ветеран ВЛКСМ) 346
Афанашенко (суддя) 387
Бабич В. І. 79, 118, 361, 410, 412
Бабич О. І. (м. Ніжин) 256
Бабіцький А. (кореспондент) 225
Бабкін А. Т. 47, 49, 95, 118, 119, 133, 169, 283, 298, 303, 349, 358, 362, 365, 367, 371, 409, 412
Бажан О. 34
Баклан А. Т. (м. Носівка) 110
Балаба Г. І. (м. Ніжин) 331
Бандера С. А. 63, 66, 99
Барабаш Л. 356
Баранов А. 361, 362, 410, 412
Барладяну В. 193
Басак Е. Я. (м. Ніжин) 256
Батюк Я. 61, 99
Бацанський В. (м. Ніжин) 331
Безверхий Л. І. 353, 358, 359
Бель А. 397
Берденко М. С. (м. Ніжин) 326, 327, 331
Беспалов О. І. 117, 136, 138, 139, 164
Білоусов О. О. 129, 141
Бжезинський З. (США) 66
Бистров Е. І. 141
Бичек В. 202, 203, 210, 279
Биченок І. М. 79, 118, 410
Бідний Р. І. 398
Білошапка М. А. 66
Боба С. 311
Богдан С. І. 364, 410, 412
Богун І. (полковник) 202, 203
Богуславська М. Г. 42, 195, 196, 240, 241, 243, 260, 269, 322, 369, 386, 388, 413
Бойко (Куликівський р-н) 174
Бойко В. Г. 14, 319, 345
Бойко О.Д. 11, 13, 14, 18, 33-35, 333, 344
Бойчишин М. І. 183
Болдинюк (Гороянський р-н) 174
Большат М. М. (с. Макиївка) 95, 169, 293
Бондаренко В. А. 172
Бондаренко М. Д. 361
Бондаренко Ю. 327
Борисенко (вулиця) 25, 46
Борисенко В. П. 410
Борисович В. І. 125
Бородай М. 253
Братиця М. Д. (м. Носівка) 106, 108, 110
Брежнев Л. І. 39, 55
Брюховець М. А. (м. Ніжин) 246, 256
Будко (Ічнянський р-н) 174
Букіс (Н.-Сіверський р-н) 175
Бурковский І. З. (м. Ніжин) 61, 62, 97, 154, 192-194, 241, 244-246, 256, 326-328, 386
Бураченко В. П. (м. Борзна) 70
Бутко М. П. 144, 358, 359
Бутко С. В. 206, 232, 283, 348, 369, 371, 388, 413
Буцол А. 237
Буш Дж. (США) 9
Вайтекунас П. (Литва) 263, 266
Вакуловська Л. О. (письменниця) 305, 306
Ванжа В. Х. 42, 49, 100, 194, 212, 241, 260, 269, 273, 275, 283, 361, 369, 371, 381, 386-388, 413
Василечко С. І. (м. Щорс) 304
Васильєв В. 260
Васильєва О. М. 49, 93, 283, 322, 371, 381, 387, 413
Васюк В. Ю. (сmt. Срібне) 174
Васюта О. П. 320
Вачнадзе І. І. 206
Вдовенко С. М. (м. Щорс) 175, 176
Велигоцький І. 62
Величко Г. С. 169
Веселов В. П. 118, 132
Вечера В. П. (м. Ніжин) 256
Виноградов В. Г. 145, 410
Вишнева Л. П. (м. Ніжин) 251
Вінграновський М. 290
Вітренко Н. М. 364
Власенко О. (м. Ічня) 219
Вознюк Т. В. 101, 163, 169, 179, 331
Воробей 239
Воротинський (Корюківський р-н) 174
Ворошилов К. Є. (вулиця) 72
Гавриленко (Н.-Сіверський р-н) 174
Гавриленко В. 269
Гаврилов В. М. 207
Гаврись В. Ф. (м. Ічня) 218, 219
Гагарін Ю. О. (стадіон) 178, 216, 289, 354, 369, 393
Гак В. 343
Галковська Г. Г. 207
Галковська Н. М. 183, 196, 278, 293, 312, 364, 413
Галушко Є. Д. (сmt. Ріпки) 175, 211
Галушко М. М. 121

Гарань О. 10, 33-35, 350
 Гармаш (Ічнянський р-н) 174
 Герасименко П. М. (м. Ніжин) 256
 Гершовін (м. Ніжин) 251
 Гетьманов В. Ф. (м. Ніжин) 246, 256
 Гиза О. (Львів) 310
 Глиняний А. Д. (м. Ніжин) 256
 Глухенький А. А. 207
 Говорухін С. 295
 Гоголь М. В. 57, 323, 333, 398
 Годзінський О. 256
 Голець В. (м. Ічня) 218
 Головченко В. В. 143
 Головчук С. Ю. 207
 Гомоляка В. (м. Ніжин) 329
 Гомоляка О. І. (с. Крути) 206, 400-402, 413
 Гончар О. Т. 281, 282
 Гончаренко В. 276
 Гончаров М. Р. (м. Бахмач) 230
 Гора (Бобровицький р-н) 174
 Горбань Н. І. (с. Жовтневе) 238
 Горбань О. В. (с. Жовтневе) 237, 238
 Горбач В. 62
 Горбачов М. С. 9, 16, 110, 115, 131, 138, 146, 194, 245, 262, 275, 278, 286, 314, 343, 344, 358, 372, 404, 405
 Горда (Бобровицький р-н) 174
 Горинь Б. М. 27, 28, 36
 Горинь М. М. 27, 103, 182, 252, 253, 306, 336, 390
 Горілий І. 311
 Грабовський І. С. (м. Прилуки) 69
 Грибок М. (м. Носівка) 110
 Гринів В. 252
 Гриньов В. 228
 Грипич В. Г. 413
 Грицай А. О. (м. Ічня) 218, 219
 Грицай П. 398
 Гришко М. В. 25, 63, 67, 289, 355
 Грінченко Б. 158
 Громико А. А. 323
 Громов Б. В. (депутат) 238
 Груша А. 276
 Гудима О. (нарден) 78, 81, 180, 310, 313
 Гуренко С. І. 228
 Гурін В. О. 169
 Гуцало В. (с. Крути) 401
 Гуцол (Ніжинський р-н) 174
 Давиденко М. О. (м. Ніжин) 256
 Даниленко (Срібнянський р-н) 174
 Данилюк М. Д. 63, 84, 85, 92, 98, 101, 163, 169, 181, 195, 206, 207, 260, 281, 293, 298, 364, 411, 413
 Данилюк Ю. 34
 Дворник А. М. (м. Борзна) 209
 Дворянков В. Л. 79, 118, 362, 409, 410, 414
 Дейкун М. П. 118, 410
 Демченко Т. П. 10
 Демшевський В. Ф. 410, 411
 Дерев'янок В. 206
 Дерев'янок Н. М. 283, 382, 383
 Дерезенко С. М. (смт. Сосниця) 188
 Деркач І. (нарден) 103
 Дзержинський Ф. Е. 382
 Дзюба І. М. 157, 306
 Дмитренко В. 321
 Дмитренко М. (див. Дмитрієнко М.) 30
 Дмитренко О. (м. Носівка) 110
 Дмитрієнко М. 30
 Добрицький А. І. (смт. Ріпки) 69
 Добровенко А. 83
 Добрянський А. 258
 Долженко Г. П. 175
 Домницький М. О. 206
 Домоцький Б. С. (м. Н.-Сіверський) 207
 Дорохина Л. (м. Ніжин) 256
 Дорошок (Городянський р-н) 174
 Доценко М. І. (прокурор) 67
 Доценко Й. (вулиця) 23, 286, 353, 402
 Драган (Ічнянський р-н) 174
 Драч І. Ф. 9, 10, 44, 207, 211, 243, 252, 253, 281, 282, 290, 318, 321
 Другаков В. Л. (м. Ніжин) 331
 Дудка (інструктор ЦК КПУ) 288
 Дудка С. 211
 Дудко М. О. 118, 143, 410, 414
 Дулига (Бахмацький р-н) 174
 Дуплик В. 275
 Дяченко І. В. (м. Ніжин) 331
 Дяченко О. М. 49, 169, 283, 292, 314, 371, 379, 381, 414
 Євдокимов О. В. 124, 125, 132
 Єльцин Б. М. 63, 117, 139, 194, 223, 224, 252-254, 262
 Ємельянов В. М. (м. Ніжин) 99, 256, 326, 330, 395, 404, 408
 Ємець О. (нарден) 147
 Єрилов (Єрілов) В. (м. Прилуки) 48, 233
 Єрмак В. О. 172, 175, 211, 212, 241, 364, 365, 386, 414
 Єфіменко М. С. (м. Носівка) 105-107, 109, 110, 174, 182, 220
 Жайворонок Р. (м. Ніжин) 61, 62, 193, 328
 Желата А. П. (м. Ніжин) 256
 Жигінас С. В. 20, 42, 49, 54, 93, 96, 101, 177, 212, 214, 216, 224, 241, 260, 284, 287, 288, 292, 322, 337, 349, 358, 364, 368, 369, 371, 372, 385-388, 391-393, 414
 Жованик (Бахмацький р-н) 174
 Жогалко О. М. 169, 183, 206, 415
 Жомнір О. В. (м. Ніжин) 256
 Жуковський О. 81, 310

Жулинський М. Г. 318
 Завальнюк А. І. (м. Ніжин) 153, 245, 248, 256
 Загумений А. В. (м. Ніжин) 245, 327, 405, 406
 Заєць І. О. 10, 153, 155, 207, 234
 Заєць М. К. (сmt. Срібне) 169
 Зайка В. 337, 353
 Заїка С. С. (м. Борзна) 71
 Зайвий О. 340
 Замятін 83
 Заречкін Ю. 343
 Збарашський М. В. 179, 201, 209, 278, 312
 Зігора А. (поет, Ічнянський р-н) 219
 Зінченко М. О. 118, 119, 361, 410, 415
 Іван, апостол, 262, 384
 Іван, отець (Савенко) 312
 Іваненко (див. Івашенко І. О.) 70
 Іваненко С. Д. (м. Ніжин) 193, 247, 256
 Іваничук Р. 308, 313
 Іваній І. Г. (м. Борзна) 71
 Іванченко В. М. (м. Ніжин) 256
 Іванько (Бахмацький р-н) 174
 Івасюк В. М. (композитор) 258
 Івасюк М. Г. 258
 Івашко В. А. 62
 Івашко Л. Г. 206
 Івашенко А. О. (м. Ніжин) 192, 244, 245, 247-249, 326, 327, 331, 396-398, 402
 Івашенко І. І. 197, 278
 Івашенко І. О. (м. Борзна) 71
 Івашенко М. В. (м. Батурино) 169
 Іващик (сmt. Сосниця) 188
 Івченко О. І. 14, 206, 291, 298, 317, 345, 415
 Ільченко В. Г. (сmt. Ріпки) 69
 Ісаханов О. Г. 410, 411
 Іськів В. 390
 Кабенюк М. В. 410
 Кавунник О. (м. Ніжин) 256
 Каганов (м. Ніжин) 151
 Кагно Ф. 93, 346, 381
 Каленик С. М. 132
 Калина А. 106, 108
 Каменецький (Козелецький р-н) 174
 Камінський А. 18, 35, 36
 Канівець В. І. 48, 169, 206, 260, 415
 Капсамун І. 33
 Капуста М. А. 141
 Кармаа Г. 16
 Карнабед А. А. 66, 410
 Карпенко В. Ф. (сmt. Парафіївка) 218
 Картун Ф. П. (м. Носівка) 219
 Касперович С. Г. 118, 133, 361, 415
 Касьянов Г. 10, 33
 Катерина II 307
 Качалка О. В. (м. Ніжин) 256
 Кашук Е. 381
 Квітка-Оснoв'яненко Г. 290
 Кеда Ю. М. (Н.-Сіверський р-н) 175
 Кеннеді Дж. (США) 307
 Кидяєв В. А. 118, 410
 Кийков (Козелецький р-н) 174
 Кирилков В. Д. (с. Свердловка) 207
 Кириндась Б. А. (м. Мена) 313
 Кириченко Р. (співачка) 203
 Кисляк А. (м. Прилуки) 234
 Кичай В. М. (м. Ічня) 174
 Кияшко О. О. 96, 221, 269, 383, 415
 Кішка В. (м. Ніжин) 249
 Клановець 83
 Книш (Талалаївський р-н) 175
 Ковалевський С. (м. Ніжин) 406, 407
 Коваленко В. Р. 239
 Коваленко М. 347
 Коваленко О. Б. 308, 346, 380
 Коваль Г. (див.: Коваль М.) 49
 Коваль М. П. 49, 284
 Ковальов В. О. 73, 125, 138, 140, 147
 Ковальчук Н. М. (с. Червоні Партизани) 110
 Ковальчук Ю. О. (м. Ніжин) 248, 256
 Ковбусь С. М. 311
 Козаченко В. М. 143-145
 Козачок М. Ф. (м. Бахмач) 169, 229, 230, 415
 Козирев 360
 Козловський В. 174, 175
 Козлянський С. 350
 Кокотюха А. А. 179
 Колесник В. І. 360
 Колесник К. І. 144, 358
 Колесников А. 397
 Коломієць О. Г. (м. Ніжин) 249, 250
 Колос В. (м. Ічня) 218
 Комар О. І. (м. Носівка) 175
 Комісаренко С. В. 123
 Кондра Н. (с. Монастирище) 218, 219
 Кондратюк Б. С. (м. Ніжин) 251
 Коновалова В. 386
 Коношевич Е. 20, 239, 242, 243, 363, 385
 Коржов Ю. П. (м. Остер) 93, 292
 Корзунова Ю. 378
 Корнієнко А. П. 123
 Корнійчук В. М. 123, 132, 134
 Корнійчук О. 367
 Короленко В. 21, 76, 308, 375, 384
 Король С. О. (м. Ніжин) 331
 Косих В. А. 410, 411
 Косолапова К. (м. Ніжин) 407
 Костарчук Ю. В. 416
 Костенко Ю. І. 207
 Костирко П. В. (м. Борзна) 70
 Костюченко Л. І. 49, 239-241, 283, 284, 322, 361, 362, 364, 368, 369, 371, 372, 391, 416

Костянецький В. (м. Ніжин) 169, 331, 396
 Котенко О. В. 37
 Котенко О. І. 20, 37, 49, 54, 57, 63, 74, 83, 85, 92, 96, 177, 178, 195, 212, 224, 231, 241, 243, 269, 270, 283, 284, 292, 293, 297, 347, 364, 368, 369, 371, 372, 385-387, 390, 393, 416
 Котляревський І. 250
 Коцюбинська А. 14
 Коцюбинський М. М. 14, 258, 308, 319, 345
 Коцюбинський Ю. Р. 14, 308, 319, 364, 416
 Кошова Н. О. (м. Носівка) 111
 Кравчук Л. М. 96, 131, 143, 157, 170, 193, 222, 223, 227, 232, 281, 288, 292, 301, 321, 342, 354, 365
 Кривець В. 323
 Крисанов Ю. М. 47, 118, 224, 358, 362, 416
 Крутько А. М. (м. Ніжин) 324
 Кручина М. Ю. 227
 Кряжев В. П. (м. Ніжин) 256
 Кудрявський 100
 Кужель (Срібнянський р-н) 175
 Кузьменко (Прилуцький р-н) 175
 Кузьменко (м. Ніжин) 396
 Кузьменко (м. Ніжин, журналіст) 400
 Кузьменко В. В. 42, 57, 163, 169, 171, 175, 416
 Куйбишев В. (площа) 63, 72
 Кулаєв В. 239
 Кулик В. 395
 Кульчицький С. 16, 35
 Кунак (Н.-Сіверський р-н) 175
 Купріяненко В. П. 410
 Курас І. 34
 Курбачька Т. С. 410
 Куровська Л. Д. 26, 101, 169, 179, 198, 204-206, 260, 279, 284, 293, 297, 302, 310-312, 364, 365, 416
 Кусов М. В. (м. Ніжин) 256
 Кут Й. (м. Прилуки) 69, 233
 Кучеренко (Талалаївський р-н) 175
 Кучма Л. Д. 294, 302,
 Куянов (нардеп) 316
 Лабазов В. С. (м. Прилуки) 69, 163, 169, 182, 233, 234, 236-238, 292, 417
 Лавриненко О. М. 141, 142
 Ландсберґіс В. (Литва) 264
 Лапицький В. 343
 Лащевський А. Р. 14, 65, 260, 291, 298, 317, 345, 417
 Левенко І. О. 207
 Левковський В. (м. Ніжин) 405-408
 Левченко В. 210
 Ленін (Ульянов) В. І. 13, 72, 75-77, 95, 164, 336, 295, 358, 376, 384
 Леоненко В. М. (с.мт. Березна) 206
 Леонов І. І. 78, 128-130, 288, 360
 Лисенко А. О. 294, 300, 359, 360
 Лисенко О. С. 73, 78, 80, 124-127, 147, 170, 171, 173, 222, 361
 Лисий В. І. 284, 371
 Литвин В. П. 20, 224, 239, 240, 242, 269, 346, 362, 381, 385, 393, 417
 Литвин В. М. 342, 344
 Литвин Т. 64
 Літвінов М. І. 289
 Лихогруд І. П. (с.мт. Срібне) 175, 176
 Лігачов С. К. 194
 Лігун А. М. 101
 Ліпський П. Ю. (м. Ніжин) 247, 248, 256
 Лісовенко В. Т. 68, 73, 247, 355, 359, 403
 Лісовий А. 210
 Логін (Логин) В. В. 269, 284, 331, 371, 386
 Логін С. 311
 Лоза М. О. (м. Борзна) 174, 175
 Лозанок Ж. І. 135, 359, 417
 Лозовий О. М. (с. Жовтневе) 236
 Локоть Л. П. (м. Борзна) 70, 71
 Лоневський 100
 Луговець Д. М. (м. Борзна) 70, 71
 Лук'яненко Л. Г. 23, 30, 32-34, 36, 66, 94, 95, 177, 183, 193, 194, 196, 246, 253, 259, 284, 306, 308, 310, 313, 330, 347, 369, 371, 372, 374, 375, 388, 417
 Лук'яненко М. М. 20, 44, 132, 194, 213, 239, 240, 242, 243, 322, 345, 363, 368, 385-387, 417
 Лук'яненко Н. 179, 311
 Лук'яненко О. Г. 194, 347, 350
 Лук'яниця (Бахмацький р-н) 174
 Лукашенко О. Г. (Білорусь) 321
 Луців Б. 14, 318, 345
 Любченко В. Г. (м. Ніжин) 245, 248, 256
 Лященко М. П. (м. Ніжин) 397
 М. В. 36
 Мазепа І. С. 30, 31, 183, 313
 Майба А. І. 37, 49, 82, 84, 85, 134, 169, 177, 183, 206, 216, 269, 284, 288, 293, 297, 330, 337, 361, 362, 368, 371, 386, 391, 393, 418
 Майба В. Г. 37
 Майборода О. 34
 Майстат Л. (м. Борзна) 174
 Майшев О. О. 207
 Максак А. М. (с.мт. Срібне) 175, 176
 Максимонько В. Б. (м. Ніжин) 114, 152, 154, 155, 292, 328, 330, 331, 404-408, 418
 Маленко Г. Д. 259
 Малюга С. М. (м. Ніжин) 59, 97, 153-155, 244-246, 248, 249, 252-256, 292, 328, 330, 418
 Манович С. 64
 Маркс К. 295
 Марочко В. 308
 Мартиросян В. (депутат) 253
 Марченко (Талалаївський р-н) 174
 Марчук С. К. 123-125
 Масаліко В. І. 142
 Масик К. 123

Мастерова В. М. (м. Мена) 319, 418
 Махлай А. 66, 94, 356
 Медвідь Г. І. (м. Ніжин) 247
 Мельгунов С. 99
 Мельник В. О. (м. Ніжин) 325
 Мельничук В. В. 32, 129, 131, 173, 281, 361, 365, 367, 370, 410
 Меншиков О. 312
 Мереуца В. О. (м. Ніжин) 193, 256, 326, 328, 396
 Меркулов О. І. 262
 Николаенко М. 20, 347, 385
 Микольський Ю. 66
 Милейко Г. 206
 Милиця Т. 381
 Мисник П. 287, 373
 Мисюра О. О. 207
 Михайло, святий 311
 Михаля (Сосницький р-н) 175
 Михед П. В. (м. Ніжин) 152, 256, 329
 Мірошник 62
 Мовчан П. М. 259
 Мозговий В. 378
 Молодчий О. І. 138
 Молочко В. М. 257, 258, 418
 Молчанов В. В. (свт. Ріпки) 69, 292
 Мороз А. Ф. 118
 Мороз В. К. 132
 Мороз О. О. 165, 229
 Москаленко В. П. 13, 17, 20, 22, 34, 35, 49, 126, 193, 195, 212, 214-216, 221, 222, 224, 241, 261, 262, 283, 284, 287, 288, 292, 296, 306, 322, 324, 346, 349, 350, 353, 356, 369, 371, 372, 386, 387, 395, 418
 Московка М. (м. Ічня) 218
 Москотін П. (м. Ніжин) 405, 406
 Мостепан Я. І. 20, 64, 240, 320, 347, 363, 367, 385-387, 418
 Мостовий (Срібнянський р-н) 175
 Мотиль О. 35
 Музика Ю. В. 232
 Музиченко Г. І. 105, 106, 108, 109, 182
 Музиченко І. І. (м. Носівка) 45, 262, 321, 379, 380, 383
 Муравйов М. 208, 210
 Муравський 121
 Муха В. А. (журналіст) 270
 Мушкетик Ю. М. (письменник) 318
 Назаренко В. 381
 Наріжний Б. (журналіст) 240
 Насінник (депутат) 386
 Науменко М. М. (м. Ніжин) 247, 252-256, 331
 Наумчик О. Б. (м. Мена) 292, 315, 316
 Неділько І. І. 101, 281, 418
 Непомняща Т. 311
 Нестеренко Г. Ф. 206, 293, 364, 419
 Нестеренко О. Г. (м. Носівка) 29, 104, 105, 108
 Нечуй-Левицький І. 290
 Нещерет А. 399
 Немец Г. Т. (свт. Козелець) 81, 174
 Никоненко П. М. (м. Ніжин) 194, 323
 Нікітченко (Ічнянський р-н) 174
 Ніконов В. 242
 Ніш (Борзнянський р-н) 174
 Новік Т. 381
 Носенко О. О. 20, 242, 243, 363, 385
 Нотаріус А. С. 298, 299
 Обідін (Варвинський р-н) 174
 Овчаренко (Талалаївський р-н) 175
 Одарич С. 249, 325
 Одинцов О. (вулиця) 195
 Однолько (Коропський р-н) 174
 Опришко В. А. (свт. Талалаївка) 174, 206
 Орджонікідзе С. (вулиця) 396
 Орлов В. (поет) 303
 Орлов І. 347
 Осадців І. В. 100, 101, 169, 175, 181, 206, 419
 Отрюх Л. М. 14, 291, 320, 345, 419
 Очаківська Р. 63, 66
 П. П. 100
 Пабат В. О. (м. Ніжин) 256
 Павленко В. М. 49, 54, 195, 284, 371, 386, 387, 391
 Павленко В. П. 136, 144, 410
 Павленко І. 241
 Павленко С. О. 11, 12, 17, 25, 34, 35, 98-100, 226, 319, 344, 356, 419
 Павличко Д. В. 27, 211, 252, 259, 290, 321
 Павлюченко І. (м. Прилуки) 233
 Павлюченко Ю. (м. Носівка) 110
 Палажченко Л. І. 9, 25, 44, 46, 63, 67, 178, 215, 237, 238, 287, 288, 321, 326, 337, 352-355, 362, 365, 373, 383, 403
 Панаско (Прилуцький р-н) 175
 Панкратов А. 242
 Панченко І. Ф. 24, 34, 35, 49, 54, 73, 80, 96, 100, 116, 161, 163, 169, 180, 206, 260, 271, 282-284, 290, 292, 293, 297, 311, 337, 362, 363, 371, 381, 393, 419
 Панченко О. В. (с. Жовтине) 237
 Параджанов С. (кінорежисер) 157
 Парамонов (Козелецький р-н) 174
 Пахарь (Пахар) В. П. 118, 410, 411
 Пененко (Корюківський р-н) 174
 Передерій В. (м. Ніжин) 250
 Перепеча В. І. 284, 349, 371, 419
 Перетятко В. М. (м. Ніжин) 256
 Перовський Н. М. 249
 Петраш М. В. 192, 193, 244, 245, 256
 Петренко М. Г. 127, 138
 Петрик (м. Ніжин) 62
 Петрик І. (м. Ніжин) 397
 Петрук Р. С. 410
 Петрусенко (полковник) 247

- Пивовар В. М. (м. Носівка) 110, 220
 Пищура В. 262
 Підлісна Л. 379
 Пій О. В. 207
 Пістунов О. (м. Носівка) 110
 Плакса (м. Ніжин) 193
 Пластинін В. Ю. (сmt. Ріпки) 69
 Плачинда С. 323
 Повжик В. 352
 Повозник (Куликівський р-н) 174
 Погуляй В. (м. Прилуки) 69, 233, 292
 Погуляй І. 93
 Поливко Г. В. 131-134
 Полковниченко О. П. 172, 174-176
 Половець В. М. 265, 375
 Полосьмак Г. 314
 Полуботок П. (гетьман) 63
 Полуботько А. 242
 Поляков В. М. 135, 136, 143, 145
 Поляруш Ю. Р. (сmt. Любеч) 63, 169
 Пономаренко А. С. 242
 Пономаренко А. С. (м. Мена) 174, 315
 Попель (Корюківський р-н) 174
 Попудренко М. (вулиця) 240
 Поровський М. І. 253, 338, 343
 Посохін Л. І. (м. Ніжин) 97, 154, 245, 246, 248, 252, 253, 256, 328
 Пригоровський (м. Ніжин) 151, 402
 Прижатиї М. 81
 Приймак Я. А. 138
 Примаків В. М. 195
 Приходько В. 381
 Приходько В. А. (м. Носівка) 28, 103, 104, 106, 108, 175
 Прищеп М. І. 134
 Прокоп М. 35
 Процько В. І. (м. Ніжин) 61, 194, 326, 329
 Птуха В. П. (м. Бахмач) 174, 230, 231
 Пугач А. Г. (с. Жовтневе) 238
 Пуго Б. 121, 131, 132, 227
 Пустовийт В. П. 207
 Пушкар В. О. (м. Бахмач) 230
 Пушкін О. С. 305
 Пушмін Е. А. (м. Ніжин) 326
 Раїна Б. М. 239
 Раков Г. В. 361, 410, 419
 Ральченко В. М. 49, 169, 206, 361, 420
 Резніченко (Корюківський р-н) 174
 Рейваховський В. І. 293, 361, 420
 Реп'ях С. 318-320, 323, 345
 Решетилова О. 33
 Решетнюк (Решетнюк-Костарчук) Р. І. 206, 364, 420
 Рибак В. П. (м. Ніжин) 245, 256
 Рибалко (Куликівський р-н) 174
 Риженко А. В. 124, 125, 139, 172, 173
 Рижков М. І. 405
 Рижков С. В. (м. Ніжин) 61, 256, 326, 327
 Рог В. О. (м. Ічня) 174, 175
 Роговий О. О. (м. Ніжин) 256
 Роговий С. (м. Ніжин) 245
 Розстальний (Росстальний) В. М. 20, 49, 92, 193, 212, 214, 252, 261, 265, 283, 284, 287, 288, 292, 302, 322, 327, 328, 337, 346, 362, 363, 368, 371, 372, 378-380, 385-387, 389, 391-393, 420
 Розумовський К. 326
 Рокоссовський К. К. (вулиця) 23, 195, 196, 286, 353, 391, 402
 Романенко А. П. (м. Ніжин) 194, 398
 Романенко О. В. 207
 Романюк О. 160
 Рошинський В. І. 142
 Рубан О. П. 137
 Рубан О. Г. 76
 Руда Л. 242
 Руденко 76
 Рудий Г. 242
 Рудько М. О. 95, 98
 Русановський В. 318
 Русова С. 211, 414
 Рябко Б. І. 49
 Рядовий 328
 Ряхов 125
 Савенко В. В. 14, 99, 206, 221, 226-228, 291, 298, 317, 345, 350, 356, 364, 420
 Савченко А. (м. Корюківка) 174
 Савченко О. 166
 Садовський Г. 49
 Сасенко В. Ф. 118
 Салата В. (м. Ічня) 218
 Сало І. 268, 269
 Сандуляк Л. 337
 Сарана В. Ю. 14, 20, 32, 49, 57, 67, 72, 73, 78, 82, 85, 92, 94, 96, 114, 132, 146, 160, 163, 169-171, 173, 175, 177, 178, 180, 182, 183, 204, 209, 212, 241, 258, 260, 264, 267, 268, 277, 278, 280, 283-285, 290, 298, 303, 309, 318, 319, 330, 331, 345, 347, 349, 355, 364, 365, 368, 369, 371, 385, 386, 390, 393, 410, 420
 Сафоніна Н. 326
 Сахаров А. Д. 16, 25, 46, 299, 304, 346, 400
 Саченко Г. М. (м. Прилуки) 174, 235
 Саченко (Козелець кий р-н) 174
 Свердлов Я. (вулиця) 72
 Свєрстюк С. О. 306, 308
 Свилярів В. І. 65, 133, 148, 276
 Свириденко 125
 Седлов В. А. 142
 Семен, отець, (С. Перва) 277, 279, 280, 311, 313
 Семененко І. О. 49, 95, 421
 Семененко Н. Д. (м. Щорс) 303
 Семененко П. Д. (м. Щорс) 44, 45, 169, 177, 269, 284,

303-306, 371, 386, 421
Семененки (м. Щорс) 269
Семенец С. В. 265
Сенченко І. В. (м. Ніжин) 256
Сенько В. (див. Савенок В.) 350
Сергієнко І. М. 141
Сергіїчук В. 30, 308
Сердюк 172
Сердюк В. 242, 363
Середа А. Д. (м. Ніжин) 252
Середа М. Й. 311
Серков В. Г. 127, 137
Сивухо В. 98, 100
Сидельников Є. 311
Сидоренко (прокурор) 133, 148
Сильченко К. 44
Симоненко В. В. (м. Ніжин) 256
Симоненко Василь 290, 320, 350
Сингаївський М. 290
Сипченко Г. М. (м. Мена) 315
Sigareti (Ceretii) Ю. С. 49, 69, 349
Сідий (Бахмацький р-н) 174
Сікора В. 36
Скок М. А. 128
Скоков А. М. 73, 81, 128, 130
Скоробагатъко М. І. 227
Скрипка Б. М. 118
Скрипник М. 319
Славгородський В. Т. 49, 50
Следовський М. С. 118
Сліпко В. П. (м. Ніжин) 247, 248, 253, 256
Слюсаренко М. 410
Смаглюк А. П. 175, 176
Смирнова С. В. (м. Ніжин) 324, 406
Соболь Ю. О. 20, 179, 206, 281, 284, 293, 302, 307, 365, 385, 421
Соколов М. (кореспондент) 225
Соколовський О. А (м. Ніжин) 59, 244, 245, 249, 251, 256, 326, 238
Сокольська О. Я. 410
Солженіцин О. І. 96
Соломаха С. В. 22, 23, 26, 34-36, 43, 47, 79, 82, 115-118, 145, 169, 183, 206, 209, 224, 225, 260, 302, 357-359, 361, 362, 365, 367, 369, 372, 402, 404, 408-410, 421, 423
Соломончук В. 203
Солоха І. М. 175, 176
Сом М. 290
Сорокін В. А. 140, 386
Соснов (Ічнянський р-н) 174
Сотник Н. 221, 222
Сотниченко В. (м. Носівка) 28, 104-110, 175
Сталін Й. В. 261, 377
Старун І. І. (м. Ніжин) 249, 250
Степаненко М. О. (с. Жовтневе) 237, 238
Стрекаль О. 320
Стреляний А. 222
Стрілець В. П. (м. Ніжин) 153, 248, 256
Стругинський В. М. 222, 223, 226, 239
Студьонова Л. В. 99
Ступак В. Ф. 80, 82, 96, 100, 101, 163, 169, 179, 183, 187, 198, 204, 206, 224, 260, 272, 273, 278, 284, 293, 311, 331, 362, 364, 421
Стус В. С. 66, 157, 320
Суботин О. (Субботин А.) (м. Ніжин) 62, 246, 248, 256
Судак П. М. 125
Суліменков В. С. (м. Мена) 316
Суслів М. А. 55
Суховерхівський Б. І. 358
Сухолин І. В. 207
Сушко І. Я. (с. Жовтневе) 238
Сушко Ф. П. (с. Жовтневе) 237
Таванець О. Ф. 172
Тарасенко В. (м. Ніжин) 327
Тарасенко К. Ф. 311
Терехович Л. 372
Терещенко В. Ф. 207
Титаренко К. І. 361
Тканко В. М. 268, 410, 411
Ткач М. М. 32, 35, 36
Топальський 174
Тополь М. Ф. 207
Трегубенко С. М. 313, 422
Трейтяк В. 346, 379, 381
Трофімов (прокурор) 67
Троцький Л. Д. 65
Турчин В. К. (м. Ніжин) 192, 193, 247, 256
Турчин О. В. (м. Ніжин) 248, 256, 326
Тюленев В. Г. 118
Українка Леся 290
Уляницька Л. С. 379
Урицький М. С. (вулиця) 72, 76, 204
Ушкалов В. І. 49, 100
Фальба В. М. 20, 47, 49, 169, 284, 349, 358, 365, 371, 381, 385, 422
Фалько В. В. 133
Федір, святий 311
Федоренко Є. О. 172, 195, 288, 352, 362, 378
Федоренко М. (м. Прилуки) 234
Федорин С. (м. Ніжин) 62
Федоринчик 251
Федоров О. О. 65
Федорович В. 350
Федько І. В. 174, 175
Федькович Ю. 258
Ференець О. В. 64
Фесенко М. В. 232
Фесюра О. В. (с. Жовтневе) 237
Філіпенко В. М. 118, 121

Філіпов Ю. І. 359, 361, 403, 422
 Фіногенов М. П. (смт. Ріпки) 264
 Фокін В. П. 236
 Француз В. І. 169, 292
 Фролов 341
 Хакуда М. І. 106
 Харитоненко О. Г. (м. Бахмач) 174, 230, 231
 Хитрик П. П. 141
 Хлібак В. П. (смт. Ріпки) 69
 Хмара С. І. 94, 98, 233, 247
 Хмельницький Б. 68, 83, 133, 134, 148, 178, 181, 202, 203, 215, 280, 284, 287, 370, 392
 Хожай Б. Ю. (м. Борзна) 71, 356
 Хоменко В. М. 8
 Хрущов М. С. 317
 Хуторненко Г. О. (смт. Сосниця) 187, 188, 292
 Циганков С. 226
 Чепурний В. Ф. 14, 35, 36, 49, 63, 65, 66, 68, 99, 111, 114, 169, 175, 183, 191, 204, 206, 222, 241, 260, 278, 282, 288, 291, 297, 308, 317, 321, 345-347, 364, 365, 386, 422
 Черніков Ю. П. 63, 124, 376
 Черняков С. В. 179, 182, 206, 273, 422
 Чех І. З. 47, 169, 284, 349, 358, 361, 362, 365, 371, 409, 410, 422
 Чирва Г. (м. Ніжин) 251
 Чорницький М. Ф. 281, 378
 Чорний (інструктор ЦК) 305
 Чорновіл В. М. 155, 156, 158, 159, 163, 183, 231-232, 235, 288, 248, 330
 Чорновіл П. Й. 156
 Чуян А. К. (м. Ніжин) 174, 252, 327
 Чюрльоніс М. (Литва) 266
 Шама М. М. 123
 Шаповал А. Д. (м. Ніжин) 252
 Шаповал П. Д. 127, 138, 174, 175, 209, 305, 367
 Шаповал Ю. І. 34
 Шатайло О. І. (м. Ніжин) 326
 Шацький А. О. 100, 179, 182, 423
 Шевченко (депутат) 386
 Шевченко (Чернігівський р-н) 175
 Шевченко В. Г. 138
 Шевченко В. С. 191
 Шевченко В. Ф. 207, 218
 Шевченко Т. Г. 21, 30, 39, 61, 63, 90, 91, 102, 186, 190, 233, 234, 250, 255, 258, 259, 276, 278, 290, 295, 308, 312, 321, 323, 329, 345, 367, 368, 373, 375, 377, 406
 Шевченко Ф. Ф. (м. Ніжин) 62
 Шевчун (Ніжинський р-н) 174
 Шейнін О. 121
 Шелестюк В. (м. Носівка) 110
 Шеремет В. П. 118
 Шестопал П. 44
 Шимко (Бознянський р-н) 174
 Шкурко М. П. (м. Ніжин) 61, 62, 114, 152, 180, 192, 193, 246, 256, 257, 270, 322, 326-330, 332, 423
 Шкуро В. 248
 Шмотін О. М. 410
 Штепа А. Г. (Ічнянський р-н) 30
 Шуман Л. П. 281
 Шуст М. (м. Ніжин) 192, 253, 255, 256
 Щербаків С. Г. 410
 Щербина А. 49
 Щербицький В. В. 55, 232, 318
 Щербов А. П. 118
 Щітка О. М. (м. Ніжин) 62, 244, 49, 253-256, 326, 330
 Щорс М. О. (вулиця) 77, 83
 Юрій, отечь (Бойко) 313
 Юрченко О. О. (м. Ніжин) 251, 256
 Ющенко В. А. 208, 404
 Ющенко М. І. (м. Мена) 174, 315
 Явоненко О. Ф. 378
 Яворівський В. О. 44, 93, 233, 243, 252, 265, 268, 390
 Якубова Г. В. 410, 411
 Яловий В. П. 389
 Янаєв Г. 116, 137, 143, 164
 Яновський Б. 145, 279
 Янок В. В. (смт. Ріпки) 69
 Янченко (Городнянський р-н) 174
 Яременко Т. П. 410
 Ярін Ю. 381
 Ярославський М. С. (с. Жовтневе) 237
 Ятченко 48
 Яхєєва Т. М. 26, 57, 74, 81, 180, 226, 239, 283, 300, 309, 361, 362, 370, 423
 Яцина І. Г. (м. Ніжин) 256
 Ященко (Бознянський р-н) 174
 Ященко Л. І. 27, 80

Науково-публіцистичне видання

**Боротьба за незалежність України
у 1989 – 1992 рр.: Чернігівська крайова організація
Народного Руху України за перебудову.
До 20-річчя створення Народного Руху
України за перебудову**

Збірник документів і матеріалів

Відповідальний редактор **к.і.н. Т. П. Демченко**
Упорядники **С. В. Бутко, С. В. Соломаха**
Комп'ютерна верстка **В. М. Лозового**
Комп'ютерний набір **С. В. Бутко, С. В. Соломаха**
Коректор **Г. Г. Морозова**

Підписано до друку 05.08.2009.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Cyr.
Ум. друк. арк. 27,0. Ум. фарб.-відб. 27,0. Обл.-вид. арк. 25,11.
Зам. 0066. Тираж 1000 прим.

Комунальне підприємство "Видавництво"Чернігівські береги"
14000, м. Чернігів, вул. Белінського, 11
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 824 від 28.02.2002 р.

Виготовлення ФОП «Лозовий В.М.»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ЧГ № 009 від 12 серпня 2008 року

№	166	Министерство внешних связей СССР	13/19/86
№	166	ТЕЛЕГРАМА	166
№	166	19/10/86	166
№	166	19/10/86	166

1.02
10.2.86
1/

Секрет
№ 13 . ВЪЗ. КИРОВА . 5
СПЕЦИАЛИ БЕРХОДНО: ПАЗА
УКРАИНА

* ПРОТЕКТОРОМ СПОТН ИКОНОСКОТО ЗАПИСНОТО РЕФЕРОВАТО,
ТАКАЖЕ ЧИТО НИМ НЕ ДОПЛИЕН, БИМАЖЕ ДО ЗАПИСНОТО РЕКОРТ
УКРАИНА ДИ ЧИТАЯ ЧОКОВ ПОД *

ПАРА УПРИТИСКОТО СПАРИЛО ЗАПИСНОТО РЕКОРТ
УКРАИНА

ПАРА УПРИТИСКОТО ОБЛАЖИТИСКОТО ЗАПИСНОТО РЕКОРТ
ДИНИ БЕРХОДНО СПОЧИТИ *

15001P

